

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑

ธรรมสังคณี

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

มัตติกา

ติกมัตติกา ๒๒ ทิกะ

[๑] ๑. กุสลดิกะ

กุสลา ฐมฺมา	ธรรมเป็นกุศล
อกุสลา ฐมฺมา	ธรรมเป็นอกุศล
อพฺยกา กตา ฐมฺมา	ธรรมเป็นอภัยากฤต

๒. เวทนาติกะ

สุขาย เวทนา สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา
ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธรรมสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา
ฐมฺมา

๓. วิปากติกะ

วิปากา ฐมฺมา	ธรรมเป็นวิปาก
วิปากฐมฺมฐมฺมา	ธรรมเป็นเหตุแห่งวิปาก
เนววิปากนวิปากฐมฺมฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นวิปาก และไม่เป็นเหตุแห่งวิปาก

๔. อุปาทินนุปาทานยติกะ

อุปาทินนุปาทานียา ฐมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย คณหาทิฏฐิเข้ายึดครองและเป็นอารมณ์ ของอุปาทาน
อนุปาทินนุปาทานียา ฐมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย คณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครองแต่เป็น อารมณ์ของอุปาทาน
อนุปาทินนานุปาทานียา ฐมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย คณหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครองและไม่เป็น อารมณ์ของอุปาทาน

๕. สังกิลิฏฐสํกิลีสกติกะ

สํกิลิฏฐสํกิลีสกา ฐมฺมา	ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของ สังกิลีส
อสํกิลิฏฐสํกิลีสกา ฐมฺมา	ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของ สังกิลีส
อสํกิลิฏฐาสํกิลีสกา ฐมฺมา	ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ ของสังกิลีส

๖. วิตักกติกะ

สวีกตกุสวิจารā ฐมฺมา	ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์
อวิตกวิจารณ์ตฺตา ฐมฺมา	ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์
อวิตกกาวิจารณ์ā ฐมฺมา	ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์

๗. ปีติติกะ

ปีติสหคฺตา ฐมฺมา	ธรรมสหระคด้วยปีติ
สุขสหคฺตา ฐมฺมา	ธรรมสหระคด้วยสุขเวทนา
อุเปกฺขาสหคฺตา ฐมฺมา	ธรรมสหระคด้วยอุเบกขาเวทนา

๘. ทัสสนติกะ

ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ฐมฺมา	ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประหาณ
ภาวณาย ปหาตพฺพา ฐมฺมา	ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ
เนว ทสฺสเนน น ภาวณาย	ธรรมอันโสดาปัตติมรรคและมรรค
ปหาตพฺพา ฐมฺมา	เบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ

๙. ทัสสนเหตุกติกะ

ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันโสดาปัตติมรรค ประหาณ
ภาวณาย ปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ
เนว ทสฺสเนน น ภาวณาย	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันโสดา-
ปหาตพฺพเหตุกา ฐมฺมา	ปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ

๑๐. อายคามิติกะ

อายคามิโน ฐมา	ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ
อปยคามิโน ฐมา	ธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
เนวอายคามิโน นาปยคามิโน ฐมา	ธรรมไม่เป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน

๑๑. เสกขติกะ

เสกขา ฐมา	ธรรมเป็นของเสกขบุคคล
อเสกขา ฐมา	ธรรมเป็นของอเสกขบุคคล
เนวเสกขา นาเสกขา ฐมา	ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็นของอเสกขบุคคล

๑๒. ปริตตติกะ

ปริตฺตา ฐมา	ธรรมเป็นปริตตะ
มหกฺคฺตา ฐมา	ธรรมเป็นมหัคคตะ
อปฺปมาณา ฐมา	ธรรมเป็นอัปปมาณะ

๑๓. ปริตตารัมมติกะ

ปริตฺตารมฺมณา ฐมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ
มหกฺคฺตารมฺมณา ฐมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ
อปฺปมาณารมฺมณา ฐมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ

๑๔. หีนติกะ

หีนา ฐมา	ธรรมทราม
มชฺฌิมา ฐมา	ธรรมปานกลาง
ปณีตา ฐมา	ธรรมประณีต

๑๕. มิจฉัตตติกะ

มิจจุตุนิยา ธมฺมา	ธรรมเป็นมิจฉาสภาวะและให้ผลแน่นอน
สมมุตุนิยา ธมฺมา	ธรรมเป็นสมมาสภาวะและให้ผลแน่นอน
อนิยา ธมฺมา	ธรรมให้ผลไม่แน่นอน

๑๖. มัคคารัมมณติกะ

มคฺการมฺมณ ธมฺมา	ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์
มคฺคเหตุกา ธมฺมา	ธรรมมีเหตุคือมรรค
มคฺคาธิปฺติโน ธมฺมา	ธรรมมีมรรคเป็นอธิบดี

๑๗. อุปปันนติกะ

อุปปฺนนา ธมฺมา	ธรรมเกิดขึ้นแล้ว
อนุปปฺนนา ธมฺมา	ธรรมยังไม่เกิดขึ้น
อุปปาทิโน ธมฺมา	ธรรมจักเกิดขึ้น

๑๘. อตีตติกะ

อตีตา ธมฺมา	ธรรมเป็นอดีต
อนาคตา ธมฺมา	ธรรมเป็นอนาคต
ปจฺจุปปฺนนา ธมฺมา	ธรรมเป็นปัจจุบัน

๑๙. อตีตารัมมณติกะ

อตีตารมฺมณ ธมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต
อนาคตารมฺมณ ธมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน
ปจฺจุปปฺนนารมฺมณ ธมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน

๒๐. อัชฌัตตติกะ

อชฺฌตฺตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นภายใน
พหิทฺธา ฌมฺมา	ธรรมเป็นภายนอก
อชฺฌตฺตพหิทฺธา ฌมฺมา	ธรรมเป็นทั้งภายในและภายนอก

๒๑. อัชฌัตตารัมมณติกะ

อชฺฌตฺตารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน
พหิทฺธารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก
อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายในและเป็น ภายนอก

๒๒. สนิทฺสสนติกะ

สนิทฺสสนสฺสปฏิมา ฌมฺมา	ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้
อนิทฺสสนสฺสปฏิมา ฌมฺมา	ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
อนิทฺสสนาปฺปฏิมา ฌมฺมา	ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้

อรรถกถาธรรมสังคณี

ชื่อ

อัญญสาลินี

อาร์มภกตา

กรุณา วีย สตฺเตสุ ปญฺญาสุส มเหสิโน
เวยฺยชมฺเมสุ สพุเพสุ ปวตฺติตฺถ ยถารูจี...

พระสัพพัญญุตญาณของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้แสวงหาคุณอัน
ใหญ่ เป็นไปทั่วในไฉยธรรมทั้งปวงตาม
ความพอพระทัย ดูกะกรุณาที่ทรงแผ่ไป
ในสัตว์ทั้งหลาย พระสัมพุทธะพระองค์ใด
มีพระทัยอันความกรุณานั้นให้อุตสาหะขึ้น
ด้วยดีในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อประทับจำพรรษา
ในดาวดึงส์เทวโลก ในคราวที่แสดงยมก-
ปาฏิหาริย์เสร็จแล้ว ได้ประทับนั่งบนศิลา-
อาสน์ ชื่อว่าบัณฑุกัมพล ๗ คว้งไม้ปาริชาติ
ทรงพระสิริโสภาคย์ ดูกะพระอาทิตย์อุทัย
เหนือขุนเขาอัมคันธร ผู้อันหมู่แห่งเทพเจ้าทั้ง

หมื่นจักรวาลได้มาแวดล้อมนั่งประชุมกัน
สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ทรงทำสัน-
ตุสสิตเทพบุตรซึ่งเคยเป็นพุทธมารดา ให้
เป็นประธานแก่หมู่เทพยเจ้าทั้งหลาย แล้ว
ตรัสถามรรค (ประพันธ์) พระอภิธรรมติด
ต่อกันไปตลอดพรรษากาล ด้วยเดชแห่ง
พระสัพพัญญุตญาณนั้น.

ข้าพเจ้าขอน้อมนมัสการพระยுகลบาท
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระสิริ
โสภาคย์พระองค์นั้น ขอบูชาพระสัทธรรม
และทำอัญชลีต่อพระสงฆ์ ด้วยอานุภาพ
แห่งการทำความนอบน้อมในพระรัตนตรัย
ที่ข้าพเจ้ากระทำแล้วนี้ ขออันตรายทั้งหลาย
จงเสื่อมสิ้นไปโดยมิได้เหลือ.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นเทพ
ของเทพ เป็นผู้นำพิเศษ ผู้อันภิกษุชื่อว่า
พุทธโฆชะ มีอาจารย์และศิลาบริสุทธิ มี
ปัญญาฉลาดหลักแหลม ปราศจากมลทิน
ทูลอาราธนาสักการะโดยเคารพพระองค์นั้น
ครั้งทรงแสดงอภิธรรมใดแก่เทพทั้งหลาย
แล้ว ก็ได้ตรัสบอกแก่พระสารีบุตรเถระผู้
อุปัฏฐากพระมหาเสีเจ้า ณ สระอนาคต

โดยนัย (แนะนำโดยย่อ) อีก พระเถระได้
สดับฟังแล้วก็มายังพื้นปฐพีบอกแก่ภิกษุ
ทั้งหลาย พระอภิธรรมนั้นอันพระภิกษุ
ทั้งหลายทรงจำไว้แล้วด้วยประการดังนี้.

ในคราวทำสังคายนา พระอานนท-
เถระผู้เวทมนต์ ได้ร่ายกรองอีกครั้งหนึ่ง
อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมนั้นวิจิตรไปด้วย
นัยต่าง ๆ อันบุคคลผู้พิจารณาเนื่อง ๆ ด้วย
ญาณอันลึกซึ้งจึงหยั่งลงได้นั้น อันพระเถระ
ทั้งหลายผู้มีวิสัย มีพระมหากัสสปะเป็นต้น
ร่ายกรองแล้วในเบื้องต้นก่อน พระเถระ
ทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ร่ายกรองตาม
แล้วแม้ในภายหลังอีก หนึ่ง อรรถกถาแห่ง
พระอภิธรรมใดที่พระมหินทเถระนำมาสู่เกาะ
อันอุดมนี้ เรียบเรียงไว้ด้วยภาษาแห่งชาว
เกาะ ข้าพเจ้าจักนำอรรถกถานั้นออกจาก
ภาษาแห่งชาวเกาะดัมพปณี แล้วยกขึ้นสู่
ภาษาอันไม่มีโทษตามนัยแห่งต้นติภาษา ไม่
ให้เจือปนสับสนด้วยลัทธิของนิกายอื่น เมื่อ
แสดงคำวินิจฉัยของภิกษุผู้อยู่ในมหาวิหาร
จักถือเอาทั้งที่ควรถือเอา จะยังบุคคลผู้มี
ปัญญาให้ยินดีอยู่ แล้วจักประกาศอรรถ

แม้ในอรรถกถาที่มาทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่
กรรมฐานทั้งปวง จริยา อภิญญา และ
วิปัสสนาทั้งหมดเหล่านี้ ข้าพเจ้าประกาศ
ไว้ในวิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น จะไม่ถือเอา
กรรมฐานเป็นต้นตามแบบแม่ทั้งหมด จัก
ทำการพรรณนาความตามลำดับบททั้งหลาย
เท่านั้น เมื่อข้าพเจ้ากล่าวอยู่ซึ่งพระอภิธรรม-
กถานี้ด้วยประการฉะนี้ ขอสาธุชนทั้งหลาย
อย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟัง เพราะว่า
กถานี้หาฟังได้โดยยากแล.

จบอาร์มภกถา

นิทานกถา

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อภิธรรม ถามว่า ชื่อว่า อภิธรรม
เพราะอรรถ (ความหมาย) อย่างไร ? ตอบว่า เพราะอรรถว่า เป็นธรรม
อันยิ่ง และวิเศษ จจริงอยู่ อภิสัพพ ในคำว่าอภิธรรมนี้ แสดงถึงเนื้อความ
ว่ายิ่งและวิเศษ เช่นในประโยคมีอาทิว่า พาพุหา เม อาวุโส ทุกุขา เวทนา
อภิกุณฺณนุติ โน ปฏิกุณฺณนุติ อภิกุณฺณนุตฺตวณฺณน แปลว่า คู่ก่อนอาวุโส
ทุกขเวทนาแรงกล้าของข้าพเจ้าย่อมเจริญยิ่ง ไม่ลดลงเลย และเหมือนคำเป็นต้น
ว่า มีวรรณงามยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า เปรียบเหมือนเมื่อจักรและ

ทรงเป็นอันมากถูกยกขึ้นแล้ว ฉัตรใดมีประมาณยิ่ง มีวรรณะและฐานอันพิเศษกว่าฉัตรอื่น ฉัตรนั้นชื่อว่า **อติฉัตร** (ฉัตรอันยิ่ง) ทรงใดมีประมาณยิ่ง สมบูรณ์ด้วยความสะดวกแห่งสี่ที่ย้อมแล้วต่าง ๆ นั้นแหละ ทรงนั้นเรียกว่า **อติธวัช** (ธวัชอันยิ่ง) และเปรียบเทียบเมื่อพวกราชกุมารและพวกเทพร่วมประชุมกันแล้ว ราชมุขารใดยิ่งกว่าโดยสมบัติ มีชาติ โภคะ ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น และมีวิวรรณะพิเศษกว่า พระราชกุมารนั้นเรียกว่า **อติราชกุมาร** (ราชกุมารผู้ยิ่ง) เทพใดยิ่งกว่าด้วยอายุ วรรณะ อิศริยะ ยศ และสมบัติเป็นต้น และมีวิวรรณะพิเศษกว่า เทพนั้นเรียกว่า **อติเทพ** แม้พระพรหมที่มีลักษณะเช่นนั้น เขาก็เรียกว่า **อติพรหม** (พรหมผู้ยิ่งใหญ่) ฉนั้นใด **ธรรม** แม้นี้ ก็ฉนั้นเหมือนกัน เรียกว่า **อภิธรรม** เพราะอรรถว่าเป็น**ธรรมอันยิ่งและพิเศษ**.

จริงอยู่ เฟ่งถึงพระสูตรแล้ว พระพุทธองค์ทรงจำแนกชั้น ๕ ไว้ โดยเอกเทศ (บางส่วน) เท่านั้น มิได้ทรงจำแนกโดยสิ้นเชิง (นิปฺปเทส) แต่เฟ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งสุดตันตภาชนิยนัย อภิธรรมภาชนิยนัย และปัญหาปุจฉกนัย ถึงอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๒๒ และปัจจุการอันแสดงถึงองค์ ๑๒ ก็ตรัสไว้โดยสิ้นเชิงเหมือนกัน ที่จริงนัยที่เป็นสุดตันตภาชนิยในอินทรีย์วิภังค์ และปัญหาปุจฉกนัยในปัจจุการเท่านั้นไม่มี จริงอย่างนั้น เฟ่งถึงพระสูตรแล้ว สติปัฏฐาน ๔ พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่เฟ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม้ทั้งสาม แม้สัมมปฺปธาน อิทธิบาท ๔ สัมโพชฌงค์ ๘ อริยมรรคมีองค์ ๘ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ ลีคาบาท ๕ ปฏิสัมภิทา ๔ ก็ทรงจำแนก

ไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม่ทั้งสามเหมือนกัน ก็ในธรรมเหล่านี้ นัยที่เป็นสุดตันตภาชนียในสิกขาบทวิภังค์อย่างเดียวกันไม่มี ถ้าเพ่งถึงพระสูตรแล้ว ญาณ พระองค์ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน ไม่จำแนกโดยสิ้นเชิง กิเลสทั้งหลายก็เหมือนกัน แต่เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงตั้งมาติกาโดยนัย มีอาทิว่า ญาณวัตถุมีหมวด ๑ เป็นต้น แล้วจำแนกไว้โดยสิ้นเชิง กิเลสทั้งหลายก็เหมือนกัน ทรงจำแนกไว้โดยนัยมีใช้น้อย ตั้งแต่เป็นธรรมหมวด ๑ เป็นต้น ก็แต่เพ่งถึงพระสูตร การกำหนดภูมิอื่น ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศนั้นแหละ ไม่จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงกำหนดภูมิอื่นไว้ด้วย นัยทั้งสาม และทรงบัญญัติไว้โดยสิ้นเชิง ชื่อว่า อภิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมยิ่งและวิเศษด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยปกรณ์ ๗

ว่าโดยการกำหนดปกรณ์ พระอภิธรรมนี้ทรงตั้งไว้ด้วยอำนาจปกรณ์ ๗ คือ

๑. ชรรถสังคณีปกรณ์
๒. วิภังคปกรณ์
๓. ธาตุกถาปกรณ์
๔. บุคคลบัญญัติปกรณ์
๕. กถาวัตถุปกรณ์
๖. ยมกปกรณ์
๗. ปุฏฐานปกรณ์

นี่เป็นกรณีที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายในอรรถกถา นี้ ส่วนอาจารย์
วิคัณหาที (ผู้ค้าน) กล่าวว่า เพราะเหตุไรจึงถือเอาภควัตถุด้วย ภควัตถุนั้น
พระโมคคัลลบุตรติสสเถระตั้งไว้เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๒๑๘
ปี มิใช่หรือ ? ฉะนั้น ขอให้ตัดเอาภควัตถุนั้นออก เพราะเป็นสาวกภายิต
ดังนี้.

สกวาที ถามว่า ก็ปกรณ์ ๖ จะเป็นพระอภิธรรมได้หรือ ?

ปรวาที ตอบว่า ข้าพเจ้ามิได้กล่าวอย่างนั้น.

ส. ถามว่า ถ้าอย่างนั้นท่านกล่าวอย่างไร ?

ส. ตอบว่า ข้าพเจ้ากล่าวว่า ปกรณ์ ๗ ชื่อว่า อภิธรรม.

ส. ถามว่า ท่านเอาปกรณ์ไหนมาเป็นปกรณ์ที่ ๗ ?

ป. ตอบว่า ปกรณ์ชื่อว่ามหาธรรมหัตถมียอยู่ รวมกับปกรณ์ ๖
ก็เป็น ๗ ปกรณ์.

ส. กล่าวว่า ในมหาธรรมหัตถปกรณ์ไม่มีอะไรที่ไม่เคยกล่าว
มาแล้ว (คือไม่มีอะไรใหม่) และปัญหาวาระที่เหลือก็มีเล็กน้อย เพราะฉะนั้น
จึงเป็น ๗ พร้อมด้วยภควัตถุ มิใช่เป็น ๗ ทั้งภควัตถุ เป็น ๗ ทั้งปกรณ์ที่
ชื่อว่ามหาธาตุกถา ในมหาธรรมหัตถปกรณ์ มีปัญหาวาระที่เหลืออยู่เล็กน้อย
เท่านั้น ทั้งในมหาธาตุกถาก็ไม่มีอะไรใหม่เลย มีต้นตือคือแบบแผนแห่งคำ
เพียงเล็กน้อยเท่านั้นเหลืออยู่ จึงรวมเป็น ๗ ด้วยภควัตถุนั้น.

ความเป็นมาของภควัตถุ

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงซึ่งปกรณ์แห่งอภิธรรม ๗
(สัตตปปกรณ์) มาโดยลำดับ พอถึงภควัตถุ ก็ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่ง

บาลีมีประมาณภาณวาระหนึ่งซึ่งยังไม่เต็มในกถามรรคทั้งปวง ทรงทำให้พอเหมาะแก่การประกอบวาทะที่เป็นประธานไว้ ๘ ข้อ (อัญมฺหา วาทบุตฺติ) ด้วยอำนาจปัญจกะทั้ง ๒ (คืออนุโลมปัญจกะและปัจจนิกปัญจกะ) ในบุคลลวาทะจนถึงปัญหา ๔ ข้อเป็นต้นก่อน.

ก็แบบแผนนี้นั้น พระศาสดาทรงอาศัยวาทะที่หนึ่งทรงแสดงนิคฺคหะที่หนึ่ง ทรงอาศัยวาทะที่สองทรงแสดงนิคฺคหะที่สอง... ฯลฯ ทรงอาศัยวาทะที่ ๘ ทรงแสดงนิคฺคหะที่ ๘ คือ ทรงตั้งมาติกาไว้อย่างนี้ว่า

สทวาทิ ทานหยังเห็นบุคฺคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริง (สัจฉิกัตตะ) และอรรถอันยิ่ง (ปรมัตตะ) หรือ ?

ปรวาทิ ถูกแล้ว.

๑. สทวาทะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ทานหยังเห็นบุคฺคลนั้นได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

๒. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

๓. ท่านจงรับรู้นิคฺคหะ...

๒. ท่านไม่หยังเห็นบุคฺคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งหรือ ?

๓. ถูกแล้ว.

๒. สทวาทะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านไม่หยังเห็นบุคฺคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

๓. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

๒. ท่านจงรับรู้ปฏิกรรม (การทำตอบ)...

๓. ท่านหยังเห็นบุคฺคลได้ในที่ (สรีระ) ทั้งปวง...

๒. ท่านไม่หยังเห็นบุคฺคลได้ในที่ทั้งปวง...

ส. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

ส. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในสภาวะธรรม (จันหาติ) ทั้งปวง ...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในสภาวะธรรมทั้งปวงหรือ ?

ส. ถูกแล้ว.

ป. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยัง ท่านไม่ยังเห็น
บุคคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยังนั้นหรือ ?

ส. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ป. ท่านจงรับรู้หนักหะ...

พึงทราบการตั้งมาติกาในพระบาลีทั้งปวงโดยนัยนี้ ก็เมื่อทรงตั้งมาติกา
นั้นนั้น ทรงเห็นเหตุนี้แหละจึงทรงตั้งไว้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงไป ๒๑๘ ปี
พระเถระชื่อว่าโมคคัลลีปุตตติสสะ จะนั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพัน ประมวล
พระสูตรมาพันหนึ่ง คือ พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายสกวาทิ พระสูตร ๕๐๐
สูตรในฝ่ายปรวาทิ แล้วจักจำแนกกล่าววัตถุประมาณเท่ากันที่ฌณิกาย
แม้พระโมคคัลลีปุตตติสสะเถระ เมื่อจะแสดงปกรณ์นี้ มิได้แสดงด้วยญาณของ
ตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน ดังนั้น ปกรณ์นี้
ทั้งสิ้นจึงชื่อว่าพุทธภาษิตเหมือนกัน เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้
โดยนัยที่พระศาสดาประทาน เหมือนมรุตปิณฑิกสูตรเป็นต้น.

จริงอยู่ มรุตปิณฑิกสูตร * พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้ว่า
ดูก่อนภิกษุ ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นช้าย่อมครอบงำบุรุษ เพราะเหตุใด ?
ถ้าว่าการที่บุคคลจะเพลิดเพลีน ยึดถือ กล่าวสืบ ไม่มีในเหตุนี้ อันนี้แหละ

* ม. มุ. ๑๒. ๒๔๕/๒๒๒

เป็นที่สุดแห่งราคานุสัยทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้น แล้วเสด็จจากอาสนะเข้าไปสู่พระวิหาร.

ภิกษุทั้งหลายผู้รับพระธรรมเทศนาเข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่งมัตถิกาที่พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้ว พระเถระไม่กล่าววิชันวลักว่าคำถูกถามเท่านั้น เพื่อจะแสดงความนอบน้อมต่อพระทศพล จึงนำการเปรียบเทียบเข้ากับแก่นไม้มาแสดงว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีความต้องการด้วยแก่นไม้ ย่อมแสวงหาแก่นไม้เป็นต้น แล้วชมเชยพระศาสดาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนต้นไม้มิมีแก่น พระสาวกเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ทรงเห็นสิ่งที่ควรเห็น เป็นผู้มีจักขุ มีพระญาณ มีธรรม เป็นพรหม เป็นผู้เผยแผ่ เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ขยายเนื้อความ เป็นผู้ประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นพระตถาคต ดังนี้ พระเถระทั้งหลายวิงวอนแล้วบ่อย ๆ จึงจำแนกเนื้อความมัตถิกาตามที่พระศาสดาทรงตั้งไว้ ด้วยประสงค์อันนี้ว่า " ก็เมื่อท่านทั้งหลายปรารณาก็พึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยตรง แล้วทูลถามเนื้อความนี้ ถ้าเทียบเคียงเข้ากันได้กับพระสัพพัญญุตญาณก็พึงถือเอา ถ้าเทียบเคียงกันไม่ได้ก็อย่าถือเอา " ดังนี้ แล้วกล่าวว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ประการใด ท่านทั้งหลายพึงทรงจำชื่อนั้นไว้เถิด " แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นไป.

พวกภิกษุเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลถามเนื้อความนั้น พระศาสดาไม่ตรัสว่า กัจจายนะกล่าวไม่ดี แต่ทรงน้อมพระศอไปราวกะทรงยกพระสุวรรณภิงคาร (หมอนน้ำเย็นทองคำ) ขึ้น (ทรงสนานพระเถระ) เมื่อจะยังอรรถนั้นให้บริบูรณ์ด้วยพระโอรุณอันมีสิริดุจดอกบัว (สทปัตตร) ซึ่งกำลังแย้มบานอย่างดี จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ประทานสาธุการแก่

พระเถระว่า " สาธุ สาธุ " ดังนี้ แล้วตรัสว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาภิกษุจายณะ เป็นบัณฑิต มหาภิกษุจายณะเป็นผู้มีปัญญามาก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถึงพวก เธอพึงถามเนื้อความนี้กะเรา แม้เราก็จึงพยากรณ์เนื้อความนั้นเหมือนกับ มหาภิกษุจายณะนั่นแหละ " ดังนี้ จำเดิมแต่กาลที่พระศาสดาทรงอนุโมทนาแล้ว อย่างนี้ พระสูตรต้นตะขังสันชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต แม้พระสูตรที่พระอานนทเถระ เป็นต้นให้พิสดารแล้ว ถิ่นนี้เหมือนกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดง ปกรณ์อภิธรรม ๗ พอถึงกถาวัตถุ จึงทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยที่กล่าวแล้ว อนึ่ง เมื่อทรงหยุด ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า

" เมื่อเราปรินิพพานล่วงแล้ว ๒๑๘ ภิกษุชื่อว่าโมคคัลลีปุตตติสสเถระ นั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพันรูป แล้วจักประมวลพระสูตรหนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาทะหำร้อยสูตร ในปรวาทะหำร้อยสูตร แล้วจำแนกกถาวัตถุปกรณ์ มีประมาณเท่าที่ฉนิกาย " ดังนี้ แม้พระโมคคัลลีปุตตติสสเถระเมื่อจะแสดง ปกรณ์นี้ก็มิได้แสดงด้วยความรู้ของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่ พระศาสดาประทาน เพราะฉะนั้น ปกรณ์นี้ทั้งหมดจึงชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต โดยแท้ เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ โดยนัยที่พระศาสดาประทาน แล้ว ปกรณ์ทั้ง ๗ รวมทั้งกถาวัตถุจึงชื่อว่า " อภิธรรม " ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมสังคณี

บรรดาปกรณ์ทั้งเจ็ดนั้น ในปกรณ์ธรรมสังคณีนีมีวิภักติ (คือการจำแนก)
ไว้ ๔ คือ

จิตตวิภักติ (การจำแนกจิต)

รูปวิภักติ (การจำแนกรูป)

นิกเขปราสี (การจำแนกกองธรรมที่ตั้งไว้)

อัฐกฐาระ (การยกอรรถขึ้นแสดง).

ว่าด้วยจิตตวิภัติ

บรรดาการจำแนกธรรมทั้ง ๔ เหล่า นั้น ธรรมนี้คือ

๑. กามาวจรกุศลจิต	๘ ดวง
๒. อกุศลจิต	๑๒ ดวง
๓. กุศลวิปากจิต	๑๖ ดวง
๔. อกุศลวิปากจิต	๗ ดวง
๕. กิริยาจิต	๑๑ ดวง
๖. รูปาวจรกุศลจิต	๕ ดวง
๗. รูปาวจรวิปากจิต	๕ ดวง
๘. รูปาวจรกิริยาจิต	๕ ดวง
๙. อรูปาวจรกุศลจิต	๔ ดวง
๑๐. อรูปาวจรวิปากจิต	๔ ดวง
๑๑. อรูปาวจรกิริยาจิต	๔ ดวง
๑๒. โลกุตรรกุศลจิต	๔ ดวง
๑๓. โลกุตรรวิปากจิต	๔ ดวง

รวมจิต ๘๘ ดวงตามที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า จิตตวิภัติ แม้คำว่า จิตตูปปาทกัณฑ์ ดังนี้ ก็เป็นชื่อของจิตตวิภัตตินี้เหมือนกัน ก็จิตนั้นว่าโดยทางแห่งคำพุดมีเกิน ๖ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยรูปวิภคติ

ในลำดับต่อจากจิตนั้น ชื่อว่า รูปวิภคติ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ธรรมหมวดหนึ่ง ธรรมหมวดสอง" แล้วทรงจำแนกแสดงโดยพิสดาร แม้คำว่า รูปกัณฑ์ ดังนี้ ก็เป็นชื่อของรูปวิภคตินั้นนั่นแหละ รูปกัณฑ์นั้น ว่าโดยทางแห่งคำพูด มีเกิน ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยนิกเขปราสี

ในลำดับต่อจากรูปกัณฑ์นั้น ชื่อว่า นิกเขปราสี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงโดยมูลเป็นต้นอย่างนี้ คือ โดยมูล โดยขั้น โดยทวาร โดยภูมิ โดยอรรถ โดยธรรม โดยนาม โดยเพศ.

มูลโต ขนฺธโต จาปี ทวารโต จาปี ภูมิโต
อตุลโต ฐมฺมโต จาปี นามโต จาปี ลิงฺคโต
นิกฺขิปิตฺวา เทสิตตฺตา นิกฺขิปโต ปวฺจจติ.

ที่เรียกว่า นิกเขปะ ดังนี้ เพราะ

ความที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดง โดยมูลบ้าง
โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง
โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง
โดยเพศบ้าง.

แม้คำว่า นิกเขปกัณฑ์ ดังนี้ ก็เป็นชื่อของนิกเขปราสีนั่นแหละ นิกเขปกัณฑ์นั้น ว่าโดยทางแห่งวาทะก็มีประมาณ ๓ ภาณวาร เมื่อให้พิสดาร ย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยอรรถทธาระ

ก็ในลำดับต่อจากนิกเขปราสีนั้น ชื่อว่า อรรถกถากัณฑ์ เป็นคำที่ยกเพื่อความพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎกขึ้นแสดงตั้งแต่สรณทุกะ ภิษุทั้งหลาย

ผู้เรียนมหาปณณํไม่กำหนดถึงจำนวนในมหาปณณํ แต่ย่อมรวมจำนวนไว้
มหาปณณํนั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร
ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ธรรมสังคณีปณณํทั้งสิ้นย่อมมีด้วยประการฉะนี้
ธรรมสังคณีปณณํนั้น ว่าโดยทางถ้อยคำมีเกิน ๑๓ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร
ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ธรรมสังคณีปณณํ คือ จิตตวิภคติ

รูปวิภคติ นิกเขปะ และอรรธโชตนา

(อธิบายอรรธ) นี้ มีอรรธสี่ซึ่ง สะเอียด

แม้ฐานะนี้ พระองค์ก็ทรงแสดงแล้วด้วย
ประการฉะนี้.

วิภังคปณณํ

ในลำดับต่อจากธรรมสังคณีปณณํนั้น ชื่อว่า วิภังคปณณํ วิภังค-
ปณณํนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกธรรม ๑๘ อย่าง คือ

๑. ขันธวิภังค์
๒. อาขตตวิภังค์
๓. ธาตุวิภังค์
๔. สัจจวิภังค์
๕. อินทริยวิภังค์
๖. ปัจจยาการวิภังค์
๗. สติปัญฐานวิภังค์
๘. สัมมปปชานวิภังค์

๕. อิทธิบาทวิงค์

๑๐. โพชฌงควิงค์

๑๑. มัคควิงค์

๑๒. ฌานวิงค์

๑๓. อัปปมัญญวิงค์

๑๔. สิกขาปทวิงค์

๑๕. ปฏิสันนิททาวิงค์

๑๖. ญาณวิงค์

๑๗. ขุททกวัตตวิงค์

๑๘. ธรรมหทยวิงค์

บรรดาวิงค์เหล่านั้น ชันชวิงค์จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ ด้วย
อำนาจแห่งสุดตันตภาชนีย์ อภิธรรมภาชนีย์ และปัญหาปุจฉะ ชันชวิงค์นั้น
ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สิ้นสุด
ไม่มีประมาณ แม้อายตณวิงค์เป็นต้น เบื้องหน้าแต่นี้ท่านก็จำแนกโดยนัยทั้ง
๓ เหล่านั้นเหมือนกัน บรรดาวิงค์เหล่านั้น อายตณวิงค์ ว่าโดยทางแห่ง
ถ้อยคำมีเกิน ๑ ภาณวาร ธาตุวิงค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร สัจจวิงค์ก็
ประมาณ ๒ ภาณวารเหมือนกัน ในอินทริยวิงค์ไม่มีสุดตันตภาชนีย์ ก็
อินทริยวิงค์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ปิจจยาการ-
วิงค์มีประมาณ ๖ ภาณวาร แต่ไม่มีปัญหาปุจฉะ สติปัญฐานวิงค์มีประมาณ
เกินหนึ่งภาณวาร สัมมปธาน... อิทธิบาท... โพชฌงค์... และมรรค-
วิงค์ และอย่างมีเกินหนึ่งภาณวาร ฌานวิงค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร
อัปปมัญญวิงค์มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ในสิกขาปทวิงค์ไม่มีบท

สุดตันตภาษณีย์ แต่สิกขาบทวิภังค์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณหนึ่ง
ภาณวาร ปฏิสัมภทวิภังค์ก็มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ญาณวิภังค์จำแนก
ออก ๑๐ อย่าง แต่ญาณวิภังค์นั้น เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓
ภาณวาร แม้ขุททกวัตตวิภังค์ก็จำแนกไว้ ๑๐ อย่าง แต่ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ
มีประมาณ ๓ ภาณวาร ธรรมทวิภังค์จำแนกไว้ ๓ อย่าง ว่าด้วยทางแห่ง
ถ้อยคำมีประมาณเกิน ๒ ภาณวาร วิภังค์แม้ทั้งหมด เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด
ไม่มีประมาณ ปกรณ์ชื่อว่า วิภังคปกรณ์นี้ เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ
๓๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณด้วยประการฉะนี้.

ธาตุกถาปกรณ์

ในลำดับต่อจากวิภังคปกรณ์นั้น ชื่อว่า ธาตุกถาปกรณ์ ทรง
จำแนก ๑๔ อย่าง คือ

๑. สงฺคโห อสงฺคโห - ธรรมสงเคราะห์ได้ ธรรม
สงเคราะห์ไม่ได้
๒. สงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ - ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ ด้วย
ธรรมที่สงเคราะห์ได้
๓. อสงฺคหิเตน สงฺคหิตํ - ธรรมที่สงเคราะห์ได้ ด้วยธรรม
ที่สงเคราะห์ไม่ได้
๔. สงฺคหิเตน สงฺคหิตํ - ธรรมที่สงเคราะห์ได้ ด้วยธรรม
ที่สงเคราะห์ได้
๕. อสงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ - ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ ด้วย
ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้

๖. สมุปโยโค วิปโยโค - ธรรมที่ประกอบกัน ธรรมที่ไม่ประกอบกัน
๗. สมปยุตฺเตน วิปยุตฺตํ - ธรรมที่วิปยุตกันได้ ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน
๘. วิปยุตฺเตน สมปยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปยุตกันได้ ด้วยธรรมที่วิปยุตกัน
๙. สมปยุตฺเตน สมปยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน
๑๐. วิปยุตฺเตน วิปยุตฺตํ - ธรรมที่วิปยุตกันได้ ด้วยธรรมที่วิปยุตกัน
๑๑. สङฺคหิตฺเตน สมปยุตฺตํ
วิปยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปยุตกันได้ ธรรมที่วิปยุตกันได้ ด้วยธรรมที่สังเคราะห์กัน
๑๒. สมปยุตฺเตน สङฺคหิตํ
อสังคหิตํ - ธรรมที่สังเคราะห์กันได้ ธรรมที่สังเคราะห์กันไม่ได้ ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน
๑๓. อสังคหิตฺเตน สมปยุตฺตํ
วิปยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปยุตกัน ธรรมที่วิปยุตกันได้ ด้วยธรรมที่สังเคราะห์กันไม่ได้

๑๔. วิปยุตฺเตน สงฺคหิตํ

อสงฺคหิตํ

- ธรรมที่สงเคราะห์กันได้ ธรรม
ที่สงเคราะห์กันไม่ได้ ด้วยธรรม
ที่วิปยุตกัน.

ธาตุกถาปกรณํนั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกิน ๖ ภาณวาร
แต่เมื่อให้พิสดารย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ปุคคลบัญญัติปกรณํ

ในลำดับต่อจากธาตุกถาปกรณํนั้น ชื่อว่า ปุคคลบัญญัติ ปุคคล
บัญญัตินั้นจำแนกไว้ ๖ อย่าง คือ

๑. ขันธบัญญัติ
๒. आयตนบัญญัติ
๓. ธาตุบัญญัติ
๔. สัจจบัญญัติ
๕. อินทริยบัญญัติ
๖. ปุคคลบัญญัติ

ปุคคลบัญญัตินั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ มีเกิน ๕ ภาณวาร แต่เมื่อ
ให้พิสดารก็ย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณเหมือนกัน.

กถาวัตถุปกรณํ

ในลำดับต่อจากปุคคลบัญญัติปกรณํ ชื่อว่า กถาวัตถุปกรณํ กถา-
วัตถุปกรณํนั้น ประมวลจำแนกไว้หนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาทะ (ลัทธิของตน)
๕๐๐ สูตร ในปรวาทะ (ลัทธิอื่น) ๕๐๐ สูตร กถาวัตถุปกรณํนั้น ว่าโดย
ทางแห่งถ้อยคำ มีประมาณเท่าที่หมณิกายหนึ่ง โดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคิธิ ไม่ถือเอา
คำที่เขียนไว้ในโกฏฐาสในบัดนี้ แต่เมื่อให้พิสดารย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ยมกปกรณ์

ในลำดับต่อกจากกถาวัตถุกรณ์นั้น ชื่อว่า ยมกปกรณ์ ทรงจำแนกไว้ ๑๐ อย่าง คือ

๑. มุลยมก
๒. จันชยมก
๓. आयตนยมก
๔. ธาตุยมก
๕. สัจจยมก
๖. สังขารยมก
๗. อนุสสขยมก
๘. จิตตยมก
๙. ธรรมยมก
๑๐. อินทริยยมก

ยมกปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ มีประมาณ ๑๒๐ ภาณวาร
เมื่อว่าโดยพิสดาร ย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

มหาปกรณ์

ในลำดับแห่งยมกปกรณ์นั้น ชื่อว่า มหาปกรณ์ แม้คำว่า ปัญฐาน
ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมหาปกรณ์นั้นนั่นแหละ มหาปกรณ์นั้น เบื้องต้นทรง
จำแนกไว้ ๒๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย (เหตุเป็นปัจจัย)
๒. อารัมมณปัจจัย (อารมณ์เป็นปัจจัย)
๓. อธิปตียปัจจัย (อธิบดีเป็นปัจจัย)

๔. อนันตรปัจจัย	(อนันตรธรรมเป็นปัจจัย)
๕. สมนันตรปัจจัย	(สมนันตรธรรมเป็นปัจจัย)
๖. สหชาติปัจจัย	(สหชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๗. อัญญมัญญปัจจัย	(อัญญมัญญธรรมเป็นปัจจัย)
๘. นิสสยปัจจัย	(นิสสยธรรมเป็นปัจจัย)
๙. อุปนิสสยปัจจัย	(อุปนิสสยธรรมเป็นปัจจัย)
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย	(ปุเรชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย	(ปัจฉาชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๑๒. อาเสวนปัจจัย	(อาเสวนธรรมเป็นปัจจัย)
๑๓. กัมมปัจจัย	(กรรมเป็นปัจจัย)
๑๔. วิปากปัจจัย	(วิปากเป็นปัจจัย)
๑๕. อาหารปัจจัย	(อาหารเป็นปัจจัย)
๑๖. อินทริยปัจจัย	(อินทริย์เป็นปัจจัย)
๑๗. ฌานปัจจัย	(ฌานเป็นปัจจัย)
๑๘. มัคคปัจจัย	(มรรคเป็นปัจจัย)
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย	(สัมปยุตตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๐. วิปปยุตตปัจจัย	(วิปปยุตตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๑. อัตถิปัจจัย	(อัตถิธรรมเป็นปัจจัย)
๒๒. นัตถิปัจจัย	(นัตถิธรรมเป็นปัจจัย)
๒๓. วิคตปัจจัย	(วิคตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๔. อวิคตปัจจัย	(อวิคตธรรมเป็นปัจจัย)

ก็ในฐานะนี้ พึงประมวลมาซึ่งปัญฐาน จจริงอยู่ ดิกะ ๒๒ มีกุสลดิกะ
เป็นต้น ทูกะ ๑๐๐ เหล่านี้ คือ เหตุฐมมา น เหตุฐมมา... ฯลฯ...
สธมาฐมมา อสธมาฐมมา ทูกะแม่อื่นอีก ชื่อว่า สุตตันตทูกะ ๔๒ คือ
วิชฺชาภาคิโน ฐมมา อวิชฺชาภาคิโน ฐมมา... ฯลฯ ... ขยเย ญาณ
อนุปฺปาเท ญาณ .

บรรดาตักกะและทูกะเหล่านั้น ชรรถนี้คือ ดิกะ ๒๒ ทูกะ ๑๐๐ ชื่อว่า
มาดิกาแห่งปรณทั้ง ๓ เป็นพุทธพจน์อันพระชินเจ้าตรัสภายิตไว้ คือเป็น
ชรรถอันพระพุทเจ้าผู้มีพระสัพพัญญุตญาณแสดงแล้ว.

มีคำถามสอดดมาว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ทูกะ ๔๒ อันอีกมาจากไหน ?
ใครตั้งไว้? ใครเป็นผู้แสดง ?

ตอบว่า มาจากพระชรรถเสนาบดีสารีบุตร พระชรรถเสนาบดีนั้น
ตั้งไว้ พระชรรถเสนาบดีนั้นแสดงไว้

ก็พระเถระเมื่อตั้งชรรถเหล่านี้ หาได้ตั้งไว้โดยการยกขึ้นแสดงเอง คือ
ด้วยปรีชาญาณของตนไม่ แต่พระเถระได้ประมวลเพิ่มขึ้นทีละหนึ่งด้วยทสูตร-
สูตรในสังคีติ มีเอกนิบาตเป็นต้นตั้งไว้เพื่อพระเถระผู้ชำนาญอภิธรรม ผู้ถึง
พระสูตรแล้วจะไม่ลำบาก

ก็ทูกะเหล่านั้น จำแนกให้ถึงที่สุดไว้ณิกเขปกัณฑ์หนึ่ง ในฐานะที่เหลือ
ท่านจำแนกอภิธรรมไว้จนถึงสรณทูกะ จจริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง
ชรรถชื่อตักปัญฐาน เพราะอาศัยตักะ ๒๒ ในอนุโลมปัญฐาน ทรงแสดงชรรถ
ชื่อว่าทุกปัญฐานเพราะอาศัยทูกะ ๑๐๐ ที่สำเร็จแล้ว เบื้องหน้าแต่นี้ก็ถือเอา
ตักะ ๒๒ รวมทูกะ ๑๐๐ แสดงชรรถชื่อว่า ทุกตักปัญฐาน จากนั้นก็ถือเอาทูกะ
๑๐๐ รวมในตักะ ๒๒ แสดงชรรถชื่อว่า ตักทุกปัญฐาน แต่นั้นทรงรวมตักะ

ทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลายนั้นแหละ แสดงธรรมชื่อว่า ดิกติกปฏิฐาน และ
ทรงรวมทุกะทั้งหลายเข้าในทูกะทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ แสดงธรรมชื่อว่า
ทุกทุกปฏิฐาน (พระบาลีว่า)

ติกณฺจ ปฏฺฐานวรี ทูกุตฺตมํ

ทูกติกณฺเจว ติกทูกณฺจ

ติกติกณฺเจว ทูกทูกณฺจ

ฉ อนุโลมมฺหิ นยา สุกฺมกิริยา.

นัยทั้ง ๖ อันสุขุมลึกซึ้งในธรรม

อนุโลม อย่างนี้ คือ

ติกปฏิฐานอันประเสริฐ ๑ ทุกปฏิฐานอันสูงสุด ๑

ทูกติกปฏิฐาน ๑ ดิกทุกปฏิฐาน ๑

ติกติกปฏิฐาน ๑ ทุกทุกปฏิฐาน ๑.

แม้ในธรรมปัจจนียปฏิฐาน ก็ชื่อว่า ดิกปฏิฐาน เพราะอาศัยติกะ

๒๒ ชื่อว่าทุกปฏิฐาน เพราะอาศัยทูกะ ๑๐๐ ชื่อว่าทูกติกปฏิฐาน เพราะรวม
ติกะ ๒๒ เข้าในทูกะ ๑๐๐ ชื่อว่าดิกทุกปฏิฐาน เพราะรวมทูกะ ๑๐๐ เข้าใน
ติกะ ๒๒ ชื่อว่าติกติกปฏิฐาน เพราะรวมติกะทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลาย
นั้นแหละ ชื่อว่าทุกทุกปฏิฐาน เพราะรวมทูกะทั้งหลายเข้าในทูกะทั้งหลาย
ดังนี้.

แม้ในปัจจนียปฏิฐานก็ทรงแสดงปฏิฐานโดยนัยทั้ง ๖ เพราะเหตุนี้
พระสังคีติการกมหาเถระ จึงกล่าวไว้ว่า

นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ้งในธรรม

ปัจจนียะ คือ

ติกปฏิฐานอันประเสริฐ ๑

ทุกทุกปัญฐาน ๑.

ในลำดับต่อนั้นก็ทรงแสดงแม่ในธรรมปัจจนียานุโลมโดยนัยทั้ง ๖ เหล่านี้เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ้งในธรรม

ปัจจนียานุโลม คือ

ติกปัญฐานอันประเสริฐ ๑

ฯ ล ฯ

ทุกทุกปัญฐาน ๑.

ว่าด้วยสมันตปัญฐาน ๒๔

ปัญฐานที่ประชุมสมันตปัญฐาน ๒๔ เหล่านี้ คือ ปัญฐาน ๖ ใน ธรรมอันโลม ปัญฐาน ๖ ในธรรมปฏิโลม ปัญฐาน ๖ ในธรรมอนุโลมปัจจนีย-
ปัญฐาน ๖ ในธรรมปัจจนียานุโลม ชื่อว่า มหาปกรณ์ (ปกรณ์ใหญ่).

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร

บัดนี้ เพื่อการรู้แจ้งถึงความที่พระอภิธรรมนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง พึง
ทราบสาคร (ทะเล) ๔ คือ

๑. สังสารสาคร (สาคร คือ สงสาร)

๒. ชลสาคร (สาคร คือ น้ำมหาสมุทร)

๓. นยสาคร (สาคร คือ นัย)

๔. ญาณสาคร (สาคร คือ พระญาณ)

บรรดาสาครทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่า สังสารสาคร คือ สังสารวัฏที่ท่าน
กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

ขุณฺหาณญจ ปฏิปาณิ

ธาตุยายตนาณญจ

อพุโภจฺจินฺนํ วตฺตมาณา

ธํ สาทโรติ ปวฺจจฺติ

ลำดับแห่งขั้นฐ ธาตุ และอายตนะ

ซึ่งกำลังเป็นไปไม่ขาดสาย ท่านเรียกว่า

สงสาร

นี้ชื่อว่า สงสารสาคร. สงสารสาครนี้นั้น เพราะเหตุที่เงื่อนไขเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งสัตว์เหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏ คือไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นมาแล้วในที่สุดเพียงร้อยปีเท่านั้น เพียงพันปีเท่านั้น เพียงแสนปีเท่านั้น เพียงร้อยกัปเท่านั้น เพียงพันกัปเท่านั้น เพียงแสนกัปเท่านั้น ในกาลก่อนแต่นี้มิได้มีเลย ดังนี้ หรือว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น ในกาลก่อนแต่นั้นไม่มีเลย ดังนี้ แต่ว่า มีโดยนัยนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เงื่อนไขเบื้องต้นแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่อวิชชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี ดังนี้.* การกำหนดเงื่อนไขเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้นี้ ชื่อว่า สงสารสาคร.

มหาสมุทร พึงทราบว่ามี ชื่อ ขลสาคร มหาสมุทรนั้นลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นชื่อว่า การประมาณน้ำในมหาสมุทรนั้นว่ามีเท่านี้ คือ มีน้ำร้อยอาพหะ พันอาพหะ หรือแสนอาพหะไม่ได้เลย โดยที่แท้ห้วงมหาสมุทรนั้น ย่อมปรากฏว่า ใคร ๆ พึงนับไม่ได้ พึงประมาณไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นห้วงน้ำใหญ่โดยแท้ นี้ชื่อว่า ขลสาคร.

นัยสาคร เป็นไฉน ? นัยสาครได้แก่พระพุทธพจน์ คือ พระไตรปิฎก ปิติโสมนัสอันไม่มีที่สุด ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา มีความเลื่อมใสมาก มีญาณอันยิ่งแก่ผู้พิจารณาตันติแม่ทั้งสอง. ตันติแม่ทั้งสองเป็นไฉน ? ตันติทั้งสอง คือ พระวินัยและพระอภิธรรม ปิติและโสมนัสอันไม่มีที่สุด ย่อมเกิดแก่ภิกษุวินัยธรทั้งหลายผู้พิจารณาตันติแห่งวินัย

* อจฺ ทสก. ๒๔.๖๑/๑๒๐

ว่า ชื่อว่า การบัญญัติสิกขาบทอันสมควรแก่โทษ ธรรมดาว่า สิกขาบทนี้ย่อมมีเพราะโทษนี้ เพราะการก้าวล่วงอันนี้ ดังนี้ และเกิดแก่ผู้พิจารณาอุตรินุสธรรมเปยยาล แก่ผู้พิจารณานิลเปยยาล ผู้พิจารณาสัตยจริตเปยยาลว่า การบัญญัติสิกขาบท ไม่ใช่วิสัยของชนเหล่าอื่น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น.

ปิติและโสมนัสอันไม่มีที่สุด ย่อมเกิดแม้แก่ภิกษุผู้เรียนพระอภิธรรม ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งตันติแห่งพระอภิธรรมว่า พระศาสดาของเราทั้งหลายเมื่อทรงจำแนกแม้ความแตกต่างแห่งชั้นรั้ง แม้ความแตกต่างแห่งอายตนะ แม้ความแตกต่างแห่งธาตุ ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ กรรม วิบาก การกำหนดรูปและอรูป ธรรมอันละเอียดสุขุม ทรงกระทำแต่ละข้อในรูปธรรมและอรูปธรรมให้เป็นส่วน ๆ แสดงไว้ เหมือนการนับดาวทั้งหลายในท้องฟ้าฉะนั้น ก็ในการเกิดขึ้นแห่งปิติโสมนัสนั้น พึงทราบแม้เรื่องดังต่อไปนี้.

ดังได้สดับมา พระเถระชื่อว่า มหานาคติมิยติสสทัตตะ เมื่อไปสู่ฝั่งโน้น ด้วยคิดว่า เราจักไหว้คันมहाโพธิ์ จึงนั่งที่พื้นเบื้องบนเรือแลดูมหาสมุทรที่นั่น ในครั้งนั้น ฝั่งโน้นไม่ปรากฏแก่ท่านเลย ฝั่งนี้ก็ปรากฏ เป็นเช่นกับแผ่นดินอันเขาแผ่ออก และเช่นกับเครื่องลาดทำด้วยดอกมะลิฉะนั้น. ท่านคิดว่า กำลังคลื่นของมหาสมุทรมีกำลังหรือหนอ หรือว่านยมุข (เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำไว้) ในสมันตปิฎก ๒๔ ประเภทมีกำลัง ดังนี้. ที่นั่น ปิติมีกำลังก็เกิดขึ้นแก่ท่านผู้พิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมว่า การกำหนดในมหาสมุทรย่อมปรากฏ เพราะว่า มหาสมุทรนี้ เบื้องล่างกำหนดด้วยแผ่นดิน เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ข้างหนึ่งกำหนดด้วยภูเขาจักรวาล ข้างหนึ่งกำหนดด้วยฝั่ง แต่การกำหนดสมันตปิฎกย่อมไม่ปรากฏ ดังนี้ ท่านข่มปิติแล้ว

เจริญวิปัสสนาตามที่นั่งอยู่ ยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ตั้งอยู่ในพระอรหัต
ซึ่งเป็นธรรมอันเลิศ แล้วเปล่งอุทานว่า

พระโยคีย่อมเห็นธรรมที่ลึกซึ้ง อัน

ตรัสรู้ได้แสนยาก มีเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น

อันพระมเหสีทรงรู้อย่างโดยพระองค์เอง แสดง

ไว้โดยลำดับ โดยสิ้นเชิง ในสมันตปัสสฐาน

นี้เท่านั้น เหมือนกับเป็นรูปร่างทีเดียว.

นี่ชื่อว่า นัยสาคร.

ญาณสาคร เป็นไฉน ?

สัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า ญาณสาคร.

จริงอยู่ ญาณอื่นไม่อาจเพื่อจะรู้สาครนั้นว่า นี่ชื่อว่า สังสารสาคร
นี่ชื่อ ชลสาคร นี่ชื่อ นยสาคร แต่สัพพัญญุตญาณเท่านั้นอาจเพื่อรู้ได้ เพราะ
ฉะนั้น สัพพัญญุตญาณ จึงชื่อว่า ญาณสาคร.

บรรดาสาครทั้ง ๔ เหล่านั้น นยสาครประสงค์เอาในที่นี้ พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายผู้สัพพัญญูเท่านั้น ย่อมแทงตลอดในนัยสาครนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อนี้ ประทับนั่งที่ควงไม้โพธิ์ทรงแทงตลอด
นัยสาครนี้ เมื่อทรงพิจารณาธรรมที่พระองค์แทงตลอดแล้ว ประทับนั่งโดย
บัลลังก์เดียวตลอดสัปดาห์ว่า เมื่อเราเสาะแสวงหาธรรมนี้หนอ ล่วงไปถึง ๔
อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป ภายหลังเรานั้น ณ บัลลังก์นี้ จึงยังกิเลส ๑,๕๐๐
ให้สิ้นไปแล้วแทงตลอดได้ ดังนี้ ลำดับนั้น จึงเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์ ประทับ
ยืนแลดูบัลลังก์ตลอดสัปดาห์ ด้วยพระเนตรอันไม่กระพริบ ด้วยพระดำริว่า
สัพพัญญุตญาณ เราแทงตลอดแล้ว ณ บัลลังก์นี้หนอ ดังนี้.

ลำดับนั้น เหล่าเทวดาทั้งหลาย มีความปริวิตกเกิดขึ้นว่า แม้ในวันนี้ พระสิทธัตถะพึงทำกิจที่ควรทำเป็นแน่ จึงยังไม่ละความอาลัยในบัลลังก์ ดังนี้. พระศาสดาทรงทราบวิตกของเทวดาทั้งหลาย เพื่อจะยังวิตกของเทวดาเหล่านั้น ให้สงบ จึงเหาะขึ้นสู่เวหาสแสดงยมกปาฏิหาริย์.

จริงอยู่ ปาฏิหาริย์ที่พระองค์ทรงทำที่มหาโพธิบัลลังก์ก็ดี ทำสมาคม แห่งพระญาติก็ดี ที่สมาคมปาณสีบุตรก็ดี ทั้งหมดได้เป็นเช่นกับยมกปาฏิหาริย์ ที่ทำที่ควงไม้คันทามพฤษ์นั้นแหละ ครั้นทรงทำปาฏิหาริย์อย่างนี้แล้ว จึงเสด็จลงจากอากาศแล้วเสด็จจงกรมตลอดสัปดาห์ ในระหว่างแห่งบัลลังก์และสถานที่อันพระองค์ประทับยืนอยู่แล้ว ก็ใน ๒๑ วันเหล่านี้ แม้วันหนึ่ง รัศมีทั้งหลายมิได้ออกจากสระของพระศาสดา แต่ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงประทับนั่งในเรือนแก้วในทิศพายัพ ชื่อว่า เรือนแก้ว มิใช่เรือนที่สำเร็จด้วยรัตนะ แต่บัณฑิตพึงทราบสถานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาปกรณ์ทั้ง ๗ ว่าเป็นเรือนแก้ว.

บรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น แม้เมื่อทรงพิจารณาธรรมสังคณี รัศมีทั้งหลายก็ไม่ช้านออกไปจากพระสระ เมื่อพิจารณาวิภังคปกรณ์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุปกรณ์ และยมกปกรณ์ รัศมีทั้งหลายก็มิได้ช้านออกไปจากพระสระ แต่เมื่อใด ก็วลงสู่มหาปกรณ์เริ่มพิจารณาว่า **เหตุปัจจัย อารมณปัจจัย ฯลฯ อวิคตปัจจัย** ดังนี้ เมื่อนั้น สัพพัญญุตญาณ โดยความเป็นอันเดียวกัน ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้พิจารณาสมันตปิฎฐาน ๒๔ ประการ ย่อมได้โอกาส (ช่อง) ในมหาปกรณ์นั้นแหละ เปรียบเหมือนปลาใหญ่ ชื่อว่า ติมिरปิงคละ ย่อมได้โอกาสโดยความเป็นอันเดียวกันในมหาสมุทรอันลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์นั้นแหละ ฉะนั้นใด พระสัพพัญญุตญาณ

ก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมได้โอกาสในมหาปรกณ โดยความเป็นอันเดียวกัน
นั้นแหละ.

ว่าด้วยพระฉัพพรรณรังสี

เมื่อพระศาสดา ทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมตามความสบาย
ด้วยพระสัพพัญญุตญาณซึ่งมีโอกาสนี้ (ช่อง) อันได้แก่อย่างนี้ พระฉัพพรรณ-
รังสี (รัศมี ๖ ประการ) คือ นิละ (เขียวเหมือนดอกอัญชัน) ปิตะ (เหลือง
เหมือนหิมาลาย) โลหิตะ (แดงเหมือนตะวันอ่อน) โอทาตะ (ขาวเหมือน
แผ่นเงิน) มัญญะภูฏะ (สีหงสบาท เหมือนดอกหงอนไก่) ประภัสสร (เลื่อมพราย
เหมือนแก้วผลึก) ที่ชานออกจากพระสรีระ พื้นแห่งท้องฟ้า ได้เป็นราวกะว่า
เต็มด้วยดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป เหมือนคารายด้วยดอกสามหาวหรือกลีบ
อุบลเขียว เหมือนข้าวตาลประดับด้วยแก้วมณีที่แกว่งไปมา และเหมือนแผ่น
วัตถุสีเขียวเข้มที่จึงออก ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีเขียวเหล่านี้ พระรัศมีสีเขียว
เหล่านี้ ออกไปแล้วจากพระเกศา แลพระมัสสุทั้งหลาย และจากที่สีเขียว
แห่งพระเนตรทั้งสอง.

ทศภาคทั้งหลายย่อมรุ่งโรจน์เหมือนโสรจตรง (ชำระ) ด้วยน้ำทองคำ
เหมือนแผ่นแผ่นทองคำออกไป เหมือนย่อมด้วยจันแห่งนกคไฟ (น่าจะเป็น
ผงขมิ้น) และเหมือนเรียงรายด้วยดอกกรรณิการ ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเหลือง
เหล่านี้ รัศมีสีเหลืองเหล่านั้น ท่านออกแล้วจากพระฉวีวรรณ และจากที่
สีเหลืองแห่งพระเนตรทั้งสอง.

ทศภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนย่อมด้วยจันแห่งชาด เหมือน
รดด้วยน้ำครั้งที่สุกดีแล้ว เหมือนคลุมด้วยผ้ากัมพลแดง เหมือนเรียงรายด้วย
ดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีแดง

เหล่าใด พระรัศมีสีแดงเหล่านั้น ชานออกแล้วจากพระมังสะ พระโลหิต และที่สีแดงแห่งพระเนตรทั้งสอง.

ทิสภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนเกลือก่อก่อกด้วยจิรธาราที่เทออกจากหม้อเงิน เหมือนเพดานแผ่นเงินที่เขาจึงไว้ เหมือนข้าวตอลเงินที่แก่งไปมา เหมือนดาบด้วยดอกกล้า ดอกโกมุท ดอกยางทราย ดอกมะลิวัลย์ ดอกมะลิซ้อนเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีขาวเหล่าใด รัศมีสีขาวเหล่านั้น ชานออกแล้วจากพระอัฐิทั้งหลาย จากพระทนต์ทั้งหลาย และจากที่สีขาวแห่งพระเนตรทั้งสอง.

ส่วนพระรัศมีสีหงสบาทและเลื่อมประภัสสร ก็ชานออกจากส่วนแห่งพระสรีระนั้น ๆ พระฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นออกแล้วจับมหาปฐพีใหญ่อันหนาที่บ ด้วยประการฉะนี้ มหาปฐพีอันหนาทถึง ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนก้อนทองคำที่เขาจัดมกลินแล้ว พระรัศมีทั้งหลายเจาะทะลุแผ่นดินลงไปจับน้ำในภายใต้ น้ำซึ่งรองแผ่นดินหนาทถึง ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนทองคำที่ไหลกว้างออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นเจาะน้ำลงไปจับลม ลมหนา ๘๖๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนแท่งทองคำที่ยกขึ้นแล้ว พระรัศมีทั้งหลายเจาะลมแล้วแล่นไปสู่อชชฎากาศ (อากาศเว้งว่าง) ภายใต.

ว่าด้วยส่วนเบื้องบน พระรัศมีทั้งหลาย แม้วุ้งขึ้นไปแล้วจับอยู่ที่จาตุ-
มหาราชิกา เจาะแทงตลอดจาตุมหาราชิกาไปจับชั้นดาวดึงส์ จากนั้นก็ไปยามา
ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี จากนั้นก็ไปพรหมโลก ๕ ชั้น จากนั้นก็
ไปเวหัปผลา จากนั้นก็ไปปัญจสุทธาวาส จับอรุณทั้ง ๔ เจาะ (แทงตลอด)
อรุณทั้ง ๔ แล้วแล่นไปสู่อชชฎากาศ (อากาศเว้งว่าง).

โดยส่วนเบื้องขวางทั้งหลาย พระรัศมีแผ่ไปสู่อุทธา ทั้งหลายอันหา
ที่สุดมิได้ ในที่ทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ ไม่มีรัศมีพระจันทร์ในพระจันทร์
ไม่มีรัศมีพระอาทิตย์ในพระอาทิตย์ ไม่มีรัศมีดวงดาวในดวงดาวทั้งหลาย ไม่มี
รัศมีของเทวดาทั้งหลายในที่ทั้งปวง คือ ที่อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์
ทั้งหลาย ที่สระทั้งหลาย ที่อาภรณ์ทั้งหลาย ถึงหาพรหมผู้สามารถแผ่
แสงสว่างไปสู่อุทธาธุตัสสสี และมหาสสสี ก็ได้เป็นเหมือนหิ่งห้อยในเวลา
พระอาทิตย์ขึ้น พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยานวิมาน ต้นไม้
กัลปพฤกษ์ของเทพ ก็ปรากฏเพียงเป็นการกำหนดเท่านั้น.

จริงอยู่ สถานที่มีประมาณเท่านี้ ได้เป็นที่ท่วมทับ (ปกคลุม) แล้ว
ด้วยรัศมีของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น พระฤทธิ์แม่นี้มีใช้ฤทธิ์เกิดจากการอธิฐาน
มีใช้ฤทธิ์เกิดจากภาวนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่เมื่อพระโลกนารถ
ทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม พระโลหิตก็ผ่องใส วัตรูปก็ผ่อง
ใส พระฉวีวรรณก็ผ่องใส วรรณธาตุมีจิตเป็นสมภูฐาน ตั้งอยู่ไม่หวั่นไหว
ในประเทศประมาณ ๘๐ สกโคครอบ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาธรรม
โดยลักษณะนี้ ตลอด ๗ วัน.

มีคำถามว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาตลอด ๗ คิน
๗ วัน ได้มีประมาณเท่าไร ?

ตอบว่า หาประมาณมิได้.

นี้ชื่อว่า เทศนาด้วยพระหฤทัยก่อน ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น
ใคร ๆ ก็ไม่พึงกล่าวได้ว่า ก็พระศาสดาเมื่อทรงเปล่งพระวาจาแสดงธรรมอัน
พระองค์คิดด้วยพระทัยตลอด ๗ วันอย่างนี้ โดยล่วงไปร้อยปีก็ดี พันปีก็ดี
แสนปีก็ดี ก็ไม่สามารถเพื่อให้ถึงที่สุดได้ ดังนี้.

จริงอยู่ ในกาลอันเป็นส่วนอื่น พระตถาคตเจ้าประทับนั่งท่ามกลาง เหล่าเทพหมื่นจักรวาลเหนือบัลลังก์มณฑปศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาติ ใน สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมื่อทรงแสดงธรรมทรงทำพระพุทธรูปให้เป็นกายสักขี ก็ทรงย่อแล้ว ๆ ซึ่งลำดับธรรมจากระหว่างธรรมแล้วแสดงโดยส่วนแห่งร้อย โดยส่วนแห่งพัน โดยส่วนแห่งแสน เทศนาที่พระองค์ให้เป็นไป ติดต่อกัน สามเดือน เป็นอนันตเทศนาประมาณมิได้ ประคองคาในอากาศที่ไหลลงมา อย่างเร็ว และประคองสายน้ำที่ไหลออกจากหม้อน้ำที่คว่ำปาก ฉะนั้น.

จริงอยู่ แม้ในกาลเป็นที่อนุโมทนาภักตของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลาย ทรง อนุโมทนาอยู่ขยายออกหน่อยหนึ่ง ก็จะได้ประมาณเท่ากับที่ขนิณกายและมัชฌิม- นิกาย. อนึ่ง เมื่อทรงแสดงธรรมแก่บริษัทที่ประชุมกันภายหลังแห่งภักต เทศนา ก็มีประมาณเท่ากันใหญ่ทั้งสอง คือ สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย. เพราะเหตุไร ? เพราะภวัคปรีวาส (การอยู่อาศัยภวัคจิต) ของพระพุทธรูปเจ้า ทั้งหลายเร็ว ริมพระโอษฐ์เรียบสนิทดี พระชีวหาอ่อนคล่องพระโอษฐ์ พระสุรเสียงไพเราะ พระวาจาเปล่งได้เร็ว เพราะฉะนั้น แม้ธรรมอันพระองค์ แสดงแล้วเพียงครั้งหนึ่งนั้น จึงได้มีประมาณเท่านี้ ธรรมที่พระองค์ทรงแสดง แล้วตลอดไตรมาสจึงประมาณไม่ได้เลย.

จริงอยู่ พระอนนทเถระเป็นพหูสูต ทรงพระไตรปิฎกขึ้นอยู่แล้ว โดยทำที่ยืนนั้นแหละ ย่อมเรียน ย่อมบอก ย่อมแสดงคาถา ๑๕,๐๐๐ คาถา บทธรรม ๖๐,๐๐๐ บท เหมือนชนผู้ดึงดอกไม้ทั้งกิ่ง ธรรมมีประมาณเท่านี้ ชื่อว่าเป็นอุเทศมรรค (ทางแห่งอุเทศ) หนึ่งของพระเถระ เพราะว่า บุคคลอื่นเมื่อให้อุเทศตามลำดับบทแก่พระเถระ ย่อมไม่อาจเพื่อจะให้ คือบอกให้ ไม่ทัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น พึงให้สมบูรณ์ พระสาวกผู้มีสติมากยิ่ง

มีคติมากยิ่งขึ้น มีคติมากยิ่งขึ้นอย่างนี้ แม้เรียนเทศนาที่พระศาสดาแสดงแล้วตลอดไตรมาส โดยทำนองนี้ สิ้นพันปีก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้.

ถามว่า กิอุปาทินนกะสรีระ (ร่างกายที่มีใจครอง) เนื่องด้วยขกขัง-
การอาหาร ของพระตถาคตเจ้าผู้ทรงแสดงธรรมติดต่อกันตลอดไตรมาสเช่นนี้
เป็นไปได้อย่างไร ?

ตอบว่า ด้วยการบำรุงนั้นแหละ.

จริงอยู่ กาลนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงวิเคราะห์ดีแล้ว ทรง
กำหนดคดีแล้ว ทรงพิจารณาดีแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ
ทรงแสดงธรรม จึงทรงตรวจดูเวลาในมนุษย์โลก พระองค์ทรงกำหนดเวลา
ภิกษาจารแล้ว เนรมิตพุทธานิมิตแล้วอธิษฐานว่า การห่มจีวร การถือบาตร
การเปล่งเสียง กิริยาอาการของพุทธานิมิตนี้ จงมีอย่างนี้ จงแสดงธรรม ชื่อ
มีประมาณเท่านั้น ดังนี้ แล้วทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปสระอนาคต เทวดา
ถวายไม้ชำระพระทนต์ ชื่อ นาคลดา พระองค์ทรงเสวยไม้ นาคลดานั้น ปฏิบัติ
สรีระในสระอนาคตแล้วประทับขึ้นที่พื้นมีโนศิลา ทรงครองสบงสองชั้นที่ทรง
ข้อมดีแล้ว ทรงห่มจีวร แล้วถือบาตรศิลาที่มหาราชถวายเสด็จไปสู่อุตตรกุรุทวีป
ทรงนำภินชบาตมาจากที่นั่น ประทับนั่งที่ฝั่งสระอนาคต ทรงเสวยแล้วเสด็จ
ไปป่าไม้จันทน์ เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน.

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ไปในที่นั้น กระทำวัตรต่อ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง. ลำดับนั้น พระ-
ศาสดาจะทรงประทานนัยแก่พระเถระ จึงตรัสบอกว่า คุณก่อนสารีบุตร ธรรม
ที่ตถาคตแสดงแล้วมีประมาณเท่านั้น. เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงประทาน
นัยอย่างนี้ การประทานนัยแก่พระอัครสาวกผู้ถึงปฏิสัมภิทาแล้ว เป็นเช่น

บุคคลผู้ยืนอยู่ที่สุดฝั่งแล้วเหยียดมือชี้ให้ดูมหาสมุทร ฉะนั้น ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว ย่อมปรากฏชัดแม้แก่พระเถระโดยร้อยนัย พันนัย แสนนัย.

ถามว่า พระศาสดาทรงนั่งพักกลางวันแล้ว เสด็จไปแสดงธรรมเวลาไหน ?

ตอบว่า ธรรมดว่า เวลาสำหรับแสดงธรรมแก่ชาวเมืองสาวัตถีที่ประชุมกันแล้วมีอยู่ ก็เสด็จไปเวลานั้น.

ถามว่า ใครเล่าย่อมทราบ ใครเล่าไม่ทราบว่า พระศาสดาเสด็จไปแสดงธรรม หรือว่า เสด็จมาแสดงธรรม.

ตอบว่า เทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ย่อมทราบ เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยย่อมไม่ทราบ.

ถามว่า เพราะเหตุไร เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยจึงไม่ทราบ.

ตอบว่า เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพุทธนิมิต ไม่มีความต่างกับสิ่งทั้งหลายมีพระรัศมีเป็นต้น ความจริง ความต่างกันของพระพุทธรูปเจ้าแม่ทั้งสองพระองค์นั้น ในพระรัศมี หรือพระสุรเสียง หรือพระคำรัสมีได้มี.

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระก็นำธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้ว ๆ มาแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ ผู้เป็นสัทธวิหริกของตน บัณฑิตพึงทราบนุรพโยคะ (การประกอบกรรมในกาลก่อน) ของภิกษุ ๕๐๐ เหล่านั้น ดังนี้.

นุรพโยคะของภิกษุ ๕๐๐

ได้ยินว่า ในกาลแห่งพระทศพล พระนามว่า กัสสป ภิกษุเหล่านั้นเกิดในกำเนิดค่างควากูหนุ ห้อยโหนอยู่ที่จอมเขา เมื่อภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม ๒ รูป สาธยายพระอภิธรรมอยู่ ก็ถือเอานิมิตในเสียง แม้ไม่รู้ว่าเป็นธรรม

ฝ่ายดำ เป็นธรรมฝ่ายขาว ทำกาลแล้วก็เกิดในเทวโลกด้วยเหตุสักว่าถือเอา
นิमितในเสียงเท่านั้น. พวกเขาอยู่ในเทวโลกสิ้นพุทธรัตนหนึ่ง ในกาลนั้น
เขามาเกิดในมนุษย์โลก เลื่อมใสในยมกปาฏิหาริย์ จึงบวชในสำนักของพระเถระ
พระเถระนำพระธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้ว ๆ มาแสดงแก่ภิกษุเหล่านั้น
การสิ้นสุดลงแห่งการแสดงพระอภิธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และการ
เรียนปกรณ์ ๗ ของภิกษุเหล่านั้นได้มีพร้อม ๆ กัน นั่นแหละ.

ทางแห่งการบอกพระอภิธรรมมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นเหตุ แม้ว่าจะ
ว่าด้วยการนับจำนวนมหาปกรณ์ ก็พระเถระนั้นแหละตั้งไว้. จริงอยู่ พระเถระ
ไม่ลบหลู่ลำดับธรรม เพื่อถือเอา เพื่อทรงจำ เพื่อเล่าเรียน และเพื่อบอก
ได้ โดยวิธีนี้ เพราะฉะนั้น จึงจัดตั้งไว้ซึ่งวาระว่าด้วยการนับ ก็ครั้งเมื่อความ
เป็นอย่างนั้น พระเถระก็เป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่ากระมัง หามิได้
พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นแหละเป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่า เพราะว่า พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง ณ มหาโพธิบัลลังก์ ทรงแทงตลอดแล้วซึ่งพระอภิ-
ธรรมนั้น ก็แลครั้งเป็นพระพุทธรเจ้าแล้วก็ประทับโดยบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วัน
ทรงเปล่งอุทานว่า

ยथा หเว ปาตุภวนฺติ ชมฺมา

อาตาปีโน ฉายโต พุราหฺมณฺสฺส

ฯ เป ฯ สุโรว โอภาสยมนฺตฺติกุหฺ .

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อม

ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร พงอยู่

ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเที่ยว ของ

พราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมาทราบชัด

ซึ่งธรรมพร้อมทั้งเหตุ.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลาย ย่อม

ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่
ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเทียว ของ
พราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้แล้วซึ่ง
ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลาย ย่อม

ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่
ในกาลนั้น พราหมณ์นั้น ย่อมกำจัดมารและ
เสนามารได้เหมือนพระอาทิตย์ยังท้องฟ้าให้
สว่างอยู่ ฉะนั้น.

นี้ชื่อว่า ปฐมพุทธพจน์ แต่อาจารย์ผู้กล่าวบทแห่งธรรม ย่อมกล่าวว่า
ชื่อว่า ปฐมพุทธพจน์นี้ คือ

อนกชาติลั สาร์ สนฺทวิสุลั อนิพฺพิลั
ฯ เป ฯ ตณฺหานั ขยมฺมชฺฌคา.

เมื่อเราแสวงหานายช่าง (คือค้นหา)

ผู้กระทำให้เรือน ยังไม่พบ จึงต้องท่องเที่ยว
ไปสู่สงสารมีชาติมิใช่น้อย เพราะการเกิด
บ่อย ๆ เป็นทุกข์ ดูก่อนนายผู้กระทำให้
เรือน เราพบท่านแล้ว ท่านจักสร้างเรือน
ไม่ได้อีก ซึ่งโครงทั้งหมดของท่านเราหัก

เสียแล้ว เรือนยอดเราก็ตีออกแล้ว จิตของ
เราถึงวิสังขาร (คือพระนิพพาน) ถึงความ
สิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายแล้ว.

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงไสยาสน์ในระหว่างต้นสาละคู่ ใน
สมัยใกล้ปริณิพพานตรัสไว้ว่า หนุตทานิ ภิกขเว ฯ๑ป ฯ สมุปาทธ
คูก่อนภิกษุทั้งหลาย เอาเถะ ตถาคคจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลาย
มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา พวกเธอทั้งหลายจงถึงพร้อมด้วยความไม่ประ-
มาทเถิด ดังนี้ ชื่อว่า ปัจฉิมพุทฺธพจน์.

พระสัทธรรมที่ประกาศอมตะที่พระองค์ตรัสไว้ ๔๕ พรรษาในระหว่าง
พระพุทฺธพจน์ทั้งสอง เหมือนนายมาลาการร้อยพวงดอกไม้ และเหมือนช่าง
แก้วร้อยพวงแก้ว ชื่อว่า มัชฌิมพุทฺธพจน์ พระพุทฺธพจน์นั้นแม้ทั้งหมด
เมื่อประมวลเข้าด้วยกัน โดยปิฎกเป็น ๓ ปิฎก โดยนิกายเป็น ๕ นิกาย โดย
องค์มีองค์ ๙ โดยธรรมชั้นได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น.

อย่างไร. จริงอยู่ พระพุทฺธพจน์นี้แม้ทั้งหมด โดยปิฎกมี ๓ ประเภทเท่านั้น
คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก. บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้นพระพุทฺธ-
พจน์นี้คือ ปาฏิโมกข์ทั้งสอง วิภังค์ทั้งสอง ชันธกะ ๒๒ ปริวาร ๑๖ ชื่อว่า
วินัยปิฎก.

พระพุทฺธพจน์นี้ คือ ทีฆนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๓๔ สูตรมีพรหม
ชาลสูตรเป็นต้น มัชฌมิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยา-
สูตรเป็นต้น สังยุตตนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๓,๗๖๒ สูตร มีโอฆมตรณ-
สูตรเป็นต้น อังคุตตรนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๙,๕๕๓ สูตร มีจิตต-
ปริยาสูตรเป็นต้น ขุททกนิกายมี ๑๕ ประเภท คือ ๑. ขุททกปาฐะ

๒. ธรรมบท ๓. อุทาน ๔. อิติวุตตกะ ๕. สุตตนิบาต ๖. วิมานวัตถุ
๗. เปตวัตถุ ๘. เถรคาถา ๙. เถรีคาถา ๑๐. ชาดก ๑๑. นิตเทส
๑๒. ปฏิสัมภีทา ๑๓. อปทาน ๑๔. พุทธวงศ์ ๑๕. จริยาปิฎก ชื่อว่า
สุตตันตปิฎก.

ปกรณ์ ๗ มีธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า อภิธรรมปิฎก.

คำว่า วินัย มีอรรถ ๓ อย่าง

บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้น พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัย
กล่าวว่า วินัย เพราะมีนัยต่างๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา.

จริงอยู่ ในพระวินัยปิฎกนี้ ชื่อว่า มีนัยต่างๆ คือ มีนัยที่แยก
ไว้โดยปาฏิโมกขบท ๕ อย่าง อาบัติ ๗ กองมีปาราชิกเป็นต้น มาติกา
และวิภังค์เป็นต้น และที่ชื่อว่า มีนัยพิเศษ คือ นัยแห่งอนุบัญญัติ ซึ่งมีการ
ทำให้มั่นคง และการทำให้หย่อนเป็นประโยชน์อันหนึ่ง วินัยนี้ ชื่อว่า ย่อม
ฝึกหัดกายวาจา เพราะป้องกันการประพฤติดิเสสทางกายและวาจา เพราะฉะนั้น
วินัยนี้ บัณฑิตจึงกล่าวว่า ชื่อว่า วินัย เพราะมีนัยต่างๆ เพราะมีนัยพิเศษ
เพราะฝึกหัดกายวาจา ด้วยเหตุนี้แหละ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถ
แห่งการกล่าวถึงพระวินัยนั้น ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

วิวิธวิเสสญตฺตา วินยฺนโต เจว กายวาจํ

วินยตฺตวิทฺฐิ อัย วินโย วินโยติ อุกฺขาโต

พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งวินัย

ทั้งหลาย กล่าวว่า พระวินัย เพราะมีนัยต่างๆ

เพราะมีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา

ดังนี้.

คำว่า พระสูตรมีอรรถ ๖ อย่าง

ส่วนพระสูตร บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระสูตร กล่าวว่า พระสูตร เพราะการแสดงถึงประโยชน์ เพราะเป็นคำรัสอันพระพุทธเจ้าตรัสดีแล้ว เพราะ เพลิดเพลินประโยชน์ เพราะหลังประโยชน์ เพราะเป็นที่ด้านทานอย่างดี เพราะ มีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด.

จริงอยู่ พระสูตรนั้นย่อมแสดงประโยชน์ทั้งหลายอันต่างโดยประโยชน์ ของคน และของผู้อื่นเป็นต้น. อนึ่ง ในพระสูตรนี้ มีอรรถที่ตรัสไว้อย่างดี เพราะตรัสคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์. ก็พระสูตรนี้ ย่อมหลังออกซึ่ง ประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนข้าวกล้าผลิตผล และย่อมหลังออกซึ่งประโยชน์ ทั้งหมด เหมือนแม่โคนมหลังน้ำนมออก ชื่อว่า ด้านทาน คือ ย่อมรักษา ประโยชน์ทั้งหลายเหล่านั้นอย่างดี อนึ่ง ชื่อว่า มีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้าย บรรทัด เปรียบเหมือนเส้นด้ายบรรทัด ย่อมเป็นประมาณของช่างถากทั้งหลาย ฉะนั้น พระสูตรเมื่อนี้ ก็เป็นประมาณของวิญญูชนทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน. อนึ่ง ดอกไม้ทั้งหลายที่เขาร้อยไว้ด้วยด้าย ย่อมไม่เรี่ยรายไม่กระจัดกระจายฉะนั้นใด เนื้อความทั้งหลายที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยพระสูตรนี้ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน. ด้วย เหตุนั้น เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระสูตรนั้น ท่านจึง ประพันธ์คำเอาไว้ว่า

อตฺถานํ สุจนโต สุวุตฺตโต สวณฺโถ สุทฺถนโต

สุตฺตาทมา สุตฺตสภาคโต จ สุตฺตํ สุตฺตุนฺติ อุกฺขตํ

พระสูตร ท่านเรียกว่า พระสูตร

เพราะแสดงอรรถ เพราะตรัสไว้ดีแล้ว

เพราะเพลิดเพลินประโยชน์ เพราะหลังประโยชน์

เพราะต้านทานได้ดี และเพราะมีส่วนเปรียบ
ด้วยเส้นด้ายบรรทัด ฉะนั้น.

อภิธรรมมือรรถ ๕ อย่าง

ส่วนพระอภิธรรม บัณฑิตกล่าวว่า พระอภิธรรม เพราะเหตุที่ใน
อภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมที่มีความเจริญ ๑ ที่ควรกำหนด ๑
ที่ควรบูชา ๑ ที่กำหนดไว้ ๑ และเป็นที่ขัง ๑.

จริงอยู่ อภิสัพพัตถ์ ใช้ในความหมายว่าเจริญ ควรกำหนด ควรบูชา
ที่กำหนดไว้ และที่ขัง. จริงอย่างนั้น อภิสัพพัตถ์ ใช้ในคำว่าเจริญ ในประโยค
มีอาทิว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ ทุกขเวทนาหนัก ย่อมเจริญ (กำเริบ) แก่กระผม
มิได้ลดลง ดังนี้. ใช้ในความหมายถึงควรกำหนด ในประโยคมีอาทิว่า ราตรี
เหล่านั้นใด ท่านกำหนดรู้แล้ว กำหนดหมายไว้แล้ว ดังนี้. ใช้ในความหมาย
ถึงควรบูชา ในประโยคมีอาทิว่า พระราชาที่พระราชาทรงบูชา เป็นจอมมนุษย์
ดังนี้. ใช้ในความหมายถึงกำหนดไว้ ในประโยคมีอาทิว่า ปฏิพัธโล วิเนตุ
อภิมมุ อภิวินเย แปลว่า เป็นผู้สามารถเพื่อแนะนำในธรรมที่กำหนดไว้
ในวินัยที่กำหนดไว้ ดังนี้. อธิบายว่า ในธรรมและวินัยที่เว้น จากการปะปนกัน.
ใช้ในความหมายว่ายั้ง (อริกะ) ในประโยคมีอาทิว่า มีวรรณะอันงามยิ่ง ดังนี้.

อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายที่มี
ความเจริญ โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุย่อมเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ มีจิต
ประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ก็มี ตรัสธรรมทั้งหลายที่ควร
กำหนด เพราะความเป็นธรรมที่ควรกำหนดด้วยอารมณ์ทั้งหลายโดยนัยเป็นต้น
ว่า เป็นรูปารมณ์ หรือ สัททารมณ์ ดังนี้ก็มี ตรัสธรรมทั้งหลายที่น่าบูชา

โดยนัยเป็นต้นว่า เสกขธรรม อเสกขธรรม โลกุตระธรรม ดังนี้ก็มี ท่านอธิบายว่า ธรรมที่ควรบูชา ตรีสธรรมทั้งหลายที่ทรงกำหนดไว้ เพราะเป็นธรรมที่กำหนดโดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี ดังนี้ก็มี และตรีสธรรมทั้งหลายอันยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า มหัคคตธรรม อปฺปมาณธรรม อนุตรธรรม ดังนี้ก็มี ด้วยเหตุนี้ เพื่อความฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระอภิธรรมนี้ ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

ยํ เอตถ วุฑฺฒิมนฺโต สลกฺขณา ปุชิตา ปริจฺจนินา

วุฑฺดาธิกา จ ชมฺมา อภิธฺมโม เตน อกฺขาโต

พระอภิธรรม บัณฑิตกล่าวว่า พระ-

อภิธรรม เพราะเหตุที่พระอภิธรรมนี้ พระ-

ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงธรรมที่เจริญ ๑ ธรรม

ที่ควรกำหนด ธรรมที่ควรบูชา ๑ ธรรม

กำหนด (แยก) ไว้ ๑ และธรรมที่ยิ่ง ๑.

ว่าด้วยความหมายที่ไม่ต่างกันของปิฎก

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์กล่าวว่า คำว่าปิฎก ที่ไม่แตกต่างกันนั้นว่า ชื่อว่า ปิฎก เพราะอรรถว่าเป็น ปริยัติ และภาษาณะ (เครื่องรองรับ) บัดนี้ พึงประมวลปิฎกศัพท์นั้นเข้าด้วยกันแล้ว ทราบปิฎกแม้ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น.

จริงอยู่ แม้ปริยัติ ท่านก็เรียกว่า ปิฎก (ตำรา) เหมือนในประโยคมีอาทิว่า มา ปิฎกสมฺปทาเนน อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา แม้ภาษาณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เรียกว่า ปิฎก เหมือนในประโยคมีอาทิว่า

อถ ปุริโส อากุญฺญ กุฑฺทาลปิฎกมาทาย ครั้งนั้น บุรุษ (ผู้ทำถนน)
ถือเอาจอบและตะกร้า (ปิฎก) มาดังนี้. เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้รู้รรถแห่ง
ปิฎกศัพท์จึงกล่าวว่า ชื่อว่า ปิฎก เพราะอรรถว่าเป็นปริยัติ และภาชนะ
(เครื่องรองรับ).

บัดนี้ บัณฑิตพึงประมวลปิฎกศัพท์เข้าด้วยกัน แล้วพึงทราบปิฎก
แม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น คือ พึงทำสมาส (วินัยเป็นต้น) กับปิฎกศัพท์ซึ่งมี
อรรถ ๒ อย่าง อย่างนี้ แล้วพึงทราบปิฎกแม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้นเหล่านี้ว่า
พระวินัยนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่า วินัยปิฎก เพราะเป็นปริยัติ และเพราะ
เป็นภาชนะ (เครื่องรองรับ) แห่งอรรถนั้น ๆ พระสูตรนั้นด้วย เป็นปิฎก
ด้วย ชื่อว่า สุตตันปิฎก และพระอภิธรรมนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่า
อภิธรรมปิฎก โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยความหมายคำว่าปิฎกที่แตกต่างกัน

ก็ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความฉลาดเนื้อความต่าง ๆ ในปิฎก
แม่ทั้ง ๓ นั้นแหละอีกว่า

ในปิฎกเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดง

ประเภทเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา ปหานะ
และกัมมวิภังค ตามสมควร ชื่อว่าภิกษุยอม
บรรลูประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติ อันใด
ในปิฎกใด โดยประการใด พึงอธิบาย
ประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติเหล่านั้นทั้งหมด
โดยประการนั้นเถิด.

ในข้อนั้น มีคำบรรยาย และอธิบาย ดังต่อไปนี้

จริงอยู่ ปิฎกทั้ง ๓ แม้เหล่านี้ ท่านเรียกตามลำดับว่า อาณาเทศนา
โวหารเทศนา ปรมัตถเทศนา ยถาปราชศาสนะ ยถานุโลมศาสนะ
ยถาธัมมศาสนะ สังวราสังวรกถา ทิฏฐิวิเนยฺจนกถา และนามรูป-
ปริจเจตกถา.

ว่าโดยเทศนา

จริงอยู่ บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ พระวินัยปิฎก เรียกว่าอาณาเทศนา เพราะ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ควรแก่การใช้อำนาจ (อาณา) ทรงแสดงมากไปด้วยอาณา
(อำนาจ) พระสุตตันตปิฎก เรียกว่า โวหารเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงเป็นผู้ฉลาดในโวหาร (บัญญัติศัพท์) ทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร พระ-
อภิธรรมปิฎก เรียกว่า ปรมัตถเทศนา เพราะความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็น
ผู้ฉลาดในปรมัตถธรรม ทรงแสดงมากไปด้วยปรมัตถธรรม.

ว่าโดยศาสนะ

อนึ่ง ปิฎกที่หนึ่ง เรียกชื่อว่า ยถาปราชศาสนะ เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีความ
พินิจมาก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามที่มีความพินิจในพระวินัยปิฎกนี้
ปิฎกที่สอง เรียกชื่อว่า ยถานุโลมศาสนะ เพราะเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัย อนุสัย
จริยา และอธิมุติมิใช่น้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสั่งสอนไปตามลำดับ
ในพระสุตตันตปิฎกนี้ ปิฎกที่สาม เรียกชื่อว่า ยถาธัมมศาสนะ เพราะสัตว์
ทั้งหลายผู้มีความสำคัญในสภาวะสักว่ากองแห่งธรรมว่า เรา ของเรา พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงสั่งสอน ตามควรแก่ธรรมในพระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยถา

อนึ่ง ปิฎกที่หนึ่ง เรียกว่า สังฆวารกถา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความสังฆวณ้อยใหญ่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพตติผิไไว้ในพระวินัยปิฎกนี้. คำว่า สังฆวณ้อยใหญ่ นี้ ได้แก่ สังฆวณ้อยและใหญ่ เหมือนกัมมกัมมะ (กรรมน้อยใหญ่) และผลาผล (ผลน้อยใหญ่). ปิฎกที่สอง เรียกว่า ทิฎฐิวินิเวฐนถา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงการเปลื้องทิฎฐิอันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฎฐิ ๖๒ ไไว้ในพระสุตตันตปิฎกนี้. ปิฎกที่สาม เรียกว่า นามรูปปริจเจทกถา เพราะตรัสถึงการกำหนดนามและรูปอันเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรม มีรากะเป็นต้นไไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยศึกษาเป็นต้น

อนึ่ง ในปิฎกแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบศึกษา ๓ ปหานะ ๓ และคัมภีรภาพ ๔ อย่าง.

จริงอย่างนั้น ว่าโดยนัยพิเศษ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิศีลศึกษาไไว้ในพระวินัยปิฎก ตรัสอธิจิตตศึกษาไไว้ในพระสุตตันตปิฎก และตรัสอธิปัญญาศึกษาไไว้ในพระอภิธรรมปิฎก. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปหาน (การละ) วิตีกกม-กิเลสไไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะความที่ศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงของกิเลส (วิตีกกมกิเลส) ตรัสการปหานปริยุทธฐานกิเลสไไว้ในพระสุตตันตปิฎก เพราะความที่สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กุ่มรุม (ปริยุทธฐานกิเลส) ตรัสการปหานอนุสัยกิเลสไไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะความที่ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย-กิเลส. อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการละกิเลสทั้งหลายด้วยตทังคปหาน (ละชั่วคราว) ในสองปิฎกนอกนี้ตรัสการละกิเลสด้วยวิกขัมภนปหานและสมุจเฉท-ปหาน อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการปหานสังกิเลสคือทุจริต ในสองปิฎกนอกนี้ ตรัสการปหานสังกิเลส คือ ตณหาและทิฎฐิ.

ว่าโดยคัมภีรภาพ ๔ อย่าง

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละปิฎกพึงทราบคัมภีรภาพ (ความลึกซึ้ง)
๔ อย่าง คือ โดยธรรม โดยอรรถ โดยเทศนา และโดยปฏิเวธ.

บรรดาคัมภีรภาพเหล่านั้น พระบาลี (ตนฺติ) ชื่อว่า **ธรรม**. เนื้อความ
แห่งพระบาลีนั้น ชื่อว่า **อรรถ**. การแสดงบาลีตามที่กำหนดไว้อย่างดีด้วยใจ
นั้น ชื่อว่า **เทศนา**. การตรัสรู้ตามความเป็นจริงซึ่งธรรมและอรรถแห่งบาลี
นั้น ชื่อว่า **ปฏิเวธ**. จริงอยู่ ธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ ในปิฎก
ทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า **ลึกซึ้ง** เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาน้อยหยั่งลงได้ยาก
เป็นที่พึงอันบุคคลผู้มีปัญญาน้อยไม่พึงได้ เปรียบเหมือนมหาสมุทร อันสัตว์
เล็กทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้นหยั่งไม่ถึงได้โดยยาก ทั้งเป็นที่พึงก็ไม่ได้ฉะนั้น
บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้แต่ละปิฎก ด้วย
ประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง เหตุชื่อว่า **ธรรม** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในเหตุ ชื่อว่า
ธรรมปฏิสัมภิตา. ผลของเหตุ ชื่อว่า **อรรถ** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในผล
ของเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิตา. บัญญัติ ท่านหมายเอาการกล่าวธรรมสมควร
แก่ธรรม ชื่อว่า **เทศนา** หรือว่าการกล่าวธรรมด้วยสามารถแห่งอนุโลม
ปฏิโลม สังเขป และพิสดารเป็นต้น ชื่อว่า **เทศนา**. การตรัสรู้ ชื่อว่า **ปฏิเวธ**.
ก็ปฏิเวธ นั้น เป็นทั้งโลกียะและโลกุตระ. อธิบายว่า การหยั่งรู้ในธรรม
ทั้งหลายสมควรแก่อรรถ ในอรรถทั้งหลายสมควรแก่ธรรม ในบัญญัติทั้งหลาย
สมควรแก่คลองแห่งบัญญัติ โดยวิสัย (อารมณ์) โดยอัสัมโมหะ (ความไม่
หลงลืม) หรือว่า ความที่ธรรมเหล่านั้น ๆ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในที่
นั้น ๆ เป็นธรรมไม่วิปริตเป็นไปกับด้วยลักษณะ อันพึงแทงตลอดได้.

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ และปิฎกที่เดียว เพราะในปิฎกเหล่านั้น ธรรมหรืออรรถใดๆ หรือเทศนาซึ่ง ส่องเนื้อความนั้น ๆ โดยประการที่ควรรู้เนื้อความซึ่งตรงต่อญาณของผู้ฟังโดย ประการนั้น ๆ ก็หรือว่า การแทงตลอด กล่าวคือการหยั่งลงสู่ธรรมอันไม่วิปริต ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านั้นอันใด หรือความที่ธรรมเหล่านั้น ๆ ซึ่งมีสภาพไม่วิปริต กล่าวคือกำหนดได้อันพึงแทงตลอด ธรรมทั้งหมดนั้น คนมีปัญญาน้อยไม่ สร้างกุศลสมภารไว้หยั่งลงได้โดยยาก ทั้งจะเป็นที่ฟังก็ไม่ได้เปรียบเหมือน มหาสมุทร สัตว์เล็กมีกระต่ายเป็นต้น หยั่งให้ถึงได้ยาก ทั้งจะเป็นที่ฟังไม่ได้ฉะนั้น.

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นอันข้าพเจ้ากล่าวถึงเนื้อความคาถา นี้ว่า

บัณฑิตพึงแสดงประเภทเทศนา

สาสนะ กถา ลักขา ปหานะ และคัมภีรภาพ

ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ ตามสมควร ด้วย

ประการดังนี้.

แต่ในคาถานี้ว่า

ภิกษุย่อมบรรลुประเภทปริยัติ สมบัติ

และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดยประการ

ใด พึงเจริญเนื้อความเหล่านั้นทั้งหมด โดย

ประการนั้น ดังนี้.

บัณฑิตพึงเห็นความแตกต่างกันแห่งปริยัติ ๓ อย่างในพระไตรปิฎก ทั้ง ๓ ดังต่อไปนี้.

ว่าด้วยปริยัติ ๓ ประเภท

จริงอยู่ ปริยัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. อลคัททูปมปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยอสรพิษร้าย)
๒. นิสสรณัตถปริยัติ (ปริยัติเพื่อประโยชน์แก่การสลัดออก)
๓. ภัณฑาคาริกปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง).

บรรดาปริยัติเหล่านั้น ปริยัติที่ถือเอาไม่ดี คือเรียนเพื่อเหตุแห่งการโต้แย้งเป็นต้น ชื่อว่า **อลคัททูปมปริยัติ** ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอา ครัสไ้ว่า คุณก่อนิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีความต้องการอสรพิษมีพิษร้าย ย่อมแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เมื่อเที่ยวแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เขาเห็นอสรพิษมีพิษร้ายด้วยใหญ่ ก็พึงจับอสรพิษนี้ขึ้น ที่ชนคหรือที่หาง อสรพิษนั้นพึงแว้งขบเอาที่มือ หรือแขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของบุรุษนั้น บุรุษนั้นพึงเข้าถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะการขบกัดนั้นเป็นเหตุ ข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร คุณก่อนิกษุทั้งหลาย เพราะความที่อสรพิษร้ายอันบุรุษจับแล้วไม่ดี แม้ฉันใด คุณก่อนิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตะ ฯลฯ เวทลละ บุรุษเหล่านั้นครั้นเรียนธรรมนั้นแล้ว ย่อมไม่ใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้น ด้วยปัญญา เมื่อโมฆบุรุษเหล่านั้นไม่ใคร่ครวญอรรถด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่ทนต่อการเพ่ง โมฆบุรุษเหล่านั้น มีการโต้แย้งเป็นอนิสงส์ และมีการยังตน ให้พ้นจากวาทะนั้น ๆ เป็นอนิสงส์ ย่อมเรียนธรรม และย่อมเรียนธรรมเพื่อประโยชน์แก่ธรรมใด ย่อมไม่เสวยผลแห่งธรรมนั้น ธรรมเหล่านั้นอันโมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนแล้วไม่ดี ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความ

ทุกขสันกาลนานข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่
ธรรมทั้งหลายอันโมฆบุรุษนั้นเรียนแล้วไม่ดี ดังนี้.

ส่วนปริยัติใด อันบุคคลเรียนดีแล้ว ก็หวังอยู่ซึ่งความบริบูรณ์แห่ง
คุณมีศีลขันธเป็นต้นเรียนแล้ว มิใช่เรียนเพราะเหตุการโต้แย้งเป็นต้น ปริยัตินี้
ชื่อว่า **นิสสรณัตถปริยัติ** (มีความต้องการเพื่อสลัดออก)ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงหมายถึงคริสต์ไว้ว่า ธรรมเหล่านั้น อันกุลบุตรเหล่านั้นเรียนดีแล้ว ย่อมเป็นไป
เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความสุขสันกาลนาน ข้อนั้น เพราะเหตุแห่งอะไร
คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมทั้งหลาย อันกุลบุตรเรียนดีแล้ว.

ส่วนพระจินาสพผู้มีขันธอันกำหนดรู้แล้ว ละกิเลสแล้ว มีมรรคอัน
เจริญแล้ว มีธรรมไม่กำเริบอันแทงตลอดแล้ว ทำนิโรธให้แจ้งแล้ว ย่อม
เรียนปริยัติใด เพื่อรักษาประเพณี เพื่อรักษาวงศ์อย่างเดียว ปริยัตินี้ ชื่อว่า
ภคทาการิกปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบประเภท
แห่งปริยัติ ๓ อย่าง ในพระไตรปิฎกเหล่านั้น ดังกล่าวมาแล้ว.

ว่าด้วยสมบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้ว (**สุปฏิปันโน**) ในพระวินัยอาศัยศีลสัมปทา
ย่อมบรรลुวิชา ๓ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งวิชา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละไว้ใน
พระวินัยนี้. ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระสูตร อาศัยสมาธิสัมปทา ย่อมบรรลु
อภิญญา ๖ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งสมาธิเหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระสูตรนั้น.
ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระอภิธรรม อาศัยปัญญาสัมปทา ย่อมบรรลुปฏิสัมภิทา ๔
ก็เพราะตรัสประเภทแห่งปฏิสัมภิทาเหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระอภิธรรมนั้น.
ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรมเหล่านั้น ย่อมบรรลุสมบัติ
อันต่างด้วยวิชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภิทา ๔ นี้โดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวิบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่มีโทษใน ศัสตราที่มีใจครองเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามแล้ว โดยความเสมอ ด้วยสัมพัสมิเครื่องลาดและเครื่องนุ่งห่ม มีสัมพัสเป็นสุขเป็นต้นที่ทรงอนุญาต แล้ว เหมือนคำที่พระอริยฐานะกล่าวว่า เราข่อมรู้ทั่วถึงธรรมอันพระผู้มีพระภาค- เจ้าแสดงแล้ว โดยประการที่ธรรมทั้งหลายอันกระทำอันตรายที่พระผู้มีพระ- ภาคเจ้าตรัสแล้วนี้ ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพออยู่ได้ ดังนี้ ต่อจากนั้น เธอก็ถึงความเป็นผู้ทุศีล.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระสูตร ไม่รู้คำอธิบาย เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้มีอยู่ มีปรากฏอยู่ในโลก ดังนี้ ข่อมถืเอาผิด ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า บุคคลมีอัตตาอัน ถืเอาผิด ข่อมกล่าวคู่เราด้วย ข่อมขุด (ทำลาย) ซึ่งตนด้วย และข่อมประสบ สิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากด้วย ดังนี้ ต่อจากนั้น เธอก็ถึงความเป็นผู้มิจฉาทิฎฐิ.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรมจะวิจารณ์ธรรมเกินไป ข่อมคิดแม้สิ่งที่ ไม่ควรคิด (อจินไตย) ต่อจากนั้น ก็ถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต สมกับพระ คำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ เหล่านี้ บุคคลไม่ควรคิด ซึ่งเมื่อคิดอยู่ ก็พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า แห่งความ คับแค้น^๒ ดังนี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระไตรปิฎกนี้ ข่อมถึงความวิบัติอันต่างด้วยความ เป็นผู้ทุศีล ความเป็นมิจฉาทิฎฐิ และความฟุ้งซ่านแห่งจิตนี้ โดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

๑. วินย. ๒. ๖๖๒/๔๓๑

๒. อญ. จตุกกก. ๒๑. ๗๗/๑๐๔

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ คาทาเมื่อนี้ก็เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่า

ภิกษุย่อมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ

สมบัติ และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดย

ประการใด พึงเจริญเนื้อความเมื่อนั้น

ทั้งหมด ด้วยประการนั้น.

บัณฑิต ครั้นทราบปิฎกทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ ด้วยอาการอย่างนี้
แล้วพึงทราบพุทธพจน์แม้ทั้งหมดที่ประมวลมาด้วยสามารถแห่งปิฎกเหล่านั้นว่า
เป็นปิฎก ๓ ดังนี้.

พุทธพจน์มี ๕ นิกาย

พระพุทธรพจน์ว่าโดยนิกาย มี ๕ นิกาย อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธรพจน์
นั้น แม้ทั้งหมดมี ๕ ประเภท คือ ทิฆมณิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย
อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย.

ว่าโดยทิฆมณิกาย ๓๔ สูตร

บรรดานิกายทั้ง ๕ นั้น ทิฆมณิกายเป็นไหน ? พระสูตร ๓๔ สูตร
มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น รวบรวมไว้ ๓ วรรค เรียกว่า ทิฆมณิกาย ดังคาถา
ที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตร ๓๔ สูตรเท่านั้น มี ๓ วรรค

ท่านรวบรวมไว้สำหรับนิกายใด นิกายนั้น

ชื่อว่า ทิฆมณิกาย นับตามลำดับ เป็นนิกาย

ที่หนึ่ง.

ถามว่า เพราะเหตุไร นิกายที่หนึ่งนี้ จึงเรียกว่า ทิมนิกาย ?

ตอบว่า เพราะเป็นที่ประชุม และเป็นที่อาศัยอยู่แห่งพระสูตรทั้งหลาย
ขนาดยาว.

จริงอยู่ ที่เป็นที่ประชุม หรือที่เป็นที่อาศัยอยู่ ก็เรียกว่า นิกาย. ก็ใน
ข้อนี้มีคำสาธก (ตัวอย่าง) ทั้งทางพระศาสนาและทางโลก ดังในประโยค
มีอาทิว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นนิกายอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่
วิจิตร เหมือนพวกสัตว์เดียรัจฉานนี้ คือ นิกายของสัตว์เล็ก ๆ ที่รวมกันอยู่ ๑
นิกายของสัตว์ที่อยู่ตามโคลนตม ๑. และพึงทราบเนื้อความแห่งถ้อยคำในความ
เป็นนิกายแม้แห่งนิกาย (๔ นิกาย) ที่เหลือ โดยประการที่กล่าวมาแล้ว.

ว่าโดยมัชฌิมนิกาย ๑๕๒ สูตร

มัชฌิมนิกาย เป็นไฉน ? พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตร
เป็นต้น ท่านรวบรวมไว้ ๑๕ พรรค เป็นพระสูตรขนาดปานกลาง ชื่อว่า
มัชฌิมนิกาย ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีในนิกายใด

นิกายนั้น ชื่อว่า มัชฌิมนิกาย ท่านรวบรวม

ไว้ ๑๕ พรรค.

ว่าโดยสังยุตตนิกายเป็นต้น

สังยุตตนิกาย เป็นไฉน ? พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตร
เป็นต้น ที่จัดตั้งไว้ด้วยสามารถแห่งเทวดาสังยุตเป็นต้น เรียกว่า สังยุตตนิกาย
ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีในนิกายใด

นิกายนั้น ท่านรวบรวมไว้เป็นสังยุตตนิกาย.

อังกุตรนิกาย เป็นไฉน ? พระสูตร ๕,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทาน-
สูตรเป็นต้น ซึ่งจัดตั้งไว้ด้วยสามารถแห่งถ้อยคำเกินหนึ่งแห่ง ส่วนหนึ่ง ๆ
ขึ้นไปละข้อ ดังคาถาที่ประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตรในอังกุตรนิกาย จำนวน

๕,๕๕๗ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่า

อังกุตรนิกาย.

ขุททกนิกาย เป็นไฉน ? คือ วินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก และปาฐะ
๑๕ ประเภท มีธัมมขุททกปาฐะเป็นต้นทั้งหมด ที่แสดงไว้ก่อนแล้ว เว้น
พระพุทธรพจน์ที่เหลือคือนิกาย ๔ (มีทีมนิกายเป็นต้น) ชื่อว่าขุททกนิกาย. ดัง
คาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

ยกเว้นนิกาย ๔ มีทีมนิกายเป็นต้น

เหล่านี้ พระพุทธรพจน์อื่นจากนั้น มีอยู่แก่

นิกายใด นิกายนั้น บัณฑิตเรียกว่า ขุททก-

นิกาย.

นิกาย ๕ อย่าง ย่อมมีด้วยสามารถแห่งนิกายอย่างนี้.

พระพุทธรพจน์มีองค์ ๕

พระพุทธรพจน์มีองค์ ๕ อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธรพจน์นี้แม้ทั้งหมด
มี ๕ ประเภท คือ สุตตะ เกยยะ ไวยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก
อัปภูตธรรม เวทีลละ.

บรรดาองค์ทั้ง ๕ นั้น อุกโตวิงศ์ นิทเทส จันชกะ ปรีวาร

พระสูตรในสุดตนิบาตมีมงคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และตวฏกสูตรเป็นต้น

และพระดำรัสของพระภาคเจ้า แม่อื่นที่มีชื่อว่า สุตตันตะ (เหล่านี้) ฟังทราบว่าเป็นสุตตะ. พระสูตรที่มีคาถาแม่ทั้งหมด ฟังทราบว่าเป็นเคยยะ ว่าโดยพิเศษ ได้แก่สกาลวรรคทั้งสิ้น ในสังยุตตนิกาย เป็นเคยยะ. พระอภิธรรมปิฎกแม่ทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธพจน์อื่นที่ไม่ประกอบด้วยองค์ ๘ ฟังทราบว่าเป็นไวยากรณ์. ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน ๆ อันไม่มีชื่อว่าสูตรในสุตตนิบาต ฟังทราบว่าเป็นคาถา. พระสูตร ๘๒ สูตร อันปฏิสังยุตด้วยคาถาที่สำเร็จด้วยโสมนัสสญาณ ฟังทราบว่าเป็นอุทาน. พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิวา วุตตญฺเหติ ภควตา (จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้) ฟังทราบว่าเป็นอิติวุตตะกะ. ชาดก ๕๕๐ ชาดก มีอปนิสชาดกเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นชาดก. พระสูตรที่ปฏิสังยุตด้วยอัจฉริยอัပ္ပุตตรมแม่ทั้งหมดที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิวา ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย อัပ္ပุตตรมที่น่าอัศจรรย์ ๔ ประการ เหล่านี้ มีอยู่ในพระอนนทํ ฟังทราบว่าเป็นอัပ္ပุตตรม. พระสูตรที่มีผู้ทูลถามแล้ว ได้แล้วได้อีกซึ่งความรู้และความยินดีแม่ทั้งหมดมีจุลเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตรเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นเวทลละ. เมื่อว่าโดยองค์ พระพุทธพจน์มีองค์ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น เป็นไฉน? จริงอยู่ พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้แหละมี ๘๔,๐๐๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งพระธรรมชั้นที่พระอนนทรวรรณแสดงไว้อย่างนี้ว่า

ธรรมทั้งหลายที่ดำรงอยู่ของข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าเรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐

จากพระภิกษุ ๒,๐๐๐ รวมเป็น ๘๔,๐๐๐

พระธรรมชั้น*.

บรรดาพุทธพจน์เหล่านั้น พระสูตรมีอนุสนธิหนึ่ง เรียกว่า ธรรมชั้นหนึ่ง. พระสูตรใดมีหลายอนุสนธิ ก็นับจำนวนธรรมชั้นตามอนุสนธิในพระสูตรนั้น ในการประพันธ์เป็นคาถา การถามปัญหาเป็นธรรมชั้นหนึ่ง การวิสัชนาก็เป็นธรรมชั้นหนึ่ง. ในพระอภิธรรม การจำแนกติกะและทุกะแต่ละหมวด และการจำแนกวารจิตและอย่างก็เป็ธรรมชั้นหนึ่ง. ในพระวินยมีวัตถุมาติกา บทกาศนีย อามัตติ อนามัตติ อันตราบัตติ การกำหนดติกะ ธรรมที่เป็นอเตกกิจจะเป็นสเทกกิจ ในวัตถุเป็นต้นเหล่านี้ แต่ละส่วนพึงทราบว่าเป็นธรรมแต่ละธรรมชั้น. ว่าโดยพระธรรมชั้น พึงทราบว่าเป็นพระธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ ธรรม ด้วยอาการอย่างนี้.

พระพุทธพจน์ในเวลาทำปฐมสังคีติ

พระพุทธพจน์แม้ทั้งหมดนั้น โดยประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ อันหมู่สงฆ์ผู้มีวิสมิพระมหากัสสปะเป็นประมุข เมื่อจะสังคายนาในเวลาทำปิฎกสังคีติ ได้สังคายนากำหนดประเภทชัดเจนไปดังนี้ว่า นี่เป็นปฐม-พุทธพจน์ นี่เป็นมัชฌิมพุทธพจน์ นี่เป็นปัจฉิมพุทธพจน์ นี่เป็นวินยปิฎก นี่เป็นสุตตันตปิฎก นี่เป็นอภิธรรมปิฎก นี่เป็นทีฆนิกาย ฯลฯ นี่เป็นจุททกนิกาย เหล่านี้เป็นนวัคคัตถุศาสน์ซึ่งมีสุดตะเป็นต้น เหล่านี้เป็นพระธรรมชั้น มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ดังนี้. อนึ่ง พระเถระเหล่านั้นมิได้กำหนดเพียงประเภทที่กล่าวนี้เท่านั้น ยังได้กำหนดประเภทสังคหะแม้อื่น ๆ ซึ่งปรากฏอยู่

* พุ. เถร. ๒๖.๓๕๓/๔๐๕

ในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ มิใช่น้อย มีอาทิเช่น อุทานสังคหะ (หมวดอุทาน) วรรคสังคหะ เปยชาลสังคหะ นิปาตสังคหะ หมวดนิบาตมีเอกนิบาต ทุกนิบาต เป็นต้น สังยุตตสังคหะ และปนิณาสสังคหะ เป็นต้น สังคายนาล้วนอย่างนี้สิ้น ๙ เดือน.

ก็ในการอวสานแห่งการสังคายนาพระพุทธพจน์นั้น มหาปฐพีนี้ได้สิ้นสะเทือน เลื่อนลั่น หวั่นไหว มีประการมิใช่น้อยยังลงไปถึงน้ำร่องแผ่นดินเป็นที่สุด เป็นคุณมีความปราโมทย์อันเกิดขึ้นพร้อมแล้วให้อยู่ซึ่งสาธุการว่า จงดูศาสนาของพระทศพลนี้ อันพระมหากัสสปเถระการทำให้สามารถเพื่อเป็นไปตลอดกาลประมาณ ๕,๐๐๐ ปี และได้เกิดมหัศจรรย์ทั้งหลายอนेकประการ.

ว่าโดยเฉพาะอภิธรรม

ก็ในปิฎกนี้ เมื่อพระเถระทั้งหลายสังคายนาพระพุทธพจน์แล้วอย่างนี้ พระอภิธรรมนี้ เมื่อว่าโดยปิฎก เป็นอภิธรรมปิฎก เมื่อว่าโดยนิกาย เป็นขุททกนิกาย เมื่อว่าโดยองค์ เป็นไวยากรณ์ เมื่อว่าโดยธรรมชั้น เป็นธรรมชั้น หลายพันธรรมชั้น (๒๒,๐๐๐ธรรมชั้น). บรรดาภิกษุทั้งหลายผู้ทรงพระอภิธรรมนั้น ในกาลก่อนมีภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในที่ประชุมบริษัท เมื่อนำสูตรจากพระอภิธรรมมากล่าว ได้กล่าวธรรมกล่าว่า รูปชั้น เป็นอภยากตะ ชั้น ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอภยากตะ อายุตนะ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอภยากตะ ธาตุ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี สมุทัยสี่จะเป็นอกุศล มรรคสี่จะเป็นกุศล นิโรธสี่จะเป็นอภยากตะ ทุกขสี่จะเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นอภยากตะ โทมนัสสันตริย์เป็นอกุศล อนันฺณยัตถฺยญฺสสามินฺตริย์เป็นกุศล อินทรีย์ ๔

เป็นกุศลก็มี เป็นอัปายกตะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัปายกตะก็มี ดังนี้.

ภิกษุรูปหนึ่งซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น ได้ถามพระธรรมกถึกว่า คุณก่อนท่านธรรมกถึก ท่านนำสูตรมายาวเหมือนจะเอามาล้อมเขาสิเนรุ สูตรนี้มีชื่อว่าอย่างไรเล่า ?

พระธรรมกถึก : ชื่อว่า พระอภิธรรมสูตร ผู้มีอายุ.

ภิกษุนั้น : เพราะเหตุไร จึงนำพระอภิธรรมสูตรมา การนำพระสูตรอื่นที่เป็นพุทธานุภาพมา ไม่สมควรหรือ

พระธรรมกถึก : พระอภิธรรม ใครภาสิตไว้เล่า ?

ภิกษุนั้น : พระอภิธรรมนี้ ไม่ใช่พุทธานุภาพ.

พระธรรมกถึก : คุณก่อนผู้มีอายุ ก็คุณเรียนพระวินัยปิฎกหรือไม่.

ภิกษุนั้น : กระผมไม่ได้เรียนขอรับ.

พระธรรมกถึก : เห็นจะเป็นเพราะคุณไม่ทรงพระวินัย เมื่อไม่รู้จึงกล่าวอย่างนี้.

ภิกษุนั้น : กระผมเรียนเพียงวินัยเท่านั้นขอรับ.

พระธรรมกถึก : แม้วินัยนั้นก็เรียนเอาไม่ดี คงจักนั่งเรียนหลับอยู่ที่ท้ายบริษัท หรือว่า เพราะพระอุปัชฌาย์ผู้ให้บุคคลเช่นท่านบรรพชา อุปสมบทเป็นคนด้วนได้ เพราะเหตุไร ? เพราะแม้วินัยเธอก็เรียนไม่ดี จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสในพระวินัยนั้นว่า ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะติเตียนกล่าวตามเหตุว่า นิมนต์ท่านเรียนพระสูตร เรียนคาถาทั้งหลาย หรือเรียนพระอภิธรรมไปก่อน ภายหลังจักเรียนพระวินัย *ดังนี้ก็ไม่เป็นอาบัติ ก็แม้คำว่า ภิกษุขอโอกาสถามปัญหาในพระสูตร แต่ไปถามอภิธรรมหรือวินัย ขอโอกาส

* ๑. วินย. ๒. ๖๘๘/๔๕๔

ถามปัญหาในพระอภิธรรม แต่ไพล่ถามพระสูตรหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาในพระวินัย แต่ไพล่ถามพระสูตรหรืออภิธรรม ดังนี้ มีประมาณเท่านี้ ท่านก็ย่อมไม่รู้ พระธรรมกถิกนั้น จึงเป็นอันข่มปรวาทได้ ด้วยถ้อยคำแม้ประมาณเท่านี้.

กัมहाโคสิงคสูตร เป็นสูตรสำคัญกว่าสูตรแม่นี้ เพราะเหตุที่เป็นพุทธานุสสติ จริยอยู่ ในมหาโคสิงคสูตรนั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกราบทูลปัญหาที่ถามและคำวิสาขนาถะกันและกัน เมื่อจะบอกคำวิสาขนาถะของพระมหาโมคคัลลานเถระ จึงกราบทูลว่า พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวว่า ท่านสารีบุตร ภิกษุสองรูปในพระธรรมวินัยนี้ กล่าวอภิธรรมกถา เธอทั้งสองนั้นย่อมถามปัญหากันแล้ว ย่อมช่วยกันแก้ ไม่ขัดแย้งกัน และธรรมมิกถาของเธอทั้งสองนั้นย่อมเป็นไปได้ดี ท่านสารีบุตร ปาโกสิงคสาธวันพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้แล* ดังนี้.

พระศาสดาไม่ตรัสว่า จินชื้อว่า พระผู้ทรงพระอภิธรรมเป็นผู้อยู่ภายนอกศาสนาของเรา ดังนี้ แต่ทรงยกพระศอขึ้น คุณพระสุวรรณภิกขุ (พระเต้าทอง) เมื่อจะยังเนื้อความนั้นให้สมบูรณ์ ด้วยพระโอรุอันมีสิริดังพระจันทร์เพ็ญ จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงอันก้องกังวานดุเสียงของพระพรหม ประทานสาธุการถึงพระมหาโมคคัลลานเถระว่า ดีละ ๆ สารีบุตร ดังนี้ แล้วตรัสว่า ก็โมคคัลลานะเมื่อจะพยากรณ์โดยชอบ ก็พึงพยากรณ์ตามนั้น คุณก่อนสารีบุตร ด้วยว่าโมคคัลลานะเป็นธรรมกถิก ดังนี้.

ภิกษุผู้ทรงอภิธรรมชื่อว่า พระธรรมกถิก

จริงอยู่ ได้ยินว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่า พระธรรมกถิก นอกจากนี้แม้กล่าวธรรม ก็ไม่ใช่เป็นพระธรรมกถิก เพราะเหตุไร เพราะว่า

* ม.ญ. ๑๒. ๓๗๔/๔๐๑

ภิกษุผู้ไม่ทรงพระอภิธรรมเหล่านั้นเมื่อกล่าวธรรม ย่อมกล่าวลำดับกรรม ลำดับวิบาก กำหนดรูปอรุณ ลำดับธรรมให้สับสน ส่วนภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมย่อมไม่ให้ลำดับธรรมสับสน เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม จะกล่าวธรรมหรือมิได้กล่าวก็ตาม แต่ในเวลาที่เขาถูกถามปัญหาแล้วก็จักกล่าวแก้ปัญหานั้นได้ พระศาสดาทรงหมายถึงคำนี้ว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมนี้เท่านั้น ชื่อว่าเป็นพระธรรมกถึกอย่างยิ่ง ดังนี้ จึงทรงประทานสาธุการแล้ว ตรัสว่า โมคคัลลานะกล่าวดีแล้ว ดังนี้.

ผู้คัดค้านพระอภิธรรมชื่อว่า ทำลายชินจักร

บุคคลเมื่อคัดค้านพระอภิธรรม ชื่อว่า ย่อมให้การประหารในชินจักรนี้ ย่อมคัดค้านพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมหมิ่นเวสาร์ชชญาณของพระศาสดา ย่อมขัดแย้งบริษัทผู้ต้องการฟัง ย่อมผูกเครื่องกั้นอริยมรรค จักปรากฏในเภทรวัตถุ ๑๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นผู้ควรแก่อุเบกขนิยกรรม นิยสกรรม ตัชชนิยกรรม เพราะทำกรรมนั้น จึงควรส่งเธอไปว่า เจ้าจงไป จงเป็นคนกินเดนเลี้ยงชีพเถิด ดังนี้.

พระอภิธรรมมีนิทานหรือไม่

แม้หากบุคคลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ถ้าหากพระอภิธรรมเป็นพุทธานิเทศ ไชริ้ แม้นิทานของพระอภิธรรมนั้นก็ควรจัดเป็นพระอภิธรรมด้วย เหมือนนิทานที่ท่านจัดไว้หลายพันพระสูตร โดยนัยที่อาทิว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ ดังนี้. พึงคัดค้านผู้นั้นว่า นิทานของชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทเป็นต้น เห็นปานนี้ก็ไม่มี ธรรมเหล่านี้ก็ไม่ใช่พุทธานิเทศกระมัง แล้วพึงบอกแม่ให้ยิ่งกว่านี้ ด้วยอาการอย่างนี้ว่า ดูก่อน

บัณฑิต ธรรมด่าว่า พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของคนเหล่านี้ จริงอยู่ การเสด็จหยั่งลงสู่พระครรภ์ของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว อภิสาดิก็ปรากฏ อภิสัมโพธิก็ปรากฏ ธรรมจักกัปปวัตตนะก็ปรากฏ ยมกปาฏิหาริย์ก็ปรากฏ การเสด็จไปสู่ที่อยู่ของเทวดาก็ปรากฏ ความแสดงธรรมในเทวโลกก็ปรากฏ การเสด็จลงจากเทวโลกก็ปรากฏ.

ขึ้นชื่อว่า การขโมยช้างแก้ว หรือม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิแล้ว เทียมยานน้อยไป นั่นไม่ใช่ฐานะ มิใช่เหตุ หรือว่า ชื่อว่า การขโมยจักรัตนะแล้วห้อยไว้ที่เกวียนบรรทุกฟางเอาไป ไม่ใช่ฐานะไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ หรือว่า ชื่อว่าการขโมยมณีนีลันทีที่สามารถส่องแสงไกลประมาณโยชน์ได้ไว้ในกระเช้าฝ้ายแล้วใช้สอย ก็ไม่ใช่ฐานะไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นกัณฑ์สมควรแก่พระเจ้าจักรพรรดิ ขึ้นนั้นใด เพราะพระอภิธรรมก็ฉนั้นเหมือนกัน ไม่ใช่วิสัยของคนเหล่านี้ เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเหล่านั้น จริงอยู่ การเสด็จหยั่งลงสู่พระครรภ์ของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว ฯลฯ การเสด็จลงจากเทวโลกก็ปรากฏ คุณก่อนบัณฑิต ขึ้นชื่อว่ากิจด้วยนิทานของพระอภิธรรมนจึงมิได้มีด้วยประการฉะนี้ เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ปรวาทก็ไม่อาจเพื่อจะยกอุทาหรณ์อันประกอบด้วยสธรรมมาโต้ตอบได้.

ว่าด้วยพระอภิธรรมมณีทาน

ส่วนพระติสสคฤตเถระผู้อยู่ในมณฑลารามได้นำปเทสวิหารสูตรนี้มา กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นตรัสรู้

ครั้งแรก อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันใด เราก็ออยู่ด้วยปเทสะ คือส่วนแห่งธรรมอันนั้น ดังนี้ เพื่อแสดงว่าพระอภิธรรมนี้ มีมหาโพธิเป็นนิทาน ดังนี้.

จริงอยู่ ชื่อว่า ปเทสะ (ในปเทสสูตร) มี ๑๐ อย่าง คือ จันทรปเทสะ
อายตณปเทสะ ชาติปเทสะ สัจจปเทสะ อินทริยปเทสะ ปัจจายการปเทสะ
สติปัญฐานปเทสะ ฌานปเทสะ นามปเทสะ ธรรมปเทสะ บรรดาปเทสะ
๑๐ เหล่านั้น ฟังทราบดังต่อไปนี้.

พระศาสดาทรงแทงตลอดเบญจขันธ์โดยสิ้นเชิง (นิปปเทสะ) ณ
ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วทรงประทับอยู่ด้วยเวทนาชั้นนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้
ทรงแทงตลอดอายตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจ
เวทนาในชั้นมยาคณะ และด้วยอำนาจเวทนาในชั้นมรณาคณะนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้
นี้ ทรงแทงตลอดสัจจะ ๔ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจเวทนาใน
ทุกขสัจจะนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดอินทริย์ ๒๒ โดยสิ้นเชิง
แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจแห่งอินทริย์ในหมวด ๕ แห่งเวทนาตลอดไตรมาสนี้
ทรงแทงตลอดการหมุนเวียนแห่งปัจจายการ ๑๒ บท โดยสิ้นเชิงแล้วประทับ
อยู่ด้วยเวทนาอันมีผัสสะเป็นปัจจัยตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดสติปัญฐาน ๔
โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาสติปัญฐานตลอดไตรมาสนี้
ทรงแทงตลอดฌาน ๔ ด้วยสามารถแห่งเวทนาในองค์ฌานนั้นแหละตลอด
ไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดนามโดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่ง
เวทนาในนามนั้นนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดธรรมทั้งหลายโดย
สิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาตักขณนั้นแหละตลอดธรรมทั้งหลายโดย
พระเถระกล่าวนิทานแห่งพระอภิธรรม ด้วยสามารถแห่งปเทสวิหารสูตรไว้
อย่างนี้.

ฝ่ายพระสุธรรมเทวเถระผู้อยู่ในคามวาสี เมื่อจะเปลี่ยนแปลงธรรมที่
ภายใต้โลหปราสาท กล่าวไว้ว่า ปรวาทินุคคลนี้ เป็นเหมือนประคองแขนทั้ง
สองคร่ำครวญอยู่ในป่า และสร้างคติที่ไม่มีพยาน จึงไม่ทราบแม้พระอภิธรรม
ว่ามีนิทาน แล้วกล่าวอย่างนี้อีกว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่
บันทุกัมพลศิลาอาสน์ ณ คงไม้ปาริชาติ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในครั้งนั้นแล
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า กุสลา ทุมมา
อกุสลา ทุมมา อพฺยากตา ทุมมา เป็นต้น. ส่วนในพระสูตรอื่น ๆ ก็มี
นิทานอย่างเดียวกันนั้นแหละ.

พระอภิธรรมมินิกาน ๒ อย่าง

ในพระอภิธรรมมินิกาน ๒ อย่าง คือ อธิคมนิทาน และเทศนา-
นิทาน. บรรดานิทานทั้ง ๒ นั้น อธิคมนิทาน ฟังทราบตั้งแต่พระทศพล
พระนามว่า ทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์ เทศนานิทาน ฟังทราบจนถึง
การประกาศพระธรรมจักร. เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในนิทานของพระอภิธรรม
อันสมบูรณ์ด้วยนิทานทั้ง ๒ อย่างนี้บัณฑิตพึงทราบการตั้งปัญหาดังต่อไปนี้ก่อน.

ถามว่า พระอภิธรรมนี้ ให้เจริญมาด้วยอะไร ? ให้งอกงามไว้ใน
ที่ไหน ? บรรลุแล้วในที่ไหน ? บรรลุแล้วในกาลไร ? ใครบรรลุ ? วิจัย
แล้วในที่ไหน ? วิจัยแล้วในกาลไร ? ใครวิจัยแล้ว ? แสดงในที่ไหน ?
แสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่ใคร ? แสดงแล้วเพื่ออะไร ? พวกใครรับไว้ ?
พวกไหนกำลังศึกษา ? พวกไหนศึกษาแล้ว ? พวกไหนยอมทรงจำไว้ ?
เป็นคำของใคร ? ใครนำมา ดังนี้.

ในปัญหานี้ มีวิสัยดังนี้.

คำถามว่า พระอภิธรรมนี้ ให้เจริญมาด้วยอะไร มีคำตอบว่า ให้เจริญมาด้วยศรัทธามุ่งไปสู่ปัญญาเครื่องตรัสรู้. คำถามที่ว่า ให้งดงามไว้ในที่ไหน ? มีคำตอบว่า ให้งดงามในชาดก ๕๕๐. คำถามที่ว่า บรรลุแล้วในที่ไหน ? มีคำตอบว่า ที่ดวงไม้โพธิ์. คำถามที่ว่า บรรลุในกาลไร มีคำตอบว่า ในวันเพ็ญเดือนหก. คำถามว่า ใครบรรลุ มีคำตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า. คำถามว่า วิจัยที่ไหน ตอบว่า ที่ดวงไม้โพธิ์. คำถามว่า วิจัยแล้วในกาลไร ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว. คำถามว่า ใครวิจัย ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า. คำถามว่า แสดงที่ไหน ตอบว่า ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์. คำถามว่า แสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่ใคร ตอบว่า แก่เทวดาทั้งหลาย. คำถามว่า แสดงแล้วเพื่ออะไร ตอบว่า เพื่อออกไปจากโอฆะ ๔. คำถามว่า ใครรับไว้ ตอบว่า พวกเทพ. คำถามว่า ใครกำลังศึกษา ตอบว่า พระเสขะ และกัลยาณปุณฺณ. คำถามว่า ใครศึกษาแล้ว ตอบว่า พระอรหันต์จีณาสพ. คำถามว่า ใครทรงไว้ ตอบว่า เป็นไปแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นย่อมทรงจำไว้. คำถามว่า เป็นถ้อยคำของใคร ตอบว่า เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า. คำถามว่า ใครเป็นผู้นำมา ตอบว่า อันอาจารย์นำสืบต่อกันมา.

จริงอยู่ พระอภิธรรมนี้ อันพระเถระทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ พระสารีบุตรเถระ พระภัททชิ พระโสภิต พระปิยชาติ พระปิยปาละ พระปิยทัสสี พระโกติยบุตร พระสิคควะ พระสันเทหะ พระโมคคัลลินบุตร พระติสสทัตตะ พระธัมมิกะ พระทาสกะ พระโสนกะ พระเรวตะเป็นผู้นำมาจนถึงกาลแห่งคดียสังคณี ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละ

นำมาแล้วโดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์ ในชมพูทวีปอย่างนี้ด้วยอาการอย่างนี้
ก่อน.

ส่วนพระอภิธรรมที่พระมหานาคเหล่านั้นนำมาสู่เกาะนี้ ตามที่พระ-
โหราจารย์ประพันธ์เป็นคาถาไว้ว่า

ในกาลนั้น พระเถระผู้ประเสริฐ มี

ปัญญามาเหล่านี้ คือ พระมหินทเถระ ๑

พระอิฎฐิยเถระ ๑ พระอุตตยเถระ ๑ พระ

สัมพลเถระ ๑ พระเถระผู้เป็นบัณฑิต ชื่อว่า

ภททะ ๑ มาในเกาะสิงหลนี้ จากชมพูทวีป.

ต่อจากนั้น พระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์อื่น ๆ กล่าวคือศิษยานุศิษย์
ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละนำมาจนถึงกาลปัจจุบันนี้ ก็กล่าวถึงอริคมนิทาน
อันใดนั้น จำเดิมแต่พระทศพลพระนามว่า ทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์
และกล่าวถึงเทศนานิทานจนถึงทรงประกาศพระธรรมจักร ของพระอภิธรรม
นั้นอันพระมหานาคทั้งหลายนำมาแล้วอย่างนี้ และเพื่อความแจ่มแจ้งแห่ง
อริคมนิทานนั้น พึงทราบอนุပ္พุพิกถา ดังต่อไปนี้.

อริคมนิทาน

ว่าด้วยเรื่องสุเมธดาบส

ได้ยินว่า ในที่สุดแห่งสือสงไขยยังด้วยแสนกัปลอยไปแต่ภทฺรภนี้ มีพระนคร ชื่อว่า อมรวดี พราหมณ์ ชื่อว่า สุเมธะ เป็นผู้เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่าย คือเป็นผู้ถือกำเนิดบริสุทธิ์ดีแล้วจากมารดาและบิดา เป็นผู้อันใคร ๆ ไม่ดูหมิ่น ไม่รังเกียจ ด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล จนถึง ๗ ชั่วตระกูล เป็นผู้มั่งมีรูปงาม น่าดู นำมาซึ่งความเลื่อมใส ประกอบด้วยวรรณะและทรวดทรงงดงาม อาศัย อยู่ในพระนครอมรวดีนั้น. พราหมณ์สุเมธะนั้นมิได้ทำการงานอื่น นอกจาก เรียนศิลปะของพราหมณ์เท่านั้น. ในเวลาที่เขายังเป็นเด็กนั้นแหละ. มารดา บิดาได้ทำกาละเสียแล้ว. ครั้งนั้น อำมาตย์ชื่อว่า ราสิวัฑกะ ได้นำบัญชีทรัพย์สิน มาเปิดห้องอันเต็มไปด้วยทองคำ เงิน แก้ว มณี และแก้วมุกดาเป็นต้น แล้ว บอกทรัพย์จนถึงชั่ว ๗ ตระกูลว่า คุณก่อนกุมาร ทรัพย์เป็นของมีอยู่แห่ง มารดาของท่านมีประมาณเท่านี้ ทรัพย์อันเป็นของมีอยู่แห่งบิดา ปู่ ย่า ของ ท่านมีประมาณเท่านี้ เป็นต้นแล้วกล่าวว่า ท่านจงใช้สอยทรัพย์นั้น ดังนี้.

สุเมธบัณฑิต คิดว่า ปิยชนทั้งหลายของเรามีบิดาและปู่เป็นต้น รวบรวมทรัพย์นี้ไว้แล้วพากันไปปรโลก มิได้ถือเอาแม้หาปณะหนึ่งไป ส่วน เราจะทำเหตุที่ให้ถือเอาไปได้จึงจะสมควร ดังนี้ จึงกราบทูลแด่พระราช าแล้วให้ตีกลองประกาศในพระนคร ให้ท่านแก่มหาชนแล้ว บวชเป็นดาบส. บัณฑิตพึงกล่าวถว้ว่าด้วยสุเมธดาบสไว้ดังนี้.

จริงอยู่ เรื่องสุเมธดาบสนี้ ท่านกล่าวไว้ในพุทธวงศ์ (ที่ปึงกรกถา ที่หนึ่ง) ว่า

ในสื่อสวายยังด้วยแสนกัป มีพระ-
นคร ชื่อว่าอมรวดี เป็นนครนำชม นำรื่นรมย์
ประกอบด้วยข่าน้ำสมบุรณ์ ไม่ว่างเว้นจาก
เสียง ๑๐ ประการ คือ เสียงช้าง เสียงม้า
เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงรถ เสียงพิณ
เสียงตะโพน เสียงกังสดาล เสียงบัณเฑาะว์
เสียงเรียกมาบริโภคข่าน้ำว่า พวกท่าน
จงกิน จงดื่มเถิด เมื่อนั้นถึงพร้อมด้วยคุณ
ลักษณะทั้งปวง เข้าถึงความใคร่ พอใจ
ทุกอย่าง สมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ
ขวกไขว้ไปด้วยชนต่าง ๆ เป็นเมืองที่สำเร็จ
แล้วดังเทพนครเป็นที่อยู่ของผู้มีบุญทั้งหลาย
เราเป็นพราหมณ์ นามว่า สุเมธ ในนคร
อมรวดี สังสมทรัพย์ไว้หลายโกฏิ มีสมบัติ
มากมาย เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นผู้ทรงมนต์
เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท เป็นผู้สำเร็จวิชา
ทายลักษณะ และคัมภีร์อิติหาสนสมบุรณ์
ในครั้งนั้น เรานั่งอยู่ในที่ลับได้คิดอย่างนี้ว่า
ขึ้นชื่อว่าการเกิดในภพใหม่เป็นทุกข์
การแตกทำลายของร่างกายก็เป็นทุกข์ การ
ตายด้วยความหลงก็เป็นทุกข์ การถูกรูขรา
ย้ายก็เป็นทุกข์.

ก็ในกาลนั้น เรามีความเกิดเป็น

ธรรมดา มีความชราเป็นธรรมดา มีความ
เจ็บไข้เป็นธรรมดา จักแสวงหาพระนิพพาน
อันไม่แก่ไม่ตาย อันเป็นแดนเกษม ใจนחנו
เราพึงเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในชีวิต ไม่ต้อง
การ พึงละกายเปื่อยเน่านี้ อันเต็มไปด้วย
ซากศพต่างๆ ไป ทางนั้นอันใครๆ ไม่พึง
อาจดำเนินไปได้เพราะไม่มีเหตุหรือ ทางนั้น
เพื่อความหลุดพ้นจากภพ.

เมื่อมีความเจริญ ความเลื่อมก็จำ
ต้องปรารถนา เปรียบเหมือนเมื่อมีความ
ทุกข์ แม้ชื่อว่าความสุขก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อไฟ ๓ กองมีอยู่ นิพพาน (ความ
ดับไฟ) ก็จำต้องปรารถนา เปรียบเหมือน
เมื่อมีความร้อน ชื่อว่าความเย็นก็ย่อมมี
ฉะนั้น.

ความเกิดมีอยู่ ก็จำต้องปรารถนา
ความไม่เกิด เปรียบเหมือนเมื่อมีความชั่ว
แม้ความดีก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อสระน้ำอมฤตอันเป็นสถานที่
ชำระกิเลสมีอยู่ แต่บุคคลนั้นไม่แสวงหา

สระนั้น นั้นมิใช่เป็นความผิดของสระอมฤต
นั้น เปรียบเหมือนบุรุษตกหลุมคูถ เห็นสระ
มีน้ำเต็มแล้วไม่ไปหาสระ จะไปโทษสระ
นั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลผู้ถูกกิเลสกลุ้มรุมแล้ว เมื่อ
หนทางอันปลอดภัยมีอยู่ แต่ไม่แสวงหา
ทางนั้น นั้นมิใช่ความผิดของทางนั้น
เปรียบเหมือนบุรุษถูกข้าศึกล้อมไว้ เมื่อทาง
สำหรับจะหนีไปมีอยู่ แต่ไม่หนีไปจะโทษ
ทางนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลมีทุกข์ ถูกพยาธิคือกิเลส
เบียดเบียนรอบด้าน ไม่แสวงหาอาจารย์
นั้นมิใช่ความผิดของอาจารย์ เปรียบเหมือน
บุรุษผู้ป่วยไข้ เมื่อหมอมีอยู่ แต่ไม่ให้รักษา
เยียวยา จะโทษหมอนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

เราพึงเป็นผู้ไม่อาลัย ไม่ต้องการ
พึงละทิ้งกายอันเปื่อยเน่า อันสะสมซึ่งซาก-
ศพต่าง ๆ นี้ไปเถิด เปรียบเหมือนบุรุษแก่
ห่อซากศพผูกไว้ที่คออันน่ารังเกียจไป ก็
จะพึงมีความสุข มีเสรี มีอำนาจ ตามลำพัง
ตนเอง ฉะนั้น.

เราจักทั้งกายนี้ อันเต็มด้วยซากศพ
ต่าง ๆ ไป ดุจถ้ายอจจาระไว้ในส้วม เปรียบ
เหมือนบุรุษและสตรีถ้ายมูตรคูไว้ในที่ถ้าย
แล้วไป ไม่อาลัย ไม่ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ซึ่งมี ๕ ช่อง มีปฏิกูล
ไหลออกเป็นนิตยไป ดุจเจ้าของเรือทั้งเรือ
เก่าคร่ำคร่า เปรียบเหมือนเจ้าของเรือทั้งเรือ
ที่ทรุดโทรม หักพัง ที่รั่วไป ไม่อาลัย ไม่
ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ อันเป็นดังมหาโจร
ไป เพราะกลัวแต่การทำลายตระกูล เปรียบ
เหมือนบุรุษเดินมากับพวกโจรแล้วทั้งพวก
โจรไป เพราะเห็นภัยคือการทำลายสิ่งของ
ฉะนั้นเกิด.

ครั้นเราคิดอย่างนี้แล้ว จึงให้ทรัพย์
หลายร้อยโกฏิแก่ชนทั้งหลาย ทั้งที่มีที่พึ่ง
และไม่มีที่พึ่งแล้วเข้าไปสู่หิมวันต์ ในที่ไม่
ไกลหิมวันต์มีภูเขา ชื่อว่า ชารมิกบรรพต
เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงบัง
ไว้ดีแล้ว เราสร้างที่องกรมปราศจากโทษ
๕ ประการ ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ
อันเป็นที่นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิญญา เราละ

ผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๑๒ ประการ
ในที่นั่งนุ่ม ห่ม ผ้าคารองอันประกอบด้วย
คุณ ๑๒ ประการ เราละบรรณศาลาอัน
เคลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ เข้าอาศัย
โคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ
เราละข้าวเปลือกที่เขากวนปลูกไว้ ถือเอา
ผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ ซึ่งประกอบด้วย
คุณเป็นอเนกประการ เราได้ตั้งความเพียร
ในการนั่ง การยืน และการจงกรมภายใน
สัปดาห์ ก็บรรลุถึงกำลังแห่งการอธิญา ดังนี้.

บรรดาอาถรรพณ์นั้น พระบาลีว่า อสุสโม สุกโต มยุห์ ปณฺณศาลา
สุมาปิตา (แปลว่า เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาเราก็มุงบังไว้ดีแล้ว) นี้
ความว่า สุขเมธบัณฑิตผู้ออกไป ด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ ท่านกล่าวไว้
เหมือนอาศรม บรรณศาลา และที่จงกรมนั้น ท่านสร้างด้วยมือของตนเอง.
แต่ในพระบาลีนั้น ฟังทราบเนื้อความดังนี้ว่า

ก็พระมหาสัตว์ยังลงสู่หิมวันต์แล้ว คิดว่า วันนี้เราจักเข้าไปสู่บรรพต
ชื่อว่า ธรรมิก ดังนี้. ท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทรงทอดพระเนตรเห็น
สุขเมธบัณฑิตผู้ออกไปด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ จึงตรัสเรียกวิสสุกรรมเทพบุตร
มาตรัสสั่งว่า สุขเมธบัณฑิตนี้ออกไปแล้วด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ คุณก่อนพ่อ
พองไปสร้างที่สำหรับอยู่แก่พระมหาสัตว์เถิด วิสสุกรรมเทพบุตรนั้น รับคำ
ของท้าวเธอแล้วก็ไปนิรมิตอาศรมบทอันน่ารื่นรมย์ บรรณศาลาอันคุ้มครอบ
ดีแล้ว และที่จงกรมอันเป็นที่พอใจ.

ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหมายเอาอาศรมบทนั้นอันสำเร็จด้วย
บุญญานุภาพของตน ในกาลนั้น จึงตรัสว่า

ดูก่อนสารีบุตร อาศรมเราสร้างไว้

ดีแล้ว บรรณศาลาเรากໍสร้างไว้ดีแล้ว ไกล

ชรรณิกบรรพตนั้น เราสร้างที่จงกรมซึ่งเว้น

จากโทษ ๑๕ อย่าง ไว้ที่อาศรมบทนั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า สุกโต มยุห์ แปลว่า เราสร้างไว้ดีแล้ว.
คำว่า ปญฺณศาลา สุมาปิตา ความว่า แม้ศาลาที่มุงด้วยใบไม้ก็ได้ชื่อว่า
เป็นศาลาอันเราสร้างดีแล้ว

ว่าด้วยที่จงกรมมีโทษ ๕ อย่าง

คำว่า ปญฺจโทษวิขุชิต (เว้นจากโทษ ๕ อย่าง) ความว่า ขึ้น
ชื่อว่า โทษแห่งที่จงกรมเหล่านั้นมี ๕ อย่าง คือ

๑. เป็นที่แข็งและขรุขระ (ถทุวิสมตา)
๒. มีต้นไม้ภายใน (อนฺโตรุกขตา)
๓. เป็นที่ปกปิดด้วยชฎ (คหณจุนฺหตา)
๔. ที่แคบเกินไป (อติสมฺพาชนตา)
๕. ที่กว้างเกินไป (อติสาธตา).

จริงอยู่ ที่จงกรมที่มีภูมิภาคแข็งขรุขระ เท้าทั้งสองของผู้จงกรมย่อม
เจ็บ เท้าย่อมบวม จิตย่อมไม่ได้เือกักคตา กรรมฐานย่อมวิบัติ. แต่ในพื้นที่
อ่อนสม่าเสมอกัน โยคิอาศัยที่อาศัยอยู่อันผาสุกแล้ว ก็ทำกรรมฐานให้สมบูรณ์
ได้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบที่จงกรม เพราะเป็นภูมิภาคแข็งและขรุขระ
ว่าเป็นโทษที่หนึ่ง. เมื่อต้นไม้ไม่มีอยู่ภายในที่จงกรม หรือมีอยู่ในท่ามกลาง หรือ

ในที่สุดแห่งที่จกกรม ผู้จกกรมอาศัยความประมาทแล้ว ย่อมกระทบกับหน้าผาก หรือศีรษะ เพราะฉะนั้น ความที่ที่จกกรมมีต้นไม้ภายใน พึงทราบว่าเป็นโทษที่สอง. เมื่อจกกรมในที่จกกรมอันรกด้วยขี้หมูมีหญ้าและเครือไม้เถาเป็นต้น ย่อมเหยียบสัตว์มีงูเป็นต้น ในเวลามีคิให้ตาย หรือถูกสัตว์มีงูเป็นต้นขบกัดเอา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จกกรมปกคลุมด้วยขี้หมู พึงทราบว่าเป็นโทษที่สาม. เมื่อเดินจกกรมในที่จกกรมแคบเกินไป โดยกว้างหนึ่งศอก หรือครึ่งศอก เล็บก็ดี นิ้วเท้าก็ดี ย่อมแตก เพราะลื่นไปในที่จำกัด เพราะฉะนั้น ความที่ที่จกกรมแคบเกินไป พึงทราบว่าเป็นโทษที่สี่. เมื่อจกกรมในที่จกกรมกว้างเกินไป จิตย่อมพล่าน ย่อมไม่ได้เอาก็คตกตา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จกกรมกว้างเกินไป พึงทราบว่าเป็นโทษที่ ห้า.

ว่าด้วยที่จกกรมอันไม่มีโทษ

ก็ที่จกกรมขนาดเล็ก (อนุจกกรม) โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบ ที่ข้างทั้งสองประมาณหนึ่งศอก ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบเหมาะสม เพราะฉะนั้น ที่นั้นเช่นนั้น ได้เป็นเหมือนที่จกกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่ชาวเกาะในเจดีย์ศิริ ด้วยเหตุนี้ สุมะรณันทิต จึงกล่าวว่า เราสร้างที่จกกรมเว้นโทษ ๕ อย่าง ที่อาศรมบทนั้น ดังนี้.

ความสุขของสมณะ ๘ อย่าง

คำว่า อฏฺฐคุณสมุเปตฺติ (ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ) ได้แก่ ประกอบด้วยความสุขของสมณะ ๘ อย่าง ธรรมดว่า ความสุขของสมณะมี ๘ คือ

๑. ความไม่หวงแหนวัตถุทั้งหลายมีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น
๒. ความเป็นผู้แสวงหาบิณฑบาตปราศจากโทษ

๓. ความเป็นผู้ฉันทินิพนทนาอันสงบ

๔. เมื่อราชกุลบีบคั้นชาวแคว้นยัตถัพย์ที่มีสาระ หรือทาส
ชายหญิงและกหาปณะเป็นคั่นอยู่ ความเป็นผู้ไม่ต้องเศร้าหมองเพราะการ
บีบคั้นชาวแคว้น

๕. ความไม่มีฉันทราคะในเครื่องใช้ทั้งหลาย

๖. ความปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น

๗. ความไม่คลุกคลีด้วยพระราช และมหาอำมาตย์ของพระราช

๘. ความไม่กระทบกระทั่งในทิศทั้ง ๔.

คำนี้มีอธิบายว่า ชนผู้อยู่ในอาศรมนั้น อาจเพื่อประสบการณ์ของ
สมณะ ๘ อย่างเหล่านั้น ฉันทใด เราสร้างอาศรมนั้นประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ
ฉันทนั้น.

คำว่า อภิญญาพลมาหรี (นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิญญา) ความว่า
เราอยู่ในอาศรมบทนั้นกระทำกสิณปริกรรม เริ่มวิปัสสนาโดยความไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ เพื่อต้องการให้อภิญญาทั้งหลายและสมบัติทั้งหลายเกิดขึ้น แล้วนำ
วิปัสสนาพลอันมีกำลังมา อธิบายว่า ข้าพเจ้าอยู่ในที่นั้น ย่อมอาจเพื่อนำ
กำลังนั้นมาได้ ฉันทใด ข้าพเจ้าสร้างอาศรมอันสมควรแก่วิปัสสนาพลนั้น เพื่อ
ต้องการอภิญญานั้น ฉันทนั้น.

ว่าด้วยวิสุตกรรมเทพบุตรนิรมิตอาศรมบทเป็นต้น

ในบาทแห่งคาถาว่า สาธุกัม ปชหี ตตฺถ นวโทสมุปาคตัม (เรา
ละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๘ อย่างในที่นั้น) แห่งคาถาว่า สาธุกัม ปชหี
ตตฺถ ฯ เป ฯ ทวาทสคุณมุปาตัม ดังนี้ พึงทราบอนุพัพพิกา ดังต่อไปนี้.

ได้เห็นว่า เมื่อวิสูตรกรรมเทพบุตรนิรมิตสิ่งทั้งปวงที่เป็นเครื่องใช้สอยของพวกบรรพชิตอย่างนี้ คือ นิรมิตอาศรมอันประดับด้วยกุฎีที่เรือนที่จิงกรมเป็นคัน อันคารคายไปด้วยคันไม้มีดอกและผล อันเป็นที่รื่นรมย์ใจ มีสระน้ำใสสะอาดปราศจากพาลมฤคและเสียงสกุนชาติที่น่ากลัว สมควรแก่ความสงบสงัด จัดแจงแผ่นกระดานสำหรับยัดในที่สุดทั้งสองของจิงกรมอันประดับแล้ว นิรมิตแผ่นศิลามีพื้นเสมอกัน มีสีดั่งถั่วเขียวไว้ในท่ามกลางแห่งที่จิงกรมเพื่อประโยชน์แก่การนั่ง นิรมิตบริวารของดาบสมีขลุ่ย มณฑล ผ้าคากรองไม้สามขา และเต้าน้ำเป็นคันไว้ภายในบรรณศาลา นิรมิตหมอน้ำสำหรับคืบสังขัตกน้ำคืบ และขันตักน้ำไว้ในมณฑป นิรมิตกระเบื้องถ่านเพลิง และพื้นเป็นคันไว้ในโรงไฟ แล้วจารึกอักษรไว้ที่ฝาบรรณศาลาว่า ใคร ๆ ผู้ต้องการบวช จงถือเอาบริวารเหล่านี้บวชเถิด ดังนี้ แล้วไปสู่เทวโลกตามเดิม.

สุเมธบัณฑิต เลือหาที่อันเป็นผาสุกอันสมควรแก่ที่อยู่ของตนตามแนวแห่งชอกเขาที่ชายป่าหิมวันต์ เห็นอาศรมบทอันวิสูตรกรรมเทพบุตรนิรมิตไว้ซึ่งท้าวสักกะประทานให้ อันเป็นที่น่ารื่นรมย์ที่คั่งแม่น้ำ แล้วจึงไปในที่สุดแห่งที่จิงกรมไม่เห็นรอยเท้า จึงคิดว่า บรรพชิตผู้อยู่ประจำไปแสวงหาภิกษาในหมู่บ้านใกล้ ๆ จักเป็นผู้มีร่างกายเหน็ดเหนื่อยแล้วกลับมาเข้าไปสู่บรรณศาลา ดังนี้ เราคอยสักหน่อยหนึ่ง เห็นว่าชกเข้ามา จึงเปิดประตูบรรณศาลา ด้วยคิดว่า เราจักรู้ แล้วเข้าไปภายในแลดูข้างนี้ข้างโน้นแล้ว อ่านอักษรทั้งหลายที่ฝาใหญ่แล้วคิดว่า บริวารเหล่านี้สมควรแก่เรา เราจักถือเอาบริวารเหล่านั้นบวช ดังนี้ จึงละคู่ผ้าสาฎกที่ตนนุ่งและห่มเสีย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สาฎกัม ปชหี ตตฺถ เป็นต้น (เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๕ อย่างในที่นั้น) อธิบายว่า คุณอนสาริบุตร เราเข้าไปด้วยอาการอย่างนี้

แล้วละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๕ อย่างที่บรรณศาลานั้น ท่านแสดงไว้ว่า
ทุเมธบัณฑิตนั้น เมื่อละผ้าสาฎกได้เห็นโทษ ๕ อย่างจึงละ.

ว่าด้วยผ้าสาฎกมีโทษ ๕ อย่าง

จริงอยู่ โทษ ๕ อย่าง ย่อมปรากฏแก่บรรพชิตผู้บวชเป็นดาบส คือ
๑. ผ้านั้นมีค่ามาก ๒. ผ้าที่มีผู้อื่นหวงแหน ๓. ผ้าที่ใช้แล้วเปื้อนง่ายเพราะ
เปื้อนแล้วต้องซักต้องซัก ๔. ผ้าคร่ำคร่าแล้วด้วยการใช้ เพราะว่าเมื่อขาด
แล้วต้องซุนต้องปะ ๕. ผ้าใหม่ที่หาได้ยากเพราะต้องแสวงหา ๖. ผ้าที่ไม่
สมควรแก่การบวชเป็นฤาษี ๗. ผ้าที่มีทั่วไปแก่เหล่าข้าศึก เพราะต้องคุ้มครอง
รักษา ๘. ผ้าที่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้สอย ๙. ผ้าที่มีผู้ต้องการมากเป็น
ของใช้ประจำตัวสำหรับเที่ยวไป.

ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ อย่าง

คำว่า วากจิริ นิวาเสสี (นุ่งห่มผ้าคากรอง) ความว่า คู่ก่อนสารีบุตร
ในกาลนั้น เราเห็นโทษ ๕ อย่างเหล่านั้น จึงละผ้าสาฎกแล้วนุ่งผ้าคากรอง คือ
ถือเอาผ้าคากรองที่บุคคลนึกหญาบุงกระด่ายเป็นริ้วๆ แล้วทอ เพื่อสำหรับ
นุ่งห่ม. คำว่า ทวาทสคณมุปาคติ (ประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ) ความว่า
ประกอบด้วยอานิสงส์ ๑๒ ประการ. จริงอยู่ ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ อย่าง
คือ

เป็นผ้ามีค่าน้อยดี เป็นของควร นี้
เป็นอานิสงส์ข้อแรกก่อน สามารถเพื่อทำ
ได้ด้วยมือของตน นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๒
ใช้แล้วค่อยๆ เปื้อน แม้ซักก็ไม่ซักซ้ำ นี้

เป็นอนิสงส์ที่ ๓ แม้แก่เพราะการใช้สอย
ก็ไม่ต้องเย็บ นี่เป็นอนิสงส์ที่ ๕ เมื่อแสวง
หาอีกก็ทำได้ง่าย นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๕
สมควรแก่การบวชเป็นดาบส นี่เป็นอนิสงส์
ข้อที่ ๖ พวกข้าศึกไม่ใช่ นี่เป็นอนิสงส์
ข้อที่ ๗ ไม่ใช่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้
นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๘ เป็นของเบาในเวลา
ครอง นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๙ เป็นของผู้มี
ความปรารถนาล้นในจิตรเป็นปัจจัย นี่เป็น
อนิสงส์ข้อที่ ๑๐ ความไม่มีโทษของผู้ทรง
ธรรม เพราะเกิดแต่เปลือกไม้ นี่เป็นอนิสงส์
ข้อที่ ๑๑ แม้เมื่อผ้าคากรองพินาศไปก็ไม่อา-
ลัย นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๑๒.

บทคาถาว่า อฏฺฐโทสสมาภินุญ ปชหิ ปณฺณสาถกํ แห่งคาถาว่า

อฏฺฐโทสสมาภินุญ ปชหิ ปณฺณสาถกํ

อุปาครมี รุกฺขมุลํ คุณฺเหหิ ทสฺสุปาถกํ ดังนี้

ถามว่า สุเมธบัณฑิต ละผ้านั้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า นัยว่า สุเมธบัณฑิตนั้นเมื่อจะเปลื้องผ้าสาฎกทั้งคู้่นั้น ถือเอา
ผ้าคากรองที่ย้อมแล้ว เช่นกับพวงดอกอังกาบ ซึ่งพาดอยู่ที่ราวจิ้วร นุ่งแล้ว
ก็ห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนสีทองคำอีกผืนหนึ่งทับผ้านุ่งนั้น แล้วทำหนังสือ
เหลืองมีกิบเท้าเช่นกับสัณฐานดอกบุนนาค ให้เป็นผ้าอยู่บนบ่าข้างหนึ่ง แล้ว
สวมใส่มณฑลชฎา สอดหมุดเข้ากับมวยผม เพื่อต้องการทำให้ไม่หวั่นไหว

แล้วตั้งเต้าน้ำมีสีดังแก้วประพาฬไว้ในสาแทรกเช่นกับข้ายแก้วมุกดา แล้วถือเอาไม้คานอันคดในที่สามแห่ง แล้วคล้องเต้าน้ำไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง คล้องไม้ขอกระเช้าและไม้สามขาเป็นต้นไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง แล้วหาบเครื่องบริขารขึ้นบ่า ถือไม้เท้าคนแก่ด้วยมือข้างขวา ออกจากบรรณศาลา จกรมไปมาในที่จกรมใหญ่ยาวประมาณ ๖๐ ศอก แลดูเพศของตนแล้วเกิด ความอดสาหะขึ้นว่า มโนรถของเราถึงที่สุดแล้ว บรรพชาของเราหมดหนอ ก็ชื่อว่าบรรพชานี้ วิบุรุษทั้งปวงมีพระพุทธเจ้าและปัจเจกพุทธะสรรเสริญแล้ว ชมเชยแล้ว เครื่องผูกของคฤหัสถ์เราได้แล้ว เราออกบวชแล้ว เราได้ บรรพชาอันสูงสุดแล้ว เราจักทำสมณธรรม เราจักได้ความสุขในมรรคและผล ดังนี้ ยกหาบบริขารลงแล้ว นั่งลงที่แผ่นดินมีสีดังถั่วเขียว ณ ท่ามกลางที่ จกรม เหมือนรูปปฏิมาทองคำ ยังส่วนแห่งวันให้ล่วงไปแล้วเข้าไปสู่บรรณ- ศาลาในเวลาเย็น นอนแล้วที่เครื่องลาดทำด้วยไม้ข้างเตียงฟาก ให้สรีระรับ อากาศแล้วตื่นในเวลาใกล้รุ่ง ราพึงถึงการมาของคนที่ เรานั้นเห็นโทษใน ฆราวาส จึงละขสอันยิ่งใหญ่มีโกศกะนับไม่ได้ เข้าไปสู่ป่า เป็นผู้แสวงหา เนกขัมมะบวชแล้ว จำเดิมแต่นี้ไป เราไม่ควรประมาท เพราะว่า แมลงคือ มิจฉาวิตกย่อมกัดกินผู้ละความสงบสงัด (ปวิเวก) เทียวไปอยู่ด้วยอาการ อย่างนี้ บัดนี้ เราควรพอกพูนความสงบสงัด ด้วยว่า เราเห็นปติโพธ (ความกังวล) ของฆราวาสจึงออกมา ก็บรรณศาลานี้ เป็นที่ยังใจให้เฝ้าอาบ มีภาคพื้นสิ่งแวดล้อมอันตกแต่งแล้ว มีสีเหมือนผลมะตูมสุก ทั้งฝาเล่า ก็ขาว สะอาดดังแผ่นเงิน หลังคา บรรณศาลามีสีดังแท่นกพิราบ เตียงฟากน้อยก็มี สีดังเครื่องลาดอันวิจิตร เราถึงฐานะอันเป็นเครื่องอยู่มีนิवासอันผาสุก การถึง พร้อมด้วยเคหะของเราย่อมไม่ปรากฏ เหมือนความเป็นภูมิประเทศอันยิ่งกว่า

บรรณศาลานี้ ดังนี้ แล้วตรวจดูซึ่งโทษทั้งหลาย ได้เห็นโทษในบรรณศาลา
๘ อย่าง คือ

ต้องแสวงหาทัฬหัมภาระ (เครื่องทำเรือน) ทั้งหลายด้วยเครื่อง
ประกอบมากมารวมกันแล้วกระทำ นี่เป็นโทษที่หนึ่ง. ต้องดูแลทัฬหัมภาระ
มิให้เข้าไปไม้และดินเหนียวที่ตกไปเหล่านั้นเป็นนิตย์ เพื่อให้ทัฬหัมภาระเหล่านั้น
ดำรงอยู่ได้นาน เป็นโทษที่สอง. ขึ้นชื่อว่า เสนาสนะย่อมถึงความเก่าแก่
เมื่อต้องลุกขึ้นซ่อมแซมในกาลอันไม่เหมาะสม ความเป็นเอกัคคตาแห่งจิต
ก็ย่อมไม่มี ฉะนั้น ความที่ต้องลุกขึ้นซ่อมแซม จึงเป็นโทษที่สาม. ความที่
กายบอบบางต้องทำงานโดยกระทบกับความเย็นและร้อน เป็นโทษที่สี่. บุคคล
ผู้เข้าไปสู่เรือนแล้วสามารถจะทำความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ฉะนั้น ความที่
เรือนเป็นเครื่องปกปิด จึงเป็นโทษที่ห้า. ความขี้ดื้อว่า เรือนของเราดังนี้
เป็นโทษที่หก. ขึ้นชื่อว่าความมีเรือนอยู่นั้น ก็ย่อมมีผู้อยู่เป็นเพื่อน ดังนั้น
ข้อนี้จึงเป็นโทษที่เจ็ด. ความที่ต้องเป็นของสาธารณะมากมาย เพราะเป็นของ
ทั่วไปแก่เส้น เลือด จึงจกตุ๊กแกเป็นต้น เป็นโทษที่แปด.

พระมหาสัตว์เห็นโทษ ๘ อย่างเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ จึงละ
บรรณศาลา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

เราละบรรณศาลาอันเคลื่อนกล่น

ด้วยโทษ ๘ อย่าง เข้าสู่โคนไม้อันประกอบ

ด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เราครั้นปฏิเสธเครื่องมุง (บรรณศาลา)
แล้วเข้าไปสู่โคนไม้ อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.

โคนต้นไม้มีคุณ ๑๐ อย่าง

ที่โคนต้นไม้มีคุณ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ ความเป็นผู้มีต้องริเริ่ม (ไม่ต้องสร้างเหมือนเรือน) เป็นคุณข้อที่หนึ่ง. ที่โคนต้นไม้เป็นสักว่าเข้าไปอยู่เท่านั้น ไม่ต้องปฏิบัติดูแล นี่เป็นคุณข้อที่สอง. ที่นั่นเป็นที่ให้ประโยชน์บ้าง ไม่ให้ประโยชน์บ้าง ถิ่นนั้นเป็นที่ผาสุกสำหรับบริโภคนั้นแหละ ความที่ไม่บำรุงรักษาเป็นคุณข้อที่สาม. โคนไม้ที่ย่อมไม่ปกปิดความดีเหิน เพราะว่เมื่อบุคคลทำความชั่วที่โคนไม้ นั้น ย่อมละอาย ฉะนั้น ความที่ไม่ปกปิดความดีเหิน จึงเป็นคุณข้อที่สี่. ย่อมไม่ให้กายชบเซา จูอยู่กลางแจ้ง ฉะนั้น การที่กายไม่ชบเซา จึงเป็นคุณข้อที่ห้า. ความไม่เป็นเหตุแห่งการผูกพันเป็นคุณข้อที่หก. การห้ามความอาลัยในเรือน เป็นคุณข้อที่เจ็ด. ไม่มี การให้ออกไป ด้วยคำว่า เราจักดูแลรักษาที่นั่น ท่านจงออกไป เหมือน ในบ้านทั่วไปเป็นอันมาก เป็นคุณข้อที่แปด. ความได้ปีติของผู้อยู่ เป็นคุณ ข้อที่เก้า. ความเป็นผู้ไม่ห่วงใยในที่ที่ตนไปแล้ว ๆ เพราะความที่เสนาสนะคือ โคนต้นไม้เป็นของหาได้ง่าย เป็นคุณข้อที่สิบ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เราครั้นเห็นคุณ ๑๐ เหล่านี้แล้ว จึงเข้าไปสู่โคนไม้ ดังนี้.

พระมหาสัตว์กำหนดเหตุทั้งหลายเหล่านั้นมีประมาณเท่านี้แล้ว ในวัน รุ่งขึ้น จึงเข้าไปสู่บ้านเพื่อภิกษา. ครั้งนั้น พวกมนุษย์ในบ้านที่พระมหาสัตว์ ไปถึงนั้น ได้ถวายภิกษาด้วยความอุตสาหะใหญ่. พระมหาสัตว์ ทำภักติก เสร็จแล้วกลับมาสู่อาศรมนั่งแล้ว คิดว่า มิได้บวชด้วยความคิดว่า เราจักไม่ได้ อาหาร ขึ้นชื่อว่า อาหารที่ดีนั้น ย่อมยังความมาในการถือตนและมาใน ความเป็นบุรุษให้เจริญ ก็ความสิ้นทุกข์ที่มีอาหารเป็นมูล หามีไม่ โฉนหนอ เราพึงละอาหารอันเกิดแต่ธัญชาติที่เขาหว่านและปลูก โดยเด็ดขาด แล้วถือ

เอาผลตามแต่จะหาได้ อันถึงพร้อมด้วยคุณมีใช้น้อย เพราะฉะนั้น เราจึงละอาหารอันเกิดแต่ธาตุชาติที่เขาหว่านและปลูกแล้ว บริโภคผลไม้ ตามที่หาได้ ดังนี้ จำเดิมแต่กาลนั้น พระมหาสัตว์ก็ทำอย่างนั้น แล้วสืบต่ออยู่ พยายามอยู่ภายใน ๘ วันก็ยังสมบัติแปด และอกุญญาทำให้เกิดขึ้นแล้ว.

ว่าด้วยการทำทางและได้รับพยากรณ์

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

เราละธาตุชาติที่เขาหว่านแล้วปลูกแล้ว

โดยไม่เหลือถือเอาผลไม้ที่ตกตามแต่หาได้

ซึ่งถึงพร้อมด้วยคุณมีใช้น้อย เราตั้งความ

เพียรในการนั่ง การยืน การจงกรมในที่

นั้น ในภายในสัปดาห์ เราก็บรรลुकำลัง

แห่งอกุญญา เมื่อเราถึงความสำเร็จเป็นผู้

ชำนาญแล้วในพระศาสนาอย่างนี้ พระชิน-

เจ้าพระนามว่า ทีปังกร ผู้เป็นนายกของโลก

ก็ทรงอุบัติขึ้น เรามัวยินดีในฉันท จึงมิได้

เห็นนิมิต ๔ คือ เมื่อพระองค์ทรงอุบัติ

ทรงประสูติ ตรัสรู้ และแสดงธรรม

พวกมนุษย์ผู้มีจิตยินดี นิมนต์พระตถาคต

ให้เสด็จไปในเขตแดนประเทศชายแดน

แล้วพากันแผ้วถางทางเป็นที่เสด็จมาของ

พระตถาคต สมัยนั้น เราครองผ้าคากรอง

ของตนออกจากอาศรม เหาะไปในท้องฟ้า

ในกาลนั้น เราเห็นชนมีโสมนัส ยินดี
ร่าเริงบันเทิงใจ จึงลงจากฟ้า ถาม
พวกมนุษย์ในขณะนั้นว่า มหาชนผู้มี
โสมนัส มีความยินดีร่าเริงแล้ว ย่อมแผ้ว
ทางทางทำถนนเพื่อใคร พวกมหาชน
เหล่านั้นถูกเราถามแล้ว จึงบอกแก่เราว่า
พระชินพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ที่ปึงกร
ไม่มีผู้ยิ่งกว่า เป็นนายกของโลกทรงอุบัติ
ขึ้นในโลก มหาชนย่อมแผ้วถางทางทำ
ถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อพระองค์นั้นเพราะ
ฟังพระนามว่า พุทฺโธ ดังนี้ ปิตักิเกิด
ขึ้นแก่เราในทันทีทันใดนั้น เมื่อเราจะ
กล่าวว่า พุทฺโธ พุทฺโธ ดังนี้ จึงประกาศ
ถึงความโสมนัส มีความยินดีแล้ว ก็มีจิต
สลดย่นคิดอยู่ในที่นั้นว่า เราจักปลูกพืช
ทั้งหลายไว้ในที่นี้ ขอขณะ (เวลา) อย่าได้
ล่วงเราไปเสียเลย ถ้าว่าพวกท้าวแผ้วถาง
ทางเพื่อพระพุทฺธเจ้าไซ้ริ้ ขอพวกท่านจง
ให้ช่องว่าง (ทาง) ส่วนหนึ่งแก่เราเถิด
แม้เราก็จักแผ้วถางทางทำถนน พวกเขา
ได้ให้ช่องว่างทางส่วนหนึ่งแก่เราเพื่อชำระ
ทำถนนในครั้งนั้น เราคิดอยู่ว่า พุทฺโธ

พุทฺธํ ดังนี้ ชำระทางอยู่ในกาลนั้น เมื่อ
ทางถนนของเรายังไม่สำเร็จ พระชิน-
มหามุนีที่ปึงกร พร้อมด้วยพระจีณาสพ
ประมาณสี่แสน ผู้มีอภิญา ๖ ผู้คงที่
ปราศจากมลทินก็เสด็จดำเนินมาสู่หนทาง
การต้อนรับก็กำลังเป็นไป กลองดนตรี
ทั้งหลายเป็นอันมากก็กึกก้องขึ้น เหล่า
มนุษย์และเทพยดาทั้งหลาย ต่างก็พากัน
ยินดีปรีดา ได้ยังสาธุการให้เป็นไปแล้ว
พวกเทวดาก็มองดูพวกมนุษย์ แม้พวก
มนุษย์ก็มองเห็นเทวดาทั้งหลาย พวกเทว-
ดาและมนุษย์แม้ทั้งสองต่างก็ยกมือประณม
เดินตามพระตถาคต พวกเทวดาก็ประโลม
ดนตรีทิพย์ พวกมนุษย์ก็ประโลมดนตรี
ของมนุษย์ เทวดาและมนุษย์แม้ทั้งสองพวก
ต่างก็ประโลมดนตรีตามเสด็จพระตถาคต
พวกเทวดาไปทางอากาศโปรยดอกมณฑา-
รพ ดอกปทุม ดอกปาริฉัตตกะอันเป็น
ทิพย์ ไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ทั้งได้โปรย
จूरณจันท์ และของหอมอันประเสริฐ
อันเป็นทิพย์ลงสู่ทิศน้อยใหญ่ทั้งสิ้น พวก
มนุษย์ซึ่งเดินตามพื้นดินต่างก็ชูดอกจำปา

ดอกสน ดอกประดู่ ดอกกระทิง ดอก
นุนาค และดอกการะเกดทั่วทิศานุทิศ
ส่วนเราสยายผมออก และปลี้อผ้าคารอง
และหนังสือลาดไว้บนเปือกตมแล้ว นอน
คว่ำลง (โดยตั้งใจว่า) ขอพระพุทธเจ้าจง
ทรงเหยียบเรา อย่าได้ทรงเหยียบโคลนตมเลย
การที่พระองค์ทางดำเนินไปเช่นนั้น จักเป็น
ประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา เมื่อเรานอนที่พื้น
ดินแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เราเมื่อ
ปรารถนาอยู่ วันนี้จักฆ่ากิเลสทั้งหลายได้
การที่กระทำให้แจ้งซึ่งธรรม ด้วยเพศ
อันบุคคลอื่นไม่รู้จักในที่นี้ จะมีประโยชน์
อะไร ? เราบรรลुสัพพัญญุตญาณแล้ว จัก
เป็นพระพุทธเจ้าในโลกพร้อมทั้งเทวโลก
ความที่เราเป็นบุรุษแสดงความสามารถข้าม
ไปคนเดียว จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลु
สัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังมนุษยโลกทั้ง
เทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน ความที่เราเป็น
บุรุษมีบุญญาธิการส่องถึงความสามารถคน
เดียวนี จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลु
สัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังประชุมชนอัน

มากให้ข้ามตาม เราตัดกระแสสงสารแล้ว
กำจัดภพทั้งสามขึ้นสู่ธรรมนาวาแล้ว จักยัง
มนุษย์พร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน
พระทีปังกรพุทธเจ้า ผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควร
รับเครื่องสักการะที่เขานำมาบูชา ประทับ
ยืนบนศิรณะเรา ได้ตรัสคำนี้ว่า

พวกเธอจงดูดาบสนี้ ผู้เป็นขุณฺโณมี
ดบะกล้ำในกัปที่นับไม่ถ้วน แต่กัปนี้ไป
จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก เธอจักเป็น
พระตถาคตเสด็จออกจากนครกบิลพัสดุ์
อันนารีนรมย์ จักทรงตั้งความเพียรกระทำ
ทุกกริยา จักประทับนั่งที่โคนไม้ชปา-
ลนิโครธ ทรงรับข้าวมธุปายาสในที่นั้น
แล้ว จักเข้าไปยังแม่น้ำเนรัญชรา เสวย
ข้าวปายาสที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วจัก
เสด็จไปโคนต้นโพธิ์ โดยทางอันประเสริฐ
ที่เขาตกแต่งไว้แล้ว ต่อจากนั้นก็กระทำ
ประทักษิณโพธิมณฑลอันยอดเยี่ยม แล้วจัก
ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธะผู้มียศใหญ่ ที่
โคนอัสสัถตพฤษ์ พระมารดาของผู้เป็น
ชนนีของดาบสนี้ จักมีนามว่า มายา พระ-
บิดา มีนามว่า สุทโชนะ ดาบสนี้จักเป็น

โคตมโคตร (เหล้ากอของพระโคตม) คือ
พระพุทเจ้า พระโกลิตะ และพระอุปติสสะ
ผู้ไม่มีอาสวะ ปราศจากราคะ มีจิตสงบ
ตั้งมั่นแล้ว จักเป็นคู่่อัครสาวก ภิกษุผู้
อุปัฏฐากชื่อว่า อานนท์ จักบำรุงพระชินะ
นั้น นางเขมาและนางอุบลวรรณา ผู้ไม่มี
อาสวะ ปราศจากราคะ มาจิตสงบตั้งมั่นแล้ว
จักเป็นคู่่อัครสาวิกา ต้นไม้ที่ตรัสรู้ของพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้านั้น เรียกว่า อัสดัตตพฤษ์
ดังนี้.

พวกมนุษย์ และเทวดาฟังพระดำรัส
ของพระมเหสีเจ้า ผู้ไม่มีใครเสมอว่า ดาบส
นี้จักเป็นพุทธานุสรณ์ (คือเป็นหน่อเนื้อแห่ง
พระพุทเจ้า) ก็พากันยินดีเบิกบานใจทั่ว
เสียงเกิดจากความปริดาปรโมทยอันยิ่งก็
บันลือลั่น พวกมนุษย์และเหล่าเทวดาทั้ง
หมื่นโลกธาตุก็ปรบมือร่าเริง ประนมมือ
นมัสการตั้งความปรารถนาว่า แม้ถ้าพวกเรา
จักพลาดจากศาสนาของโลกนาลนั้น ใน
อนาคตกาล พวกเราก็จักพบกับดาบสนี้
เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย ผู้ข้ามแม่น้ำ
ใหญ่พลาดท่าที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้า ก็ถือเอาท่า

ล่างข้ามมหานทีได้นั้นใด พวกเราทั้งหมด
ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าพ้นจากพระชินะ
พระองค์นี้ ในอนาคตกาลก็จักพบดาบสนี้
พระทีปังกรพุทธเจ้าผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควร
รับเครื่องสักการะอันมนุษย์และเทวดานำมา
บูชาแล้ว ทรงประกาศกรรมของเราแล้ว
ก็ทรงยกพระบาทเบื้องขวาขึ้นเสด็จดำเนินไป
เหล่าชินบุตรเหล่าใดอยู่ในที่นั้น ทั้งหมด
ต่างก็กระทำประทัภษณเรา พวกมนุษย์ นาค
และคนธรรพ์ต่างก็อภิวาทแล้วก็หลีกไป เมื่อ
พระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่ภิกษุสงฆ์ ก้าวล่วง
การมองดูของเราแล้ว เรามีจิตยินดีร่าเริง
แล้วลุกขึ้นจากอาสนะในกาลนั้น เรามี
ความสุขด้วยความสุข มีความบันเทิงด้วย
ความปราโมทย์ บริบูรณ์แล้วด้วยปีติ แล้วคู้
บัลลังก์ในกาลนั้น เราครั้นนั่งคู้บัลลังก์ใน
กาลนั้นแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า

เราเป็นผู้ชำนาญในฌาน ถึงอภิญญา
บารมีแล้ว ฤทธิทั้งหลายในหมื่นโลกธาตุไม่
เสมอเรา เราไม่มีใครเสมอในอิทธิธรรม
ได้ความสุขเช่นนี้ เมื่อเราคู้บัลลังก์อยู่
เหล่าเทพเจ้าในหมื่นโลกธาตุ ต่างก็เปล่งเสียง

บันลือลั่นไปว่า "ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่" นิมิตทั้งหลายเหล่านี้ของพระโพธิสัตว์
ทั้งหลายในปางก่อนมาปรากฏแก่เราผู้นั่งคู้
บัลลังก์อันประเสริฐ นิมิตเหล่านั้นย่อม
ปรากฏในวันนี้ ความเย็นปราศไป และ
ความร้อนย่อมสงบระงับไปในกาลก่อนอันใด
นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่แก่เราในวันนี้ว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ หมั่นโลกธาตุ
ปราศจากเสียงสับสนุ่นวายปรากฏแก่เราในวัน
นี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ พายุใหญ่
ย่อมไม่พัด แม่น้ำทั้งหลายย่อมไม่ไหลไป
ในกาลก่อนอันใด นิมิตเหล่านั้นย่อมปรากฏ
แก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่ ดอกไม้ทั้งหลายที่เกิดบนบก ที่เกิดใน
น้ำทั้งหมดต่างก็เบ่งบานในกาลก่อนนั้น
ดอกไม้เหล่านั้นก็เบ่งบานแล้ว ในวันนี้เป็น
นิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ เครื่องเสวย
หรือต้นไม้เหล่านั้นทั้งหมดก็ผลิผลในวันนี้
เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
รัตนะทั้งหลายที่ตั้งอยู่ที่อากาศก็ดี ที่พื้นดิน

ก็ดี ย่อมส่องแสงโชติช่วงในครั้งนั้น รัตนะ
ทั้งหลายแม่เหล่านั้นก็ส่องแสงโชติช่วง ใน
วันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
ดนตรีทั้งหลายอันเป็นของมนุษย์ และเป็น
ทิพย์ ต่างก็บันลือลั่นในกาลนั้น ดนตรีแม่
เหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ดอกไม้อัน
วิจิตรตกจากฟากฟ้าในครั้งนั้น ดอกไม้แม่
เหล่านั้น ก็กำลังตกในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่าน
จักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ มหาสมุทรกระนอง
หมื่นโลกธาตุดุย้อมหวั่นไหวในครั้งนั้น นิมิต
แม่ทั้งสองเหล่านั้น ก็บันลือลั่นในวันนี้ว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ไฟในนรกทั้ง
หมื่นโลกธาตุดุย้อมดับในขณะนั้น ไฟเหล่านั้น
ก็ดับแล้วในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่ พระอาทิตย์ปราศจากมลทิน
ดวงดาราทั้งปวงปรากฏในครั้งนั้น นิมิตแม่
เหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระ-
พุทธเจ้าแน่ น้ำพุขึ้นจากแผ่นดินโดยที่ฝน
มิได้ตก ในครั้งนั้น แม่น้ำนั้นก็พุขึ้นจาก
แผ่นดินในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่ กลุ่มดาวนักษัตรทั้งหลาย

ประกอบด้วยดวงจันทร์ อันเป็นวิสาขปุณ-
มีฤกษ์ ย่อมรุ่งโรจน์ในมณฑลแห่งท้องฟ้า
เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
เหล่าสัตว์ที่อาศัยโพรงและอาศัยตามซอกเขา
ย่อมออกจากที่อยู่ของตน สัตว์เหล่านั้นก็
ออกจากที่อยู่ของตนแม้ในวันนี้ เป็นนิมิตว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ สัตว์ทั้งหลาย
ไม่มีความริษยากัน มีความยินดีในครั้งนั้น
สัตว์เหล่านั้นทั้งหมดก็ยินดีแล้ว แม้ในกาลนี้
เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
โรคทั้งหลายย่อมสงบระงับ ความกระหาย
ย่อมพินาศไปในครั้งนั้น สิ่งเหล่านั้นย่อม
ปรากฏแม้ในวันนี้ เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่ ราคะย่อมเบาบาง โทสะ
และโมหะย่อมพินาศในกาลนั้น กิเลส
เหล่านั้นแม้ทั้งหมดปราศจากไปแล้ว แม้ใน
วันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่ ภัยไม่มีในครั้งนั้น แม้ในวันนี้ ภัยนั้น
ก็ไม่ปรากฏ เพราะนิมิตนั้น ๆ พวกข้าพเจ้า
จึงทราบว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ชูลี
ย่อมไม่ฟุ้งขึ้นเบื้องบนในเวลานั้น ชูลีนั้น
ย่อมไม่ปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น

พวกข้าพเจ้าจึงทราบว่ ท่านจักเป็นพระ-
พุทธเจ้าแน่ กลิ่นที่ไม่นำปรารถนาย่อม
หลีกไป กลิ่นอันเป็นทิพย์ย่อมฟุ้งไปในครั้ง
นั้น กลิ่นหอมอันเป็นทิพย์นั้น ย่อมฟุ้งไป
แม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่ เหล่าเทพทั้งหมดเว้นอรุ-
พรหม เทพทั้งหมดเหล่านั้นทั้งหมดย่อม
ปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจัก
เป็นพระพุทธเจ้าแน่ ชื่อว่า นรกทั้งหลาย
ทั้งหมดย่อมปรากฏในครั้งนั้น นรกเหล่านั้น
ทั้งหมดย่อมปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิมิต
นั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ฝาเรือน
บานหน้าต่าง และศิลาย่อมไม่เป็นเครื่องกัน
ตายดาในครั้งนั้น ทพสัมภาระเหล่านั้นเป็น
ดุจอากาศแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่าน
จักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ จุติและอุปบัติไม่มี
ในขณะนั้น จุติและอุปบัติย่อมไม่ปรากฏใน
วันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธ-
เจ้าแน่ นิมิตทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมปรากฏแก่
สัตว์ทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ ขอ
ท่านจงประกอบความเพียรไว้ให้มั่น อย่า
ถอยกลับ จงก้าวไปข้างหน้า แม้พวกเรา

ย่อมรู้แจ้งซึ่งนิมิตนั้นว่า ท่านจักเป็นพระ-
พุทธเจ้าแน่.

เรา (สุเมธบัณฑิต) สดับพระดำรัส
ของพระพุทธเจ้าและเหล่าเทวดาหมื่นโลก-
ธาตุทั้งสองแล้ว มีความโสมนัสยินดีราเริง
บันเทิงใจแล้ว ได้มีความคิดในกาลครั้งนั้น
อย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีถ้อยคำไม่
เป็นสอง พระชินะทั้งหลาย พระวาจาไม่เป็น
โมฆะ ถ้อยคำอันไม่เป็นจริงไม่มีแก่พระ-
พุทธเจ้าทั้งหลาย เราจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่ ก่อนดินบุคคผลขว้างไปในท้องฟ้าย่อม
ตกลงสู่พื้นดินแน่แท้ ฉะนั้น พระดำรัสของ
พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดเป็นพระดำรัส
เที่ยงแท้แน่นอนฉะนั้นเหมือนกัน ความ
ตายย่อมเป็นของแท้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย
แม้ฉะนั้น พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประ-
เสริฐสุดก็มีพระดำรัสเที่ยงแท้ฉะนั้นเหมือนกัน
เมื่อราตรีสิ้นไปแล้วพระอาทิตย์ต้องขึ้น
ไปแน่ ฉะนั้น พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้
ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสจริงแท้แน่นอน
ฉะนั้นเหมือนกัน เมื่อสียะออกจากที่นอน
แล้วย่อมบันลือแน่แท้ ฉะนั้น พระดำรัส

ของพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัส
จริงแท้แน่นอน ฉะนั้นเหมือนกัน สัตว์
ทั้งหลายแยกของหนักไปถึงที่ประสงค์แล้ว
ย่อมวางลงแน่ ฉันทิ พระดำรัสของพระ-
พุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัส
เที่ยงแท้แน่นอน ฉันทิเหมือนกัน.

ว่าด้วยพุทธการกกรรม ๑๐

เอาเถอะ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย อัน
กระทำซึ่งความเป็นพระพุทธเจ้า ทางโน้น
และทางนี้ ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำทั่วทั้งสิบทิศ
ตลอดถึงธรรมชาติ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ใน
กาลนั้น ได้เห็นทานบารมีอันเป็นพุทธการก-
กรรมข้อที่ ๑ ซึ่งเป็นทางใหญ่ อันพระมเหสี
เจ้าทั้งหลายในกาลก่อน ทรงเลือกเฟ้นแล้ว
จึงสอนตนว่า เธอจงบำเพ็ญทานบารมี อัน
เป็นพุทธการกกรรมข้อที่ ๑ นี้ สมทานทำ
ไว้ให้มันก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุพระ-
โพธิญาณ เปรียบเหมือนหมอน้ำที่ใคร ๆ
คนหนึ่งคว่ำปากลง น้ำก็ออกจากหมอน้ำได้
เหลือ มิได้รักษาน้ำไว้ในหมอนั้น แม้ฉันทิ
ท่านเห็นยากทั้งหลายแล้ว ชันต่ำก็ตาม

ชั้นกลางก็ตาม ชั้นสูงก็ตาม จงให้ท่านโดย
ไม่เหลือ เหมือนหมอน้ำที่เขาคว่าปากลง
ฉนั้นนั่นเหมือนกัน.

จริงอยู่ พุทธการกธรรมจะมีเท่านี้ก็
หาไม่ได้เราจักเลือกเฟ้นธรรมอันปัมโพธิญาณ
แม่อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้
เห็นศีลबारมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๒
อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลาย ในกาลก่อน
ปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า เจ้า
จงบำเพ็ญศีลबारมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อ
ที่ ๒ นี้ สมาทานทำห่มั่นก่อน ถ้าเธอ
ปรารถนาบรรลุปุริญาณ สัตว์จามรีมีชน
ทางติดอยู่ในที่ใด ๆ ย่อมยอมตายในที่นั้น ๆ
ย่อมไม่ให้ชนทางเสียไป แมฉนั้นใด เธอจง
บำเพ็ญศีลทั้งหลายในภูมิ ๔ จงรักษาศีลทุก
เมื่อ เหมือนจามรีรักษานทาง ฉนั้นนั่น
เหมือนกัน.

อันพุทธการกธรรมจักมีเท่านี้ก็หาไม่
เราเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายอันปัมโพธิญาณ
แม่อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในกาลนั้น
ได้เห็นเนกขัมมबारมีอันเป็นพุทธการกธรรม
ข้อที่ ๓ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน

ทรงปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอน
ตนว่า ท่านจงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีอันเป็น
พุทธการกธรรมข้อที่ ๓ นี้ สมาทานกระทำ
ให้มันก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ
บุรุษผู้ติดอยู่ในเรือนจำ มีความทุกข์สิ้นกาล
นาน เขาไม่มีความยินดีในเรือนจำนั้น
แสวงหาการพ้นไปเท่านั้น ฉันทะ เธอก็
เหมือนกันนั่นแหละ จงดูภาพทั้งหมด
เหมือนเรือนจำ จงมุ่งหน้าต่อเนกขัมมะ
เพื่อความหลุดพ้นเถิด.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลายจักมีเพียง
เท่านั้นก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย
อันบ่มโพธิญาณแม้อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้น
อยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นปัญญาบารมีอันเป็น
พุทธการกธรรมข้อที่ ๔ อันพระมเหสีเจ้า
ทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพ
แล้ว จึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญปัญญา-
บารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๔ นี้
สมาทานทำให้มันก่อน ถ้าเธอปรารถนา
บรรลุโพธิญาณ ภิกษุผู้ขอบิณฑะในตระ-
กูดต่ำ ปานกลาง ชั้นสูง ไม่เว้นตระกูด
ทั้งหลาย ย่อมได้อาหารพอยังอัตภาพให้

เป็นไปอย่างนี้ แม้ฉันใด เธอก็คฉันนั้น
เหมือนกัน จงสอบถามชนผู้รู้ตลอดกาล
บำเพ็ญปัญญาบารมีแล้ว จักบรรลุดัมโปธิ-
ญาณ.

อันพุทธรการกธรรมจักมีเพียงเท่านี้
ก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายบ่ม
โพธิญาณแม้อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นใน
ครั้งนั้น ได้เห็นวิริยบารมีอันเป็นพุทธรการก-
ธรรมข้อที่ ๕ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายใน
กาลก่อนปฏิบัติแล้วชองเสพแล้ว จึงสอน
คนว่า ท่านจงบำเพ็ญวิริยบารมีอันเป็น
พุทธรการกธรรมข้อที่ ๕ นี้ สมาทานทำให้
มันก่อน ถ้าท่านปรารถนาบรรลุดัมโปธิญาณ
สัพพัญญูมีความเพียรไม่ทอดอย มีใจประ-
คับประคองแล้วในการนั่ง การยืน การ
เดินทุกเมื่อ แม้ฉันใด ถึงท่านก็ฉันนั้น
เหมือนกัน จงบำเพ็ญวิริยบารมีประคอง
ความเพียรไว้ให้มัน แล้วจักบรรลุดัมโปธิ-
ญาณ.

อันพุทธรการกธรรมจักมีเท่านั้นก็หา
มิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายบ่ม
โพธิญาณแม้อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นธรรม

ในครั้งนั้น ได้เห็นฉัฏฐการมีอันเป็น
พุทธานุสสการธรรมข้อที่ ๖ อันพระมเหสี
ทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพ
แล้ว จึงสอนตนว่า เธอจงสมาทานพุทธานุสส-
การธรรมข้อที่ ๖ นี้ ทำให้มันก่อน เธอ
มีใจไม่เป็นสองในฉัฏฐการมีอันนั้น จักบรรลุ
สัมโพธิญาณ ธรรมดว่า แผ่นดินย่อม
ทนสิ่งที่ไม่สะอาดบ้าง สิ่งที่ไม่สะอาดบ้างทั้ง
หมดที่เขาทิ้งไป ย่อมไม่ทำความยินดี
ยินร้าย แม้ฉันใด ถึงท่านก็ฉันนั้นเหมือน
กัน ต้องอดทนต่อการนับถือ และความ
ดูหมิ่นของชนทั้งปวง ท่านบำเพ็ญฉัฏฐ-
การมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธานุสสการธรรมทั้งหลายมิได้มี
เพียงท่าน เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม่อื่น ๆ
บ่มโพธิญาณเมื่อเราเลือกเฟ้น ในครั้งนั้น
ได้เห็นฉัฏฐการมีอันเป็นพุทธานุสสการธรรม ข้อ
ที่ ๗ อันพระมเหสีทั้งหลายในปางก่อนปฏิบัติ
แล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า ท่าน
จงสมาทานพุทธานุสสการธรรมข้อที่ ๗ นี้
ทำให้มันก่อน ท่านมีวาจาไม่เป็นสองใน
ฉัฏฐการมีอันนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ

ธรรมดว่า ดาวประกายพรึก เป็นดาว
ประจำวิถี ในโลกนี้และเทวโลก ย่อมไม่
ก้าวล่วงวิถีในสมัยฤดูร้อน หรือฤดูฝน
แม้ฉันใด แม้ท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน
อย่าก้าวล่วงวิถีในสัจจะทั้งหลาย ท่าน
บำเพ็ญสัจจบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิ-
ญาณ.

อันพุทธรกธรรมทั้งหลายจักไม่มี
เพียงเท่านี้ จักเลือกธรรมแม่อื่น ๆ บ่ม
โพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น
ได้เห็นอธิฐานบารมี อันเป็นพุทธรก-
ธรรมข้อที่ ๘ อันพระมเหสีทั้งหลายใน
ปางก่อนปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้ว จึงสอน
ตนว่า ท่านจงสมาทานทำพุทธรกธรรม
ข้อที่ ๘ นี้ให้มั่นคงก่อน ท่านเป็นผู้ไม่หวั่น-
ไหวในอธิฐานบารมีแล้ว จักบรรลุสัม-
โพธิญาณ ภูเขาคิลาล้วน ไม่หวั่นไหว
ตั้งมั่นคงแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยลมที่แรงกล้า
ย่อมดำรงอยู่ในที่ของตนเท่านั้น แม้ฉันใด
เธอก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตั้งมั่นในอธิฐาน-
บารมีในกาลทั้งปวง เธอบำเพ็ญอธิฐาน-
บารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธานุสสกรรมทั้งหลายจักไม่มี
เท่านั้นแน่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม้อื่น ๆ
บมโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น
ได้เห็นเมตตาบารมีอันเป็นพุทธานุสสกรรม
ข้อที่ ๕ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน
ปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า
เธอจงเป็นผู้ไม่มีใครเสมอด้วยเมตตา สมา-
ทานพุทธานุสสกรรมข้อที่ ๕ นี้ ให้มันก่อน
ถ้าท่านปรารถนาบรรลุโพธิญาณ ธรรมดา
ว่านัย่อมแผ่ความเย็นไปสม่ำเสมอ และ
ย่อมชำระล้างมลทิน คือ ธุลีในชนทั้งหลาย
ทั้งคนดีและคนชั่ว แม้ฉันใด เธอก็จะเป็น
ฉันนั้นนั่นแหละ พึงเจริญเมตตาบารมี
เจริญเมตตาไปสม่ำเสมอในชน ผู้ทำประ-
โยชน์และผู้ไม่ทำประโยชน์แล้ว ท่านจัก
บรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธานุสสกรรมทั้งหลาย จักไม่มี
เพียงเท่านั้นแน่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม้
อื่น ๆ บมโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นใน
ครั้งนั้น ได้เห็นอุเบกขาบารมีอันเป็น
พุทธานุสสกรรมข้อที่ ๑๐ อันพระมเหสีเจ้า
ทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพ

แล้ว จึงสอนตนว่า เธอเป็นผู้คงที่มั่นคง
สมาทานพุทธานุสสกรรมข้อที่ ๑๐ นี้ให้มั่น
ก่อนแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ ธรรมดา
แผ่นดินเว้นจากความยินดียินร้ายเหล่านั้น
ทั้งสอง ย่อมวางเฉยสิ่งอันไม่สะอาดและ
สิ่งสะอาดที่บุคคลโยนไปแล้ว แม้ฉันใด เธอ
ก็จงเป็นฉันนั้นนั่นแหละ บำเพ็ญอุเบกขา-
บารมี เป็นผู้คงที่ในสุขและทุกข์ในกาลทุก
เมื่อแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

ธรรมทั้งหลายอันบ่มโพธิญาณในโลก
มีประมาณเท่านี้แหละ ไม่เกินจากนี้ ท่าน
จงตั้งมั่นอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด เมื่อเรา
พิจารณาธรรมทั้งหลาย ที่เป็นสภาวะ รัสสะ
และลักษณะเหล่านั้นอยู่ ด้วยเดชแห่งธรรม
เหล่านั้น แผ่นดินหมื่นโลกธาตุก็หวั่นไหว
แผ่นดินหวั่นไหวอยู่ ส่งเสียงดังเหมือน
เครื่องดนตรีหีบอ้อยที่เขาบีบแล้ว แผ่นดิน
ย่อมสั่นสะเทือนเหมือนจักรยนต์น้ำมัน
ฉะนั้น.

มหาสมุทรทั้งหลายก็ตีฟองนองเนื่อง
ทั้งจอมเขาที่มหาสมุทรนั้นก็โอนอ่อนนุ่มลง
แล้ว เสียงดังหึ่งๆ ก็ดังก้องไปแล้วที่เขา

ดิเนรราช บริษัททั้งหลายอยู่ในที่อากาศ
พระพุทธรเจ้าหวั่นไหวอยู่ หมดสติล้มลง ณ
พื้นดินในที่นั้น หม้อน้ำหลายพัน ตุ่มน้ำ
หลายร้อยกระทบกันและกันแตกละเอียดไป
ในที่นั้น มหาชนทั้งหลายต่างก็สะดุ้งตกใจ
กลัวหนีไป มีใจหวาดหวั่น มาประชุมกัน
เข้าเฝ้าพระพุทธรเจ้าที่ปึงกร ทูลถามว่า ข้าแต่
พระผู้มีพระผู้จักขุ ความดีหรือความชั่วจักมี
แก่โลกอย่างไร โลกทั้งหมดถูกรบกวแล้ว
ขอพระองค์จงทรงบรรเทาอันตรายนั้นด้วย
เถิด ครั้งนั้น พระมหาราษฎรที่ปึงกรพุทธรเจ้า
ทรงยังมหาชนเหล่านั้นให้ทราบแล้วว่า ท่าน
ทั้งหลายจงวางใจเถิด อย่ากลัวเลยในการ
หวั่นไหวแห่งแผ่นดินนี้ เราได้พยากรณ์
ดาบสใดในวันนี้ว่า เขาจักเป็นพระพุทธรเจ้า
ในโลก ดาบสนี้พิจารณาธรรมอันพระชินเจ้า
สั่งเสพแล้วในกาลก่อน เมื่อดาบสนั้น
พิจารณาธรรมอันเป็นพุทธรภูมิโดยไม่เหลือ
ด้วยเหตุนี้ แผ่นดินหมื่นโลกธาตุในมนุษย์
และเทวดานี้ จึงหวั่นไหวแล้ว เพราะสดับฟัง
พระดำรัสของพระพุทธรเจ้า ใจของพวกเขา
ก็สงบทันที มนุษย์และเทวดาทั้งหมดจึงเข้า

ไปหาเราแล้วอภิวาทอีกครั้งหนึ่ง เราสมาทาน
พุทธคุณกระทำใจให้มันแล้ว นมัสการพระ-
ที่ปึงกรพุทธเจ้า แล้วลุกขึ้นจากอาสนะใน
ขณะนั้น เมื่อเราลุกจากอาสนะ เทวดาและ
มนุษย์ทั้งสองพวกต่างก็ไปรยปรายดอกไม้
ทั้งทิพย์ ทั้งเป็นของมนุษย์ เหล่าเทวดา
และมนุษย์ทั้งสองพวกต่างก็ให้เราทราบถึง
ความสวัสดิว่า ความปรารถนาที่ท่าน
ปรารถนาแล้วเป็นเรื่องใหญ่ ท่านจักได้
โพธิญาณนั้นตามความปรารถนา ขอเสนียด
จัญไรทั้งปวงจงพินาศไป ความโศก โรคจง
สูญสิ้นไป อันตรายจงอย่ามีแก่ท่าน ขอท่าน
จงตรัสรู้โพธิญาณอันยอดเยี่ยมพลันเถิด
ต้นไม้ออกย้อมแบ่งบานในสมัย (ฤดู) ที่มา
ถึงแล้ว แม้นันใด ข้าแต่มหาวิระ ขอท่านจง
เบิกบานด้วยพุทธญาณฉัन्नันเถิด พระสัม-
พุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทรงบำ-
เพ็ญบารมี ๑๐ ฉัन्नใด ขอมหาวิระเจ้าจงบำเพ็ญ
บารมี ๑๐ ฉัन्नนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใด
เหล่าหนึ่ง ตรัสรู้ ณ โพธิมณฑล ฉัन्नใด ขอ
มหาวิระเจ้า จงตรัสรู้โพธิญาณของพระชินะ

ฉัณฺณํเกิด พระสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใด
เหล่าหนึ่ง ทรงประกาศพระธรรมจักร ฉัณฺโณ
ขอมหาวิรเจ้า จงประกาศธรรมจักร ฉัณฺณํ
เกิด พระจันทร์ในวันปฐมมีบริสุทธิ ย่อม
ไพโรจน์ ฉัณฺโณ ขอท่านจงมีใจเต็มแล้ว ยัง
หมื่นโลกธาตุให้ไพโรจน์ ฉัณฺณํเหมือนกัน
พระอาทิตย์พ้นจากราหูแล้ว ย่อมโชติช่วงมี
แสงอันกล้า ฉัณฺโณ ขอท่านจงปลดปล่อย
โลกโชติช่วงด้วยสิริ ฉัณฺณํเหมือนกัน แม่
น้ำสายใดสายหนึ่ง ย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร
ฉัณฺโณ ขอชาวโลกทั้งเทวโลกจงไหลลงสู่
สำนักของท่าน ฉัณฺณํเกิด.

เรานั้นอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
ชมเชยสรรเสริญแล้ว สมาทานธรรมทั้ง ๑๐
เมื่อจะบำเพ็ญกรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์ จึง
เข้าไปสู่ป่าใหญ่ (ป่าหิมพานต์) ในกาล
นั้นแล.

จบสุเมธกถา

ชาวรัมมนครเหล่านั้น อังคาสพระ-
โลกนายกพร้อมทั้งหมู่สงฆ์ ในกาลนั้นแล้ว
พากันเข้าถึงพระศาสดาพระนามว่า ที่ปึงกร

พระองค์นั้นเป็นสรณะแล้ว พระตถาคตเจ้า
พระนามว่าทีปังกร ทำชนบางเหล่าให้ตั้งอยู่
ในสรณาคมนั้น บางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๕
บางเหล่าตั้งอยู่ในศีล ๑๐ อันประเสริฐ ให้
ตามัญญผล ๔ อันเป็นผลสูงสุดแก่ชนบางพวก
ให้ธรรมอันไม่มีธรรมอื่นเสมอ คือปฏิสัม-
ภิตา ๔ แก่ชนบางพวก พระนราสททรง
ประทานสมบัติอันประเสริฐ ๘ แก่ชน
บางเหล่า ประทานวิชา ๓ และอภิญญา ๖
แก่ชนบางเหล่า พระมหามุนี พระนามว่า
ทีปังกรพุทธเจ้า ตรัสโอวาทประชุมชนด้วย
ความเพียร ได้ยังคำสั่งสอนของพระองค์ผู้
เป็นโลกนาถให้แพร่หลายแล้วด้วยความ
พากเพียร พระพุทธเจ้าทีปังกร ทรงมี
ลักษณะมีพระหนุใหญ่ และลำพระศองาม
สมลักษณะ ยังประชุมชนให้ข้ามพ้นทุกติ
พระมหามุนีทรงเห็นชนผู้ควรตรัสรู้ใน
หนทางแม้ตั้งแสนโยชน์ ก็เสด็จไปยังชนนั้น
ให้ตรัสรู้โดยพลัน.

ศาสนาของพระทีปังกรนั้น ในการ
ตรัสรู้ครั้งแรกของหมู่สัตว์ ได้มีประมาณถึง
ร้อยโกฏิ ในครั้งที่สองมีประมาณเก้าสิบโกฏิ

ในครั้งที่สาม พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่
ดาวดึงส์พิภพ ได้มีการตรัสรู้ของเทพยดา
ถึงเก้าหมื่นโกฏิ.

ในสาดดาของพระที่ปึงกรนั้น ได้มี
การประชุมใหญ่สามครั้ง ครั้งแรกมีพระ-
สาวกมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ครั้งที่สอง
เมื่อพระชินเจ้าทรงเข้านิโรธสมบัติที่นารท-
กฤณะ มีพระชีนาสพผู้ปราศจากมลทินมา
ประชุมร้อยโกฏิ ครั้งที่สาม เมื่อพระมหาวิระ
ประทับอยู่ ณ ภูเขาสุทตสนะ ได้ประชุมทำ
ปวารณากรรมด้วยภิกษุสงฆ์ประมาณเก้า-
หมื่นโกฏิ.

ในสมัยนั้น เราบวชเป็นชฎิล มี
ตบะกล้า บรรลุอุภยญาณ ๕ เทียบไปในอากาศ
ธรรมาภิสมัยได้มีแก่สัตว์ถึงสองแสนโกฏิ
ส่วนตรัสรู้ที่ละพัน หรือสองพันมีประมาณ
มากมาย ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ที่ปึงกร ในครั้งนั้น บริสุทธิปราศจากมลทิน
แพร่หลาย เจริญรุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ชน
เป็นอันมาก พระชีนาสพประมาณ ๔ แสน
บรรลุอุภยญาณ ๖ มีฤทธิ์มาก ย่อมแวดล้อม
พระพุทธเจ้าที่ปึงกรผู้ทรงรู้แจ้งโลกทุกเวลา.

สมัยนั้น ใคร ๆ ซึ่งยังเป็นพระเสขะ
ยังไม่ถึงที่สุดพรหมจรรย์ ย่อมละความเป็น
มนุษย์ (ตาย) ไป เขาผู้นั้นย่อมถูกติเตียน
ปาพจน์ คือ พระธรรมวินัยของพระองค์นั้น
อันพระชีณาสพราศจากมลทิน เป็นพระ-
อรหันต์ผู้คงที่ประกาศดีแล้ว ย่อมงามใน
โลกทั้งเทวโลก.

นครที่พระองค์ทรงอุปบัติ ชื่อว่า
รัมมวดี กษัตริย์นามว่า สุเทพ เป็นพระชนก
พระนางสุเมธาเทวี เป็นพระชนนีของพระ-
ศาสดาพระนามว่า ทีปังกร พระสุมังคละ
และพระติสสะได้เป็นคู่้อัครสาวก อุပ္ปฐาก
ของพระศาสดาที่ปังกร ชื่อว่า พระสาตะ
พระเถรีชื่อว่า นันทา พระเถรีชื่อว่า สุนันทา
ได้เป็นคู่้อัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มี
พระภาคเจ้านั้น เรียกว่า ปิปปลิว (ไม้เลียบ).

พระมหามุนีทีปังกร มีพระวรกาย
สูง ๘๐ ศอก งามดุจไม้ประจําทวีป ชื่อว่า
พระยารัง ซึ่งบานสะพรั่ง รัศมีของพระองค์
แผ่ช้านไปโดยรอบ ๑๐ โยชน์ มีพระชน-
มายุแสนปี พระองค์ดำรงอยู่ ยังประชุมชน

มากให้ข้ามพ้นสงสาร ทรงยังพระสัทธรรม
ให้โชติช่วงแล้ว ให้มหาชนข้ามพ้นสาครไป
แล้วตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์พร้อมทั้ง
พระสาวก ได้ประกาศพระธรรมวินัยให้
รุ่งโรจน์แล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน
เหมือนกองไฟที่ถูกละไฟดับแล้วดับไป
พระฤทธิ พระยศ และจักรรัตนที่ฝ่าพระ-
ยุคลบาททั้งหมดก็อันตรธานไปพร้อมกัน
เพราะสังขารทั้งปวง เป็นของว่างเปล่า มี
ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาแน่แท้.

จบที่ปึงกรกถา

โกณฑัญญกถาที่ ๒

ก็ในกาลส่วนอื่นอีก เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า ที่ปึงกร เสด็จ
ดับขันธปรินิพพานแล้วหนึ่งอสงไขย พระศาสดาพระนามว่า โกณฑัญญะ
ก็ได้เสด็จอุบัติขึ้น แม้ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็ได้มีสาวกสันนิบาต
(ประชุมพระสาวก) ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรก มีพระสาวกมาประชุมประมาณ
แสนโกฏิ ครั้งที่สอง มีพระสาวกมาประชุมประมาณพันโกฏิ ครั้งที่สาม มี
พระสาวกมาประชุมเก้าสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระนามว่า วิชิตาวี ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขมีประมาณนับได้แสน โกฏิ พระศาสดาได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้าแล้วแสดงธรรม. พระโพธิสัตว์นั้น ทรงศัสดธรรมกถาของพระศาสดาแล้ว ทรงมอบราชสมบัติ ออกผนวช (บวช) ทรงศึกษาพระไตรปิฎก ทรงให้สมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดขึ้น มีฌานไม่เสื่อมแล้วทรงอุบัติขึ้นในพรหมโลก.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า พระนามว่า โภจนัญญะ นั้น ชื่อว่า รัมมวดี พระมหากษัตริย์ พระนามว่า สุนันทะ เป็นพระราชบิดา พระนางเทวี พระนามว่า สุชาดา เป็นพระมารดา พระภัททเถระและสุภัททเถระ เป็นอัครสาวก พระเถระนามว่า อนนุทธะ เป็นพุทธปฏิฐาก พระติสสาเถรี และ พระอุปติสสาเถรี เป็นคู่้อัครสาวิกา มีไม้ที่ตรัสรู้ชื่อว่า ตาลกัลยาณี พระสระระ ของพระมหามุนีนันสูง ๘๘ ศอก พระองค์มีพระชนมายุแสนปี.

จบ โภจนัญญกถา

มังคลกถาที่ ๓

ในสมัยอื่นอีก เมื่อพระโภจนัญญพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงไปแล้ว ประมาณหนึ่งอสงไขย ในกัปเดียนั้นเอง มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ คือ พระมังคลพุทธเจ้า พระสุมณพุทธเจ้า พระเรวตพุทธเจ้า และพระโสภิตพุทธเจ้า. ก็ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า มังคละ มีสาวกมหาสันนิบาต ๓ ครั้ง ในมหาสันนิบาต ครั้งที่หนึ่ง มีภิกษุมหาประชุม

ประมาณแสนโกฏิ ในครั้งที่สองประมาณพันโกฏิ ในครั้งที่สามประมาณ เก้าสิบ
โกฏิ.

ได้ยินว่า อานันทกุมาร เป็นพระภาคต่างพระมารดากับพระผู้มี
พระภาคเจ้านั้น พร้อมทั้งบริษัท ๕๐ โกฏิ ได้เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา
เพื่อทรงสดับธรรม. พระศาสดาตรัสอนุปพิทกแก่เธอ เธอพร้อมด้วยบริษัท
บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระศาสดาทรงตรวจดูบุรพจริยาของ
กุลบุตรเหล่านั้น ทรงเห็นอุปนิสัยของการได้บาตรและจิรวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์
จึงทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวา ตรัสว่า " พวกเธอจงเป็นภิกษุ " ดังนี้ ขณะนั้น
นั้นแหละ กุลบุตรทั้งปวงก็ทรงบาตรและจิรวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ เป็นเหมือน
พระเถระมีพรรษา ๖๐ ถึงพร้อมด้วยกิริยามารยาทมาแวดล้อมถวายบังคมพระ-
ศาสดา. ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ก็มีสาวกสันนิบาตสามครั้ง.

กัรัศมีสระของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายอื่น ๆ มีประมาณ ๘๐ สอก โดย
รอบเป็นประมาณ แต่ว่า รัศมีสระของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า มังคละ
นั้นหาเหมือนพระพุทธรเจ้าอื่น ๆ ไม่ คือ มีพระรัศมีแผ่ออกไปสู่แสนโลกธาตุ
ตั้งอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ ดันไม้ ภูเขา มหาสมุทรเป็นต้น โดยที่สุคมีหม้อข้าว
เป็นต้น ได้เป็นเหมือนหุ้มไว้ด้วยแผ่นทองคำ ฉะนั้น ก็พระชนมายุของ
พระองค์มีประมาณเก้าหมื่นปี ตลอดกาลมีประมาณเท่านี้ พระจันทร์ พระ-
อาทิตย์เป็นต้น ไม่อาจเพื่อเปล่งรัศมีของตนได้ การกำหนดกลางคืนและ
กลางวันไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปด้วยแสงสว่างของพระพุทธรเจ้าเป็นนิตย์
ดุจกลางวันด้วยแสงอาทิตย์ สัตว์โลกกำหนดกลางคืนและกลางวันได้ ด้วย
ดอกไม้นานาเป็นเวลาเย็น กำหนดเสียงนกร้องเป็นเวลาเช้า.

ถามว่า ก็อานุภาพนี้ของพระพุทธรเจ้าพระองค์อื่นไม่มีหรือ ?

ตอบว่า มิใช่ไม่มี จริงอยู่ พระพุทธเจ้าแม่เหล่านั้น เมื่อจำนงอยู่ ก็พึงแผ่พระรัศมีไปสู่หมื่นโลกธาตु หรือยิ่งกว่านั้นก็ได้ แต่ว่า พระรัศมีสรีระ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า มังคละ แผ่ไปสู่หมื่นโลกธาตุดังอยู่เป็น นิติยทีเดียว ด้วยอำนาจการตั้งความปรารถนาไว้ในบุรพชาติ เหมือนพระรัศมี วาหนึ่งของพระพุทธเจ้าอื่น ๆ.

ได้อินว่า พระมังคลพุทธเจ้านั้น ในขณะที่บำเพ็ญบารมีเป็นพระ- โพรสัตว์ ดำรงอัธยาเช่นเดียวกับพระเวสสันดร พร้อมทั้งบุตรและภรรยา อยู่ที่ภูเขาสันกับภูเขาวงกฏ ครั้งนั้น มียักษ์ตนหนึ่งชื่อว่า ขรทาจิกะ ทราบว่า พระมหาบุรุษมีพระทัยในการจำแนกทาน จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้าไป แล้วทูลขอทานทั้งสองพระองค์ พระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์ทรงยินดีรับแล้ว ด้วยทรงพระดำริว่า เราจักให้ลูกน้อยแก่พราหมณ์ ดังนี้ แล้วพระราชทาน ทานทั้งสอง อันสามารถยังแผ่นดินหวั่นไหวจนน้ำรองแผ่นดิน ยักษ์ยืนฟัง แผ่นกระดากที่พึงไว้ในที่สุดแห่งที่จงกรม เมื่อพระมหาสัตว์มองดูอยู่นั้นแหละ ก็ยักกินทานทั้งสองพระองค์ เหมือนยักกินกองรากไม้ มหาบุรุษแลดูยักษ์ เมื่อยักษ์นี้สักว่าอ้าปากเท่านั้น ธารโลหิตก็หลั่งออกจุพลวไฟ พระมหาบุรุษนั้น แม้เห็นปากของยักษ์นั้น ก็ได้เสียพระทัย แม้เพียงปลายผมให้เกิดขึ้น ทรง พระดำริว่า สุทินุ วต เม ทาน (ทานเราให้ดีแล้ว) แล้วยังปีติโสมนัส อันใหญ่ให้เกิดแก่พระองค์.

พระมหาบุรุษนั้น ทรงตั้งความปรารถนาว่า ด้วยวิบากเป็นเครื่อง ไหลออกแห่งบุญของเรานี้ ในอนาคตกาล ขอรัศมีทั้งหลายจงออกจากสรีระโดย ทำนองนี้ ดังนี้ เมื่อพระองค์อาศัยเหตุนี้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว รัศมี ทั้งหลายจึงออกจากพระสรีระแผ่ไปสู่ที่มีประมาณเท่านี้.

บุรพจริยาอีกอย่างหนึ่งของพระมังคลพุทธเจ้า ได้ยินว่า พระมังคล-
พุทธเจ้านั้น ในเวลาที่พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ เห็นเจดีย์พระพุทธเจ้า
พระองค์หนึ่ง ได้คิดว่า เราควรสะสมชีวิตบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จึงพัน
สรีระทั้งสิ้นคู้พันประทีปคืบเพลิง แล้วเอาเนยใสใส่ถาดทองคำสูงประมาณ
หนึ่งศอก มีราคาแสนกหาปณะจนเต็มแล้ว จูดยอดประทีปพันใส่ในถาดนั้นให้โพลง
แล้วทูลถาดนั้นด้วยศิริষะ ยังสรีระทั้งสิ้นให้โพลงแล้วกระทำประทักษิณ
พระเจดีย์ตลอดราตรีทั้งสิ้น เมื่อพระโพธิสัตว์อยู่อย่างนี้จนอรุณขึ้น แม้สักว่า
”ขุมขนเส้นหนึ่งก็ไม่ไหม้” ได้เป็นเหมือนเวลาเข้าไปสู่กอบทุม ฉะนั้น จจริงอยู่
ชื่อว่า ธรรมนั้นย่อมรักษาดนไว้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ไว้ว่า

ธรรมแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม

ธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมา

ให้ นี่เป็นอันสงฆ์ในธรรมที่บุคคลประพฤติ

ดีแล้ว ผู้มีปกติประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่

ทุกติ.

ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหลออกแห่งกรรมแม่นี้ รัศมีพระวรกายของพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า มังคละนั้น จึงแผ่ชานไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่แล้ว.

ในครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเป็นพราหมณ์ นามว่า **สุรุจิ**
คิดว่า เราจะทูลนิมนต์พระศาสดา ดังนี้ จึงเข้าไปเฝ้า ได้สดับมธุรสธรรมกลา
แล้วทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับภิกษาของข้า-
พระองค์ในวันพรุ่งนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า พราหมณ์ เธอต้องการ
ภิกษุเท่าไร. พราหมณ์สุรุจิตูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุผู้เป็นบริวาร

ของพระองค์มีประมาณเท่าไร. ครั้งนั้น เป็นสาวกสันนิบาตครั้งแรกของพระ-
ศาสดา เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า ประมาณแสนโกฏิ พราหมณ์จึง
กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์พร้อมด้วยหมู่ภิกษุทั้งหมด
จงรับภิกษาของข้าพระองค์ พระศาสดาทรงรับนิมิตโดยคุษณิภาพแล้ว.

พราหมณ์ครั้งทูลนิมิตเพื่อรับภัตในวันรุ่งขึ้นแล้ว เมื่อเดินกลับบ้าน
ได้คิดว่า เราสามารถจะถวายวัตถุทั้งหลายมีข้าวยาคุ ภัตและผ้าเป็นต้นแก่ภิกษุ
มีประมาณเท่านั้นได้ แต่ว่า ที่สำหรับนั่งจักทำอย่างไร ดังนี้. ความคิดของ
พราหมณ์นั้นได้ยั้งความเร่าร้อนเกิดขึ้นแก่บัณฑิตกัมพลศิลาอาสน์ ของท้าวสักก-
เทวราชซึ่งตั้งอยู่ไกลถึงแปดหมื่นสี่พันโยชน์ (๘๔,๐๐๐ โยชน์) ท้าวสักกะทรง
ตรวจดูด้วยทิพยจักขุว่า ใครหนอประสงค์จะให้เราเคลื่อนจากอาสนะนี้.
ทรงเห็นแล้วซึ่งมหาบุรุษ จึงทรงทราบว่ สุรจิพราหมณ์นิมิตหมู่ภิกษุ
มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้คิดถึงการจัดที่นั่งถวาย แม้เราก็คควรจะไปยังที่นั่น
เพื่อถือเอาส่วนบุญ ดังนี้ แล้วนิรณิตเทศเป็นช่างไม้ถ่อมิดและขวานยืนปรากฏ
ข้างหน้ามหาบุรุษ ถามว่า มีใครจะจ้างทำกิจการอะไรบ้างไหม? มหาบุรุษ
เห็นนายช่างไม้ นั้น จึงถามว่า ท่านทำอะไรได้บ้าง. ช่างไม้ นั้นตอบว่า ขึ้นชื่อว่า
ศิลปะที่ข้าพเจ้าไม่รู้มิได้มี ใครจะให้ข้าพเจ้าทำเรือนหรือมณฑป หรือสิ่งใด
ข้าพเจ้าทำได้ทั้งนั้น มหาบุรุษกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น เรามีกานอยู่. ช่างไม้ถามว่า
นาย ท่านมีงานอะไรหรือ? มหาบุรุษตอบว่า เรานิมนต์ภิกษุแสนโกฏิให้มา
ฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้ไว้แล้ว ท่านจงช่วยทำมณฑปสำหรับเป็นที่นั่งให้ภิกษุ
เหล่านั้น. ช่างไม้กล่าวว่า ถ้าท่านอาจให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็กระทำ
มหาบุรุษกล่าวว่า เราจักให้ท่าน ช่างไม้รับคำว่า ดีละ ข้าพเจ้าจักกระทำ
แล้วไปแลดูประเทศหนึ่ง ประเทศนั้นมีประมาณ ๑๒ หรือ ๑๓ โยชน์ มี

พื้นเรียบคุดมณฑลกลืน. พระอินทร์ช่างไม้ คิดว่า ขอมณฑปสำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ จงตั้งขึ้นในที่ที่มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ แล้วแลดูอยู่ ทันทีนั้นเอง มณฑปก็ทำลายแผ่นดินผุดขึ้น มณฑปนั้น ที่เสาทั้งหลายสำเร็จด้วยทอง มีบัวเสาสำเร็จด้วยเงิน บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยเงินมีบัวเสาสำเร็จด้วยทอง บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยแก้ว มณีนีมีบัวเสาสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ บรรดาเสาแก้วประพาฬ มีบัวเสาสำเร็จด้วยแก้วมณี บรรดาเสาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีบัวเสาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ แต่นั่นก็ตรวจดูอธิฐานว่า ขอย้ายกระดิ่งจงด้อย ในระหว่างที่สุดแห่งมณฑป ดังนี้ พร้อมกับการแลดูนั้นแหละ ข้ายกระดิ่งก็ ห้อยย้อยแล้ว กระดิ่งใดกลมอ่อน ๆ พัด กระดิ่งนั้นก็เปล่งเสียงไพเราะดุจ เสียงไพเราะของคนตรีมีเครื่อง ๕ ที่เดียว เวลานั้นได้เป็นเหมือนกาลเวลา บรรเลงทิพย์สังคีต แล้วอธิฐานว่า ขอพวงดอกไม้หอมและพวงมาลัยทั้งหลาย จงห้อยภายในระหว่าง พวงเหล่านั้น ก็ห้อยย้อยแล้ว ต่อจากนั้น พระอินทร์ซึ่งเป็นช่างไม้ก็อธิฐานว่า ขออาสนะทั้งหลายและที่นั่งสำหรับภิกษุแสนโกฏิ จงทำลายแผ่นดินผุดขึ้น ในทันทีทันใดนั้น สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏขึ้น ต่อจากนั้น ก็อธิฐานว่า ขอคุ่มน้ำทั้งหลายจงตั้งขึ้นมุมละหนึ่งคุ่ม แม้คุ่มน้ำทั้งหลายก็ ตั้งขึ้น ท้าวสักกะเนรมิตสรรพสิ่งเห็นปานนี้ แล้วจึงไปสู่สำนักของพราหมณ์ แล้วเรียนว่า ท่านพราหมณ์จงมาตรวจดูมณฑปของท่านแล้ว โปรดให้ค่าจ้าง แก่ข้าพเจ้า ดังนี้.

มหาบุรุษไปตรวจดูมณฑปแล้ว เมื่อแลดูอยู่นั้นแหละ ปีติ ๕ อย่าง ก็ถูกต้องสรีระแผ่ซ่านไปไม่มีระหว่างกัน ลำดับนั้น พระมหาบุรุษครั้นตรวจดู มณฑปแล้ว ได้มีความคิดว่า มณฑปนี้มีไม้มนุษย์ทำ แต่อาศัยอำนาจและ คุณของเรา จึงทำพิภพของท้าวสักกะร้อนแน่แท้ เพราะฉะนั้น มณฑปนี้

จักเป็นมณฑปอันทำสักกะสร้างให้ ก็การที่เราจักถวายทานเพียงวันเดียวในมณฑปเห็นปานนี้ไม่ควรเลย เราจักถวายทานสัก ๗ วัน ดังนี้.

ก็การให้ทานด้วยวัตถุอันเป็นภายนอกแม้มีประมาณเพียงไร ก็ไม่สามารถจะยังใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายให้เบิกบาน แต่ว่า ความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์จะมีก็เพราะการบริจาคในกาลได้ตัดศีรษะอันตกแต่งแล้ว ควักลูกตาทั้งสองที่หยอดตาแล้ว ควักเนื้อหทัยแล้วให้ไป ในสี่วิราชชาดกพรรณนาไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์แม่ของเราทั้งหลายสละทรัพย์ทุก ๆ วัน วันละประมาณ ๕ แสนหาปณะให้ทานอยู่ในพระนครที่ประตูเมืองทั้ง ๔ การบริจาคทานนั้นก็ยังไม่ยังใจให้เบิกบานได้ แต่ว่า เมื่อใด ทำสักกเทวราชปลอมเป็นพราหมณ์มาขอพระเนตรทั้งคู่ของพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงควักพระเนตรให้อยู่ที่นั่นแหละ ความเบิกบานพระทัยจึงเกิดขึ้น จิตของพระองค์มิได้เป็นอย่างอื่นสักเท่าปลายผม ชื่อว่า ความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเพราะอาศัยทานเห็นปานนี้ จึงไม่มี เพราะฉะนั้น พระมหานุรุณเมื่อนั้น จึงคิดว่า เราควรจะถวายทานแก่ภิกษุแสนโกฏิ ๗ วัน ดังนี้ จึงนิมนต์หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้นั่งในมณฑปนั้น แล้วได้ถวายอาหารทานชื่อว่า ควนาน ๗ วัน. คำว่า ควนาน ท่านเรียกโภชนะที่เอาน้ำมันใส่ในหม้อใหญ่จนเต็มแล้วยกขึ้นตั้งบนเตาไฟ เมื่อน้ำมันขึ้นแล้วใส่ข้าวสารไปหน่อยหนึ่ง แล้วปรุงด้วยน้ำผึ้ง จูณณะน้ำตาลกรวดและเนยใส.

ก็มนุษย์ทั้งหลายไม่สามารถจะอังคาสภิกษุได้ทั่วถึง เทวดาทั้งหลายจึงแทรกเข้าไปช่วยอังคาสแล้ว ที่มีประมาณ ๑๒-๑๓ โยชน์ ก็ไม่เพียงพอให้ภิกษุนั่ง แต่ว่าภิกษุทั้งหลายนั่งได้ด้วยอำนาจของตน. ในวันสุดท้าย พระโพธิสัตว์ให้ล้างบาตรภิกษุทั้งหมดบรรจุน้ำ เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย

เพื่อต้องให้เป็นเกสขแล้วถวายพร้อมกับไตรจีวร ผ้าจีวรที่ภิกษุนวจะในสงฆ์
ได้มีราคาถึงแสนกหาปณะ.

พระศาสดาเมื่อจะกระทำอนุโมทนาทรงใคร่ครวญดูว่า บุรุษนี้ ได้ให้
ทานใหญ่เห็นปานนี้ จักเป็นอะไรหนอ ทรงเห็นว่า ในอนาคตกาล ในที่สุด
แห่งสองอสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป จักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่า โคตมะ
ดังนี้ จึงตรัสเรียกมหาบุรุษมาแล้วทรงพยากรณ์ว่า ล่วงกาลประมาณเท่านี้แล้ว
เธอจักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่า โคตมะ. มหาบุรุษสดับฟังพยากรณ์ว่า
ได้ยินว่า เราจักเป็นพระพุทธเจ้า ประโยชน์อะไรด้วยการครองเรือนของเราเล่า
เราจักบวช ดังนี้ แล้วละสมบัติเห็นปานนั้น จุลมุกก่อนเขพะแล้วบวชในสำนัก
พระศาสดา ก็ครั้งบวชแล้วก็เรียนพระพุทธรวณะ ยังอภิญญาทั้งหลายและ
สมบัติทั้งหลายให้เกิดแล้ว ในเวลาสิ้นสุดอายุแล้วก็บังเกิดขึ้นในพรหมโลก.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า มังคละ ได้มีชื่อว่า
อุตตระ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อุตตระ พระมารดา พระนามว่า
อุตตรา พระสุเทวเถระและพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก
ชื่อว่า ปาลิตะ พระสีวลีเถรีและพระอโศกาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม่
กาะทิงเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระศรีระสูง ๘๘ ศอก ดำรงพระชนมายุอยู่ ๘
หมื่นปีก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแล้ว
หมื่นจักรวาลก็ได้มีัคพร้อมกันหมด การร้องไห้รำพันใหญ่ได้มีแก่นมนุษย์
ทั้งหลายในจักรวาลทั้งหมดแล.

จบมังคลกถา

สุมนกถาที่ ๔

เมื่อพระมั่งคลพุทธเจ้าปรินิพพานทำให้หมื่นโลกธาตุมืดอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า สุমনะ ก็ทรงอุบัติขึ้นสาวกสันนิบาตของพระพุทธเจ้าเมื่อนั้นก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุประมาณ ๕ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปรหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นนาคราช นามว่า อตุลละ มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ได้ทราบว่ พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว จึงพาหมู่ญาติออกจาก นาคพิภพมาประโคมดนตรีทิพย์บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้ามีภิกษุประมาณแสนโกฏิ เป็นบริวาร ได้ถวายมหาทานแล้วถวายผ้าคู่หนึ่งแต่ละองค์แล้วตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลาย พระศาสดาสุমনะนั้นได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาล อตุลนาคราชนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้. พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าสุমনะนั้น ชื่อว่า เมขลา พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า สุทัตตะ พระมารดาพระนามว่า สิริมา พระสรณเถระ และพระภาวิตตเถระเป็นคู่้อัครสาวก ภิกษุอุปัฏฐาก ชื่อว่า อุเทนเถระ พระโสนาเถรี และพระอุปโสนาเถรี เป็นคู่้อัครสาวิกา ไม่กาะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ มีพระสรีระกายสูง ๕๐ ศอก พระชนมายุของพระองค์ประมาณ ๕ หมื่นปีแล.

จบสุมนกถา

เรวตกถาที่ ๕

ในกาลต่อจากพระสุมนพุทธเจ้านั้นมา พระศาสดา ทรงพระนามว่า เรวตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระเรวพุทธเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกนับจำนวนไม่ถ้วน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ในครั้งที่ ๓ ก็เหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์ นามว่า อติเทพ สดับฟัง พระธรรมเทศนาแล้วตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลาย ประนมอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้า กล่าวสรรเสริญการละกิเลสของพระศาสดาพระองค์นั้นแล้วได้บูชาด้วยฝ่าห่ม พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อนั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า เรวตะพระองค์นั้นมีพระนคร ชื่อว่า สุธัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า วิบุละ พระมารดาพระนามว่า วิบุลา พระวรุณเถระและพรหมเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปัทมสาก ชื่อว่า สัมภวะ พระภัททาเถรีและพระสุภัททาเถรี เป็นพระอัครสาวิกา ไม้ กากะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระศรีระสูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่น พรรษาแล.

จบเรวตกถา

โสภิตกถาที่ ๖

ในกาลต่อจากพระเรวตพุทธเจ้านั้น พระศาสดาทรงพระนามว่า โสภิต ได้ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์นามว่า อชิตะ สดับพระธรรม เทศนาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลาย ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระโสภิตพุทธเจ้าก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าโสภิตนั้น มีชื่อว่า สุธรรม
พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า สุธรรม พระมารดา พระนามว่า สุธรรมา
พระอสมเถระ และพระสุนทรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปัญญา ชื่อว่า
อโนมะ พระนกุลเถรี และพระสุชาดาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม่กาะทิง
เป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสรีระสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.
จบโสภิตกถา

อโนมตัสสิกขาที่ ๗

ในกาลต่อจากพระโสภิตพุทธเจ้าล่วงไปหนึ่งสงไขย ในกัปหนึ่ง มี
พระพุทธรูปบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ พระอโนมตัสสิพุทธเจ้า พระ-
ปทุมพุทธเจ้า พระนารทพุทธเจ้า ที่ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า
พระนามว่า อโนมตัสสิ มีสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุ ๘ แสน
ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๑ แสน ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ แสนมาประชุมกัน.

ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นเสนาบดียักษคนหนึ่ง มีฤทธิ์มาก
มีอำนาจมาก เป็นใหญ่กว่ายักษ์หลายแสนโกฏิ เสนาบดียักษนั้นฟังว่า
พระพุทธรูปทรงอุบัติแล้ว ได้มาถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธรูปเป็น
ประมุข แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์ยักษนั้นว่า ในอนาคตกาลจักเป็น
พระพุทธรูป ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น นามว่า จันทวดี พระบิดา
เป็นพระราชา พระนามว่า ยสวา พระมารดา พระนามว่า ยโสธรา พระนิสภเถระ
และพระอโนมเถระ เป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปัญญา ชื่อว่า วรุณะ พระสุนทร-
เถรีและพระสุมนาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้รกฟ้าเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระ-
สรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุแสนปีแล.

จบอโนมตัสสิกขา

ปทุมกถาที่ ๘

ในกาลต่อจากพระอโนมทัสสีพุทธเจ้านั้น พระศาสดา พระนามว่า **ปทุมะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมี ภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุสามแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุผู้อาศัยอยู่ ป่าชฎุมหาวันในป่าเปลี่ยวมาประชุมสองแสนรูป.

ครั้งนั้น เมื่อพระตถาคตประทับอยู่ในป่าชฎุนั้นนั่นแหละ พระโพธิ-
สัตว์เป็นพญาสีหะ ได้เห็นพระศาสดาผู้เข้านิโรธสมาบัติแล้วมีจิตเลื่อมใสหมอบ
ลงจบ (ไหว้) กระทำประทักษิณ มีปีติโสมนัสเกิดแล้ว บั่นลือสีหนาท
ตามครั้งไม่ละเว้นปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ไม่ออกไปหาอาหาร เพราะ
ความสุขอันเกิดแต่ปีตินั้นแหละ ได้ทำการสละชีวิตเข้าไปยืนเฝ้าอยู่ ๗ วัน
ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระศาสดาทรงออกจากนิโรธแล้ว ทอดพระเนตรเห็น
พญาสีหะแล้วทรงดำริว่า สีหะนี้ยังจิตให้เลื่อมใสแม้ในหมู่ภิกษุแล้วจักจบสงฆ์
ขอสงฆ์จงมา ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายมาแล้วในขณะนั้นทีเดียว พญาสีหะก็ยังจิต
ให้เลื่อมใสในสงฆ์ พระศาสดาทรงตรวจดูภูมิธรรมอันมีในใจของพญาสีหะจึง
พยากรณ์ว่า ในอนาคตกาล พญาสีหะนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีชื่อว่า **จัมปกะ** พระบิดาเป็น
พระราชาพระนามว่า **อสมะ** แม้พระมารดา ก็ทรงพระนามว่า **อสมมา** พระ-
สาละเถระและพระอุปสาละเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณ ชื่อว่า วรुณะ
พระรามเถรีและพระสุรามเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ดั้นไม้ไผ่ช้งน้อย เป็น
ไม้ตรัสรู้ พระสตรีระของพระองค์สูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษา
แล.

จบปทุมกถา

นารทกถาที่ ๕

ในกาลต่อจากพระปทุมพุทธเจ้านั้น พระศาสดา ทรงพระนามว่า นารทะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤาษีเป็นผู้ชำนาญในอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วบูชาด้วยจันทรันแดง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า ในอนาคตกาล เขาจักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มีนามว่า รัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์ พระนามว่า สุททะ พระมารดา พระนามว่า อโนมา พระภักทสาธเถระ และชิตมิตตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปัญญาถือว่า พระวาสิฐฐะ พระอุตตราเถรีและผัคคินีเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้อ้อยช้างใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพระพรรษาแล.

จบนารทกถา

ปทุมุตตรกถาที่ ๑๐

ในกาลต่อจากพระนารทพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ล่วงไปหนึ่งอสงไขยนับถอยไปแต่บัดนี้ ในที่สุดแห่งแสนกัป ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ปทุมุตตระ พระองค์เดียวเท่านั้น ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม้ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุมารประชุมที่ภูเขาวารบรพตเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นผู้ปกครองมหารัฐ นามว่า **ชฎิละ** ได้ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาลชฎิละนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้ ก็ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ปทุมุตตระ ชื่อว่าผู้เป็นเคียรถียมิได้มี เทวดาและมนุษย์ทั้งปวงได้ถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นสรณะ พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า นามว่า **หังสวดี** พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า **อานันทะ** พระมารดา พระนามว่า **สุชาดา** พระเทวีและพระสุชาดาเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **สุนะ** พระอมิตตาเถรี และพระอสมเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สาละเป็นไม้ตรัสรู้ พระศรีระสูง ๘๘ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไป ๑๒ โยชน์ พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบปทุมุตตรกถา

สุเมธกถาที่ ๑๑

ในกาลต่อจากพระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นล่วงไปสามหมื่นกัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ **พระสุเมธพุทธเจ้า** และ **พระสุชาตพุทธเจ้า** สาวกสันนิบาตแม่ของพระสุเมธพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกที่พระนครสุทศนะมีภิกษุจีณาสพหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ แก้วสิบโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพ นามว่า **อุตตระ** สละทรัพย์ที่ฝังเก็บไว้ถึง ๘๐ โกฏิ ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ฟัง-

ธรรม ตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลายแล้วออกบวช พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโฬิสัตว์นั้นว่า ในอนาคตกาล เขาจักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า สุเมธะ ชื่อว่า **สุทฺธนะ** พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า **สุทฺตตะ** พระมารดา พระนามว่า **สุทฺตดา** พระสรณเถระและพระสัพพกามเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **สาครเถระ** พระรามเถรี และพระสุรามเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สะเดาใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเกี้ยวหมื่นพรรษา แล.

จบสุเมธกถา

สุชาติกถาที่ ๑๒

ในกาลต่อจากพระสุเมธพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาพระนามว่า **สุชาติ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาต ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรก มีภิกษุหกล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสี่แสนรูป.

ครั้งนั้น พระโฬิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงสดับว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าทรงฟังธรรมแล้วถวายราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ พร้อมด้วยรัตนะ ๓ ประการ แก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วทรงผนวชในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชาวแคว้นแคว้นทั้งสิ้นถือราชได้ของรัฐบาลให้สำเร็จกิจกรรมของอารามถวายมหาทานเป็นนิตย์แก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระเจ้าจักรพรรดินั้นแล้ว.

ก็พระนครของพระสุชาตพุทธเจ้า นามว่า **สุมังกละ** พระบิดาเป็น
พระราชอาณานิคมว่า **อุคคตะ** พระมารดาพระนามว่า **ปภาวดี** พระสุทัตสน-
เถระและพระสุเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **นารทะ**
พระนาคาเถรีและพระนาคสุมาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา มีต้นไผ่ใหญ่เป็นไม้
ตรัสรู้ ได้ยินว่าต้นไผ่นั้นกลม ไม่เป็นโพรงลำต้นแข็ง งดงามด้วยกิ่งใหญ่ขึ้น
ไปเบื้องบน เหมือนกำหางนกยูง พระสรีระของพระองค์สูง ๕๐ ศอก พระ
ชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบสุชาตกถา

ปิยทัตถิกถาที่ ๑๓

ในกาลต่อจากพระสุชาตพุทธเจ้าพระองค์นั้น ในที่สุดแห่ง ๑,๘๐๐ กัป
ในกัปหนึ่งมีพระพุทธรูปทรงอุบัติขึ้น ๓ พระองค์คือ **พระพุทธรูปปิยทัตถิ**
พระพุทธรูปอิตถทัตถิ **พระพุทธรูปธรรมทัตถิ** แม้พระพุทธรูปพระนาม
ว่า ปิยทัตถิพระองค์นั้นก็มิสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ
ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพนามว่า **กัลลส** ถึงฝั่งแห่งไตรเพท
ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วบริจาครูปหนึ่งแสนโกฏิสร้าง
สังฆาราม ดำรงอยู่ในสภาวะและศีลทั้งหลาย ครั้งนั้นพระศาสดาได้ทรงพยากรณ์
พระโพธิสัตว์นั้นว่า เมื่อล่วงไปหนึ่งพันแปดร้อยกัปแล้ว ผู้นี้จักเป็นพระพุทธรูป
ดังนี้.

อนมทนคร^๑ ได้มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พระบิดาเป็นพระ-
ราชาพระนามว่า **สุทินนะ**^๒ พระมารดาพระนามว่า **จันทา**^๓ พระปาลิตเถระ

๑ ขุ. อุปทานเล่ม ๓๓ ว่าเป็น สุรัญญนคร ๒ สุทัตตะ ๓ สุจันทา

และพระสัพพัตถสเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าโสภิต พระสุชาดาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นประยงค์ เป็นไม้ครีస్తు พระสรีระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุเกี้ยวหมื่นพรรษาแล.

จบปิยทัสสีกถา

อรรถทัสสีกถาที่ ๑๔

ในกาลต่อจากพระปิยทัสสีพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า อรรถทัสสี ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุเกี้ยวล้านแปดแสน^๒ ครั้งที่ ๒ แปดล้าน แปดแสน ครั้งที่ ๓ ก็แปดล้านแปดแสนเหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นคาบสมิถุทธิ์มาก นามว่า สุติมา ได้นำฉัตรดอกมณฑารพจากเทวโลกมาบูชาพระศาสดา แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นนามว่าโสภณ พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า สาคระ พระมารดาพระนามว่า สุทัสนา พระสันตเถระและพระอุปสันตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอภัย พระธรรมมาเถรี และพระสุธรรมมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้จำปาเป็นไม้ครีస్తు พระสรีระสูง ๘๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปโดยรอบโยชน์หนึ่งตลอดกาลเป็นนิตย์ พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบอรรถทัสสีกถา

๑. พระไตรปิฎก ขุ. อปทาน เล่ม ๓๓ เป็นต้นกุ่ม.

๒. บาลีประชุมครั้งที่หนึ่ง ๕๘,๐๐๐ รูป ครั้งที่สอง ๘๘,๐๐๐ รูป ครั้งที่สาม ๗๗,๐๐๐ รูป

ธรรมทสสีกขาที่ ๑๕

ในกาลต่อจากพระอศตทสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า ธรรมทสสี ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเจ็ดสิบโกฏิ^๑ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นท้าวสักกเทวราช ได้ทรงทำการบูชาด้วย ดอกไม้หอมอันเป็นทิพย์และดนตรีอันเป็นทิพย์ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า **สธนะ** พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่า **สธนะ** พระมารดาทรงพระนามว่า **สุนันทา** พระปฐมเถระและพระปุตสเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า **สุนตตะ** พระเขมาเถรี และพระสัจจนามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ดันมะพลับเป็นต้นไม้ตรัสรู้ ก็พระสระของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น สูง ๘๐ ศอก มีพระขนมายูหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบธรรมทสสีกขา

ลิตถตถกขาที่ ๑๖

ในกาลต่อจากพระธรรมทสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา นับถอยหลังแต่กัปนี้ไป ๕๔ กัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า **ลิตถตะ** ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม่ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ^๑ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

๑. บาติ ประชุมครั้งที่หนึ่ง พันโกฏิ. ๒. ครั้งที่สอง ร้อยโกฏิ. ๓. ร้อยโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นดาบส นามว่า มังคละ มีเดชกล้า
ถึงพร้อมด้วยกำลังแห่งอภิญญา ได้นำผลหว่าใหญ่มาถวายพระตถาคตเจ้า.
พระศาสดาทรงเสวยผลหว่านั้นแล้ว ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในที่สุด
แห่งกัป ๕๔ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า เวภาระ พระบิดา
เป็นพระราชามีพระนามว่า เขยยเสนะ พระมารดา พระนามว่า สุผัสสา
พระสัมพลเถระและพระสุमितเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า
เรวตะ พระสีวลเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้กรรณิการ์
เป็นไม้ดรัสรู้ พระสระของพระองค์สูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสน
พรรษาแล.

จบสิทธัตถกถา

ติสสกถาที่ ๑๗

ในกาลต่อจากพระสิทธัตถสัณเฑาะฐพุทธเจ้าพระองค์นั้นมาออกไปแต่
ภัทรกัปนี้ ๕๒ กัป ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ ทรงอุบัติขึ้น คือ
พระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปุสสสัมมาสัมพุทธเจ้าสาวกสันนิบาต
ของพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุ ๑๐๐
โกฏิ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า สุชาตะ มี
พระราชสมบัติมาก มีพระยศใหญ่ ทรงผนวชเป็นฤาษี ถึงความเป็นผู้มีฤทธิ์
มาก ทรงสดับว่า พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว จึงถือเอาดอกมณฑารพ ดอกปทุม

และดอกปาริฉัตตะอันเป็นทิพย์มาบูชาพระตถาคตเจ้าผู้เสด็จอยู่ในท่ามกลาง
บริษัทที่ ดอกไม้นั้นได้เป็นพदानดอกไม้อยู่ในอากาศ แม้พระศาสดาพระองค์
นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่บัดนี้ไป ในกัปที่ ๘๒ คาบสนี้จัก
เป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่า **เขมะ** พระราช-
บิดาทรงพระนามว่า **ชนเสฏฐะ** พระราชมารดา ทรงพระนามว่า **ปทุมมา**
พระเทวเถระ และพระอุทยเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า
สุมังกละ พระปุตสาเถรี และพระสุทัตตาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ด้นประคู้
เป็นต้นไม้ตรีสรู มีพระศรีระสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบติสสกา

ปุตสกาที่ ๑๘

ในกาลต่อจากพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดา
ทรงพระนามว่า **ปุตตะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี
๓ ครั้ง ในครั้งแรก มีภิกษุ ๖ ล้าน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕ ล้าน ในครั้ง
ที่ ๓ มีภิกษุ ๓ ล้าน ๒ แสน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นกษัตริย์ พระนามว่า **วิชิตาวิ** ได้ทรง
สละราชสมบัติอันใหญ่ ทรงผนวชในสำนักพระศาสดา เรียนจบพระไตรปิฎก
ได้บอกระรมกถาแก่มหาชน และบำเพ็ญศีลบริวารมี แม้พระพุทธเจ้าพระองค์
นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า กาสี พระราชบิดา
ทรงพระนามว่า ชัยเสนะ พระราชมารดาทรงพระนามว่า สิริมา พระรักจิตเถระ
และพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า สกิยะ
พระจาลาเถรี และพระอุปจาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ดันมะขามป้อม
เป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นปีแล.

จบปฐกถา

วิปัสสิกาที่ ๑๕

ในกาลต่อจากพระปุตสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา นับแต่บัดนี้
ถอยไปในกัปที่ ๕๑ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า วิปัสสี ทรงอุบัติขึ้น
สาวกสันนิบาตแม่ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุ ๖ ล้าน
๘ แสน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๑ แสน ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นนาคราช นามว่า อตุละ มีฤทธิ์มาก
มีอานุภาพมาก ได้ถวายเป็นทอณขจิตไปด้วยรัตนะ ๗ ประการ แต่พระผู้มี-
พระภาคเจ้า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์
นั้นว่า นับแต่บัดนี้ไป ในกัปที่ ๕๑ นาคราชนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า พันธุมดี พระราชบิดา
ทรงพระนามว่า พันธุมมา พระราชมารดาทรงพระนามว่า พันธุมดี พระขันท-
เถระและพระติสสเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า อโศกะ
พระจันทาเถรีและพระจันทิตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ดันแคล้อยเป็นต้นไม้
ตรัสรู้ พระองค์มีพระสระสูง ๘๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๗ โยชน์โดยรอบ
มีพระชนมายุแปดหมื่นพรรษาแล.

จบวิปัสสิกา

ลิจิกถาที่ ๒๐

ในกาลต่อจากพระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ถอยหลัง
แต่ภักทกัปนี้ ในกัปที่ ๓๑ มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ
พระลิจิพุทธเจ้าและ**เวสสพุทธเจ้า** สวากสันนิบาตแม่ของพระผู้มีพระภาค-
เจ้าทรงพระนามว่า ลิจิ ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งแสน
รูป ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่นรูป ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่นรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพระราชา พระนามว่า **อรินทมะ** ได้
ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ถวายช้างแก้ว
ประดับด้วยรัตนะ ๘ ประการ ได้ถวายกับปียกัณฑ์กระทำให้ประมาณเท่ากับ
พระยาช้าง แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า
นับแต่กัปนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น มีนามว่า **อรุณวดี**
พระราชบิดา ทรงพระนามว่า **อรุณ** พระราชมารดา ทรงพระนามว่า **ปภาวดี**
พระอภิวุทธะ และพระสัมภวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า
เขมังกร พระสจิลเถรีและพระปทุมมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้บุญทริกา
(กุ่มบก) เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๓ โยชน์
โดยรอบ มีพระชนมายุ ๘ หมื่นพรรษาแล.

จบลิจิกถา

เวสสภูถาที่ ๒๑

ในกาลต่อจากพระลิจิสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรง
พระนามว่า **เวสส** ก็ทรงอุบัติขึ้น สวากสันนิบาตแม่ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง

ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุ ๘ หมื่น ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙ หมื่น ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพระราชา ทรงพระนามว่า **สุทฺธนะ** ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งจีวรแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วทรงผนวชในสำนักพระศาสดาเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์คุณเป็นผู้รอบน้อมและมากด้วยปิตินิพพุตธณะ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้พระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่บัดนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า **อโนมะ** พระราชบิดา ทรงพระนามว่า **สุปปีติตะ** พระราชมารดา ทรงพระนามว่า **ยสวดี** พระเสนะและพระอุตรเสนะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **อุปสันตะ** พระรามาลี และพระสุปาลีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม่สาละเป็นไม้ศรีสุ พระองค์มีพระสรีระสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่นพรรษาแล.

จบเวสสุกกา

กุกสันธกถาที่ ๒๒

ในกาลต่อจากพระเวสสุกสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ ทรงอุบัติขึ้นคือ พระกุกสันธพุทธเจ้า พระโกณฑมนพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้า และพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย สาวกสันนิบาตของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กุกสันธะ มีครั้งเดียวมีภิกษุมารประชุม ๔ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ ทรงเป็นพระราชา พระนามว่า **เขมะ** ได้ถวายมหาทานพร้อมด้วยบาตรจีวร และยาหยอดตาทั้งหลายได้สดับธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วทรงผนวช. พระศาสดาแม้พระองค์นั้นก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่า **เขมะ** บิดาเป็นพราหมณ์ นามว่า **อัครกิตตะ** มารดานามว่า **พราหมณี** พระวิสุทธิและพระสัจยิวิเธระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **วุฑฒิชะ** พระสามาเถรี และพระสรัพพาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ดันชีกใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๔๐ ศอก มีพระชนมายุสี่หมื่นพรรษาแล.

จบกกุสันธกถา

โกนาคมนกถาที่ ๒๓

ในกาลต่อจากพระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า **โกนาคนะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น สวกล้นนิบาตของพระองค์มี ๑ ครั้ง ในสันนิบาตนั้น มีภิกษุ ๓ หมื่นรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชา ทรงพระนามว่า **บรรพต** ทรงแวดล้อมด้วยหมู่อำมาตย์เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา สดับธรรมเทศนา แล้วนิมนต์หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขถวายมหาทานแล้ว ถวายผ้าเมืองปัตตุนณะ (ผ้าไหม) ผ้าเมืองจิน ผ้าแพร ผ้ากัมพล และรองเท้าทอง แล้วทรงผนวชในสำนักพระศาสดา พระศาสดาแม้พระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า โสภนะ พระบิดา
เป็นพราหมณ์ นามว่า ยัญญทัตตะ พระมารดาเป็นนางพราหมณี นามว่า
อุตตรา พระภริยโศสเถระและพระอุตตรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก
นามว่า โสตติชะ พระสมุททาเถรีและพระอุตตราเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา
ไม้อูทุมพรเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๓๐ ศอก มีพระชนมายุ ๓ หมื่นปี
แล.

จบโกนาคมกถา

กัศสปกถาที่ ๒๔

ในกาลต่อจากพระโกนาคมกถาพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา มีพระศาสดาทรง
พระนามว่า กัศสป ทรงอุบัติขึ้น สวากสันนิบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์นั้น มีครั้งเดียว มีภิกษุ ๒ หมื่นรูป.

ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เป็นมาณพ นามว่า โชติบาล เป็นผู้จบไตรเพท
มีชื่อเสียงปรากฏจรไปทั้งทางพื้นดินและทางอากาศ ได้เป็นมิตรของช่างหม้อ
นามว่า ฦกการะ พระโพธิสัตว์นั้นได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดา พร้อมกับช่างหม้อ
นั้นสดับกรรมกถา บวชแล้ว บรรลพความเพียรเรียนจบพระไตรปิฎก ชำระ
พระพุทธานุสาสนาหมดจดด้วยวัตรสมบัติ แม้พระศาสดาพระองค์นั้น ก็ได้
พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครอันขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า พาราณสี
พระบิดาเป็นพราหมณ์ นามว่า พรหมทัต พระมารดาเป็นพราหมณี นามว่า
ชนวดี พระติสสเถระและภารัททาชเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก

นามว่า สัพพมิตร พระอรุณาเถรีและพระอรุเวลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา
ต้นนิโครธเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระศรีระสูง ๒๐ ศอก มีพระชนมายุ ๒ หมื่น
พรรษาแล.

จบกัสดสปกถา

ส่วนในกาลต่อจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า กัสสป นั้นมาเว้น
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ของเราทั้งหลายแล้วจะเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์
อื่นหาได้ไม่. ก็พระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์จากสำนักพระพุทธรเจ้า ๒๔ พระองค์
มีพระที่ปึงกรสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น พุทธการกกรรมมีทานบารมีเป็นต้น
เหล่าใด ที่พระโพธิสัตว์ทรงประมวลธรรม ๘ ประการเหล่านี้ คือ

๑. มนุสฺสศุตฺตํ (ความเป็นมนุษย์)
๒. ลิงคสมุปฺปตฺติ (ถึงพร้อมด้วยเพศ)
๓. เหตุ (มีอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์)
๔. สตฺถารทศฺสนํ (การได้เห็นพระศาสดา)
๕. ปพฺพชฺชา (การบรรพชา)
๖. คุณสมฺปตฺติ (ถึงพร้อมด้วยคุณ)
๗. อธิกาโร (มีความปรารถนาแรงกล้า)
๘. จนฺตฺตา (มีความพอใจ)

บุญญานิหาร ย่อมสำเร็จได้เพราะธรรมสโมธาน ๘ ประการแล้วทรง
ทำกนิหารที่บาทมูลของพระพุทธรเจ้าพระนามว่า ทีปิงกร ทรงตั้งอุตสาหะว่า
เอาละ เราจักค้นหาพุทธการกกรรมทุกด้าน ดังนี้ เห็นแล้วว่าในครั้งนั้น

เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ เราได้เห็นทานบารมีก่อน จึงบำเพ็ญพุทธการกกรรมเหล่านั้น จนถึงความเป็นพระเวสสันดร.

อนึ่ง เมื่อ พระองค์ทรงบรรลุนิสงส์ของพระโพธิสัตว์ผู้มีอิณินหารอันกระทำไว้แล้ว อานิสงส์เหล่านั้นท่านพรรณนาไว้ว่า

นรชนทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยองค์คุณ
ทั้งปวงอย่างนี้ เป็นผู้เที่ยงเพื่อจะตรัสรู้ เมื่อ
ยังท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏสินกาลนาน แม้
ตั้งร้อยโกฏิกัปก็ไม่ได้เกิดในอเวจีและในโล-
กันตรนรก ไม่เกิดเป็นนิชฌาม ตัณหกเปต
ชุปปีปาลิกเปต กาลกัญจิกเปต แม้จะเกิด
ในทุคติก็ไม่เกิดเป็นสัตว์เล็ก ๆ เมื่อเกิดใน
มนุษย์ ย่อมไม่เกิดเป็นผู้บอดแต่กำเนิด
ไม่เป็นคนหูหนวก ไม่เป็นคนใบ้ ไม่เป็นคน
พิการ ไม่เกิดเป็นหญิง ไม่เป็นอุบาทว์พญชนะ
ไม่เป็นบัณฑิตกะ ย่อมไม่เป็นบุคคลผู้นับ
เนื่องแล้วจากอภัพบุคคลทั้งหลาย เป็นผู้
พ้นแล้วจากอนันตริยกรรม เป็นนรผู้เพียง
เพื่อจะตรัสรู้ มีโคจรบริสุทธิในที่ทั้งปวง ไม่
เสพมิจฉาทิฎฐิ มีความเห็นในการกระทำว่า
เป็นกรรม แม้เมื่ออยู่ในสวรรค์ก็ไม่เกิดใน
อสังญีภพ ชื่อว่า เหตุเกิดในสุทธาวาส

ทั้งหลายไม่มี เป็นผู้โน้มไปในเนกขัมมะ
เป็นสัตบุรุษ ไม่ติดอยู่ในภพน้อยภพใหญ่
ย่อมเที่ยวไป เพื่อประพุดติประโยชน์แก่ชาว
โลก ย่อมบำเพ็ญบารมีทั้งปวง ดังนี้

เมื่อพระโพธิสัตว์บรรลุนิสงส์เหล่านั้นมาบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอยู่
ในกาลเสวยพระชาติเป็นอกิตติพราหมณ์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นสังขพราหมณ์
ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าธัญชัย ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหา-
สุทฺธนะ ในกาลเสวยพระชาติเป็นมหาโควินทะ ในกาลเสวยพระชาติเป็น
พระเจ้านิมิมหาราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระจันทกุมาร ในกาลเสวย
พระชาติเป็นวิสัยหเศรษฐี ในกาลเสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ในกาลเสวย
พระชาติเป็นพระเจ้าสิริราช ในกาลเป็นพระเวสสันดร ดังนี้ ชื่อว่า ปริมาณ-
อรรถาภิธานที่บำเพ็ญทานบารมี มีคุณนับไม่ได้.

ว่าด้วยทานที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ได้สะสมอรรถาภิธาน
ที่ท่านกล่าวไว้ในสสบัณฑิตชาดก อย่างนี้ว่า

เราเห็นพราหมณ์ผู้มาขอ จึงสละ

อรรถาภิธานของตน ทานของเราไม่มีใครเสมอ

นั่นเป็นทานบารมีของเรา ดังนี้.

ชื่อว่าการบำเพ็ญทานเป็นปรมัตถ์บารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยศีลบารมีที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อว่า ปริมาณอรรถาภิธานที่บำเพ็ญศีลบารมีมีคุณที่นับไม่ได้ คือ
ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสิริราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นจัมเปย-

นาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นกฐิตตนาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็น
พญานัททันต์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นราชบุตรของพระเจ้าทศราชน ในกาล
เสวยพระชาติเป็นอลีนจิตตกุมาร.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นทำการบริจาคอัฐภาพกล่าวไว้ในสังขปาลชาดก
อย่างนี้ว่า

เราแม้ถูกยิงด้วยลูกศรทั้งหลาย แม้
ถูกแทงด้วยหอกทั้งหลาย ก็ไม่โกรธบุตร
นายบ้าน นั้นเป็นศีลขันธ์ของเรา ดังนี้
ชื่อว่า การบำเพ็ญศีลเป็นปรมัตถขันธ์ โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยเนกขัมมขันธ์ที่เป็นปรมัตถ

อนึ่ง ชื่อว่า การปริมาณอัฐภาพที่สละราชสมบัติใหญ่บำเพ็ญเนกขัมม-
ขันธ์ มีคุณนับไม่ได้ คือ ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุमार ในกาล
เสวยพระชาติเป็นหัตถิपालกุมาร ในกาลเสวยพระชาติเป็นอโยธยบัณฑิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์สละราชสมบัติออกผนวช เพราะการสละที่ท่าน
กล่าวไว้ในจุฬาสุตตโสมชาดก อย่างนี้ว่า

เราสละเราสมบัติใหญ่ที่อยู่ในพระ-
หัตถ์ เหมือนสละก้อนเขฬะ เมื่อเราสละอยู่
ไม่มีความเสียดายเลย นั้นเป็นเนกขัมม-
ขันธ์ของเรา ดังนี้

ชื่อว่า การบำเพ็ญเนกขัมมเป็นปรมัตถขันธ์ โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยปัญญาบารมีที่เป็นปรমัตถ์

อนึ่ง ชื่อว่า ปริมาณอรรถภาพที่บำเพ็ญปัญญาบารมีที่มีคุณนับไม่ได้
คือ ในกาลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นวิธูรบัณฑิต ในกาลที่เสวยพระชาติเป็น
บัณฑิตนามว่ามหาโควินท์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นกุกกัลลขบัณฑิต ในกาล
เสวยพระชาติเป็นอรกบัณฑิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นโพธิปริพาชก ในกาล
เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนกบัณฑิต ในสัตตกุสสุชาดก
แสดงอยู่ซึ่งงุพิษในถุ ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

เราใช้ปัญญาพิจารณาอยู่ จึงช่วย

พราหมณ์ให้พ้นจากทุกข์ ปัญญาของเราไม่มี

ใครเสมอ นั้นเป็นปัญญาบารมีโดยของเรา ดังนี้

ชื่อว่า การบำเพ็ญปัญญาเป็นปรมัตถบารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยวิริยบารมีเป็นต้นที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อปริมาณอรรถภาพที่บำเพ็ญแม้วิริยบารมีเป็นต้น เป็นคุณนับไม่
ได้ก็เหมือนกัน. ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาชนผู้ข้ามมหาสมุทร
ที่กล่าวไว้ในมหาชนกชาดก อย่างนี้ว่า

มนุษย์ทั้งหลายมองไม่เห็นฝั่ง พวกกัน

ตายไปในท่ามกลางมหาสมุทร จิตของเรา

มิได้เปลี่ยนเป็นอื่น นั้นเป็นวิริยบารมีของ

เรา ดังนี้

ชื่อว่า การบำเพ็ญวิริยะเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นขันธวาทีคาบส ทรงอดกลั้นอยู่ซึ่ง
ทุกข์ใหญ่ ใจไม่มีจิตใจ ที่กล่าวไว้ในขันธวาทีชาดก อย่างนี้ว่า

เมื่อพระเจ้ากาสิราช ไข้วานอัน

คมพินเราผู้คล้ายกับไม่มีจิต เราก็อมโกรธ

นั่นเป็นขันธবারมีของเรา ดังนี้

ชื่อว่า ความบำเพ็ญขันธเป็นปรมัตถबारมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสุตโตสม ได้สละชีวิต
รักษาความสัตย์ที่กล่าวไว้ในมหาสุตโตสมชาดก อย่างนี้ว่า

เราสละชีวิตของเราตามรักษาอยู่ซึ่ง

วาจาสัตย์ ให้ปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์

นั่นเป็นสัจจबारมีของเรา ดังนี้

ชื่อว่า บำเพ็ญสัจจबारมีเป็นปรมัตถबारมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเตมีย์ ทรงสละแม่ชีวิตอธิษ-
ฐานวัตร กล่าวไว้ในมุคปักษชาดก (ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นไปและพิการ)
อย่างนี้ว่า

พระมารดาพระบิดามีใช่เป็นผู้นำ

เกลียดชังของเรา อสิริยะใหญ่ก็มีได้เป็นที่

เกลียดชังของเรา แต่พระสัพพัญญุตญาณ

เป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น การอธิษฐาน

จึงเป็นวัตรของเรา ดังนี้

ชื่อว่า อธิษฐานबारมีเป็นปรมัตถबारมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเอกราชผู้มีได้เห็นแม่แก่ชีวิต
ของพระองค์ ทรงเจริญเมตตา ที่กล่าวไว้ในเอกราชชาดก อย่างนี้ว่า

ใคร ๆ ย่อมไม่คู่ร้ายกับเรา แม่เราก็คือ

ไม่กลัวใคร ๆ ในกาลนั้นเราได้กำลังเมตตา

อุปถัมภ์แล้ว ย่อมยินดีในป่าใหญ่ ดังนี้

ชื่อว่า ได้บำเพ็ญเมตตาบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนักบวช ชื่อว่า โลมหังสะ ไม่ละ
ความเป็นอุเบกขาในพวกเด็กชาวบ้านผู้ยังความทุกข์และความสุขให้เกิดขึ้น
ด้วยการถ่มน้ำลายรดเป็นต้น และด้วยการนำดอกไม้ของหอมมาให้เป็นต้น
ตามที่กล่าวไว้ในโลมหังสชาดก อย่างนี้ว่า

เรานอนในป่าช้า มีกระดูกศพเป็น

หมอนหนุน พวกเด็กชาวบ้านเข้าไปแสดง

รูปไม่น้อย ดังนี้

ชื่อว่า อุเบกขาบารมีเป็นปรมัตถบารมี. ความย่อในที่นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความ
พิสดารพึงถือในจริยาปิฎก.

พระโพธิสัตว์ ครั้นบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอย่างนี้แล้ว ดำรงอยู่ใน
อภายของพระเวสสันดร ได้สร้างบุญเป็นอันมากอันเป็นเหตุให้แผ่นดินใหญ่
ไหว ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

แผ่นดินนี้ ไม่มีจิต ไม่ทราบถึง

ความสุขและทุกข์ แม้กระนั้นก็ยังไหวถึง

๗ ครั้ง เพราะกำลังทานของเรา.

เมื่อสิ้นพระชนมายุแล้ว ก็ทรงจุติจากโลกนี้ บังเกิดขึ้นในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์ทรงยิ่งใหญ่กว่าเทวดาอื่นในดุสิตนั้น ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ ทรงเสวยทิพยสมบัติตลอดพระชนมายุ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี โดยการนับปีของมนุษย์ บัดนี้ อีก ๗ วัน จักถึงการสิ้นอายุขัย เพราะฉะนั้น เมื่อเกิดบุพนิมิต ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ผ้าทั้งหลายเศร้าหมอง
๒. ทิพยมาลาเหี่ยวแห้ง
๓. พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ
๔. พระฉวีวรรณะในสรีระปราศจากไป
๕. ทรงเบื่อหน่ายทิพยอาสน์

เหล่าเทวดาเห็นนิมิตเหล่านั้น ก็พากันสลดใจกล่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย สวรรค์จักว่างเปล่าหนอ ดังนี้ ครั้นทราบว่พระมหาสัตว์บำเพ็ญบารมีเต็มแล้ว จึงคิดว่า บัดนี้ พระโพธิสัตว์นี้จะไม่ทรงอุบัติขึ้นเทวโลกอื่นๆ จึงทรงอุบัติในมนุษย์โลกแล้วบรรลุเป็นพระพุทธรเจ้า พวกมนุษย์จักพากันทำบุญเป็นอันมาก จุติแล้ว ๆ ก็จักยังเทวโลกให้บริบูรณ์ ดังนี้ จึงพากันกราบทูลเพื่อประโยชน์แก่ความเป็นพระพุทธรเจ้าดังที่ตรัสไว้ อย่างนี้ว่า

ในกาลที่เราตถาคตเป็นเทพบุตร

นามว่า สันดุสิต อยู่ในพวกเทพชั้นดุสิต

เหล่าเทวดามีประมาณหนึ่งหมื่นพากันมา

ประนมอัญชลีวิงวอนเราว่า ข้าแต่พระมหา-

วีรเทพ กาลนี้ เป็นเวลาสมควรแล้ว ที่

พระองค์จักทรงอุบัติในครรภ์พระมารดา

ตรัสรู้สมบัติ โปรดชาวลोकพร้อมทั้ง

เทวโลก ดังนี้.

พระองค์จึงทรงตรวจดูมหาวิโลกนะ ๕ เหล่านี้ คือ กาล ทวีป ประเทศ
ตระกูล และกำหนดอายุพระพุทธรูปมารดา ตกลงพระทัยแล้ว จึงเสด็จจากดุสิต
มาถือปฏิสนธิในสากยสกุล ได้รับการบำรุงบำเรอด้วยสมบัติมากมายในสากย-
สกุลนั้น ทรงถึงความเป็นหนุ่มสง่างามตามลำดับ ในระหว่างนี้พึงทราบความ
พิสดารบทแห่งพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า คุณอนนันท พระโพธิสัตว์มีสติ
สัมปชัญญะ จุตติจากหมู่เทพชั้นดุสิตแล้วก้าวลงสู่พระครรภ์พระมารดา และพึง
ทราบด้วยสามารถแห่งอรรถกถาของบทพระสูตรเหล่านั้นเกิด.

พระโพธิสัตว์นั้น ทรงเสวยสิริราชสมบัติเช่นกับเทวโลกในปราสาททั้ง
๓ อันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ ในสมัยที่เสด็จไปทรงเล่นกีฬาในพระอุทยานได้
ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๓ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ตามลำดับ ทรง
สลดพระทัยก็เสด็จกลับจากพระอุทยาน ได้ทรงเห็นบรรพชิตในครั้งที่ ๔ ได้ยัง
พอพระทัยในการบรรพชาให้เกิดขึ้นแล้วเสด็จไปพระอุทยาน ยังกาลเวลาล่วงไป
ในพระอุทยานนั้น ทรงประทับนั่งที่ฝั่งสระโบกขรณีมณฑล เป็นผู้อันวิสุกรรม-
เทพบุตรแปลงเพศเป็นช่างกลบมาประดับตกแต่งพระองค์ ทรงสดับข่าวว่า
ราहुลกุมารประสูติแล้ว ทรงทราบถึงความสิ้นหาในบุตรมีความรุนแรง จึง
ทรงพระดำริว่า เราจักตัดมันเสียก่อนที่เครื่องผูกนี้จักเจริญ ดังนี้ จึงเสด็จเข้า
ไปสู่พระนครในเวลาเย็น ได้ทรงสดับพระคาถาอันพระธิดาของพระเจ้าอา
พระนามว่า กิสาโคตมี ภาษิตว่า

นิพพุตา นูน สทา มาตา นิพพุโต นูน โส ปิตา

นิพพุตา นูน สทา นารี ยสุตถาย อิติโส ปติ

บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของมารดาใด

มารดานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่ บุรุษเช่นนี้

เป็นบุตรของบิดาใด บิดานั้นเป็นผู้ดับได้

แล้วแน่ บุรุษเช่นนี้เป็นสามีของภรรยาใด

ภรณานั้น เป็นผู้ดับได้แล้วแน่ ดังนี้

ทรงพระดำริว่า พระนางนี้ให้เราได้ฟังนิพพุตบท จึงเปลื้องสร้อยมุกดาหาร มีค่าประมาณหนึ่งแสนจากพระศอส่งประทานแก่พระนางกิสาคโคตมินั้น แล้วเสด็จเข้าไปสู่ที่ประทับของพระองค์ ทรงประทับนั่งบนพระแท่นสิริไสยาสน์ ทรงทอดพระเนตรเห็นประการอันแปลกของหญิงนักพ้อทั้งหลายเพราะอำนาจแห่งความหลับ มีพระทัยเบื่อง่าย ปลุกนายฉันทะให้ตื่นขึ้นแล้ว ตรัสสั่งให้นำม้ากัณฐกะมา ทรงเสด็จขึ้นประทับม้ากัณฐกะ มีนายฉันทะเป็นสหายมีเหล่าเทพเจ้าหมื่นโลกธาตุดลัดลอมเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณี โดยราตรีที่ยังเหลือนั้นนั้นแหละ ทรงเสด็จผ่านมหาอาณาจักรไป ๓ แคว้นแคว้น ทรงผนวชนิมังแม่เนื้อโนมา แล้วเสด็จไปตามลำดับถึงกรุงราชคฤห์ เสด็จเที่ยวไปเพื่อบิณฑะในกรุงราชคฤห์นั้น ประทับนั่งที่จอมปัทมบรรพต ผู้อันพระราชมครทูลเชิญให้ครองราชสมบัติ ทรงปฏิเสธราชสมบัตินั้น ทรงเป็นผู้มีปัญญาอันพระเจ้ามครนั้นถือเอาแล้ว เพื่อให้พระองค์บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว เสด็จมายังแคว้นแคว้นของพระองค์ แล้วเสด็จเข้าไปหาอาพาธดาบสและอุททกดาบส ยังไม่ทรงพอพระทัยด้วยคุณวิเศษที่ได้บรรลุในสำนักของดาบสเหล่านั้น จึงทรงตั้งมหาปธาน (ความเพียรใหญ่) ถึง ๖ พรรษา ครั้นถึงวันเพ็ญเดือนหก เวลาเช้าทรงเสวยข้าวปายาสที่นางสุชาดาชาวเสนานิคมถวาย แล้วเสด็จไปลอยถาดทองในแม่น้ำเนรัญชรา ทรงปล่อยเวลาให้ล่วงไปสิ้นส่วนแห่งวันด้วยสมบัติต่าง ๆ ณ ชฎแห่งมหาวันโกสัฬิงแม่น้ำเนรัญชรา ในเวลาเย็นทรงรับหญ้ากำมือหนึ่งที่โสติดิยพราหมณ์ถวาย เป็นผู้มียุคุณอันกาฬนาคราชสรรเสริญแล้ว

ทรงก้าวขึ้นสู่มณฑลแห่งต้นโพธิ์ ทรงลาดหญ้าทั้งหลายแล้วทรงทำปณิญาว่า
เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ จนกว่าจิตของเราจักพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะ
ความไม่ถือมั่น แล้วประทับนั่งโพธิบัลลังก์ มีพระพักตร์มุ่งถือทิศปาจิณ เมื่อ
พระอาทิตย์ยังไม่อัสดงคตนั้นแหละ ก็ทรงกำจัดมารและเสนามารแล้ว ใน
ปฐมยามทรงบรรลุปเพนิวาสนญาณ ในมัชฌิมยามทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ
ในที่สุดแห่งปัจฉิมยาม ทรงแทงตลอดสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยคุณของ
พระพุทธเจ้าทั้งปวงมีทศพลญาณและเวสาร์ชชญาณเป็นคตินั้นแหละ ชื่อว่า
ทรงบรรลุสมุท คือ นัยแห่งพระอภิธรรมนี้ ฟังทราบอริคมนิทานของ
พระอภิธรรมนั้น ด้วยประการฉะนี้.

จบอริคมนิทาน

ว่าด้วยเทศนานิทาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุพระอภิธรรมด้วยประการฉะนี้แล้ว ทรง
ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเพ่งต้นโพธิ์ไม่กระพริบ
พระเนตรล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเดินจงกรมล่วงไป ๑ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๔
ทรงพิจารณาพระอภิธรรมที่ทรงบรรลุ ด้วยการตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ แล้วทรง
ให้สัปดาห์ทั้ง ๓ แม้อื่นอีกล่วงไปที่ควงไม้ชปาโลนิโครธ ควงไม้มูจลินท์
และที่ควงไม้ราชายตนะ ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงกลับไปประทับนั่งที่ควงไม้ช-
ปาโลนิโครธ ทรงถึงความเป็นผู้ชวนชวนน้อย เพราะทรงพิจารณาถึงธรรม
เป็นสภาวะลึกซึ้ง เมื่อจะทรงแสดงธรรมอันสัพพัญญุตญาณ ซึ่งมีมหาพรหม
หนึ่งหมื่นเป็นบริวารมาทูลอาราธนาแล้ว จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ
ทรงรับการเชื้อเชิญของมหาพรหมแล้วทรงตรวจดูว่า เราพึงแสดงธรรมแก่ใคร
ก่อนหนอ ทรงทราบว่าเป็นอาฬารดาบสและอุททกดาบสทำกาละแล้ว จึงทรงระลึก

ถึงพระปัญจวัคคีย์ผู้มีอุปการะมาก เสด็จจากอาสนะเสด็จดำเนินไปเมืองกาสิ
ในระหว่างทางได้ทรงสนทนากับอุปกะอาชีวก ในวันอาสาฬหปุรณมีก็ทรง
บรรลुถึงที่อยู่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงทำปัญจวัคคีย์ผู้
ร้องเรียกพระองค์ ด้วยคำร้องเรียกอันไม่สมควรให้เชื่อฟังแล้ว ทรงประกาศ
พระธรรมจักรโปรดพระปัญจวัคคีย์มีพระอัญญาโกณฑัญญะเถระเป็นประมุข และ
พวกพรหม ๑๘ โภคิ ให้ดื่มอมตรสแล้ว ฟังทราบเทศนานิทานจนถึงการ
ประกาศพระธรรมจักรดังพรรณนามาจะนี้ ความย่อมีเพียงเท่านี้ ชื่อว่า ความ
พิสดารฟังทราบด้วยนางแห่งอรรธกถาทั้งหลาย และพระสูตรทั้งหลายมีอริย-
ปริยเสนสูตร และปัพพสูตรเป็นต้น พระอภิธรรมสมบุรณ์ด้วยอริกมณินิทาน
และเทศนานิทาน มีอยู่ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่งพระอภิธรรมมณินิทาน ๓

นิทานของพระอภิธรรมแม่อื่นอีกมี ๓ คือ

๑. ทูเรนิทาน (นิทานไกล)
๒. อวิทูเรนิทาน (นิทานไม่ไกล)
๓. สันติเกนิทาน (นิทานใกล้)

บรรดานิทานทั้ง ๓ นั้น ฟังทราบทูเรนิทานเริ่มตั้งแต่บาทมูลของ
พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ทีปังกร จนถึงคฤติบุตร ฟังทราบอวิทูเรนิทาน
เริ่มตั้งแต่คฤติบุตรจนถึงโพธิมณฑล คำว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า
เสด็จประทับอยู่ ณ บันฑุกัมพลศิลาอาสน์ที่คงไม่ปาริฉัตตะกะในหมู่เทพยดา
ชั้นดาวดึงส์นั้นแล ได้ตรัสอภิธรรมแก่เทวดาทั้งหลายชั้นดาวดึงส์นี้ ชื่อว่า
สันติเกนิทานของพระอภิธรรมนั้น.

จบนิทานกถาเพียงเท่านี้

อรรถกถาภาติกาอนุพท*

บัดนี้ ถึงโอกาสการกล่าวอภิธรรมกถาตามที่ข้าพเจ้าให้ปญญาไว้
อย่างนี้ว่า

เมื่อข้าพเจ้ากล่าวอภิธรรมกถานี้อยู่
ด้วยอาการอย่างนี้ ขอสาธุชนทั้งหลายอย่า
ฟังชาน จงตั้งใจสดับฟัง เพราะกถาเช่นนี้
หาฟังได้ยากนัก.

ในอภิธรรมกถานั้น ปกรณ์ ๗ มีอภิธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า
อภิธรรม แม้ในธรรมสังคณีก็นำเนกเป็น ๔ กัณฑ์ มีจิตตูปาทกัณฑ์เป็นต้น
ถึงจิตตูปาทกัณฑ์นั้นมีมาติกาเป็นเบื้องต้น ถึงมาติกานั้นก็ยังแบ่งเป็น ๒ คือ
ติกมาติกา และทุกมาติกา. ในมาติกาทั้ง ๒ อย่างนั้น ติกมาติกาเป็นเบื้องต้น
แม้ในติกมาติการู้มีกุสลติกะเป็นเบื้องต้น ถึงในกุสลติกะก็มีบทนี้ว่า กุสลา
ธมฺมา เป็นเบื้องต้น เพราะฉะนั้น

ตั้งแต่แต่่นี้ไป ขอท่านสาธุชนทั้งหลาย
จงมีจิตสงบ ตั้งใจสดับฟังอภิธรรมกถาอัน
ลึกซึ้งนี้ ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวอยู่ให้ถี่เถิด.

* เริ่มอธิบายติกมาติกา ๒๒ ติกะ.

ติกะที่ได้ชื่อเพราะบทเบื้องต้น ว่า กุสลา ฐมฺมา อกุสลา ฐมฺมา
อပ္ปายาทา ฐมฺมา นี้ ชื่อว่า กุสลติกะก่อน ติกะที่ได้ชื่อเพราะบททั้งปวงว่า
สุขาย เวทนา สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา ทุกขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา
ฐมฺมา อทุกขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา นี้ ชื่อว่า เวทนาติกะ
บัณฑิตพึงทราบชื่อติกะและทูกะ แม้มติกาทั้งปวงด้วยสามารถแห่งบทเบื้องต้น
หรือบททั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

ติกะและทูกะเหล่านั้นแม้ทั้งหมดท่านแยกไว้ ๑๕ ปริจเฉท คือ ติกะ
มี ๑ ปริจเฉท ทูกะมี ๑๔ ปริจเฉท. ทูกะ ๖ มีคำว่า เหตุ ฐมฺมา น เหตุ
ฐมฺมา เป็นต้น เรียกว่า เหตุโคจจกะ เพราะท่านตั้งไว้เหมือนพวงดอก-
กรรณิการโดยการเกี่ยวเนื่องกันและกันทั้งโดยคัมภีร์ และโดยอรรถกถา ต่อจาก
นั้นไป ทูกะ ๗ ทูกะ มีคำอาทิว่า สปปญฺจยา ฐมฺมา อปปญฺจยา ฐมฺมา
ดังนี้เป็นทูกะไม่เกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน พึงทราบว่า เป็นจุฬันตรทูกะ เพราะ
ท่านเลือกทูกะที่เหมือนกันล้วนตั้งไว้ตามลำดับของโคจจกะ และเพราะเป็นทูกะ
ที่น้อยกว่าในระหว่างทูกะเหล่านี้. ต่อจากนั้น พึงทราบว่าปาสวโคจจกะ
ด้วยสามารถแห่งทูกะ ๖ มีปาสวทูกะเป็นต้น. พึงทราบสัณฺโณชนโคจจกะด้วย
สามารถแห่งทูกะ ๖ มีสัณฺโณชนทูกะเป็นต้น. อนึ่ง พึงทราบคัณฐโคจจกะ
โอมโคจจกะ โยคโคจจกะ และนิวรณโคจจกะ ด้วยสามารถแห่งทูกะ ๖ มี
คัณฐะ โอมะ โยคะ และนิวรณทูกะเป็นต้น. พึงทราบปรมาสโคจจกะ ด้วย
สามารถแห่งทูกะ ๕ มีปรมาสทูกะเป็นต้น. ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๔ มีคำเป็นต้น
ว่า สารมฺมณา ฐมฺมา ชื่อว่า มหันตรทูกะ จากนั้นทูกะ ๘ มีกิเลสทูกะ
เป็นต้น ชื่อว่า กิเลสทูกะ. ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๘ มี ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา

เป็นต้น ชื่อว่า **ปิฎกาทุละ** เพราะท่านตั้งไว้ในที่สุดแห่งอภิธรรมมัตถิกา. ส่วน
ทุละ ๔๒ มีคำว่า **วิชฺชาภาคิโน ฐมฺมา อวิชฺชาภาคิโน ฐมฺมา** เป็นต้น
ชื่อว่า **สูตรตันตทุละ** ดิเกและทุละเหล่านี้ แม้ทั้งหมด พึงทราบที่ท่านกำหนด
ไว้ ๑๕ ปริจเฉท ดังพรรณนามาจะนี้.

ว่าด้วยสัปปเทสะ และนิปปเทสะ

ก็ดิเกและทุละเหล่านี้ ท่านกำหนดไว้อย่างนี้แล้วยังแยกออกเป็น ๒
โกฏฐาส คือ **สัปปเทสะ** (แสดงไว้ไม่หมด) และ **นิปปเทสะ** (แสดงโดย
สิ้นเชิง) เท่านั้น. จริงอยู่ บรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น ดิเก ๘ และทุละ ๙๑ ชื่อว่า
สัปปเทสะ เพราะท่านกำหนดรูปธรรมและอรูปธรรมไว้ยังไม่หมด. ดิเก ๑๓
ที่เหลือ และทุละ ๙๑ ชื่อว่า **นิปปเทสะ**. บรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ดิเก ๘
เหล่านั้น คือ เวทนาดิเก วิตักกดิเก ปิติดิเก อุปปันตดิเก อสิตติดิเก
และอารัมมณาดิเก ชื่อว่า **สัปปเทสะ**. ในทุละทั้งหลาย ในที่สุดแห่ง
โคจจกะ ๘ มีเหตุโคจจกะเป็นต้น มีอุปาทานโคจจกะเป็นที่สุด มีโคจจกะละ
๓ ทุละ ในที่สุดแห่งกิเลสทุละ มีโคจจกะละ ๔ ทุละ มหันตรทุละอย่างละ ๒
คือ **จิตตสมุปยุตฺตา ฐมฺมา จิตฺตวิปยุตฺตา ฐมฺมา จิตฺตลํ สญฺจา**
ฐมฺมา จิตฺตวิลํ สญฺจา ฐมฺมา และในสูตรตันตทุละทั้งหลายเว้นทุละ ๔ เหล่านี้
คือ อริจณทุละ นิรุตติทุละ ปัญญัตติทุละ นามรูปทุละ ก็ทุละ ๓๘ เหล่านี้
เหล่านั้น ชื่อว่า **สัปปเทสะ** บัณฑิตพึงทราบดิเกและทุละที่เหลือตามที่กล่าว
แล้วแม้ทั้งหมดว่าเป็น **นิปปเทสะ** ดังนี้.

อธิบายธรรมเป็นกุสลติกที่ ๑ *

บัดนี้ เป็นการพรรณานาบทตามบทมาติกา มีคำว่า กุสลา ธมฺมา เป็นต้น. กุสลศัพท์ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และมีสุขเป็นวิบาก. จริงอยู่ กุสลศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโรค ดังในประโยคมีอาทิว่า กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต อนามยํ (ความไม่มีโรค มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ ความไม่ป่วยไข้ มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ). ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโทษ ดังในประโยคมีอาทิว่า กตโม ปน ภนฺเต กายสมาจารो กุสลो โย โข มหาราช กายสมาจารो อนวฺชฺโซ... (ข้าแต่ท่านพระอานนท์ กายสมาจารที่เป็นกุสล เป็นไฉน คู่ก่อนมหาบพิตร กายสมาจารที่ไม่มีโทษแล ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ยังมีอีกข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นข้อธรรมที่เกี่ยว คือพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมในธรรมทั้งหลายอันไม่มีโทษ). ใช้ในอรรถว่า ความฉลาด ในประโยคมีอาทิว่า กุสลโ ทฺวํ รตฺตํ อญฺคปจฺจกานํ กุสลา นจฺจคฺคิตฺตํ สฺสทิฏฺฐตา จตุรฺรติโย (ท่านเป็นผู้ฉลาดในเครื่องประกอบของรถ และคำว่า หญิง ๔ คน ศึกษาดีแล้ว เป็นผู้ฉลาดในการฟ้อนรำขับร้อง). ใช้ในอรรถว่า สุขวิบาก

* ได้แก่กุสลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘ แจกเป็นชั้น ๔ อย่างดังนี้ ๒ ธาตุ ๒ สัจจะ ๒ คือ เจตสิก ๓๘ นั้น เวทนาเป็นเวทนาชั้น ๑ สัญญาเป็นสัญญาชั้น ๑ เจตสิกที่เหลือ ๓๖ เป็นสังขารชั้น ๑ กุสลจิต ๒๑ เป็นวิญญานชั้น ๑. ได้้อย่างนี้ ๒ คือ กุสลจิต ๒๑ เป็นมโนยตนะ เจตสิก ๓๘ เป็นธัมมยตนะ ได้ธาตุ ๒ คือ กุสลจิต ๒๑ เป็นมโนวิญญานธาตุ เจตสิก ๓๘ เป็นธรรมธาตุ ได้สัจจะ ๒ คือ โสภณกุสลจิต ๑๗ เจตสิก ๓๘ เป็นทุกขสัจจะ องค์มรรค ๘ ในปฐมฌานมรรค หรือองค์มรรค ๗ ในทุติยฌานมรรคขึ้นไปเป็นมคคสัจจะ ส่วนธรรมที่เหลือในกุสลดนนี้ ๒๕ เป็นสัจจวิมุตติ (พ้นจากสัจจะ ๔) คือ โลกุตตรจิต ๔ ตามลักษณะจิตนับเป็น ๑ เจตสิกที่เหลือจากองค์มรรค ๘ อีก ๒๔ รวมมคคจิตอุปบาท ๒๕.

ดังในประโยคมีอาทิว่า กุสลानํ ภิกขเว ฐมฺมานํ สમાทานเหตุ กุสฺลสฺส
กมฺมสฺส กตฺตตา (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะสมาทานธรรมทั้งหลายที่เป็น
สุขวิบาก และคำว่า เพราะทำกรรมที่เป็นสุขวิบาก) ในที่นี้กุศลศัพท์ควรใช้
ในอรรถว่า ไม่มีโรคบ้าง ไม่มีโทษบ้าง ในสุขวิบากบ้าง.

ธัมมศัพท์แม่นี้ ใช้ในอรรถว่า ปริยตี เหตุ คุณ และนิสสัคต-
นิชชีวะเป็นต้น. จริงอยู่ ธัมมศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า ปริยตี เช่นในประโยค
มีอาทิว่า ฐมฺมํ ปริยาปฺณาติ สุตฺตํ เคยฺยํ (กุลบุตรย่อมเล่าเรียนปริยัติ
คือ สุตตะ เคยยะ). ใช้ในอรรถว่า เหตุ เช่นในประโยคมีอาทิว่า เหตุมฺหิ
ณํ ฐมฺมาปฺปฺภิสฺสํ (ญาณในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภिता). ใช้ใน
อรรถว่า คุณ เช่นในคาถามีอาทิว่า

น หิ ฐมฺโม อฐมฺโม จ อุโภ สมวิปาภิโน
อฐมฺโม นิริยํ เนติ ฐมฺโม ปาเปติ สุกฺติ.

ธรรมและอธรรม ทั้งสองมีวิบาก

เสมอกันหามิได้ อธรรมย่อมนำไปสู่ทุรก

ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ.

ใช้ในอรรถว่า นิสสัคตนิชชีวะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า ตสฺมี โข ปน
สมเย ฐมฺมา โหนฺติ ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุสฺสตี วิหฺรติ (ก็สมัยนั้นแล
นิสสัคตนิชชีวะธรรมทั้งหลายย่อมมี และคำว่า ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็น
นิสสัคตนิชชีวะธรรมทั้งหลายอยู่). แมในที่นี้ ธัมมศัพท์ควรใช้ในอรรถว่า
นิสสัคตนิชชีวะเท่านั้น.

วิเคราะห์ศัพท์ว่า กุศล และธรรม

พึงทราบความหมายของคำว่า กุศล เป็นต้นในที่นี้.

สภาวะที่ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ยังปาปกรรมอันบัณฑิตเกลียด
ให้ไหว ให้เคลื่อนไป ให้หวั่นไหว คือให้พินาศ. อีกอย่างหนึ่ง สภาวะธรรม
ใด ย่อมผูกพันโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า กุสะ ธรรม
ที่ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ย่อมถอนขึ้น คือย่อมตัดกุสะ กล่าวคืออกุศล
เหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง ญาณ ชื่อว่า กุสะ เพราะทำอกุศลอันบัณฑิตเกลียด
ให้สิ้นสุด หรือเบาบาง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า อันญาณ
ชื่อกุสนั้นพึงตัด คือ พึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสญาณนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ธรรมแม้เหล่านี้ ย่อมตัดส่วนสังกิเลสที่ถึงส่วน
ทั้งสอง คือ ที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด เหมือนหญ้าคาย่อมบาดส่วนแห่งมือ
ที่ลูบคมหญ้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ย่อมตัด
คือ ย่อมทำลายอกุศลเหมือนหญ้าคา ฉะนั้น.

ส่วนภาวะที่ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน.
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้หรือว่า
ย่อมทรงไว้ตามสภาวะ ธรรมที่ชื่อว่า อกุศล เพราะอรรถว่า ไม่ใช่กุศล.
อธิบายว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรเป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร
อโลภะเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะเป็นต้น. ธรรมที่ชื่อว่า อัพยากตะ เพราะ
อรรถว่า ไม่กระทำให้แจ้ง อธิบายว่า ท่านไม่กล่าวไว้โดยความเป็นกุศลและ
อกุศล. ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น กุศลมีความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข
เป็นลักษณะ. อกุศลมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบากเป็นลักษณะ อัพยากตะมีวิบาก
เป็นลักษณะ.

ถามว่า บทเหล่านั้น คือ กุสลา หรือว่า ฐมฺมา เป็นต้น มีอรรถ
อย่างเดียวกัน หรือมีอรรถต่างกัน.

ตอบว่า ในข้อนี้เป็นอย่างไร ถ้ากระทั้งสองนี้มีอรรถเป็นอันเดียวกัน
คำว่า กุสลา ฐมฺมา นี้ก็จะเป็นเช่นกับกล่าวคำว่า กุสล กุสล ถ้าว่ามีอรรถ
ต่างกันก็จะปรากฏว่าติกะและทุกะเป็นลักกะและจุตกะ และบททั้งหลายก็ไม่เกี่ยว
เนื่องกัน เหมือนเขากล่าวว่า กุสล รูป คนมีจักขุ เมื่อบททั้งหลายไม่ส่ง
ความถึงกันและกันด้วยสามารถแห่งอรรถ ความเกี่ยวข้องกันอะไร ๆ ก็ไม่มี
แม้ในคำว่า กุสลา ฐมฺมา เป็นต้นนี้ก็เหมือนกัน บททั้งหลายจะไม่สัมพันธ์กัน
และบททั้งหลายเว้นจากการสัมพันธ์ในบทเบื้องต้นและเบื้องปลายแล้ว ชื่อว่า
ประโยชน์ย่อมไม่มี และต่อไปก็จะขัดแย้งกับคำถามที่ว่า กตเม ฐมฺมา
กุสลา เพราะว่า ธรรมทั้งหลายไม่ใช่กุสล ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ พระผู้พระภาคเจ้า
จึงตรัสคำนี้ว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา. อีกนัยหนึ่ง ถ้าบททั้งหลายเหล่านี้
มีอรรถอย่างเดียวกัน แม้ความที่ธรรมทั้ง ๓ มีกุสลเป็นต้น ก็จะปรากฏเป็น
เช่นเดียวกัน จริงอยู่ ธรรมทั้ง ๓ มีบทแห่งกุสลเป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นอัน
เดียวกันโดยความเป็นธรรม เพราะฉะนั้น แม้กุสลเป็นต้นอันมีความหมาย
ไม่ต่างกันโดยอรรถกันธรรม ๓ อย่าง ก็จะปรากฏเป็นอย่างเดียวกันไป คือ
คำใดเป็นกุสล คำนั้นเป็นอกุสล เป็นอัพยากตะ ถ้าหากไม่ยอมรับธรรม ๓
อย่าง เป็นอย่างเดียวกัน ก็จะต้องกล่าวว่า ธรรมที่มีศัพท์ว่า กุสลอยู่ข้างหน้า
เป็นอย่างหนึ่ง ธรรมที่มีศัพท์ว่า อกุสลอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง ธรรมที่มี
อัพยากตะอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาวะที่ดี ภาวะอื่น
นอกจากภาวะที่ดี ก็ชื่อว่า ธรรม เพราะฉะนั้น ธรรมที่มีกุสลศัพท์ข้างหน้า
ก็ออกไปจากธรรมที่มีกุสลศัพท์อยู่ข้างหน้าซึ่งเป็นภาวะก็จะพึงเป็นภาวะไป

แม้ธรรมที่มีอภัยกตอยู่ข้างหน้า แม้ธรรมมีกุศลศัพท์อยู่ข้างหน้าอื่น ก็เป็น
อภาวะเหมือนกัน แม้กุศลเป็นต้นเหล่าอื่นนอกจากธรรมที่ถึงความเป็นอภาวะ
อย่างนี้ ก็พึงเป็นอภาวะนั้นแหละ คำนั้นทั้งหมดไม่ใช่เหตุสำคัญ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะคำทั้งหมดนั้นสำเร็จโดยโวหารที่รู้กัน.

จริงอยู่ โวหารที่เขารู้กัน รับรองกันในอรรถทั้งหลายโดยประการใดๆ
ก็สำเร็จได้โดยประการนั้น ๆ นั้นแหละ ก็การกล่าวถึงธรรมที่มีกุศลเป็นบทหน้า
และการกล่าวถึงกุศลศัพท์ที่มีธรรมเป็นบทหลัง ในคำเป็นต้น กุสลา ธมฺมา
ดังนี้ บัณฑิตทั้งหลายไม่ยอมรับ เพราะไม่มีความหมายต่างกันของตน เหมือน
อย่างที่ไม่รับรองคำอย่างนี้ว่า กุสลา กุสลา และไม่รับรองว่ามีอรรถที่สื่อ
ถึงกันและกัน คุณศัพท์ว่า กุสลา รูป จกฺขุม (กุศล รูป คนมีจักขุ).

ส่วนกุศลศัพท์ ในคำว่า กุสลา ธมฺมา นี้ บัณฑิตรับรองแล้ว
โดยสื่อถึงอรรถ คือ ความไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก. อกุศลศัพท์ บัณฑิต
รับรองแล้ว โดยความสื่อถึงอรรถว่าเป็นโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก. อภัยกต-
ศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความสื่อถึงอรรถว่า ไม่มีวิบาก.

ธัมมศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความสื่อถึงอรรถว่า มีการทรงไว้ซึ่ง
ภาวะของตนเป็นต้น. ธัมมศัพท์นั้น เมื่อท่านกล่าวไว้ในระหว่างศัพท์เหล่านั้น
ศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ก็ย่อมแสดงถึงความเสมอกันแห่งอรรถของตน จริงอยู่
ศัพท์เหล่านี้ทั้งหมด ชื่อว่า ธรรม เพราะมีการทรงไว้ซึ่งภาวะของตนเป็นต้น
เป็นลักษณะ และแม้กุศลศัพท์เป็นต้น ที่ท่านกล่าวอยู่ข้างหน้าของธัมมศัพท์
ก็ย่อมสื่อถึงความแปลกกันของอรรถของธัมมศัพท์นั้นของตน.

จริงอยู่ ธรรมเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยาเกตะก็มี ศัพท์เหล่านั้นทั้งหมด เมื่อกล่าวแยกกัน บัณฑิตทั้งหลายในโลก ก็รับรองเพียงสองความหมายของคน ๆ เมื่อกล่าวรวมกัน ก็ยอมรับเนื้อความที่เสมอกับของคน และความที่ต่างกัน เพราะฉะนั้น คำใดที่ท่านกำหนดถึงเนื้อความที่เป็นอันเดียวกันและต่างกันในคำว่า กุสลา ธมฺมา นี้ และกระทำให้เป็นข้อที่ควรดำหิ คำทั้งหมดนั้น จึงไม่ใช่เหตุสำคัญด้วยประการฉะนี้. การพรรณนาตามบทกุสลดิกะเพียงเท่านี้ก่อน. แม้อติกะและทูกะที่เหลือ ก็พึงทราบโดยนัยนี้แล.

ว่าด้วยสุขเวทนาติกะที่ ๒

ก็เบื้องหน้าแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงข้อที่แตกต่างกันเท่านั้น. เบื้องต้นนี้ สุขศัพท์ ในคำว่า สุขาย เวทนา เป็นต้น ท่านใช้ในความหมายหลายอย่างมีคำว่า สุขเวทนา สุขมุล สุขารมณฺ์ สุขเหตุ สุขปัจจัยฐาน อภัยปัชฌะ และนิพพาน เป็นต้น.

จริงอยู่ สุขศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า สุขเวทนา ดังในประโยคมืออาทิว่า สุขสุตฺต จ ปหานา (เพราะละสุขเวทนาได้) ใช้ในอรรถว่า สุขมุล ดังในประโยคมืออาทิว่า สุโข พุทฺธานํ อุปฺปาโท สุขา วิราคตา โลเก (ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทเจ้าทั้งหลายเป็นมูลแห่งความสุข การปราศจากความกำหนดเป็นมูลแห่งความสุขในโลก) ใช้ในอรรถว่า สุขารมณฺ์ ดังในประโยคมืออาทิว่า ยสุมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปฺปติตํ สุขาวอกฺกนฺตํ (ดูก่อนมหาลิ ก็เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นสุข มีสุขตามสนองหยั่งลงสู่ความสุข) ใช้ในอรรถว่า สุขเหตุ ดังในประโยคมืออาทิว่า สุขสุเสตํ ภิกฺขเว อธิวณฺํ ยทิทํ ปุณฺณานิ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า บุญทั้งหลาย

นี้นั้น เป็นชื่อเหตุแห่งความสุข) ใช้ในอรรถว่า สุขปัจจัยฐาน ดังในประโยค
มีอาทิว่า ยาวณฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อฺกฺขานน ปาปฺณิคํ ยาว สุขา
สฺสกา น เต สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนํ (ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุข ด้วยการบอกเล่านี้ มิใช่
ทำได้โดยง่าย และคำว่า เทวดาเหล่าใด ไม่เห็นนันทวัน ... เทวดาเหล่านั้น
ย่อมไม่รู้ฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุข) ใช้ในอรรถว่า อภัยาปัชฌะ ดัง
ประโยคมีอาทิว่า ทิฏฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา (ธรรมเหล่านี้ เป็น
เครื่องอยู่ ไม่เบียดเบียนในปัจจุบัน) ใช้ในอรรถว่า นิพพาน ดังในประโยค
ว่า นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ (พระนิพพานเป็นความสุขอย่างยิ่ง) แต่ในที่นี้ สุขศัพท์นี้
ใช้ในสุขเวทนาเท่านั้น. เวทนาศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า เสวยอารมณ์เท่านั้น ดัง
ประโยคมีอาทิว่า วิทิตา เม เวทนา อูปฺปชฺชนฺติ (เวทนาของเราตลาคด
กำลังปรากฏเกิดขึ้น) ย่อมสมควร.

ว่าด้วยทุกข์เวทนา

ทุกข์ศัพท์ ท่านใช้ในอรรถหลายอย่าง มีคำว่า ทุกฺขเวทนา ทุกฺขวัตร
ทุกฺขารัมมณา ทุกฺขปัจจัยฐานะ เป็นต้น.

จริงอยู่ ทุกฺขศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า ทุกฺขเวทนา ดังในประโยค
มีอาทิว่า ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละทุกฺขเวทนาได้) ใช้ในอรรถว่า
ทุกฺขวัตร ดังในประโยคมีอาทิว่า ชาตฺยิ ทุกฺขา (แม้ความเกิดก็เป็นที่ตั้ง
ของทุกข์) ใช้ในอรรถว่า ทุกฺขารมณํ ดังในประโยคมีอาทิว่า ยสฺมา จ โข
มฺหาลิ รุปํ ทุกฺขํ ทุกฺขานุปตฺติํ ทุกฺขาโวกฺกนฺตํ (ดูก่อนมหา
ลิ เพราะเหตุรูปอารมณ์เป็นทุกข์ ถูกทุกข์ติดตาม หยั่งลงสู่ความทุกข์) ใช้ใน

อรรถว่า **ทุกขปัจจัย** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ทุกฺโข ปาปสฺส อจฺจโย**
(การตั้งสมบาป เป็นปัจจัยแห่งทุกข์) ใช้ในอรรถว่า **ทุกขปัจจัยฐาน** ดังใน
ประโยคมีอาทิว่า **ยวณฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ อภฺขานน ปาปฺณิตฺตํ**
ยว ทุกฺขา นิรยา (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานปัจจัยแห่งทุกข์จนกระทั่ง
ถึงนรกด้วยการบอกเล่านี้ กระทำไม่ได้ง่าย). แต่ในที่นี้ ทุกขศัพท์นี้พึงทราบ
ว่าเป็นทุกขเวทนาเท่านั้น.

ว่าด้วยความหมายของศัพท์

ก็พึงทราบวณฺตละ (ความหมายของคำ) ในที่นี้

ชื่อว่า **สุข** เพราะยังผู้เสวยให้สบาย.

ชื่อว่า **ทุกข์** เพราะทนได้ยาก.

ชื่อว่า **อทุกขมสุข** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ทุกข์ และไม่ใช่สุข. **ม**
อักษรท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเชื่อมบท.

ธรรมมีสุขเป็นต้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า **เวทนา** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้
คือ ย่อมเสวยรสของอารมณ์. บรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนามีความเสวย
อารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ ทุกขเวทนา มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่า
ปรารถนาเป็นลักษณะ อทุกขมสุขเวทนามีการเสวยอารมณ์ผิดแปลกจากเวทนา
ทั้งสอง.

ว่าด้วยสัมปยุตตะ

ก็สัมปยุตศัพท์ ในบทแห่งเวทนา ๓ นี้ พึงทราบดังนี้

ชื่อว่า **สัมปยุตตะ** เพราะอรรถว่า ประกอบด้วยการกระทำต่าง ๆ
โดยชอบ. ถาถามว่า การกระทำต่าง ๆ อย่างไร ตอบว่า ด้วยการทำทั้งหลาย

มีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น. ถามว่า ธรรมบางเหล่า สัมปยุตด้วยธรรมบางเหล่าไม่มีหรือ. ตอบว่า ใช่ (ไม่มี) เพราะปฏิเสธปัญหานี้ ด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวอรรถแห่งสัมปโยค ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลายมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้น อย่างนี้ว่า ธรรมบางเหล่าสหระคต เกิดพร้อม ระคนกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน มีอยู่มีใช่หรือ เพราะฉะนั้น ธรรมชื่อว่า สัมปยุตตะ เพราะอรรถว่า ประกอบแล้วด้วยการทำทั่ว โดยชอบ คือ มีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเหล่านี้.

ว่าด้วยวิปากติกะที่ ๓

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิปาก ต่อไป

ชื่อว่า วิปาก เพราะอรรถว่า เป็นผลของกุศล และอกุศลกรรมทั้งหลายซึ่งพิเศษกว่ากันและกัน คำว่า วิปากนี้ เป็นชื่อของอุปธรรมทั้งหลายของที่ถึงความเป็นวิปาก. บทว่า วิปากธมฺมธมฺมา ได้แก่ ธรรมทั้งหลายของวิปากกรรมทั้งหลาย คือ ธรรมทั้งหลายอันยังวิปากให้เกิดขึ้น เหมือนสัตว์ทั้งหลายมีความเกิดและความแก่เป็นสภาวะ มีปกตติกลงไปสู่ความเกิดและความแก่ ท่านเรียกว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีวิปากเป็นสภาวะ มีปกตติกลงสู่วิปาก เพราะความที่ธรรมเหล่านี้ยังวิปากให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้. บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยการปฏิเสธสภาวะทั้งสอง.

ว่าด้วยอุปาทินนติกะที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปาทินนูปาทานิชธรรมต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อุปาทินนะ เพราะกรรมประกอบด้วยค้นหาเป็นต้น ด้วยสามารถกระทำให้เป็นอารมณ์ ชีดถือเอาแล้ว คือ ถือเอาโดยความเป็นผล.

ที่ชื่อว่า อุปาทานียะ เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อุปาทานทั้งหลาย โดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์แล้วสัมพันธ์กับอุปาทาน. คำว่า อุปาทานียะ นี้ เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของอุปาทาน. ชื่อว่า อุปาทินนุปาทานียะ เพราะอรรถว่า เป็นอุปาทินนด้วยเป็นอุปาทานียะด้วย คำว่า อุปาทินนุปาทานียะ นี้ เป็นชื่อของรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายอันบังเกิดขึ้นด้วยกรรมที่มีอาสวะ. ใน ๒ บทที่เหลือ พึงทราบเนื้อความอันประโยชน์เกื้อกูลแก่การปฏิเสธโดยนัยนี้.

ว่าด้วยสังกิลิฐฏิกะที่ ๕

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสังกิลิฐฏสังกิลีสกัทธิกรรม ต่อไป
ธรรมที่ชื่อว่า สังกิลีส เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เศร้าหมอง.
อธิบายว่า ย่อมเบียดเบียน คือให้สัตว์เร่าร้อน. ที่ชื่อว่า สังกิลิฐะ เพราะประกอบพร้อมแล้วด้วยสังกิลีส. ชื่อว่า สังกิลีสิกะ เพราะอรรถว่า ย่อมควรแก้สังกิลีสโดยทำตนให้เป็นอารมณ์เป็นไป หรือว่าเข้าไปประกอบในสังกิลีส โดยความไม่ก้าวล่วงความเป็นอารมณ์ของสังกิลีสนั้น. คำว่า สังกิลีสิกะ นี้ เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของสังกิลีส. ชื่อว่า สังกิลิฐฏสังกิลีสกัทธิ เพราะอรรถว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นสังกิลิฐะด้วยเป็นสังกิลีสิกะด้วย สอง บทที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในติกะต้นนั้นแหละ.

ว่าด้วยวิตักกติกะที่ ๖

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิตักกะ ต่อไป.
ธรรมที่ชื่อว่า สวิตักกะ เพราะเป็นไปกับด้วยวิตัก คือเป็นไปอยู่ด้วยคู่มารดแห่งสัมปโยคะ ธรรมที่ชื่อว่า สวิจาระ เพราะเป็นไปกับด้วยวิจาระ

ธรรมที่ชื่อว่า สวิตกกสวิจระ เพราะธรรมเหล่านั้นมีวิตกและมีวิจารณ์. ธรรมที่เว้นจากวิตกและวิจารณ์ทั้งสอง ชื่อว่า อวิตกกอวิจารณ์ ธรรมที่ชื่อว่า วิจารณ์ัตตะ (กล่าววิจารณ์) เพราะอรรถว่า บรรดาวิตกและวิจารณ์ ธรรมมีเพียงวิจารณ์เท่านั้นเป็นประมาณ อธิบายว่า ธรรมนั้นนอกจากวิจารณ์แล้ว ย่อมไม่สัมปโยคะกับวิตก. ธรรมเหล่านั้นไม่มีวิตกด้วย มีเพียงวิจารณ์ด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อวิตกกวิจารณ์ัตตะ.

ว่าด้วยปิตติกะที่ ๗

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๗ แห่งปิตติธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า ปิตติสหคตะ เพราะอรรถว่า ถึงภาวะแห่งสัมปโยคะ มีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นร่วมกับปิตติ อธิบายว่า สัมปยุตด้วยปิตติ. แม้ใน ๒ บทที่เหลือก็เช่นนี้แหละ ก็อุเบกขมสุขเวทนาท่านกล่าวไว้ในบทที่ ๓ นี้ว่า อุเบกขา เพราะว่า อุเบกขานั้นเข้าไปเพ่งเล็งอยู่ซึ่งความเป็นไปแห่งอาการของสุขและทุกข์ คือ ไม่ให้เป็นไปอยู่ตามอาการแห่งสุขและทุกข์นั้น จึงชื่อว่า อุเบกขา เพราะความดำรงอยู่โดยอาการแห่งความเป็นกลาง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวติกะนี้ โดยถือเอา ๒ หมวดจากเวทนาติกะนั้นแหละ แล้วแสดงสุขไม่มีปิตติให้แปลกจากสุขที่มีปิตติ.

ว่าด้วยทสสนติกะที่ ๘

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๘ แห่งทสสนธรรม ต่อไป.

บทว่า ทสฺสเนน ได้แก่โสดาปัตติมรรค จริงอยู่ โสดาปัตติมรรคนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ทสฺสนะ เพราะเห็นพระนิพพานครั้งแรก ส่วนโคตรภูญาณ ย่อมเห็นพระนิพพานก่อนกว่าแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น โคตรภูญาณ

นั้น ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชณะของมรรค เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกรณียะอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เห็นพระราชารู้ประทับบนคอช้างกำลังเสด็จดำเนินไปตามถนนแต่ที่ไกลเที่ยว ถูกเขาถามว่า ท่านเฝ้าพระราชแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้า เพราะความที่กิจอันบุคคลพึงกระทำตนยังมิได้กระทำ ฉันทโค โคตรภูญาณ แม้เห็นพระนิพพานแล้วก็ไม่เรียกว่า ทัสสนะ เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรกระทำนั้นเหมือนกัน. ทูติยบทว่า ภวานาย ได้แก่ มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือ. จริงอยู่มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือย่อมเกิด ขึ้นในธรรมอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งภavana ย่อมไม่เห็นอะไร ๆ ที่ปฐมมรรคไม่เคยเห็น เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า ภavana. บทที่ ๓ กล่าวไว้ด้วยการปฏิเสธ บททั้ง ๒ ข้างต้น.

ว่าด้วยทัสสนเหตุติกะที่ ๕

พึงทราบวินิจฉัยในติกะในลำดับต่อไป

เหตุที่พึงละด้วยโสคาปัตติมรรค มีอยู่ด้วยแก่กรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นกรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ทสฺสเนนปหาดพฺพเหตุกา. แม้ในทูติยบทกัณยนี้เหมือนกัน. ในตติยบทไม่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโสคาปัตติมรรค และมรรคเบื้องบน ๓ ไม่มีแก่กรรมเหล่านั้น พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโสคาปัตติมรรคก็มีใช่ และด้วยมรรคเบื้องบน ๓ (ภavana) ก็ไม่ใช่ มีอยู่แก่กรรมเหล่านั้น. จริงอยู่ เมื่อถือเอาความนอกจากนี้ ก็ไม่พึงถือเอาเหตุกรรม เพราะว่า เหตุเหล่านั้นไม่มีแก่กรรมเหล่านั้น แม้ในสเหตุกรรมทั้งหลาย ธรรมใดที่ละด้วยโสคาปัตติมรรคและมรรค ๓ เบื้องบนพึงมิได้. การละกรรมที่ไม่มีเหตุ ย่อมถูกต้อง การละกรรมที่มีเหตุ ย่อมไม่ถูกต้อง. เพราะว่า

เหตุของธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ ท่านกล่าวว่าไม่พึงละด้วยโศดาปัตติมรรค และมรรค ๓ เบื้องบน ธรรมเหล่านั้น พระองค์มิได้ตรัสไว้ และแม้เหตุและธรรมทั้ง ๒ นี้ก็ไม่ประสงค์เอา เพราะฉะนั้น พึงถือเอาเนื้อความนี้ว่า เหตุธรรมทั้งหลายไม่พึงละด้วยโศดาปัตติมรรค ไม่พึงละด้วยมรรค ๓ เบื้องบน มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า มีเหตุที่พึงละด้วยโศดาปัตติมรรค ก็มีใช่ ด้วยมรรค ๓ เบื้องบนก็มีใช่.

ว่าด้วยอายจคามิติกะที่ ๑๐

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอายจคามิธรรม ต่อไป.

ธรรมใด อันกรรมและกิเลสย่อมก่อสร้างไว้ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น จึงชื่อว่า อายะ คำว่า อายะ นี้ เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่เป็นไปของสัตว์ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิสนธิ และจุติ. อธิบายว่า กรรมและกิเลสทั้งหลายย่อมถึงปฏิสนธิและจุตินั้น หรือว่า ย่อมยังบุคคลนั้นให้เป็นไปโดยเป็นเหตุให้ปฏิสนธินั้นสำเร็จ ตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า อายจคามิโน เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัตว์ให้ถึงปฏิสนธิและจุติ. คำว่า อายจคามิ นี้ เป็นชื่อของกุศลและอกุศลที่มีอาสวะ พระนิพพานปราศจากความก่อ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อปัจจัยะ เพราะปราศจากความก่อคือปฏิสนธิและจุตินั้นนั้นแหละ ธรรมเหล่าใดย่อมถึงพระนิพพานอันเป็นปัจจัย ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อปัจจัยคามิโน เพราะกระทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป. คำว่า อปัจจัยคามิ นี้ เป็นชื่อของอริยมรรค. อีกอย่างหนึ่ง กรรมและกิเลสเหล่าใด ก่อสร้างยังปฏิสนธิและจุติให้เป็นไปอยู่ เหมือนช่างอิฐก่อกำแพง เพราะเหตุนี้ กรรมและกิเลสเหล่านั้น จึงชื่อว่า อายจคามิโน. ธรรมเหล่าใดไม่ก่อสร้างปฏิสนธิและจุตินั้นให้เป็นไป เหมือนบุรุษทำลายอิฐที่ก่อสร้างแล้ว ๆ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า อปัจจัยคามิโน บทที่ ๓ ท่านกล่าวปฐิเสธ ๒ บทต้น.

ว่าด้วยเสกขติกะที่ ๑๑

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งเสกขธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะเกิดแล้วในสิกขา ๓ ดังนี้บ้าง ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะเป็นธรรมของพระเสกขะ ๑ ดังนี้บ้าง ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะกำลังศึกษาอยู่โดยยังไม่สำเร็จการศึกษานั้นแหละ. ชื่อว่า **อเสกขะ** เพราะไม่ต้องศึกษา เพราะไม่มีสิ่งที่พึงศึกษาให้อีกขึ้นไปอีก. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **อเสกขะ** เพราะพระอเสกขบุคคลถึงความเจริญที่สุดแล้ว. คำว่า **อเสกขะ** นี้ เป็นชื่อของธรรมคืออรหัตผล. บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยปฏิเสธ ๒ บทข้างต้น.

ว่าด้วยปริตติกะที่ ๑๒

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตธรรม ต่อไป.

วัตถุมีประมาณน้อย เรียกว่า **ปริตตะ** เพราะเป็นของแตกหักไปรอบด้าน เหมือนในประโยคมีอาทิ **ปริตฺตํ โคมยปิณฺฑํ** (ก้อนขี้วัวเล็กน้อย) แม้ธรรมเหล่านี้ ก็เปรียบเหมือนของเล็กน้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อ **ปริตตะ** เพราะมีอนุภาพน้อย. คำว่า **ปริตตะ** นี้ เป็นชื่อของกามาวจร. ธรรมที่ชื่อว่า **มหัคคตะ** เพราะอรรถว่า ถึงความเป็นใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลส เพราะมีผลไพบูลย์ และเพราะความสืบทอดยาวนาน หรือว่า บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วถึงความเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ ปัญญา ดังนี้บ้าง. ธรรมทั้งหลายมีรากเป็นต้นกระทำให้มีประมาณ ชื่อว่า **ประมาณธรรม** ธรรมทั้งหลายที่ชื่อ **ไม่มีประมาณ** เพราะอรรถว่าประมาณธรรมไม่มีแก่ธรรมเหล่านี้ โดยอารมณ์ หรือโดยสัมปโยคะ และเป็นธรรมปฏิเสธประมาณธรรม.

ว่าด้วยปริตตารัมมณดิกะที่ ๑๓

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตารัมมณธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า ปริตตารัมมณะ เพราะอารมณ์ของธรรมเหล่านี้เล็ก
น้อยแม้ใน ๒ บทที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ.

ว่าด้วยหินดิกะที่ ๑๔

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งหินธรรม ต่อไป.

บทว่า หินา ได้แก่ ลามก คือ อกุศลธรรม. ธรรมทั้งหลายมีใน
ท่ามกลางแห่งธรรมอันลามกและประณีต มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า มัชฌิมา คือ ธรรมที่เป็นไปโนภุมิ ๓ นอกจากหินะและปณิตธรรม.
โลกุตระ ชื่อว่า ธรรมอันประณีต เพราะอรรถว่าสูงสุด และอรรถว่า
ชุ่มชื้นยิ่ง ไม่เร่าร้อน.

ว่าด้วยมิจฉัตตดิกะที่ ๑๕

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมิจฉัตตธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า มิจฉัตตะ เพราะอรรถว่า ชนทั้งหลายแม้มีความหวัง
อย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้จักนำประโยชน์และความสุขมาให้แก่เรา ดังนี้ ก็ไม่ได้
เหมือนอย่างนั้นเลย เพราะภาวะของตนเป็นความเห็นผิดจากความเป็นไปอัน
วิปริต แม้ในอสุกะเป็นต้นว่าเป็นสุกะเป็นต้น. เมื่อการให้วิบากมีอยู่ ธรรม
เหล่านั้น จึงชื่อว่า นียตะ เพราะการให้วิบากในระหว่างแห่งการทำลายขั้น
นั้นแหละ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นมิจฉัตตะด้วยเป็นนียตะด้วย เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่า มิจฉัตตนียตา. ธรรมที่ชื่อว่า สัมมัตตะ เพราะอรรถว่า
เป็นสภาวะโดยชอบด้วยอรรถอันผิดจากมิจฉัตตะที่กล่าวแล้ว ธรรมเหล่านั้น

เป็นสัมมัตตะด้วย เป็นนิตตะด้วยโดยให้ผลไม่มีระหว่างคั่นนั้นแหละ เพราะเหตุ
นั้น จึงชื่อว่า สัมมัตตนิยตา. ธรรมเหล่าใดให้ผลไม่แน่นอน แม้โดยประการ
แห่งบททั้งสองที่กล่าวแล้วมีอยู่ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า
อนิยตา.

ว่าด้วยมัคการัมมติกะที่ ๑๖

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมัคการัมมณธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า ย่อมแสวงหา ย่อมค้นหาพระนิพพาน
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า ย่อมฆ่ากิเลสทั้งหลายไป. มรรค
เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคา-
รัมมณะ (มีมรรคเป็นอารมณ์. มรรคแม้ประกอบด้วยองค์ ๘ ก็เป็นเหตุ
ของธรรมเหล่านั้น เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า มัคคเหตุกา (มีมรรคเป็นเหตุ). เหตุทั้งหลายสัมปยุตด้วยมรรค
หรือว่า เหตุทั้งหลายในมรรค ชื่อว่า มัคคเหตุ. มัคคเหตุเหล่านั้นเป็นเหตุ
ของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคเหตุกา (มีมรรค
เป็นเหตุ). สัมมาทิฏฐิเองเป็นมรรคด้วย เป็นเหตุด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
เป็นทั้งมรรคเป็นทั้งเหตุ. ธรรมที่เป็นทั้งมรรคเป็นทั้งเหตุเหล่านั้น มีอยู่.
แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคเหตุกา.
มรรคเป็นอธิบดีของธรรมเหล่านั้น ด้วยอรรถว่าครอบงำให้เป็นไป เพราะ
ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคาธิบดี.

ว่าด้วยอุปปันนติกะที่ ๑๗

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปปันนธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า อุปปันนะ เพราะอรรถว่า เป็นไปทั่วจำเดิมแต่
อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะอันยังไม่เลยไป. ธรรมที่ไม่ใช่อุปปันนะ เรียกว่า
อนุปปันนะ ธรรมใดจักเกิดขึ้นแน่นอนเพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งเหตุที่สำเร็จ
แล้ว เพราะฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า อุปปาติ.

ว่าด้วยอดีตติกะที่ ๑๘

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอดีตธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อตตะ เพราะอรรถว่า ถึงสภาวะของตน หรือถึง
อุปปาทขณะเป็นต้นแล้วก็ล่วงเลยไป. ธรรมที่ยังไม่ถึงสภาวะของตน หรืออุป-
ปาทขณะเป็นต้นทั้งสองนั้น ชื่ออนาคตะ ธรรมที่อาศัยเหตุ นั้น ๆ เกิดขึ้น
ชื่อว่า ปัจจุปปันนะ.

ว่าด้วยอนันตรติกะที่ ๑๙

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอนันตรธรรม เป็นต้น

อดีตธรรมที่เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้นมีอยู่ เพราะเหตุ นั้น ธรรม
เหล่านั้น จึงชื่อว่า อตитарัมมณะ แม้สองบทที่เหลือกันยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยอฆัตตติกะที่ ๒๐

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอฆัตตธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อฆัตตะ เพราะอรรถว่า กระทำของตนให้เป็นใหญ่เหมือน
ประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ พวกเราก็จักยึดถือเป็นอัตตา
ดังนี้. ส่วนอฆัตตศัพท์นี้ใช้ในความหมาย ๔ อย่างคือ

โคจรฉัตตะ (อารมณ์ทั่วไป)

นียกฉัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน)

อัชฉัตตฉัตตะ (อัชฉัตตตายณะ ๖)

วิสัยฉัตตะ (ผลสมบัติ).

จริงอยู่ อัชฉัตตศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า โคจรฉัตตะ เหมือนใน
ประโยคมีอาทิว่า เตนานนุท ภิกขุณา ตสฺมีเยว ปุริมสฺมี สมานินิมิตเต
อชฺชุตตเมว จิตฺตํ สณฺุเปตพฺพํ , อชฺชุตฺตรโต สมานินิมิต (ดูก่อน
อานนทฺ ภิกษุ นั้นพึงตั้งจิตอันมีอารมณ์ในภายในนั้นแหละให้มันในสมานินิมิต
เดิมแน่นั้นแหละ เธอมีความยินดีแล้วในภายใน มีจิตตั้งมั่นแล้ว). ใช้ใน
อรรถว่า นียกฉัตตะ เหมือนในประโยคมีอาทิว่า อชฺชุตฺตํ สมุปฺสาทณํ ,
อชฺชุตฺตํ วา ฆมฺเมสุ ฆมฺมานุปฺสุตฺติ วิหริติ (ความพองใสภายใน ภิกษุ
มีปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายในภายในอยู่). ใช้ในอรรถว่า อัช-
ฉัตตฉัตตะ เหมือนในประโยคมีอาทิว่า จ อชฺชุตฺติกา อายตนาณิ
(อายตนะ ๖ เป็นไปในภายใน). ใช้ในอรรถว่า วิสัยฉัตตะ เหมือนใน
ประโยคมีอาทิว่า อโย โย ปณานนุท วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ ยทิตฺถ
สพฺพนินิมิตฺตานิ อมณสิการา อชฺชุตฺตํ สฺสณฺุตฺตํ อูปสมฺปฺพุทฺ วิหริติ
(ดูก่อนอานนทฺ ก็ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้แล อันตถาคตตรัสรู้ชอบยิ่งแล้วซึ่ง
ตถาคตเข้าถึงสุญญตะ อันเป็นภายในเพราะไม่ใส่ใจถึงนิमितทั้งปวงอยู่).
อธิบายว่า ใช้ในฐานะอันยิ่งใหญ่. จริงอยู่ ผลสมบัติ ชื่อว่า ฐานะอันยิ่ง
ใหญ่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ส่วนอัชฉัตตศัพท์ในที่นี้ ประสงค์เอานียก-
ฉัตตะ เพราะฉะนั้น ธรรมที่เป็นไปในสันดานของคนเป็นเฉพาะแต่ละบุคคล
พึงทราบว่าเป็นอัชฉัตตธรรม. ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากอัชฉัตตธรรมนั้น

เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า **พหิทธรรม**
บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งบททั้ง ๒.

ส่วนหมวด ๓ แห่งอนันตระ (อติตารัมมณดิกะ) ท่านกล่าวกระทำ
ธรรมแม้ทั้ง ๓ ประการ (อชฌัตตะเป็นต้น) เหล่านั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์
เป็นไป.

ว่าด้วยสนิทัสสนดิกะที่ ๒๒

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสนิทัสสนธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** เพราะเป็นไปกับด้วยความเห็นกล่าวคือ
ความที่รูปนั้นอันจักขุวิญญาณพึงเห็น. ธรรมที่ชื่อว่า **สัปปฏิมะ** เพราะเป็นไป
กับด้วยปฏิมะ. กล่าวคือความเป็นคือการกระทบ. ธรรมเหล่านั้นเป็นไปกับด้วย
การเห็นและการกระทบ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **สนิทัสสนะ**
สัปปฏิมะ. นิทัสสนธรรม กล่าวคือความที่รูปอันจักขุวิญญาณพึงเห็นไม่มี
แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อนิทัสสนะ** ธรรม
เหล่านั้นเป็นอนิทัสสนะด้วย เป็นสัปปฏิมะด้วยโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ
ชื่อว่า **อนิทัสสนสัปปฏิมะ**. บทที่ ๓ ท่านปฏิเสธทั้ง ๒ บท.

นี่เป็นการพรรณนาตามบทติกมาติกาเพียงเท่านี้

ทุกมัตติกา ๑๔๒ ทูกะ

อภิธรรมมัตติกา ๑๐๐ ทูกะ

เหตุโคจจกะ

หมวดที่ ๑ มี ๖ ทูกะ คือ

[๒] ๑. เหตุทูกะ

เหตุ ฐมฺมา	ธรรมเป็นเหตุ
นเหตุ ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นเหตุ

๒. สเหตุทูกะ

สเหตุกา ฐมฺมา	ธรรมมีเหตุ
อเหตุกา ฐมฺมา	ธรรมไม่มีเหตุ

๓. เหตุสัมปยุตตทูกะ

เหตุสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ
เหตุวิปฺปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากเหตุ

๔. เหตุสเหตุทูกะ

เหตุ เจว ฐมฺมา สเหตุกา จ	ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ
สเหตุกา เจว ฐมฺมา น จ เหตุ	ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ

๕. เหตุเหตุสัมปยุตตทูกะ

เหตุ เจว ฐมฺมา เหตุสมฺปยุตฺตา จ	ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ
---------------------------------	--------------------------------

เหตุสมปยุตฺตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ
น จ เหตุ

๖. นเหตุสเหตุกทุกะ

น เหตุ โข ปน ธมฺมา ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ
สเหตุกาปี
น เหตุ โข ปน ธมฺมา ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ
อเหตุกาปี

จูฬันตรทุกะ

หมวดที่ ๒ มี ๗ ทุกะ คือ

[๓] ๓-๑. สปปัจจยทุกะ

สปปัจจยา ธมฺมา ธรรมมีปัจจัย
อปฺปปัจจยา ธมฺมา ธรรมไม่มีปัจจัย

๔-๒. สังขตทุกะ

สงฺขตา ธมฺมา ธรรมเป็นสังขตะ
อสงฺขตา ธมฺมา ธรรมเป็นอสังขตะ

๕-๓. สนิทฺสสนทุกะ

สนิทฺสสนา ธมฺมา ธรรมที่เห็นได้
อนิทฺสสนา ธมฺมา ธรรมที่เห็นไม่ได้

๑๐-๔. สัปปฏิฆทูกะ

สัปปฏิฆา ชมฺมา	ธรรมที่กระทบได้
อสัปปฏิฆา ชมฺมา	ธรรมที่กระทบไม่ได้

๑๑-๕. รูปีทูกะ

รูปีโน ชมฺมา	ธรรมเป็นรูป
อรูปีโน ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นรูป

๑๒-๖. โลกียทูกะ

โลกียา ชมฺมา	ธรรมเป็นโลกียะ
โลกุตตรา ชมฺมา	ธรรมเป็นโลกุตระ

๑๓-๗. เกนจิวิญญูญยทูกะ

เกนจิ วิญญูญยา ชมฺมา	ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ได้
เกนจิ น วิญญูญยา ชมฺมา	ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ไม่ได้

อาสวโคจจกะ

หมวดที่ ๓ มี ๖ ทูกะ คือ

[๔] ๑๔-๑. อาสวทูกะ

อาสวา ชมฺมา	ธรรมเป็นอาสวะ
โน อาสวา ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นอาสวะ

๑๕-๒. ฌาสวทูกะ

ฌาสวา ชมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ
อนาสวา ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

๑๖-๓. อาสวสัมปยุตตทุกะ

อาสวสมปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ
อาสววิปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากอาสวะ

๑๗-๔. อาสวสาสวทุกะ

อาสวา เจว ฐมฺมา สาสวา จ	ธรรมเป็นอาสวะ และเป็นอารมณ์ของ อาสวะ
สาสวา เจว ฐมฺมา โน จ อาสวา	ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ แต่ไม่ เป็นอาสวะ

๑๘-๕. อาสวอาสวสัมปยุตตทุกะ

อาสวา เจว ฐมฺมา อาสวา- สมปยุตฺตา จ	ธรรมเป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วย อาสวะ
อาสวสมปยุตฺตา เจว ฐมฺมา โน จ อาสวา	ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ แต่ไม่เป็น อาสวะ

๑๙-๖. อาสววิปยุตตสาสวทุกะ

อาสววิปยุตฺตา โข ปน ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากอาสวะ แต่ธรรมเป็น สาสวาปี
อาสววิปยุตฺตา โข ปน ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากอาสวะ และไม่เป็น อนาสวาปี

สัญญาโยชนโคจจกะ

หมวดที่ ๔ มี ๖ ทูกะ คือ

[๕] ๒๐-๑. สัญญาโยชนทูกะ

สญฺโฆชนา ฐมฺมา	ธรรมเป็นสัญญาโยชน์
โน สญฺโฆชนา ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นสัญญาโยชน์

๒๑-๒. สัญญาโยชนียทูกะ

สญฺโฆชนียา ฐมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์
อสญฺโฆชนียา ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์

๒๒-๓. สัญญาโยชนสัมปยุตตทูกะ

สญฺโฆชนสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยสัญญาโยชน์
สญฺโฆชนวิปฺปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากสัญญาโยชน์

๒๓-๔. สัญญาโยชนสัญญาโยชนียทูกะ

สญฺโฆชนา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นสัญญาโยชน์ และเป็นอารมณ์
สญฺโฆชนียา จ	ของสัญญาโยชน์
สญฺโฆชนียา เจว ฐมฺมา โน	ธรรมเป็นอารมณ์ของสัญญาโยชน์ แต่ไม่
จ สญฺโฆชนา	เป็นสัญญาโยชน์

๒๔-๕. สัญญาโยชนสัญญาโยชนสัมปยุตตทูกะ

สญฺโฆชนา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นสัญญาโยชน์และสัมปยุตด้วย
สญฺโฆชนสมฺปยุตฺตา จ	สัญญาโยชน์

สญฺโฆชนสมฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา	ธรรมสํปยุตฺตํด้วยสญฺโฆชนํ แต่ไม่เป็น
โน จ สญฺโฆชนา	สญฺโฆชนํ

๒๕-๖. สญฺโฆชนวิปฺปยุตฺตสญฺโฆชนียทฺถะ

สญฺโฆชนวิปฺปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปฺปยุตฺตํจากสญฺโฆชนํ แต่เป็น
ธมฺมา สญฺโฆชนียาปี	อารมณฺ์ของสญฺโฆชนํ
สญฺโฆชนวิปฺปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปฺปยุตฺตํจากสญฺโฆชนํ และไม่เป็น
ธมฺมา อสญฺโฆชนียาปี	เป็นอารมณฺ์ของสญฺโฆชนํ

กัณฺธโกจณฺกะ

หมวดที่ ๕ มี ๖ ทฺถะ คือ

[๖] ๒๖-๑. กัณฺธทฺถะ

คนฺธธา ธมฺมา	ธรรมเป็นกัณฺธะ
โน คนฺธธา ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นกัณฺธะ

๒๖-๒. กัณฺธนียทฺถะ

คนฺธนียา ธมฺมา	ธรรมเป็นอารมณฺ์ของกัณฺธะ
อคนฺธนียา ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณฺ์ของกัณฺธะ

๒๘-๓. กัณฺธสํปยุตฺตทฺถะ

คนฺธสมฺปยุตฺตา ธมฺมา	ธรรมสํปยุตฺตํด้วยกัณฺธะ
คนฺธวิปฺปยุตฺตา ธมฺมา	ธรรมวิปฺปยุตฺตํจากกัณฺธะ

๒๘-๔. กัณฺธกัณฺธนียทฺถะ

คนฺธธา เจว ธมฺมา คนฺธนียา จ	ธรรมเป็นกัณฺธะและเป็นอารมณฺ์ของกัณฺธะ
-----------------------------	---------------------------------------

คนุณิยา เจว ธมฺมา โน จ คนฺธา ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ แต่ไม่
เป็นคันถะ

๓๐-๕. คันทันถสัมปยุตตทุกะ

คนฺธา เจว ธมฺมา คนฺธสมฺปยุตฺตา จ ธรรมเป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะ
คนฺธสมฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ แต่ไม่เป็น
โน จ คนฺธา คันถะ

๓๑-๖. คันทวิปปยุตตคันทนิยทุกะ

คนฺธวิปปยุตฺตา โข ปน ธมฺมา ธรรมวิปปยุตจากคันถะ แต่เป็นอารมณ์
คนฺธนิยาปี ของคันถะ
คนฺธวิปปยุตฺตา โข ปน ธมฺมา ธรรมวิปปยุตจากคันถะ และไม่เป็น
อคนฺธนิยาปี อารมณ์ของคันถะ

โอหมโคจจกะ

หมวดที่ ๖ มี ๖ ทุกะ คือ

[๗] ๓๒-๑. โอหมทุกะ

โอฆา ธมฺมา ธรรมเป็นโอฆะ
โน โอฆา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นโอฆะ

๓๓-๒. โอฆนิยทุกะ

โอฆนิยา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของโอฆะ
อโอฆนิยา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของโอฆะ

๓๔-๓. โอมสัมปยุตตทุกะ

โอมสมปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยโอมะ
โอมวิปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากโอมะ

๓๕-๔. โอมโพนินยทุกะ

โอมฯ เจว ฐมฺมา โพนินยา จ	ธรรมเป็นโอมะและเป็นอารมณ์ของ โอมะ
โพนินยา เจว ฐมฺมา โน จ โอมฯ	ธรรมเป็นอารมณ์ของโอมะแต่ไม่เป็น โอมะ

๓๖-๕. โอมโอมสัมปยุตตทุกะ

โอมฯ เจว ฐมฺมา โอม-	ธรรมเป็นโอมะ และสัมปยุตด้วยโอมะ
สมปยุตฺตา จ	
โอมสมปยุตฺตา เจว ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยโอมะ แต่ไม่เป็น
โน จ โอมฯ	โอมะ

๓๗-๖. โอมวิปยุตตโพนินยทุกะ

โอมวิปยุตฺตา โน ปน ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากโอมะ แต่เป็นอารมณ์
โพนินยาปิ	ของโอมะ
โอมวิปยุตฺตา โข ปน ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากโอมะ และไม่เป็น
อโพนินยาปิ	อารมณ์ของโอมะ

โยคโคจจกะ

หมวดที่ ๗ มี ๖ ทูกะ คือ

[๘] ๓๘-๑. โยคทูกะ

โยคา ฐมา	ธรรมเป็นโยคะ
โน โยคา ฐมา	ธรรมไม่เป็นโยคะ

๓๘-๒. โยคนียทูกะ

โยคนียา ฐมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของโยคะ
อโยคนียา ฐมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของโยคะ

๔๐-๓. โยคสัมปยุตตทูกะ

โยคสมฺปยุตฺตา ฐมา	ธรรมสัมปยุตด้วยโยคะ
โยควิปยุตฺตา ฐมา	ธรรมวิปยุตจากโยคะ

๔๑-๔. โยคโยคนียทูกะ

โยคา เจว ฐมา โยคนียา จ	ธรรมเป็นโยคะ และเป็นอารมณ์ของโยคะ
โยคนียา เจว ฐมา โน จ โยคา	ธรรมเป็นอารมณ์ของโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ

๔๒-๕. โยคโยคสัมปยุตตทูกะ

โยคา เจว ฐมา โยคสมฺปยุตฺตา จ	ธรรมเป็นโยคะ และสัมปยุตด้วยโยคะ
โยคาสมฺปยุตฺตา เจว ฐมา โน จ โยคา	ธรรมสัมปยุตด้วยโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ

๔๓-๖. โยควิปยุตตโยคินียทุกะ

โยควิปยุตตตา โข ปน ธมฺมา	ธรรมวิปปยุตจากโยคะ แต่เป็นอารมณ์
โยคินียปิ	ของโยคะ
โยควิปยุตตตา โข ปน ธมฺมา	ธรรมวิปปยุตจากโยคะ และไม่เป็น
อโยคินียปิ	อารมณ์ของโยคะ

นិวรรณโคจณกะ

หมวดที่ ๘ มี ๖ ทุกะ คือ

[๕] ๔๔-๑. นีวรรณทุกะ

นีวรรณ ธมฺมา	ธรรมเป็นนิวรรณ
โน นีวรรณ ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นนิวรรณ

๔๕-๒. นีวรรณียทุกะ

นีวรรณ ธมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ
อนีวรรณียา ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ

๔๖-๓. นีวรรณสัมปยุตตทุกะ

นีวรรณสัมปยุตตตา ธมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ
นีวรรณวิปปยุตตตา ธมฺมา	ธรรมวิปปยุตจากนิวรรณ

๔๗-๔. นีวรรณนีวรรณียทุกะ

นีวรรณ เจว ธมฺมา นีวรรณียา จ	ธรรมเป็นนิวรรณ และเป็นอารมณ์ของ นิวรรณ
------------------------------	---

นินวณียา เจว ธมฺมา โน จ นินวณฺหา ธรรมเป็นอารมณ์ของนินวณฺ แต่ไม่เป็น
นินวณฺ

๔๘-๕. นินวณนินวณสํปยุตตทุกะ

นินวณฺหา เจว ธมฺมา นินวณ ธรรมเป็นนินวณฺและสํปยุตด้วยนินวณฺ
สํปยุตฺตา จ

นินวณสํปยุตฺตา เจว ธมฺมา โน จ ธรรมสํปยุตด้วยนินวณฺ แต่ไม่เป็น
นินวณฺ

๔๘-๖. นินวณวิปยุตตนินวณียทุกะ

นินวณวิปยุตฺตํ โข ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากนินวณฺแต่เป็นอารมณ์
นินวณียาปี ของนินวณฺ

นินวณวิปยุตฺตา โข ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากนินวณฺ และไม่เป็น
อนินวณียาปี อารมณ์ของนินวณฺ

ปราคาสโกจจกะ

[๑๐] หมวดที่ ๕ มี ๕ ทุกะ คือ

๕๐-๑. ปราคาสทุกะ

ปราคาสา ธมฺมา ธรรมเป็นปราคาสะ (ทักขิณี)
โน ปราคาสา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นปราคาสะ

๕๑-๒. ปราคัมภุสทุกะ

ปราคัมภุสา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของปราคาสะ
อปราคัมภุสา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปราคาสะ

๕๒-๓. ปราสาทสัมปยุตตทุกะ

ปราสาทสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยปราสาทะ
ปราสาทวิปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากปราสาทะ

๕๓-๔. ปราสาทปรัมภฏฐทุกะ

ปราสาทา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นปราสาทะ และเป็นอารมณ์
ปรัมภฏฺฐา จ	ของปราสาทะ
ปรัมภฏฺฐา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของปราสาทะ แต่
โน จ ปราสาทา	ไม่เป็นปราสาทะ

๕๔-๕. ปราสาทวิปยุตตปรัมภฏฐทุกะ

ปราสาทวิปยุตฺตา โข ปร ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากปราสาทะ แต่เป็น
ปรัมภฏฺฐาปี	อารมณ์ของปราสาทะ
ปราสาทวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากปราสาทะ และไม่เป็น
ฐมฺมา อปฺราภฏฺฐาปี	อารมณ์ของปราสาทะ

มหันตรทุกะ

[๑๑] หมวดที่ ๑๐ มี ๑๔ ทุกะ คือ

๕๕-๑. สตัมมณทุกะ

สตมฺมณ ฐมฺมา	ธรรมมีอารมณ์
อนามมฺมณ ฐมฺมา	ธรรมไม่มีอารมณ์

๕๖-๒. จิตตทุกะ

จิตตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นจิต
โน จิตตา ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นจิต

๕๗-๓. เจตสิกทุกะ

เจตสิกา ฌมฺมา	ธรรมเป็นเจตสิก
อเจตสิกา ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นเจตสิก

๕๘-๔. จิตตสัมปยุตตทุกะ

จิตตสัมปยุตฺตา ฌมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยจิต
จิตตวิปยุตฺตา ฌมฺมา	ธรรมวิปยุตจากจิต

๕๙-๕. จิตตสังสङฺขทุกะ

จิตฺตํ สङฺขา ฌมฺมา	ธรรมเจือกับจิต
จิตฺตวิํ สङฺขา ฌมฺมา	ธรรมไม่เจือกับจิต

๖๐-๖. จิตตสมุฏฐานทุกะ

จิตฺตสมุฏฺฐานา ฌมฺมา	ธรรมมีจิตเป็นสมุฏฐาน
โน จิตฺตสมุฏฺฐานา ฌมฺมา	ธรรมไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

๖๑-๗. จิตตสหทุกะ

จิตฺตสหฺโน ฌมฺมา	ธรรมเกิดร่วมกับจิต
โน จิตฺตสหฺโน ฌมฺมา	ธรรมไม่เกิดร่วมกับจิต

๖๒-๘. จิตตานุปริวตติทุกะ

จิตฺตานุปริวตฺติโน ฌมฺมา	ธรรมอันเกิดคล้อยตามจิต
โน จิตฺตานุปริวตฺติโน ฌมฺมา	ธรรมไม่เกิดคล้อยตามจิต

[๑๑] ๖๓-๘. จิตตสังสัณฺฐานสมุฏฐานทุกะ

จิตตํ สณฺฐานสมุฏฐานา ฌมฺมา	ธรรมเจือกัปปจิตตํมีจิตตํเป็นสมุฏฐาน
โน จิตตํ สณฺฐานสมุฏฐานา ฌมฺมา	ธรรมไมเจือกัปปจิตตํไม่มีจิตตํเป็น สมุฏฐาน

๖๔-๑๐. จิตตสังสัณฺฐานสมุฏฐานสทฺททุกะ

จิตตํ สณฺฐานสมุฏฐานสทฺทโน ฌมฺมา	ธรรมเจือกัปปจิตตํมีจิตตํเป็นสมุฏฐาน และเกิดร่วมนกัปปจิตตํ
โน จิตตํ สณฺฐานสมุฏฐานสทฺทโน ฌมฺมา	ธรรมไมเจือกัปปจิตตํไม่มีจิตตํเป็นสมุฏฐาน และไมเกิดร่วมนกัปปจิตตํ

๖๕-๑๑. จิตตสังสัณฺฐานสมุฏฐานานุปริวตติทุกะ

จิตตํ สณฺฐานสมุฏฐานานุปริวตติโน ฌมฺมา	ธรรมเจือกัปปจิตตํมีจิตตํเป็นสมุฏฐานและ เกิดคัลล้อยตามจิตตํ
โน จิตตํ สณฺฐานสมุฏฐานานุปริวตติโน ฌมฺมา	ธรรมไมเจือกัปปจิตตํไม่มีจิตตํเป็นสมุฏฐาน และไมเกิดคัลล้อยตามจิตตํ

๖๖-๑๒. อัชฌัตตติกทุกะ

อชฺชุตฺตติกา ฌมฺมา	ธรรมเป็นกายใน
พาหิรา ฌมฺมา	ธรรมเป็นกายนอก

๖๗-๑๓. อุปาทาทุกะ

อุปาทา ฌมฺมา	ธรรมอาศัยมหาภูตรูปเกิด
โน อุปาทา ฌมฺมา	ธรรมไมอาศัยมหาภูตรูปเกิด

๖๘-๑๔. อุปาทินนทกะ

อุปาทินนา ฐมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย คตินหาทิฏฐิเข้ายึดครอง
อนุปาทินนา ฐมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย คตินหาทิฏฐิไม่เข้ายึดครอง

อุปาทานโคจจกะ

หมวดที่ ๑๑ มี ๖ ทกะ คือ

[๑๒] ๖๘-๑. อุปาทานทกะ

อุปาทานา ฐมฺมา	ธรรมเป็นอุปาทาน
โน อุปาทานา ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นอุปาทาน

๗๐-๒. อุปาทานียทกะ

อุปาทานียา ฐมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน
อนุปาทานียา ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน

๗๑-๓. อุปาทานสัมปยุตตทกะ

อุปาทานสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน
อุปาทานวิปฺยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน

๗๒-๔. อุปาทานอุปาทานียทกะ

อุปาทานา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของ
อุปาทานียา จ	อุปาทาน
อุปาทานียา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน แต่ไม่
โน จ อุปาทานา	เป็นอุปาทาน

๗๓-๕. อุปาทานอุปาทานสัมปยุตตทุกะ

อุปาทานา เจว ธมฺมา	ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วย
อุปาทานสมฺปยุตฺตา จ	อุปาทาน
อุปาทานสมฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน แต่ไม่เป็น
โน จ อุปาทานา	อุปาทาน

๗๔-๖. อุปาทานวิปยุตตอุปาทานนียทุกะ

อุปาทานวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน แต่เป็น
ธมฺมา อุปาทานียปิ	อารมณ์ของอุปาทาน
อุปาทานวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน และไม่เป็น
ธมฺมา อนุปาทานียปิ	อารมณ์ของอุปาทาน

กิเลสโคจรณะ

หมวดที่ ๑๒ มี ๘ ทุกะ คือ

[๑๓] ๗๕-๑. กิเลสทุกะ

กิเลสา ธมฺมา	ธรรมเป็นกิเลส
โน กิเลสา ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นกิเลส

๗๖-๒. สังกิเลตีกทุกะ

สङฺกิเลตีกา ธมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส
อสङฺกิเลตีกา ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส

๗๗-๓. สังกิเลฐฐทุกะ

สङฺกิเลฐฐา ธมฺมา	ธรรมเศร้าหมอง
อสङฺกิเลฐฐา ธมฺมา	ธรรมไม่เศร้าหมอง

๗๘-๔. กิเลสสัมปยุตตทุกะ

กิเลสสมุပ္ปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส
กิเลสวิปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมวิปยุตจากกิเลส

๗๘-๕. กิเลสสังกิลิสิกทุกะ

กิเลสา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของ
สงฺกิลิสิกกา จ	สังกิลิเส
สงฺกิลิสิกกา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิลิเส แต่ไม่
โน จ กิเลสา	เป็นกิเลส

๘๐-๖. กิเลสสังกิลิฐทุกะ

กิเลสา เจว ฐมฺมา สงฺกิลิฐกา จ	ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง
สงฺกิลิฐกา เจว ฐมฺมา โน จ กิเลสา	ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส

๘๑-๗. กิเลสกิเลสสัมปยุตตทุกะ

กิเลสา เจว ฐมฺมา กิเลส	ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส
สมุပ္ปยุตฺตา จ	
กิเลสสมุပ္ปยุตฺตา เจว ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส แต่ไม่เป็นกิเลส
โน จ กิเลสา	

๘๒-๘. กิเลสวิปยุตตสังกิลิสิกทุกะ

กิเลสวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากกิเลส แต่เป็นอารมณ์
ฐมฺมา สงฺกิลิสิกปิ	ของสังกิลิเส
กิเลสวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากกิเลส และไม่เป็น
ฐมฺมา อสงฺกิลิสิกปิ	อารมณ์ของสังกิลิเส

ปิฎกาทะ

หมวดที่ ๑๓ มี ๑๘ ทกะ คือ

[๑๔] ๘๓-๑. ทัสเสนนปหาดัพพทกะ

ทสฺสเนน ปาตพฺพา ฐมฺมา	ธรรมอัน โสคาปิตติมรรคประหาณ
น ทสฺสเนน ปาตพฺพา ฐมฺมา	ธรรมอัน โสคาปิตติมรรคไม่ประหาณ

๘๔-๒. ภาวนายปหาดัพพทกะ

ภาวนาย ปาตพฺพา ฐมฺมา	ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ
น ทสฺสเนน ปาตพฺพา ฐมฺมา	ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ

๘๕-๓. ทัสเสนนปหาดัพพเหตุทกะ

ทสฺสเนน ปาตพฺพเหตุกา	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอัน โสคาปิตติมรรค
ฐมฺมา	ประหาณ
น ทสฺสเนน ปาตพฺพเหตุกา	ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอัน โสคาปิตติ-
ฐมฺมา	มรรคจะประหาณ

๘๖-๔. ภาวนายปหาดัพพเหตุทกะ

ภาวนาย ปาตพฺพเหตุกา	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง
ฐมฺมา	๓ ประหาณ
น ภาวนาย ปาตพฺพเหตุกา	ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง
ฐมฺมา	๓ จะประหาณ

๘๗-๕. สวิตักกทกะ

สวิตักกา ฐมฺมา	ธรรมมีวิตก
อวิตักกา ฐมฺมา	ธรรมไม่มีวิตก

๘๘-๖. สวิจารทุกะ

สวิจารา ฐมา	ธรรมมีวิจาร
อวิจารา ฐมา	ธรรมไม่มีวิจาร

๘๘-๗. สปัปติกาทุกะ

สปปัติกา ฐมา	ธรรมมีปติ
อปปัติกา ฐมา	ธรรมไม่มีปติ

๘๘-๘. ปิติสหคตทุกะ

ปิติสหคตา ฐมา	ธรรมสหคตด้วยปติ
น ปิติสหคตา ฐมา	ธรรมไม่สหคตด้วยปติ

๘๘-๙. สุขสหคตทุกะ

สุขสหคตา ฐมา	ธรรมสหคตด้วยสุขเวทนา
น สุขสหคตา ฐมา	ธรรมไม่สหคตด้วยสุขเวทนา

๘๘-๑๐. อุเปกขาสหคตทุกะ

อุเปกขา สหคตา ฐมา	ธรรมสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา
น อุเปกขาสหคตา ฐมา	ธรรมไม่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา

๘๘-๑๑. กามาวจรทุกะ

กามาวจรา ฐมา	ธรรมเป็นกามาวจร
น กามาวจรา ฐมา	ธรรมไม่เป็นกามาวจร

๘๘-๑๒. รูปาวจรทุกะ

รูปาวจรา ฐมา	ธรรมเป็นรูปาวจร
น รูปาวจรา ฐมา	ธรรมไม่เป็นรูปาวจร

๕๕-๑๓. อรูปาวจรทุกะ

อรูปาวจรา ธมฺมา	ธรรมเป็นอรูปาวจร
น รูปาวจรา ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นรูปาวจร

๕๖-๑๔. ปริยาปັນทุกะ

ปริยาปนฺหา ธมฺมา	ธรรมเป็นปริยาปັນนะ
อปริยาปนฺหา ธมฺมา	ธรรมเป็นอปริยาปັນนะ

๕๗-๑๕. นิยุยานิกทุกะ

นิยุยานิกา ธมฺมา	ธรรมเป็นเหตุนำออกจากสังสารวัฏ
อนิยุยานิกา ธมฺมา	ธรรมไม่เป็นเหตุนำออกจากสังสารวัฏ

๕๘-๑๖. นียตทุกะ

นียตา ธมฺมา	ธรรมให้ผลแน่นอน
อนียตา ธมฺมา	ธรรมให้ผลไม่แน่นอน

๕๙-๑๗. สตุตตรทุกะ

สตุตฺตฺรา ธมฺมา	ธรรมมีธรรมอื่นยิ่งกว่า
อนุตฺตฺรา ธมฺมา	ธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า

๑๐๐-๑๘. สรณทุกะ

สรณา ธมฺมา	ธรรมเกิดกับกิเลส
อรณา ธมฺมา	ธรรมไม่เกิดกับกิเลส

อภิธรรมมัตติกา ๑๐๐ ทุกะ จบ

สูตรต้นตมาติกา ๔๒ ทูกะ

[๑๕] ๑. วิชาภาคีทูกะ

วิชาภาคีโน ฐมฺมา	ธรรมเป็นไปในส่วนวิชา
อวิชาภาคีโน ฐมฺมา	ธรรมเป็นไปในส่วนอวิชา

๒. วิชูปมทูกะ

วิชูปมา ฐมฺมา	ธรรมเหมือนฟ้าแลบ
วิชูปมา ฐมฺมา	ธรรมเหมือนฟ้าผ่า

๓. พาลทูกะ

พาลา ฐมฺมา	ธรรมทำให้เป็นพาล
ปลุกิตา ฐมฺมา	ธรรมทำให้เป็นบัณฑิต

๔. กัณ्हทูกะ

กณฺหา ฐมฺมา	ธรรมคำ
สุกฺกา ฐมฺมา	ธรรมขาว

๕. ตปนิยทูกะ

ตปนิยา ฐมฺมา	ธรรมทำให้เร่าร้อน
อตปนิยา ฐมฺมา	ธรรมไม่ทำให้เร่าร้อน

๖. อธิวจนทูกะ

อธิวจนา ฐมฺมา	ธรรมเป็นชื่อ
อธิวจนปถา ฐมฺมา	ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นชื่อ

๗. นิรุตติทุกกะ

นิรุตติ ฐมฺมา	กรรมเป็นนิรุตติ
นิรุตติปถา ฐมฺมา	กรรมเป็นเหตุของกรรมเป็นนิรุตติ

๘. ปัญญัตติทุกกะ

ปัญญตฺติ ฐมฺมา	กรรมเป็นปัญญัตติ
ปัญญตฺติปถา ฐมฺมา/B	กรรมเป็นเหตุของกรรมเป็นปัญญัตติ

๙. นามรูปทุกกะ

นามลฺลจ	นามกรรม
รูปลฺลจ	รูปกรรม

๑๐. อวิชาทุกกะ

อวิชา จ	ความไม่รู้แจ้ง
ภวตณฺหา จ	ความปรารถนาภพ

๑๑. ภวทิกฺขณฺนิทุกกะ

ภวทิกฺขณฺนิ จ	ความเห็นว่าเป็น
วิภวทิกฺขณฺนิ จ	ความเห็นว่าเป็นไม่เกิด

๑๒. สัสสตทิกฺขณฺนิทุกกะ

สสฺสททิกฺขณฺนิ จ	ความเห็นว่าเป็นเที่ยง
อจุลฺเขตทิกฺขณฺนิ จ	ความเห็นว่าเป็นสูญ

๑๓. อนตฺวาทิกฺขณฺนิทุกกะ

อนตฺวาทิกฺขณฺนิ จ	ความเห็นว่ามีที่สุด
อนนตฺวาทิกฺขณฺนิ จ	ความเห็นว่ามีไม่มีที่สุด

๑๔. ปุพพัตถานุทีฏฐิกะ

ปุพพัตถานุทีฏฐิ จ	ความเห็นปรารภส่วนอดีต
อปฺรณฺตํอนุทีฏฐิ จ	ความเห็นปรารภส่วนอนาคต

๑๕. อหิริกาทูกะ

อหิริกญจ	ความไม่ละอาย
อโนตฺตปฺปญจ	ความไม่เกรงกลัว

๑๖. หิริทูกะ

หิริ จ	ความละอาย
โอตฺตปฺปญจ	ความเกรงกลัว

๑๗. โทวจัสสตาทูกะ

โทวจสฺสตา จ	ความเป็นผู้ว่ายาก
ปาปมิตฺตตา จ	ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว

๑๘. โสวจัสสตาทูกะ

โสวจสฺสตา จ	ความเป็นผู้ว่าง่าย
กฺลฺยาณมิตฺตตา จ	ความเป็นผู้มีมิตรดี

๑๙. อาปตฺติกุสลตาทูกะ

อาปตฺติกุสลตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ
อาปตฺติวุจฺจานกุสลตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ

๒๐. สมาปตฺติกุสลตาทูกะ

สมาปตฺติกุสลตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ
สมาปตฺติวุจฺจานกุสลตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ

๒๑. ชาติกุสตาทุกะ

ชาติกุสตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในชาติ
มนสิการกุสตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในการพิจารณา

๒๒. อายตนกุสตาทุกะ

อายตนกุสตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ
ปฏิบัติสมุปปาทกุสตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิบัติสมุปปาท

๒๓. ฐานกุสตาทุกะ

ฐานกุสตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ
อฏฐานกุสตา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในอฏฐานะ

๒๔. อาชวทุกะ

อาชวโว จ	ความซื่อตรง
มทุทโว จ	ความอ่อนโยน

๒๕. ชันติทุกะ

ชนุตติ จ	ความอดทน
โสทรจุจฺญจ	ความสงบเสงี่ยม

๒๖. สัจฉลยทุกะ

สัจฉลยฺญจ	ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน
ปฏิสันฺถาโร จ	การปฏิสันถาร

๒๗. อินทริยอคุตตทวารตาทุกะ

อินทฺริเยสุ อคุตฺตทวารตา	ความเป็นผู้ไม่ตำรวมในอินทริย์
โกชนเณ อมตฺตณฺณฺตา จ	ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร

๒๘. อินทริยคตทวารตาทุกะ

อินทริยเยสุ คตตทวารตา จ	ความเป็นผู้สำรวจในอินทริย์ ๖
โกชนเน มตฺตณฺณตา จ	ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร

๒๙. มุฏฐัจจทุกะ

มุฏฐัจจณฺจ	ความเป็นผู้ไม่มีสติ
อสมฺปชฺฌณฺจ	ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ

๓๐. สติทุกะ

สติ จ	สติ
อสมฺปชฺฌณฺจ	สัมปชัญญะ

๓๑. ปฏิสังขานพลทุกะ

ปฏิสังขานพลณฺจ	กำลังคือการพิจารณา
ภาวนาพลณฺจ	กำลังคือภาวนา

๓๒. สมถทุกะ

สมโถ จ	สมถะ
วิปัสสนา จ	วิปัสสนา

๓๓. นิमितตทุกะ

สมณินิมิตฺตณฺจ	นิमितคือสมถะ
ปคฺคาหนิมิตฺตณฺจ	นิमितคือความเพียร

๓๔. ปคฺคาหทุกะ

ปคฺคาโห จ	ความเพียร
อวิกฺเขโป จ	ความไม่ฟุ้งซ่าน

๓๕. วิบัติทุกะ

ศีลวิปตติ จ	ความวิบัติแห่งศีล
ทัญญีวิปตติ จ	ความวิบัติแห่งทัญญู

๓๖. สัมปทาทุกะ

ศีลสัมปทา จ	ความสมบูรณ์แห่งศีล
ทัญญุสสัมปทา จ	ความสมบูรณ์แห่งทัญญู

๓๗. วิสุทธิทุกะ

ศีลวิสุทธิ จ	ความหมดจดแห่งศีล
ทัญญุทวิสุทธิ จ	ความหมดจดแห่งทัญญู

๓๘. ทัญญุทวิสุทธิทุกะ

ทัญญุทวิสุทธิ โข ปน	ความหมดจดแห่งทัญญู
ยถาทัญญุตฺส จ ปธานํ	ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทัญญูอันหมดจด

๓๙. สังเวคทุกะ

อํ เวโค จ อํ เวชนิเยสุ จาเนสุ	ความสลัดใจในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความ สลัดใจ
อํ วิคฺคตฺส จ โยนิโส ปธานํ	ความพยายามโดยแบบคาชของบุคคลผู้มี ความสลัดใจ

๔๐. อสันทุฏฐตาทุกะ

อสันทุฏฐตา จ กุสเลสุ ฆมฺเมสุ	ความไม่รู้จักอิมในกุศลธรรม
อปปปฏิวานิตา จ ปธานสฺมี	ความไม่ทอดอชในความพยายาม

๔๑. วิชาทุกะ

วิชา จ	ความรู้แจ้ง
วิมุตติ จ	ความหลุดพ้น

๔๒. ขยญาณทุกะ

ขย ญาณ	ญาณในอริยมรรค
อนุปปาเท ญาณ	ญาณในอริยผล

สูตรต้นตมาติกา ๔๒ ทุกะ จบ

มาติกา จบ

อรรถกถามาติกาอนุพุทธ

ก็ในบททุกมาติกา ข้าพเจ้าจักพรรณานาบทซึ่งยังไม่มาในติกะทั้งหลาย
เท่านั้น จักพรรณานาบทในเหตุโคจจะก่อน.

บทว่า เหตุ ฐมฺมา ได้แก่ ธรรมทั้งหลายกล่าวคือเหตุ ด้วยอรรถว่า
เป็นรากเหง้า พระบาลีว่า เหตุฐมฺมา ดังนี้ก็มี. บทว่า น เหตุ เป็นคำ
ปฏิเสธเหตุเหล่านั้นโดยแท้. ธรรมที่ชื่อว่า สเหตุกะ เพราะมีเหตุเป็นไปโดย
สัมปโยคะ ธรรมที่ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะเหตุที่เป็นไปของธรรมทั้งหลาย
เหมือนอย่างนั้นไม่มี. ธรรมที่ชื่อว่า เหตุสัมปยุตตะ เพราะสัมปยุตด้วยเหตุ
โดยมีเอกุปปาทะเป็นต้น. ธรรมที่ชื่อว่า เหตุวิปยุตตะ เพราะไม่ประกอบ
ด้วยเหตุ.

ก็ทุกะทั้ง ๒ (คือ เหตุทุกะ และสเหตุทุกะ) แม้เหล่านี้ โดยอรรถ
"ไม่มีความต่างกันก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสทุกะทั้ง ๒ ไว้
ด้วยความไพเราะแห่งเทศนา หรือด้วยอรรถาธิบายของบุคคลทั้งหลาย คือ สัตว์ผู้
จะตรัสรู้ด้วยธรรมอย่างนั้น ต่อจากนั้น ก็ทรงประกอบทุกะแรกด้วยสามารถ
เอกเทศทั้งสิ้นกับด้วยทุกะที่ ๒ และที่ ๓ และทุกะ ๓ ทุกะแม้อื่นอีก โดยความ
ที่เหตุเหล่านั้นตามแต่เกิดได้ ด้วยสามารถแห่งบททั้งหลายมีคำว่า เหตุ เป็นต้น.

บรรดาทุกะเหล่านั้น คำว่า เหตุ เจว ธมฺมา สเหตุกา จ
(สภาวะธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ) นี้ย่อมเกิดขึ้น ฉนฺได
แม้ทุกะนี้ว่า เหตุ เจว ธมฺมา อเหตุกา จ (สภาวะธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า
เหตุและไม่มีเหตุประกอบ) ก็ย่อมเกิดขึ้น ฉนฺนํ.

อนึ่ง คำว่า สเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ (สภาวะธรรม
ทั้งหลายที่มีเหตุประกอบ และไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) นี้ ย่อมเกิดฉนฺได คำเมื่อนี้ว่า
อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ (สภาวะธรรมทั้งหลายที่ไม่มีเหตุประกอบ
และไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) ก็ย่อมเกิด ฉนฺนํ. แม้ในการประกอบกับเหตุสัมปยุตทุกะ
กัณฺณนี้แหละ.

พึงทราบอรรถที่เกินไปในนเหตุสเหตุทุกะซึ่งท่านรวบรวมไว้ด้วย
สามารถแห่งบทว่า เมื่ออรรถรูปเป็น น เหตุ ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ
(สภาวะธรรมที่ไม่ใช่เหตุ มีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้างมีอยู่) บทที่
ตรัสว่า โข ปน ในบทว่า น เหตุ โข ปน ธมฺมา ดังนี้ ก็เปล่าประโยชน์
อย่างยิ่ง มิใช่หรือ. อย่างไร คือ ธรรมทั้งหลายเป็นเหตุล้วนก็หาไม่ โดย
ที่แท้แล้ว ธรรมเหล่านั้นเป็นอย่างอื่นบ้าง มีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุ
ประกอบบ้าง แต่ว่า ย่อมเป็นแม้โดยประการอย่างหนึ่งตามที่กล่าวแล้ว.

ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เหมือนอย่างว่า ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่เหตุ
ย่อมมีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้าง ฉะนั้นแหละ ธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นเหตุ ก็ย่อมมีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้าง ฉะนั้น ก็เหตุธรรม
เป็นสเหตุกะบ้าง เป็นอเหตุกะบ้าง ฉนใด ธรรมที่เป็นเหตุธรรมก็เป็นเหตุ-
สัมปยุตตะบ้าง เป็นเหตุวิปยุตตะบ้าง ฉนนั้น.

ว่าด้วยจุฬันตรทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งจุฬันตรธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า สัปปัจจัยะ เพราะเป็นไปพร้อมกับปัจจัยอันให้สำเร็จ
แก่ตน. ธรรมชื่อว่า อปัจจัยะ เพราะไม่มีปัจจัยในอุปาท (การเกิด) หรือ
ในฐิติ (การตั้งอยู่) ของธรรมเหล่านั้น. ธรรมที่ชื่อว่า สังขตะ เพราะปัจจัย
ทั้งหลายประชุมกันปรุงแต่ง. ชื่อว่า อสังขตะ เพราะไม่ประชุมกันปรุงแต่ง
รูปของธรรมเหล่านั้น มีอยู่ ด้วยอำนาจแห่งอวินิพโกคะ เพราะฉะนั้น ธรรม
เหล่านั้น จึงชื่อว่า รูปิโน ชื่อว่า อรูปิโน เพราะรูปของธรรมเหล่านั้นไม่มี
เหมือนอย่างนั้น. อีกอย่างหนึ่ง รูปนั้นมีการเสื่อมไปเป็นลักษณะของธรรม
เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า รูปิโน. ธรรมทั้งหลาย
ที่มีใช้รูป ชื่อว่า อรูปิโน.

วิภูษิตร์สเรียกว่า โลก ในบทว่า โลภียา ฐมฺมา ดังนี้ เพราะ
อรรถว่า ชำรุดทรุดโทรม. ธรรมทั้งหลายประกอบแล้วในโลก โดยความ
นับเนื่องแล้วในโลกนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า โลภียะ
ธรรมทั้งหลายชื่อว่า อุตตระ เพราะข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น. ธรรมใดข้ามพ้น
แล้วจากโลก โดยความเป็นไปไม่นับเนื่องในโลก เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น
จึงชื่อว่า โลกุตระ.

บทว่า เกณจิ วิญญูญยา ได้แก่ ฟังรู้ด้วยจักขุวิญญาณ หรือโสท-
วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในวิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น บทว่า
เกณจิ น วิญญูญยา ได้แก่ ไม่ฟังรู้ด้วยจักขุวิญญาณ หรือโสทวิญญูญานี้
นั่นแหละ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ ทุกะแห่งบทแม้ทั้ง ๒ ก็ต่างกัน
โดยอรรถ.

ว่าด้วยอาสวโคจจกะ

พึงทราบวินิจฉัยในอาสวโคจจกะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า ย่อมไหลไป อธิบายว่า
อาสวะเหล่านั้น ย่อมไหลไป คือ ย่อมเป็นไปทางจักขุบ้าง ฯลฯ ทางใจบ้าง.
อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า เมื่อว่าโดยธรรม ย่อม
ไหลไปถึงโคตรภู ว่าโดยภูมิ (โอกาส) ย่อมไหลไปถึงภวคคพรหม อธิบายว่า
กระทำให้กรรมเหล่านี้ และภูมิไว้ในภายในเป็นไป. เพราะว่า อาอักษณนี้มีอรรถ
ว่ากระทำไว้ในภายใน ที่ชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นคู่ของเครื่องหมักดอง ด้วยอรรถว่า
หมักไว้นานมีเครื่องมีนเมาเป็นต้น จริงอยู่ เครื่องหมักดองที่หมักไว้นานมีเครื่อง
มีนเมาเป็นต้น ท่านเรียกว่า อาสวะในโลก. ก็ถ้าว่า ชื่อว่า อาสวะ เพราะ
อรรถว่า หมักไว้นาน อาสวะเหล่านั้นก็สมควรเป็นอย่างนั้น. สมดังพระดำรัส
ที่ตรัสไว้ว่า คุณอนภิกขุทั้งหลาย เจือนต้นของอวิชชาไม่ปรากฏก่อน ก่อนแต่นี้
อวิชชาก็มีได้มีเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรถว่า ย่อมไหล
ย่อมไหลไปสู่สังสารทุกข์ อันยาวนาน. นอกจากอาสวะนั้น ธรรมเหล่าอื่น ไม่ชื่อ
ว่าอาสวะ.

ธรรมที่ชื่อว่า สาสวะ เพราะมีอาสวะพร้อมกับทำตนให้เป็นอารมณ์
เป็นไป. ชื่อว่า อนาสวะ เพราะอรรถว่า อาสวะของธรรมเหล่านั้นที่กำลัง
เป็นไปอยู่อย่างได้มี. ฟังทราบคำที่เหลือในเหตุโคจจกะโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ส่วนความที่แปลสกันมีดังต่อไปนี้

ในเหตุโคจจกะนั้น ทูกะสุดท้าวว่า น เหตุ โจ ปน ธมฺมา
สเหตุกาปี อเหตุกาปี นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวางบทที่สองแห่งทูกะแรก
ไว้ในเบื้องต้น ฉนฺใด ในอาสวโคจจกะนี้ไม่ตรัสบทสุดท้าวว่า โน อาสวา
โจ ปน ธมฺมา สาสวาปี อนาสวาปี ฉนฺนํ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ไม่ตรัสไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ฟังทราบเนื้อความนี้และความแตกต่างกัน โดยนัย
ที่ตรัสไว้ในเหตุโคจจกะนั้น.

ว่าด้วยสัญญาโยชนโคจจกะ

ฟังทราบวินิจฉัยในสัญญาโยชนโคจจกธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า สัญญาโยชน เพราะอรรถว่า ย่อมประกอบ คือ ผูกพัน
บุคคลผู้มีสัญญาโยชนไว้ในวิภวฐานะ ธรรมนอกจากนั้น ไม่ชื่อว่า สัญญาโยชน.
ธรรมที่ชื่อว่า สัญญาโยชนิยะ เพราะอรรถว่า เข้าถึงความเป็นอารมณ์แกู้ก
แก่สัญญาโยชนทั้งหลายด้วยความเกี่ยวข้องกับสัญญาโยชน คำว่า สัญญาโยชนิยะนี้
เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของสัญญาโยชน. ธรรมที่ไม่ใช่สัญญาโยชนิยะ
ชื่อว่า อสัญญาโยชนิยธรรม. คำที่เหลือฟังประกอบความโดยนัยที่กล่าวแล้วใน
โคจจกะนั้นแล.

ว่าด้วยคัณฐโคจจกะ

ฟังทราบวินิจฉัยในคัณฐโคจจกะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า คัณฐะ เพราะอรรถว่า ผูก คือ เชื่อมต่อบุคคลผู้มี

กิเลสไว้ในวิภูฏะ ด้วยอำนาจจิตและปฏิสนธิ. ธรรมนอกจากนั้น ไม่ชื่อว่า
คณฐะ ธรรมที่ชื่อว่า คณฐนิยะ เพราะอรรถว่า ถูกคณฐธรรมผูกไว้ด้วย
สามารถกระทำให้เป็นอารมณ์ คำที่เหลือ ฟังประกอบความโดยนัยที่กล่าวแล้ว
ในเหตุโคจรจะนั่นแหละ แต่คำที่เหลือนอกจากที่ตรัสไว้ แม้ในทักขะอื่นจาก
ทักขะเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในทักขะนั้น ๆ นั่นแหละเหมือนตรัสไว้ใน
ทักขะนี้.

ว่าด้วยโอฆโคจรจะ

ฟังทราบวินิจฉัยในโอฆโคจรจะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า โอฆะ เพราะอรรถว่า ข้อมท่วมทับ คือยังสัตว์มีกิเลส
ให้จมลงในวิภูฏะ ที่ชื่อว่า โอฆนิยะ เพราะถูกโอฆธรรมทั้งหลายให้กำลั่ง
โดยทำให้เป็นอารมณ์ ฟังกำลั่ง ฟังทราบโอฆนิยธรรมว่าเป็นอารมณ์ของ
โอฆะทั้งหลายนั่นเอง.

ว่าด้วยโยคโคจรจะ

ฟังทราบวินิจฉัยในโยคโคจรจะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า โยคะ เพราะประกอบสัตว์ผู้มียกเลสไว้ในวิภูฏะ ฟังทราบ
โยคนิยธรรม เหมือนโอฆนิยธรรม.

ว่าด้วยนิรณโคจรจะ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิรณโคจรจะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า นิรณ เพราะกั้น คือ หุ้มห่อจิตไว้ ฟังทราบนิรณนิย-
ธรรม คุณัญญุชฌนิยธรรม.

ว่าด้วยปรมาสโคจกะ

พึงทราบวินิจฉัยในปรมาสโคจกะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า ปรมาสะ เพราะอรรถว่า ย่อมยึดถือโดยความเป็น
อย่างอื่น เพราะเป็นไปด้วยอำนาจที่ก้าวล่วงอาการแห่งธรรมทั้งหลายที่มีความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น ตามความเป็นจริงว่าเป็นธรรมเที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า ปรมัสส-
สธรรม เพราะปรมาสธรรมทั้งหลายยึดถือไว้ด้วยการกระทำให้เป็นอารมณ์.

ว่าด้วยมหันตรทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งมหันตรธรรม ต่อไป

ธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับอารมณ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า สारัมมณะ เพราะไม่ยึดอารมณ์ก็เป็นไปไม่ได้. อารมณ์ของธรรม
เหล่านั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า อนารัมมณะ.

ธรรมที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่าคิด อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จิต
เพราะอรรถว่าจิตฺต. ธรรมที่ประกอบโดยไม่พราจากกัน ชื่อว่า เจตสิก.
ธรรมที่เกี่ยวข้องกับจิตตั้งแต่เกิดจนแตกดับ โดยการเข้าไปประกอบกันเป็นนิตย
ชื่อว่า จิตตสังสฺกฺษะ ธรรมแม้เมื่อเป็นไปพร้อมกับจิต แต่ไม่เกี่ยวข้องกับจิต
เพราะการไม่เข้าไปประกอบกันเป็นนิตย ชื่อว่า วิสฺสฺกฺษะ.

จิตเป็นสมุฏฐานของธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า จิตตสมุฏฐาน. ธรรมที่เกิดพร้อมกัน ชื่อว่า สหภู ธรรมที่เกิด
พร้อมกับจิต ชื่อว่า จิตตสหภู. ธรรมที่คล้อยตามกันไป ชื่อว่า อนุปริวตติ
คล้อยตามอะไร คล้อยตามจิต การคล้อยไปตามจิต ชื่อว่า จิตตานุปริวตติธรรม.

ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า จิตตสังสฺกฺษสมุฏฐาน เพราะระคนด้วยจิตและมี
จิตเป็นสมุฏฐาน ธรรมที่ชื่อว่า จิตตสังสฺกฺษสมุฏฐานสหภู เพราะระคนด้วย

จิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดพร้อมกับจิต. ธรรมที่ชื่อว่า จิตตสังสัทธ-
สมุฏฐานานุปริวัติ เพราะระคนด้วยจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และคล้อยตามจิต
บททั้งหมดที่เหลือพึงทราบโดยการปฏิเสธบทที่กล่าวแล้ว.

ธรรมที่เป็นภายในนั้นแหละ ชื่อว่า อัชฌัตติกธรรม ตามที่กล่าวไว้
ในอัชฌัตตคิกะ ในที่นี้หมายเอาอัชฌัตตมัคค์ธรรม (คืออัชฌัตตายนะ
ธรรมภายนอกจากนั้น ชื่อว่า พาหิระ. ธรรมที่ชื่อว่า อุปาทา เพราะอาศัย
ภูตรูปทั้งหลายเกิดขึ้น แต่ไม่ใช่เหมือนภูตผีที่สิงอาศัย. ธรรมที่ไม่อาศัยภูตรูป
เกิดขึ้น ชื่อว่า อนุปาทา.

ว่าด้วยอุปาทานโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในอุปาทานโคจณกะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อุปาทาน เพราะยึดอย่างยิ่ง คือยึดมั่นคง ธรรมนอกจาก
อุปาทานนั้น ไม่ชื่อว่า อุปาทาน.

ว่าด้วยกิเลสโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในกิเลสโคจณกะ ต่อไป

อรรถแห่งกิเลสโคจณกะ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในสังกิลิฏฐคิกะ
นั่นแล.

ว่าด้วยปิฎฐิทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งปิฎฐิธรรมต่อไป

ธรรมเหล่าใด ย่อมท่องเที่ยวไป (อาศัยอยู่) ในกาม เพราะเหตุนี้
ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า กามาวจร. ชื่อว่า รูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในรูป.
ชื่อว่า อรูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในอรูป. ในทุกะนี้มีสังเขปเพียงนี้ ส่วน
ความพิสดารจักมีแจ้งข้างหน้า.

ธรรมเหล่านี้ นับเนื่องในสังสารหยังลงภายใน ในวัฏฏะอันเป็นไปใน ภูมิ ๓ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **ปริยาปັນนะ** ธรรมที่ไม่นับเนื่องในวัฏฏอันเป็นภูมิ ๓ นั้น ชื่อว่า **อปริยาปັນนะ**.

ธรรมเหล่านี้ ตัดมูลแห่งวัฏฏะกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ออกไปจากวัฏฏะ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **นิยานิกะ** ธรรมที่ไม่นำออกไปโดยลักษณะนี้ ชื่อว่า **อนิยานิกะ**.

ธรรมที่ชื่อว่า **นิยตะ** เพราะให้ผลแน่นอนในลำดับแห่งจตุติ หรือ ความเป็นไปของคน. ธรรมที่ไม่ให้ผลแน่นอนเหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า **อนิยตะ**.

ธรรมที่ชื่อว่า **อุตตระ** เพราะย่อมข้ามพ้น คือ ย่อมละธรรมเหล่าอื่นไป. ที่ชื่อว่า **สตุตตระ** เพราะมีอุตตรธรรมอันสามารถเพื่ออันข้ามพ้นตนขึ้นไป. ที่ชื่อว่า **อนุตตรธรรม** เพราะอุตตรธรรมของธรรมเหล่านั้นไม่มี.

ธรรมเหล่านี้ ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ร้องไห้ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **ธนะ** คำว่า **ธนธรรม** นี้เป็นชื่อของกิเลสมีรากะเป็นต้นที่สัตว์ทั้งหลายถูกกิเลสครอบงำแล้ว ย่อมร้องไห้คร่ำครวญโดยประการต่าง ๆ ธรรมที่ชื่อว่า **สธนะ** เพราะมีธนธรรมด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ และด้วยสามารถแห่งการตั้งอยู่ในฐานเดียวกันแห่งการละ ธรรมที่ชื่อว่า **อสธนะ** เพราะสธนธรรมของธรรมเหล่านั้น ไม่มีอยู่โดยอาการนั้น.

ว่าด้วยสุดตันตติกทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งสุดตันตติกา ต่อไป.

ธรรมเหล่านี้ ย่อมเสพวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **วิชาภาติ**. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านี้ย่อมยังส่วนแห่งวิชาให้เป็นไปในส่วนแห่งวิชา เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า

วิชาภาติ. ในวิชาภาตินั้น วิชามี ๘ คือ วิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธิ ๑ อภิญญา ๖. ว่าด้วยอรรถแรก ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชาเหล่านั้น ชื่อว่า **วิชาภาติ.** ว่าด้วยอรรถหลัง บรรดาวิชา ๘ เหล่านั้น วิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิชา.** วิชาทั้งหลายที่เหลือเป็นวิชาภาติ เพราะฉะนั้น วิชาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชาที่ดี พึงทราบว่าเป็นวิชาภาตินั้นแหละ แต่ในสุดต้นตึกทุกะในที่นี้ ท่านประสงค์เอาสัมปยุตธรรม. ธรรมเหล่าใดย่อมเสพอวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อวิชาภาติ.** แม้ธรรมที่ยังส่วนแห่งอวิชาให้เป็นไปในหมวดแห่งอวิชา ก็ชื่อว่า **อวิชาภาติ.** ในอวิชาภาตินั้น อวิชามี ๔ คือ ความมืดอันปิดบังทุกข์ ความมืดที่ปิดบังสมุทัยเป็นต้น ๓. แม้ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชาเหล่านั้น ชื่อว่า **อวิชาภาติ** โดยนัยแรกนั้นแหละ บรรดาอวิชาเหล่านั้น อวิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อวิชา** (โดยนัยหลัง) อวิชาที่เหลือ ชื่อว่า **อวิชาภาติ** เพราะฉะนั้น อวิชาอย่างนี้ก็ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชาที่ดี พึงทราบว่าเป็นวิชาภาตินั้นแหละ. ก็ในทุกะนี้ท่านประสงค์เอาธรรมที่สัมปยุตกัน

ธรรมที่ชื่อว่า **วิชชูปมะ** เพราะเปรียบด้วยสายฟ้าเหตุที่ไม่สามารถเพื่อกำจัดความมืด คือ กิเลสได้ด้วยความสามารถง่าอีก. ที่ชื่อว่า **วิชชูปมธรรม** เพราะธรรมเหล่านั้นเปรียบด้วยเพชร เหตุที่สามารถกำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิง ที่ชื่อว่า **พาลธรรม** เพราะเป็นธรรมตั้งอยู่ในพาลทั้งหลายโดยอุปจารแห่งธรรมที่พาลตั้งอยู่. ที่ชื่อว่า **บัณฑิตธรรม** เพราะเป็นธรรมตั้งอยู่ในบัณฑิตทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **พาลธรรม** เพราะกระทำให้เป็นคนโง่. หรือชื่อว่า **บัณฑิตธรรม** เพราะกระทำให้เป็นคนฉลาด. ธรรมดำกระทำจิตไม่ให้ความประภัสสรชื่อว่า **กัณห์ธรรม.** ธรรมขาวกระทำจิตให้ความประภัสสร ชื่อว่า **สุกกธรรม.**

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กัณหาธรรม** เพราะเหตุที่กำเนิดคำ หรือชื่อว่า สุกกธรรม เพราะเหตุที่กำเนิดขาว. ที่ชื่อว่า **ตปนิยธรรม** เพราะข้อมเคื้อดร้อนในโลกนี้ และโลกหน้า ธรรมที่มีใช้ตปนิยธรรม ชื่อว่า **อตปนิยธรรม**.

ทุกะ ๓ มื้ออริวจนทุกะเป็นต้น ว่าโดยอรรถไม่มีการกระทำที่ต่างกัน ในอริวจนทุกะเป็นต้นนี้ ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น จริงอยู่ คำว่า **สิริวทุตโก ธนวทุตโก** เป็นต้นที่กระทำเพียงถ้อยคำเท่านั้น ให้เป็นใหญ่ เป็นไป ชื่อว่า **อริวจนะ** ธรรมที่เป็นคลองแห่งชื่อทั้งหลาย ชื่อว่า **อริวจนปะละ** คำพูดที่ท่านกล่าวอยู่กระทำให้มีเหตุโดยพิสดารอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมใดข้อมปรุ่งแต่ง เพราะฉะนั้น ธรรมนั้นจึงเรียกว่า สังขาร ดังนี้ ชื่อว่า **นิรุตติ**. คลองแห่งนิรุตติธรรมทั้งหลาย เรียกว่า นิรุตติปถธรรม. ธรรมที่ชื่อว่า **ปัญญุตติ** เพราะการแจ้งให้ทราบโดยประการนั้นๆ อย่างนี้ว่า **ตกโก** (การตรึก) **วิตกโก** (วิตก) **สัมมปโป** (ความดำริ). ทางแห่งปัญญาตติทั้งหลาย เรียกว่า ปัญญุตติปถธรรม ในที่นี้แม้จะกล่าวทุกะหนึ่ง ก็พึงทราบประโยชน์ ในถ้อยคำโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในเหตุโคจจะนั้นแหละ.

ว่าด้วยนามรูปทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งนามรูปต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า **นาม** เพราะอรรถว่า การตั้งชื่อ หรือเพราะอรรถว่า น้อมไป หรือว่าเพราะอรรถว่าการให้น้อมไป. ธรรมที่ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่า แดกสลายไป ในสุดตันติกทุกะนี้ มีสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดาร นาม ธรรมจักแจ่มแจ้งในนิกเขปกัณฑ์.

ความไม่รู้ในสัจจะทั้งหลายมีทุกข์สัจจะเป็นต้น ชื่อว่า **อวิขา** ความปรารถนาในภาวะ ชื่อว่า **ภวตัณหา**. สัสสตะ (เที่ยง) ท่านเรียกว่า ภาวะ

ในบทว่า **ภวทิจฺฉิ** ดังนี้ คือทิจฺฉิอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งความเห็นว่ายิ่ง.
ความขาดสูญ ท่านเรียกว่า **วิภะ** ในบทว่า **วิภทิจฺฉิ** ดังนี้ คือ ทิจฺฉิอัน
เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งความขาดสูญ. ทิจฺฉิที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกเที่ยง
ชื่อว่า **สัสสตทิจฺฉิ**. ทิจฺฉิที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกขาดสูญ ดังนี้ ชื่อว่า
อจฺเจตทิจฺฉิ. ทิจฺฉิที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกมีที่สุด ดังนี้ ชื่อว่า **อันตวา-**
ทิจฺฉิ. ทิจฺฉิที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกไม่มีที่สิ้นสุด ดังนี้ ชื่อว่า **อนันตวาทิจฺฉิ**.
ทิจฺฉิที่คล้อยตามขั้นส่วนอดีต ชื่อว่า **ปุพฺพัตถานุทิจฺฉิ**. ทิจฺฉิที่คล้อยตาม
ขั้นส่วนอนาคต ชื่อว่า **อปฺรันทานุทิจฺฉิ**.

ความไม่ละอายท่านให้พิสดารอย่างนี้ว่า กรรมอันใดอันบุคคลควร
ละอาย ย่อมไม่ละอาย กรรมนั้นชื่อว่า **อหิริกะ** อาการที่ไม่เกรงกลัวท่าน
ให้พิสดารไว้อย่างนี้ว่า กรรมใด อันบุคคลควรเกรงกลัว ย่อมไม่เกรงกลัว
กรรมนั้นชื่อว่า **อโนตตปฺปะ** ความละอายชื่อว่า **หิริ** ความเกรงกลัว ชื่อว่า
โอตตปฺปะ.

พึงทราบวินิจฉัยในโทวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่ายาก) เป็นต้น บุคคล
ชื่อว่า **ทุพฺพจะ** (ว่ายาก) เพราะอรรถว่า การกล่าวสอนบุคคลผู้ถือเอาการ
ขัดแย้งต่าง ๆ ผู้ชอบโต้แย้ง ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ การกล่าวสอนนั้นทำได้ยาก กรรม
ของผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า **โทวจัสสะ** ภาวะแห่งกรรมของผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า
โทวจัสสตา. บุคคลผู้ลามกไม่มีศรัทธาเป็นต้น เป็นมิตรของบุคคลนั้นมีอยู่
เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **ปาปมิตร** ภาวะแห่งปาปมิตรนั้น ชื่อว่า
ปาปมิตตตา. พึงทราบโสวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) และกัลยาณมิตร
โดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติทั้งหลายที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า กองอาบัติ ๕ ก็มี กองอาบัติ ๗ ก็มีดังนี้ ชื่อว่า **อาปัตติกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติเหล่านั้น ชื่อว่า **อาปัตติวิภูฐานกุสลา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติทั้งหลาย ชื่อว่า **สมาปัตติกุสลา**. นี่เป็นชื่อของปัญญาที่กำหนดอุปปนาของสมาบัติทั้งหลาย. ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติทั้งหลาย ชื่อว่า **สมาปัตติวิภูฐานกุสลา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ๑๘ อย่าง ชื่อว่า **ธาตุกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในการมนสิการธาตุเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **มนสิการกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาทมีองค์ ๑๒ ชื่อว่า **ปฏิจสมุปบาทกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะนั้น ๆ ชื่อว่า **ฐานกุสลา**. เหตุ ตรัสเรียกว่า ฐานะ จริงอยู่ ผล ชื่อว่า **ย่อมตั้งอยู่** เพราะอาศัยฐานะนั้นเป็นไปแล้ว เพราะฉะนั้น ตรัสเรียกเหตุว่า **ฐานะ**. ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะทั้งหลาย ชื่อว่า **อฐานกุสลา**. ความเป็นผู้เชื่อตรง ชื่อว่า **อาชชวะ**. ความเป็นผู้อ่อนโยน ชื่อว่า **มัททวะ**. ความเป็นผู้อดทนกล่าวคือความอดกลั้น ชื่อว่า **ขันติ**. ความเป็นผู้ยินดีร่าเริง ชื่อว่า **โสรัจจะ** ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน คือความบันเทิงใจและความอ่อนโยน ชื่อว่า **สาขัลยะ**. การปฏิสันถารด้วย ธรรมและอามิสทั้งหลายโดยไม่ให้มีโทษของตนกับผู้อื่น ชื่อว่า **ปฏิสันถาร**. ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ คือความเป็นผู้ทำลายอินทรีย์สังวร ชื่อว่า **อินทริเยสุ อคุตตทวารตา**. ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะด้วยอำนาจแห่งการรับและการบริโภค ชื่อว่า **โภชนะ อมตตณฺณตา**. พึงทราบหมวด ๒ ในระหว่าง ด้วยสามารถการปฏิเสธคำที่กล่าวแล้ว. ความเป็นแห่งบุคคลผู้หลงลืมสติ คือการอยู่ปราศจากสติ ชื่อว่า **มฺหุจฺจัจจะ**. ความเป็นผู้ไม่รู้สีกตัว ชื่อว่า **อสมปชฺชยฺญะ**.

ธรรมที่ชื่อว่า สติ เพราะระลึกได้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะรู้ทั่ว.

พละกล่าวคือการพิจารณาสิ่งที่ยังไม่พิจารณา ชื่อว่า ปฏิสังขานพละ เพราะ
อรธว่าไม่ห้วนไหว. พละที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ โดยวิริยะเป็น
ประธาน ชื่อว่า ภาวนาพละ. ธรรมที่ชื่อว่า สมถะ เพราะยังธรรมอันเป็น
ข้าศึกให้สงบ. ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็นโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจ
แห่งความไม่เที่ยงเป็นต้น. สมถะนั้นแหละชื่อว่า สมถนิมิต ด้วยสามารถ
แห่งนิมิตแห่งสมถะแรกที่พระโยคาวจรถือเอาอาการนั้นแล้วให้เป็นไปอีก. แม้
ในปัสกคานิมิต ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ธรรมที่ชื่อว่า ปัสกคหะ เพราะประกอบสัมปยุตตธรรมไว้. ชื่อว่า
อวิกเขปะ เพราะไม่ขัดสาย. ความวิบัติแห่งศีลคือความไม่สำรวมอันยังศีลให้
พินาศ ชื่อว่า สลวิบัติ. ความวิบัติแห่งทัญญ คือ มิจาทัญญอันยังสัมมาทัญญ
ให้พินาศ ชื่อว่า ทัญญวิบัติ การถึงพร้อมด้วยศีล ชื่อว่า สีสัมปทา
เพราะยังความยินดีราเรงให้ถึงพร้อมด้วยศีล คือให้บริบูรณ์ด้วยศีลนั้นแหละ.
ญาณอันบริบูรณ์ด้วยทัญญ เป็นการถึงพร้อมด้วยทัญญ ชื่อว่า ทัญญสัมปทา.
ความหมดจดแห่งศีล กล่าวคือศีลที่ถึงความเป็นวิสุทธิ ชื่อว่า สลวิสุทธิ.
ชื่อว่า ทัญญวิสุทธิ เพราะสามารถเพื่อบรรลุวิสุทธิคือพระนิพพาน เป็นการ
หมดจดแห่งทัญญกล่าวคือการเห็น. ชื่อว่า ทัญญวิสุทธิ โข ปน และ ยถา
ทัญญิสสุ จ ปธาน ได้แก่ ทัญญวิสุทธิกล่าวคือกัมมัตสกตาญาณเป็นต้น
และความเพียรอันสัมปยุตด้วยทัญญวิสุทธิ นั้นนั่นแหละของบุคคลผู้มีความเห็น
ถูกต้อง มีความเห็นอันเหมาะสม มีความเห็นอันดี.

ความสังเวชกล่าวคือความกลัวอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติเป็นต้น
ชื่อว่า สังเวช. เหตุมีชาติเป็นต้น อันยังความสลดใจให้เกิดขึ้น ชื่อว่า
สังเวชนิยฐาน. ความเพียรอันเป็นอุบายของผู้มีใจสลดอันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้
ชื่อว่า ความเพียร โดยแบบกายของบุคคลผู้มีใจสลดแล้ว. ความเป็นผู้ไม่
สันโดษในการบำเพ็ญกุศลธรรม ชื่อว่า ความไม่ยินดีในกุศลธรรม. ความไม่
ถอยกลับ และไม่ทอดยในความเพียรที่ยังไม่บรรลุพระอรหัต ชื่อว่า ธรรม
ที่ไม่ทำให้ทอดยในความเพียร. ชื่อว่า วิชชา เพราะรู้แจ้ง. ชื่อว่า วิมุตติ
เพราะหลุดพ้น. ญาณในอริยมรรคอันกระทำความสิ้นกิเลส ชื่อว่า ขย ญาณ
(ญาณในความสิ้นกิเลส). ญาณในอริยผลอันเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการไม่เกิดขึ้น
แห่งกิเลสอันมรรคนั้น ๆ ฟังฆ่า เป็นญาณไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปฏิสันธิ ชื่อว่า
อนุปปาเท ญาณ (ญาณในความไม่เกิดขึ้น).

จบอรรถกถาภาติกาอนุพทเพียงนี้

จิตตูปาทกัณฑ์

กุศลธรรม

กามาวจรมหากุศลจิต ๘

จิตดวงที่ ๑

ปทภาษนีย์

[๑๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระกตด้วยโสมนัส^๑ สัมปยุตด้วยญาณ^๒ มีรูปเป็น
อารมณ์ หรือ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มี
โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น
ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข
เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์
มณินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ
หิริพละ โอตตปฺปะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อพยาปาทะ
(สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปฺปะ) กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา
กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา
จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกดา จิตตชุกดา สติสัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา
ปิกคาหะ อวิกเขปะ. มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด
มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

๑. เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ๒. ประกอบด้วยปัญญา

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายบทภาษณีย์กามาวจรกุศล

บัดนี้ เพื่อแสดงธรรมทั้งหลายที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยมาติกา (แม่บท) ตามที่ทรงตั้งไว้โดยชนิดต่าง ๆ จึงเริ่มบทภาษณีย์ นี้ว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน) เป็นต้น.

ในบทภาษณีย์นั้น กามาวจรกุศล นี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ครั้งแรกว่า กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ดังนี้ ในนิเทศแห่งกามาวจรกุศลนั้น มีมหาวาระ ๓ คือ

ธัมมววัฏฐานวาระ (วาระว่าด้วยการกำหนดธรรม)

สังคหวาระ (วาระว่าด้วยการรวบรวม)

สุญญตวาระ (วาระว่าด้วยความว่าง).

บรรดาवาระทั้ง ๓ เหล่านี้ ธัมมววัฏฐานวาระ ทรงตั้งไว้ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอุทเทสवारและนิเทศवार บรรดาอุทเทสवारและนิเทศवार ทั้ง ๒ นั้น อุทเทสวารมี ๔ ปริจเฉท (ตอน) คือ ปุจฉา สมยนิเทศ ธรรมนิเทศ อปปนา. บรรดาอุทเทสवार ๔ ปริจเฉทนั้น ปริเฉทว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา นี้ ชื่อว่า ปุจฉา ปริเฉทว่า ยสฺมี สมเย กามาวจรกุสลํ จิตฺตํ อุปปนฺนํ โหติ ฯเปฯ ตสฺมี สมเย (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ฯลฯ ในสมัยนั้น) นี้ ชื่อว่า สมยนิเทศ (แสดงเวลา) ปริเฉทว่า ผลุโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ผัสสะย่อมมี ฯลฯ ความไม่พึงชานย่อมมี) นี้ ชื่อว่า ธรรมนิเทศ (แสดงธรรม) ปริเฉทว่า

ก็หรือว่า อรูปธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
ก็หรือว่า อรูปธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศล นี้ ชื่อว่า อัปปนา (ฉาน).

ว่าด้วยคำปจณา ๕

ปริเฉทว่าด้วยคำถามที่หนึ่งของอุทเทสวาร ตั้งไว้ ๔ ปริเฉทอย่างนี้
ดังนี้

บรรดาปริเฉทว่าด้วยถามนั้น ปริเฉทว่า กุศลธรรมเป็นไฉน นี้
ชื่อว่า กถะกัมมตาปจณา. แท้จริง คำถามมี ๕ อย่าง คือ

อทิฐุโชตนาปจณา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้)

ทิฐุสังสันทนาปจณา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว)

วิมติเจตนาปจณา (ถามเพื่อตัดความสงสัย)

อนุมติปจณา (ถามเพื่อความเห็นชอบ)

กถะกัมมตาปจณา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)

คำถามเหล่านั้น มีความแตกต่างกันดังนี้

อทิฐุโชตนาปจณาเป็นไฉน ?

โดยปกติ ลักษณะปัญหาใดที่ตนไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ได้พิจารณา

ไม่ไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้ง ยังไม่ชัดเจนบุคคลย่อมถามปัญหาแห่งลักษณะนั้น
เพื่อความรู้ เพื่อเห็น เพื่อพิจารณา เพื่อไตร่ตรอง เพื่อแจ่มแจ้ง เพื่อให้
ชัดเจน นี้ ชื่อว่า อทิฐุโชตนาปจณา.

ทิฐุสังสันทนาปจณา เป็นไฉน ?

โดยปกติ ลักษณะปัญหาใด ที่รู้แล้ว เห็นแล้ว พิจารณาแล้ว

ไตร่ตรองแล้ว แจ่มแจ้งไว้ให้ชัดเจนแล้ว บุคคลย่อมถามปัญหา เพื่อเทียบเคียง
กับบัณฑิตเหล่าอื่น นี้ ชื่อว่า ทิฐุสังสันทนาปจณา.

วิมติเจตนาปุจฉา เป็นไฉน ?

โดยปกติ คนที่เล่นไปสู่ความสงสัยเคลือบแคลงใจ เกิดความเห็น ๒
แง่ว่า อย่างนี้หรือหนอ มิใช่หรือหนอ อะไรหนอ อย่างไรหนอ เขาย่อม
ถามปัญหา เพื่อต้องการตัด ความสงสัย นี้ ชื่อว่า วิมติเจตนาปุจฉา.

อนุมติปุจฉา เป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามปัญหา เพื่อความเห็นชอบของภิกษุ
ทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอย่อมสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน
รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยงไร ? ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์
หรือเป็นสุขเล่า ? เป็นทุกข์พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวน
ไปเป็นธรรมดา ควรหรือหนอเพื่อพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั้นเป็นของเรา
เราเป็นนั่น นั่นอัตตาของเรา ? ข้อนั้นไม่ควรเลยพระเจ้าข้า นี้ ชื่อว่า อนุมติ-
ปุจฉา.

กเถตุกัมมตาปุจฉา เป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามปัญหา เพื่อประสงค์ตรัสแก่ภิกษุ
ทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ก็สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้
เป็นไฉน ? นี้ ชื่อว่า กเถตุกัมมตาปุจฉา.

บรรดาคำปุจฉา ๕ เหล่านั้น คำถาม ๓ เบื้องต้นไม่มีแก่พระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย เพราะเหตุไร. เพราะธรรมอะไร ๆ ที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้วในกาลทั้ง ๓
หรือพ้นจากกาล เป็นอสังขตะอันพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงเห็นแล้ว ไม่
โชติช่วงแล้ว ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้ง ไม่ชัดเจนแล้ว มิได้มี
เพราะเหตุนี้ อทิภูโสธนาปุจฉา จึงไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ธรรมชาติ
ใดอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแทงตลอดแล้วด้วยพระญาณของพระองค์ กิจที่

จะต้องเทียบเคียงของธรรมชาตินั้นกับผู้อื่นจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ หรือ เทวดา หรือมาร หรือพรหมย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ทิฐุสังสันทนาปุจฉา ของพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่มี ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีความสงสัย ทรงข้ามพ้นวิจิกิจฉาแล้ว มีความสงสัยอันขจัดได้แล้วในธรรมทั้งปวง ฉะนั้น วิมติเฉทนาปุจฉาของพระองค์จึงไม่มี. แต่ว่า ปุจฉา ๒ นอกจากนี้ มีอยู่แก่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ในปุจฉา ๒ เหล่านั้น ฟังทราบ กตเม ฐมฺมา กุสลา ดังนี้ว่าเป็นกถะกัมมตาปุจฉา ต่อไป

บรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามในธรรมที่ทรง ยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม ดังนี้ เพราะว่า ด้วยคำสักว่า ฐมฺมา กุสลา ดังนี้ ใคร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อจะรู้ได้ว่า กระทำอะไรแล้ว หรือว่า ย่อมกระทำ อะไร แต่เมื่อตรัสคำว่า กตเม แล้ว ความที่ธรรมอันพระองค์พึงยกขึ้นแสดง เหล่านั้นมาถามแล้ว ก็ย่อมปรากฏ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามในธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม ย่อมทรงแสดงธรรม ที่ตรัสถามด้วยคำถามสองบทว่า ฐมฺมา กุสลา ดังนี้ เนื้อความแห่งธรรม เหล่านั้น ประกาศไว้แล้วแล.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ ไม่ตรัสคำว่า กุสลา ฐมฺมา เหมือน มาติกา แต่ตรัสทำตามลำดับแห่งบทว่า ฐมฺมา กุสลา ตอบว่า เพื่อแสดง เทศนาธรรมทั้งหลายโดยประเภทแล้วแสดงธรรมมีชนิดต่าง ๆ เพราะว่า ใน อภิธรรมนี้ พึงแสดงล้วน ๆ อภิธรรมเหล่านั้นมีประเภทมิใช่น้อยมีชนิดต่าง ๆ มีกุศลเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอภิธรรมนี้ พึงแสดงธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เทศนาไม่ใช่ว่าแสดงโดยโวหาร แต่ธรรมเหล่านั้นพึงแสดงประเภทต่าง ๆ มิใช่น้อย มิใช่แสดงเพียงสักแต่ธรรม เพราะเทศนาโดยประเภทต่าง ๆ ย่อม

นำมาซึ่งญาณในการแยกกลุ่มก้อนและญาณในปฏิสัมภิทา. ฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้น ทรงแสดงเทศนาแห่งธรรมทั้งหลายโดยประเภทว่า กุสลา ฐมฺมา ดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมเหล่าใด ก็พึงแสดงธรรมเหล่านั้น โดยประเภทนั้น ๆ จึงทรงกระทำลำดับบทยนี้ว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา ด้วยว่าเมื่อประเภทธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงแล้ว ประเภทธรรมที่สัตว์เห็นอยู่ ย่อมถูกต้อง และพึงรู้ได้ง่าย.

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า ยสฺมี สมเย กามาวจร กุสลํ จิตฺตํ ต่อไป

ว่าด้วยสมยศัพท์

สมเย นิทฺทิสึ จิตฺตํ จิตฺเตน สมยํ มฺหิ
นิยเมตฺวาน ทิเปตฺตํ ฐมฺเม ตตฺถ ปเภโต
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นมุนี ทรง
แสดงจิตในสมัยเพื่อกำหนดสมัยด้วยจิตแล้ว
แสดงธรรมทั้งหลาย โดยประเภทในสมัย
นั้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงว่า ในสมัยใด กามาวจร-
กุสลจิตเป็นต้น ก็ทรงแสดงจิตในสมัย เพราะเหตุไร เพราะทรงกำหนดสมัย
อย่างนี้ว่า ตสฺมี สมเย ในกาลเป็นที่สุดด้วยจิตที่กำหนดสมัยนั้น ลำดับนั้นเพื่อ
ให้ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายมีผัสสะและเวทนาเป็นต้น ซึ่งเป็นประเภทที่ตรัสรู้ตามได้
ยาก ด้วยสามารถแห่งขณะโดยสิ้น สมฺมูหะ กิจ อารมณฺ์เหล่านั้นในสมัยที่
ทรงกำหนดจิตนั้นอย่างนี้ว่า แม้เมื่อมีสมัยต่างกัน ถ้าสมัยใดมีจิต สมัยนั้น
นั้นแหละ ผัสสะก็มี เวทนามี.

บัดนี้ พึงทราบการพรรณนาตามบทในคำวินิจฉัยว่า **ยสุมี สมเย** เป็นต้นนี้ ต่อไป.

บทว่า **ยสุมี** เป็นอรรถแสดงถึงสัตตมวิภคติโดยไม่แน่นอน.

บทว่า **สมเย** เป็นคำแสดงถึงสมัยที่แสดงไว้โดยไม่กำหนด. สมัยทรงแสดงโดยไม่กำหนดไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. ในคำว่า สมัยนั้น สมยศัพท์ท่านใช้ในอรรถว่า **พร้อมเพรียง ในขณะ ในกาล ในการประชุม ในเหตุ ในทัญญี การได้เฉพาะ การละ การแทงตลอด.**

จริงอย่างนั้น สมยศัพท์นั้น ใช้ในความหมายว่า **ความพร้อมเพรียง** ดังในประโยคมีอาทิอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรแม้วันพรุ่งนี้ พวกเราใคร่ครวญ กาลและความพร้อมเพรียงกันแล้วพึงเข้าไปหา. ใช้ในความหมายว่า **ขณะ** ดังประโยคมีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะ (โอกาส) และสมัยในการอยู่ ประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียวแล. ใช้ในความหมายถึง **กาล (เวลา)** ดังในประโยคมีอาทิว่า ฤดูร้อนเป็นเวลาเร่าร้อน. ใช้ในความหมายว่า **ประชุม** ดังในประโยคมีอาทิว่า การประชุมใหญ่ มีในป่าใหญ่. ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** ดังในประโยคมีอาทิว่า คุณก่อนภททาลิ แม้เหตุที่เธอต้องแทงตลอดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่พระนครสาวัตถีแล แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็จักทรงทราบเราว่า ภิกษุชื้อภททาลิไม่ทำให้บริบูรณ์ ในสิกขา ในศาสนา ของพระศาสดา ดังนี้ คุณก่อนภททาลิ เหตุแม้นี้แล เธอก็ไม่แทงตลอดแล้ว. ใช้ในความหมายว่า **ทัญญี** ดังในประโยคมีอาทิว่า ก็ครั้งนั้นแล ปริพาชกชื้อ อุคคาหมานะ เป็นบุตรของนางสมณมุณฑิกา อาศัยอยู่ในอารามของพระนาง มัลลิกาเทวี อันมีศาลาหลังเดียว แวดล้อมด้วยแถวต้นมะพลับ เป็นที่ประชุม แสดงลัทธิ. ใช้ในความหมายว่า **การได้เฉพาะ** ดังในประโยคมีอาทิว่า

นักปราชญ์ ท่านเรียกว่า บัณฑิต
เพราะการได้เฉพาะซึ่งประโยชน์ในภพนี้
และประโยชน์ในภพหน้า.

ใช้ในความหมายว่า ละ ดังในประโยคมีอาทิว่า ภิกษุได้กระทำที่สุดแห่ง
ทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะโดยชอบ. ใช้ในความหมายว่า การแทงตลอด
ดังในประโยคมีอาทิว่า สภาพแห่งทุกข์มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่าปรุงแต่ง
มีอรรถว่าทำให้เดือดร้อน มีอรรถว่าแปรปรวน มีอรรถว่าควรแทงตลอด
ในสมยศัพท์มีอรรถเป็นอนนถ ด้วยประการฉะนี้.

สมวาโย ขโร กาลโ
สมุโ เหตุเยว จ
เอเต ปญจาปี วิญญูญยา สมยา อิธ วิญญูนา
สมยศัพท์ในอธิการนี้ พึงทราบว่ามี
เพียง ๕ คือ ความพร้อมเพรียง ๑ ขณะ ๑
กาล ๑ ประชุม ๑ เหตุ ๑.

แท้จริงในบรรดาสมยศัพท์ ๕ อย่างเหล่านั้น ในอธิการว่าด้วยกุศลนี้
ว่า ยสุมี สมเย กามาวจร กุสล ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบสมยศัพท์ ๕
มีความพร้อมเพรียงเป็นต้นต่อไป.

บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น ความ
พร้อมเพรียงแห่งปัจจัยพึงทราบว่าเป็น
พร้อมเพรียง ส่วนสมยศัพท์อันเป็นอรรถ
ข้อที่ ๕ (การแทงตลอด) พึงทราบว่าเป็น
ขณะหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง จักรแก้วทั้ง ๔ ก็
พึงทราบว่าเป็นขณะ.

จริงอยู่ ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยทั้งหลายที่ดำรงอยู่ด้วยความเป็นเหตุ อันยังผลทั่วไปให้สำเร็จนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความพร้อมเพรียงในที่นี้ ส่วนสมยศัพท์มีอรรถที่ ๕ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า คุณก่อนิกษุทั้งหลาย ขณะและสมัยในการอยู่ประพาศพรหมจรรย์มีประการเดียวแล ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นขณะหนึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง จักร (การถึงพร้อม) ๔ คือ

ปฏิรูปเทสวาโส (การอยู่ในประเทศที่สมควร)

สปปริสุปนิสสุโย (การคบสัตบุรุษ)

อตุตสุมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ)

ปทุพเพกตปุญญตา (ความเป็นผู้มีบุญทำไว้ก่อน)

ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบาลีนี้ว่า คุณก่อนิกษุทั้งหลาย จักร ๔ ประการนี้เป็นเครื่องดำเนินไปของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ประกอบแล้ว ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นขณะ ด้วยอรรถว่าเป็นโอกาสรวมจักร ๔ เหล่านั้นเป็นอันเดียวกัน. ด้วยว่า จักร ๔ เหล่านั้นเป็นโอกาสในการยังกุศลให้เกิดขึ้น. ครั้นทราบสมยศัพท์ คือ ความพร้อมเพรียง และขณะอย่างนี้แล้ว บัณฑิตพึงทราบคำชี้แจงในสมยศัพท์ทั้งหลายมีกาลเป็นต้นเหล่านี้ ต่อไป.

บัญญัติ ชื่อว่า กาล เพราะอาศัยธรรม

นั้น ๆ ก็กาลนั้น เป็นเพียงโวหาร (มิใช่

ปรมาตม) กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น พึง

ทราบว่าเป็นการพร้อมเพรียง (สมุหะ).

บัญญัติ ชื่อว่า กาล เพราะอาศัยธรรมนั้น ๆ อย่างนี้ คือ

เพราะอาศัยธรรมทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า จิตตกาโล (กาลแห่งจิต

รูปกาโล (กาลแห่งรูป) หรือเพราะอาศัยการประพาศธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า

อดีตธรรม อนาคตธรรม หรือเพราะอาศัยลำดับแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า
กาลนี้เป็นกาลแห่งพืช กาลนี้เป็นกาลแห่งหน่อ หรือเพราะอาศัยลักษณะแห่ง
ธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นกาลเกิด นี่เป็นกาลแก่ หรือเพราะอาศัยกิจแห่ง
ธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า กาลเป็นที่เสวยอารมณ์ กาลเป็นที่จำอารมณ์ หรือ
เพราะอาศัยกิจที่สัตว์ต้องทำโดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นกาลอาบน้ำ เป็นกาลคืบน้ำ
หรือเพราะอาศัยอิริยาบถโดยนัยเป็นต้นว่า กาลที่เดิน กาลที่ยืน หรือเพราะ
อาศัยการหมุนเวียนของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โดยนัยเป็นต้นว่า กาล (เวลา)
เช้า เย็น กลางวัน กลางคืน หรือเพราะอาศัยการประชุมแห่งกาล กล่าวคือ
กลางวันและกลางคืนเป็นต้น โดยนัย ครึ่งเดือน หนึ่งเดือนเป็นต้น. ก็กาลนั้น
บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเพียงบัญญัติเท่านั้น เพราะไม่มีสภาวะ (ภาวะของตน).

ส่วนหมวดแห่งธรรมทั้งหลายมีผัสสะและเวทนาเป็นต้นนั้น ท่านชี้แจง
ไว้ว่า เป็นการประชุม (สมุหะ) ในอธิการนี้. ครั้นทราบสมัยที่ใช้คำว่า กาล
และประชุมอย่างนี้แล้ว พึงทราบสมัยศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า เหตุ ต่อไป.

เหตุติ ปัจจโย เจตถ ตสฺส ทวารวเสน วา

อนกภาโวปี วิญญะโย ปัจจยานํ วเสน วา

กัณฺธสมยศัพท์นี ปัจจยิ ชีวํ เหตุ

บัณฑิตพึงทราบความที่เหตุนั้น มีมากอย่าง

แม้ด้วยทวารหรือด้วยปัจจัยทั้งหลาย

จริงอยู่ ในอธิการนี้ ปัจจยนั้นเอง ชื่อว่า เหตุ บัณฑิตพึงทราบความ
ที่เหตุนั้นมีมากอย่างด้วยสามารถแห่งทวาร หรือปัจจัยทั้งหลาย. พึงทราบ
อย่างไร? จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปัจจัย ๔ มีจักขุ รูป อาโลกะ
มนสิการเป็นต้น แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เกิดขึ้นในจักขุทวารเป็นต้น และ

ตรัสปัจจัย ๒๔ ในมหาปกรณ์ โดยนัยมีอาทิว่า เหตุปัจจัย ดังนี้. บรรดาปัจจัยเหล่านั้นยกเว้นวิปากปัจจัย ปัจจาสาทปัจจัย แล้วที่เหลือเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายทั้งนั้น. แต่ในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นเหตุ บัณฑิตพึงทราบความที่เหตุนั้นเป็นปัจจัยมากอย่าง ด้วยสามารถแห่งทวารนี้ หรือด้วยสามารถแห่งปัจจัยอย่างนี้ อรรถทั้ง ๕ มีความพร้อมเพียงเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบที่ท่านกำหนดด้วยสมยศัพท์ในอธิการนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร บรรดาอรรถเหล่านี้ ท่านไม่กำหนดเอาอรรถอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว แต่กำหนดเอาทั้งหมด.

ตอบว่า เพราะการแสดงอรรถที่แตกต่างกันนั้น ๆ ด้วยสมยศัพท์นั้น ๆ มีอยู่.

จริงอยู่ บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น สมยศัพท์กล่าวคือความพร้อมเพียงย่อมแสดงถึงความเป็นไปโดยเหตุมิใช่น้อย ด้วยสมยศัพท์อันนั้น ย่อมมีการปฏิเสธลัทธิที่มีเหตุเดียว. ก็ธรรมดาว่าความพร้อมเพียงย่อมมุ่งถึงสิ่งที่อาศัยกันและกันในการยังผลทั่วไปให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงอรรถแม้เห็นว่าชื่อว่า ผู้สร้างคนเดียวย่อมไม่มี. ก็โดยสภาวะ เมื่อผู้สร้างมีอยู่ ก็ไม่ควรเพ่งถึงเหตุอื่น ด้วยลักษณะอย่างนี้ จะเป็นการปฏิเสธคำที่มีอาทิว่า สุขและทุกข์ อันตนทำเอง โดยแสดงถึงความไม่มีผู้กระทำคนใดคนหนึ่งนั้น.

ในคำที่กล่าวที่แล้วนั้น หากจะมีคำทั่วว่า คำใดที่กล่าวแล้วย่อมแสดงความเป็นไปโดยเหตุมิใช่น้อย คำนั้นก็มิถูกขี เพราะเหตุไร. เพราะสิ่งที่ไม่เป็นเหตุ ไม่มีในความพร้อมเพียงกัน แม้ในความพร้อมเพียงก็เป็นเหตุไม่ได้จริงอยู่ เมื่อคนตาบอดคนหนึ่งไม่อาจเห็น คนตาบอดตั้งร้อยก็ย่อมไม่เห็น.

ตอบว่า ที่ว่าไม่ถูก หากว่าไม่ เพราะความที่เหตุยังผลทั่วไปให้สำเร็จ ได้ตั้งอยู่แล้ว ชื่อว่า ความพร้อมเพรียง หาใช่เหตุสักว่าการประชุมแห่ง เหตุมิใช่น้อยไม่. ก็ผลทั่วไป ชื่อว่าการเห็นของบุคคลผู้ตาบอดทั้งหลายหา มิไม่. เพราะเหตุไร เพราะแม้เมื่อคนตาบอดตั้งร้อยมีอยู่ ผลโดยทั่วไปก็ไม่มี ก็ผลอันทั่วไปนั้น ของจักขุเป็นต้นมี เพราะความที่ธรรมมีจักขุวิญญาณเหล่านั้น มีอยู่.

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีเหตุทั้งหลายในความไม่พร้อมเพรียงเป็นเหตุ ในความพร้อมเพรียงสำเร็จได้ ข้อนี้พึงทราบไว้ เพราะความไม่มีผลในความ ไม่พร้อมเพรียง แต่มีผลในความพร้อมเพรียง เพราะว่า เมื่อจักขุเป็นต้น บกพร่อง จักขุวิญญาณก็มีไม่ได้ และเมื่อจักขุเป็นต้นไม่บกพร่อง จักขุวิญญาณ จึงสำเร็จประจักษ์แก่สัตว์โลก นี่เป็นการแสดงอรรถด้วยสมยศัพท์ คือความ พร้อมเพรียงก่อน.

ส่วนขณะที่ ๘ เว้นขณะทั้ง ๘ ท่านเรียกว่า ขณะเพราะอรรถว่าเป็น โอกาส กล่าวคือจักร ๔ มีการอยู่ในประเทศอันสมควรเป็นต้น ขณะนั้น เว้น ความพร้อมเพรียงแห่งขณะ คือ ความเป็นมนุษย์ การเสด็จอุบัติขึ้นแห่ง พระพุทธเจ้า การฟังพระสัทธรรม และมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเสียก็มีไม่ได้ และ ความเป็นมนุษย์เป็นต้น เป็นภาวะที่ได้โดยยาก โดยการอุปมาด้วยเตาตาบอด เป็นต้น กุศลอันเป็นอุปการะแก่โลกุตรธรรมทั้งหลาย อันประกอบด้วยขณะ อันแสนจะได้ยากแท้ เพราะความที่ขณะเป็นของหาได้โดยยาก ดังพรรณนา มาจะนี้.

บรรดาสมยศัพท์ตามที่กล่าวแล้ว สมยศัพท์กล่าวคือขณะย่อมต้องถึง ความเป็นของได้โดยยาก เพราะเป็นการเกิดขึ้นแห่งกุศล ว่าโดยฐานะที่แสดง

อยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านปฏิเสธการอยู่ด้วยความประมาทของชนผู้ได้ขณะ
แล้ว ทำขณะให้เป็นโมฆะ เพราะการไม่ยังกุศลนั้นอันประกอบด้วยขณะให้
เกิดขึ้น อรรถนี้ท่านอธิบายไว้ด้วยสมยศัพท์ กล่าวคือ ขณะ.

ก็ธรรมดาว่า การเป็นของกุศลจิตนี้ นั้นเป็นของน้อยยิ่งนัก ก็การที่
กุศลจิตนั้นเป็นของน้อยยิ่งนักนั้น พึงทราบด้วยสามารถแห่งอรรถกถาพระสูตร
นี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า ความเร็วของดวงจันทร์และดวง-
อาทิตย์ เร็วกว่าความเร็วของบุรุษ เทวดาผู้ไปข้างหน้าของพระจันทร์และ
พระอาทิตย์ เรียกว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ อายุสังขารทั้งหลายย่อมสิ้นไป
เร็วกว่านั้น. จริงอยู่ สูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลเล็กน้อยของรูป-
ชีวิตินทรีย์ก่อน รูปที่เกิดขึ้นเฉพาะแล้วยังตั้งอยู่เพียงใด จิต ๑๖ ดวงเกิดขึ้น
แล้วดับเพียงนั้น แม้การอุปมาด้วยข้อที่จิตเหล่านั้นเป็นของเล็กน้อยโดยกาล
ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นไปรวดเร็ว แม้การเปรียบก็กระทำไม่ได้ง่ายดังนี้.
บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น สมยศัพท์กล่าวคือ กาลย่อมแสดงถึงความเล็กน้อย
ยิ่งของกาลที่เป็นไปในกุศลจิตด้วยประการฉะนี้ ว่าด้วยฐานะที่ทรงแสดงอยู่
อย่างนี้ เป็นโอวาทที่ทรงประทานไว้ว่า จิตนี้แทบตลอดได้ยากเหมือนการ
รื้อยแก้วมุกดาโดยแสงสว่างแห่งฟ้าแลบ เพราะความที่จิตมีเวลาเป็น
ไปน้อยยิ่ง เพราะฉะนั้น พวกเธอพึงทำความอุตสาหะให้มาก และความเื้อเพื่อ
ให้มาก ในการแทบตลอดจิตนี้ ดังนี้. เนื้อความนี้แสดงสมยศัพท์คือกาล.

ส่วนสมยศัพท์ กล่าวคือการประชุม ย่อมแสดงความคิดเห็นพร้อมกัน
แห่งธรรมแม้มิใช่น้อย จริงอยู่ กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น ท่านกล่าวว่า
การประชุม ดังนี้ อนึ่ง จิตเมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดในกองแห่งธรรมนั้นพร้อม

กับธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งหลาย มิใช่น้อย โดยฐานะที่แสดงอยู่อย่างนี้ เป็นอันว่าแสดงการปฏิเสธความเกิดขึ้นแห่งธรรมอย่างเดียวนั่นเอง. เนื้อความนี้แสดงสมยศัพท์กล่าว คือ การประชุม.

ส่วนสมยศัพท์กล่าวคือเหตุ ย่อมแสดงความเป็นไปอันประกอบด้วย ธรรมอื่น. จริงอยู่ บทว่า ยสฺมึ สมเย อธิบายว่า เมื่อเหตุอย่างใดมี กุศลก็ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงแสดงเวลาที่ธรรมมีการเป็นไปโดยอาศัยเหตุอื่น เพราะมีเหตุเป็นไป ด้วยฐานะที่แสดงอยู่อย่างนี้ จึงเป็นอัน ปฏิเสธความสำคัญผิดว่า ธรรมทั้งหลายเป็นไปในอำนาจของตนได้. เนื้อความนี้แสดงความเป็นไปได้ด้วยสมยศัพท์กล่าวคือเหตุ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยสฺมึ สมเย อธิบายว่า ในกาลใด ด้วยอำนาจแห่งสมยศัพท์ กล่าวคือ กาล. พึงทราบเนื้อความแห่งสมยศัพท์ คือ การประชุมในบทว่า ยสฺมึ สมฺมเห นี้ ได้แก่ บรรดาสมยศัพท์ทั้งหลาย คือ ขณะความพร้อมเพรียง และเหตุ มีอยู่ คือ เมื่อมีขณะใด มีความพร้อมเพรียงใด มีเหตุใด กามาวจรกุศลจิต ย่อมเกิดขึ้น เมื่อกามาวจรกุศลจิตนั้นนั่นแหละ มีอยู่ ธรรมทั้งหลายแม้มีผัสสะเป็นต้นก็เกิดขึ้น ดังนี้ เพราะสมยศัพท์กล่าวคือ กาล และการประชุมเป็นอธิกฐานะ (เป็นอาธารัตตมวิภักติ ให้แปลว่า ใน).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วุตฺตธมฺมานํ นี้ เป็นสัตว์มีวิภักติด้วย สามารถแห่งอธิกฐานะ อธิบายว่า ภาวะในธรรมเหล่านั้น พึงกำหนดด้วยภาวะแห่งสมยศัพท์ กล่าวคือขณะ ความพร้อมเพรียง และเหตุ เพราะฉะนั้น ในคำว่า วุตฺตธมฺมานํ นี้ จึงเป็นสัตตมวิภักติ ด้วยสามารถการกำหนดภาวะด้วยภาวะ

อธิบายคำว่ากามาวจร

บทว่า กามาวจร ได้แก่ จิตที่นับเนื่องในกามาวจรธรรมทั้งหลาย ที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมเป็นกามาวจร เป็นไฉน? คือ เบื้องต่ำมี อเวจिनรกเป็นที่สุด เบื้องบนมีสวรรคชั้นปรนิมมิตวสวัตติเป็นที่สุด.

ในกามาวจรมัน มีวจนัตถะ (ความหมายของถ้อยคำ) ดังต่อไปนี้

ว่าโดยอุทาน กามมี ๒ คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม. บรรดากาม ทั้ง ๒ นั้น ว่าโดยอรรถ กิเลสกามได้แก่ฉันทราคะ วัตถุกามได้แก่วิญญูชะอันเป็นไปในภูมิ ๓ อนึ่ง กิเลสกามชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า ย่อมใคร่ วัตถุกามชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า วัตถุอันเขาใคร่. ก็กามทั้ง ๒ อย่างนั้น ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใดด้วยสามารถแห่งความเป็นไป ประเทศนั้นมี ๑๑ คือ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ เทวโลก ๖ ชั้น. กามย่อมท่องเที่ยวไปในที่นี้ เพราะฉะนั้น ที่นี้จึงชื่อว่า กามาวจร จตุการท่องเที่ยวไปกับพวกเกวียน. เหมือนอย่างว่า พ่อค้าเกวียน ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใด ประเทศนั้น ท่านเรียกว่า บุรุษผู้เที่ยวไปกับพ่อค้าเกวียน ถึงจะมีสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า เหล่าอื่นท่องเที่ยวไปด้วย แม้มีอยู่ ท่านก็กำหนดเฉพาะชนผู้เที่ยวไปเหล่านั้น ฉนฺได ประเทศนี้ ท่านก็เรียกว่า กามาวจรเท่านั้น เพราะแม่เมื่อรูปาวจร เป็นต้นเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปในประเทศนั้น ท่านก็กำหนดเอาเฉพาะกามาวจร เหล่านี้เท่านั้น ฉนฺตนั้น. กามนี้ท่านเรียกว่า กามเท่านั้น เพราะลบบทหลัง เสีย เหมือนรูปภพ ท่านเรียกว่า รูป ฉนฺได จิตนี้ ย่อมท่องเที่ยวไปในกาม กล่าวคือ ๑๑ ประเทศนี้ฉนฺตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า กามาวจร.

จิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในรูปภพและอรุภพแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ช้างใหญ่มีชื่ออันได้แล้วว่า เข้าสู่สงคราม เพราะการหยั่งลงสู่สงคราม แม้จะ

เที่ยวไปในเมือง เขาก็เรียกว่า ช้างสงครามนั้นแหละ สัตว์จำนวนมากที่เที่ยวไปบนบกและในน้ำ แม้ยืนอยู่ในที่มีไช่บกและมีไชน้ำ เขาก็เรียกว่า สัตว์ที่วไปบนบกและเที่ยวไปในน้ำ ฉนใด จิตนี้ แม้เที่ยวไปในที่อื่น ๆ ก็พึงทราบวากามาวจร (ท่องเที่ยวไปในกาม) ฉนนันเหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง กามยอมท่องเที่ยวไปในจิตนี้ ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์ แม้เพราะเหตุนั้น จิตนี้ ก็เรียกว่า กามาวจร. กามนั้นยอมท่องเที่ยวไปแม้ในรูปภพและอรุภพแม้ก็จริงถึงอย่างนั้นก็พึงทราบอุปมานี้ เหมือนเขากล่าวว สัตว์ที่ชื่อว่า ลูกโค เพราะมันส่งเสียงร้อง ที่ชื่อว่า กระบือ เพราะมันนอนแผ่นดิน สัตว์มีจำนวนเท่าใด ก็ตามจะส่งเสียงร้องหรือนอนบนแผ่นดินก็ตาม สัตว์ทั้งหมดเหล่านั้นหา มีชื่ออย่างนั้นไม. ก็อีกอย่างหนึ่ง จิตใด ยอมท่องเที่ยวไปสู่ปฏิสนธิในกาม กล่าวคือกามภพ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า กามาวจร.

อธิบายคำว่า กุศล

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า กุศล ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า กุศล ด้วยอรรถทั้งหลายมีการตัดบาปทั้งหลายเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า กุศล ด้วยอรรถว ความไม่มีโรค ด้วยอรรถว ไม่มีโทษ และด้วยอรรถว เกิดแต่ความฉลาด.

บัณฑิตพึงทราบธรรมที่ชื่อว่า กุศล ด้วยอรรถว ไม่มีโรค เพราะความไม่มีความกระสับกระส่ายด้วยกิเลส ไม่มีความป่วยไข้คือกิเลส ไม่มีพยาธิคือกิเลสในอรุปรธรรมเลย เหมือนคำที่ท่านกล่าวว่า ชื่อว กุศล ด้วยอรรถว ไม่มีโรค เพราะไม่มีความกระสับกระส่ายในร่างกาย เพราะไม่มีความป่วยไข้ในร่างกาย เพราะไม่มีพยาธิในร่างกาย ฉนในคำว่า ความไม่มีโรคมีแก่ท่านผู้เจริญบ้างแลหรือ. ก็ธรรมที่ชื่อว่า กุศล ด้วยอรรถว ไม่มีโทษ เพราะความ

ไม่มีโทษที่ควรเว้นกิเลส โทษที่ประทุษร้ายคือกิเลส โทษที่กระวนกระวายคือกิเลส. ปัญญา ท่านเรียกว่า โกสัลละ (ความเป็นผู้ฉลาด) ธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่า เกิดแต่ความฉลาดเพราะความเกิดขึ้นแต่ปัญญาชื่อว่า **โกสัลละ**.

คำว่า กุศล ที่เป็นญาณสัมปยุตจกัไว้ก่อน แต่คำว่ากุศลที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอย่างไร. แม้กุศลที่เป็นญาณวิปยุตนั้นก็เป็ กุศลนั้นแหละ ด้วยรูปหิ ศัพท. เหมือนอย่างว่า พัดที่บุคคลทำด้วยเสื่อรำแพนไม่ได้ทำด้วยใบตาล เขาก็เรียกกันว่า พัดใบตาลนั้นแหละ ด้วยรูปหิ ศัพท เพราะสิ่งนั้นคล้ายกัน ฉะนั้น กุศลแม้เป็นญาณวิปยุต บัณฑิตก็พึงทราบว่าเป็นกุศลนั้นแหละ ฉะนั้น. แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) กุศลที่เป็นญาณสัมปยุตได้ชื่อว่า **กุศล** ถึง ๓ อย่าง คือ ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ ด้วยอรรถว่าเกิดแต่ความฉลาด. กุศลที่เป็นญาณวิปยุต ได้ชื่อว่า **กุศล** เพียง ๒ อย่างเท่านั้น. เพราะฉะนั้น กุศลใดที่กล่าวไว้แล้วโดยการบรรยายถึงชาดกก็ดี โดยการบรรยายถึงพาหิรสุตระก็ดี โดยการบรรยายถึงพระภิธรรมก็ดี กุศลนั้นทั้งหมดย่อมได้ในจิตนี้ด้วยอรรถแม่ทั้ง ๓. กุศลนี้นั้น ว่าโดยลักษณะกิจตุกะ คือ กุศล

มีสุขวิบากอันไม่มีโทษ เป็นลักษณะ

มีการกำจัดอกุศล เป็นรศ มีการผ่องแผ้ว

เป็นปัจจุปฏิฐาน มีโยนิโสมนสิการ หรือมี

ความไม่มีโทษเป็นปทัฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง กุศลชื่อว่า **มีความไม่มีโทษ** เป็นลักษณะนั้นแหละ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่มีโทษ มีความผ่องแผ้วเป็นรศ มีวิบาก

ที่หน้าปรารภเป็นปัจจุปัญฐาน มีโยนิโสมนสิการหรือความไม่มีโทษเป็น
ปทัฏฐาน.

จริงอยู่ ในธรรมทั้ง ๔ มีลักษณะเป็นต้น สภาวะหรือความเสมอกัน
แห่งธรรมนั้น ๆ ชื่อว่า **ลักษณะ** กิจ (หน้าที่การงาน) หรือสัมปัตติ (การ
ถึงพร้อม) ชื่อว่า **รส**. อาการปรากฏ หรือผล ชื่อว่า **ปัจจุปัญฐาน**.
เหตุใกล้ ชื่อว่า **ปทัฏฐาน**. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวธรรมทั้งหลายมีลักษณะ
เป็นต้นในที่ใด ๆ ฟังทราบความแตกต่างกันแห่งธรรมเหล่านั้นในที่นั้น ๆ
โดยนัยนี้แล.

อธิบายคำว่าจิต

ฟังทราบวินิจฉัยในบทว่า **จิตตํ** สภาวะที่ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า
ย่อมคิด คือว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **จิต** นี้ ทั่วไป
แก่จิตทั้งปวง เพราะฉะนั้น ในบทว่า **จิตตํ** นี้ จิตใดที่เป็นกุศล อกุศล
และมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ จิตนั้นชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า ย่อมสั่งสมสันดาน
ของตนด้วยสามารถแห่งชวนวิถิ. ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชาติ
อันกรรมและกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบาก. อีกอย่างหนึ่ง แม้ทั้งหมด ชื่อว่า **จิต**
เพราะความเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร. ชื่อว่า **จิต** เพราะการทำให้วิจิตร
ฟังทราบเนื้อความในบทว่า **จิตตํ** นี้ ดังพรรณนามาจะนี้.

บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมีรากะก้อย่างหนึ่ง จิตมีโทษะก้อย่างหนึ่ง จิต
มีโมหะก้อย่างหนึ่ง จิตเป็นกามาวจรก้อย่างหนึ่ง จิตเป็นรูปาวจรเป็นต้น
ก้อย่างหนึ่ง จิตมีรูปเป็นอารมณ์ก้อย่างหนึ่ง จิตมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์
ก้อย่างหนึ่ง บรรดาจิตแม้ที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ก้อย่าง-
หนึ่ง จิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ก้อย่างหนึ่ง แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้น

เป็นอารมณ์กันนี้แหละ ในจิตเหล่านั้น แม้ทั้งหมด หินจิตก็อย่างหนึ่ง มัชฌิมจิตก็อย่างหนึ่ง ปณีตจิตก็อย่างหนึ่ง ถึงในจิตที่เป็นหินจิตเป็นต้น จิตที่มีฉันทะเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีวิริยะเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง ฯลฯ จิตที่มีมังสาเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเหล่านี้เป็นธรรมวิจิตร ด้วยสามารถแห่งสัมปยุตธรรม ภูมิ อารมณ์ เป็นหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ และอธิบดี. ก็บรรดาจิตเหล่านี้ เป็นจิตแต่ละดวง มิใช่จิตทั้งหลายเลย ถึงอย่างนั้น จิตนั้นก็ชื่อว่า จิต เพราะรวมอยู่ในความวิจิตรทั้งหลาย บรรดาจิตเหล่านั้น จิตดวงใดดวงหนึ่งสมควรเรียกว่าจิต เพราะเป็นธรรมวิจิตร. ชื่อว่า จิต เพราะความวิจิตรอย่างนี้ก่อน.

ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร อย่างไร ?

จริงอยู่ ชื่อว่า วิจิตรอันยิ่งกว่าจิตรกรรม ไม่มีในโลก ธรรมดาว่า ลวดลายแม้ในความวิจิตรนั้น ก็เป็นความวิจิตรคือความงดงามยิ่งนัก. พวกจิตรกรเมื่อกระทำจิตรกรรมนั้นก็เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า รูปมีอย่างต่าง ๆ เราควรทำอย่างนี้ ในที่นี้ ดังนี้. การทำอันวิจิตร อันสำเร็จแล้วด้วยก็มีการเขียน การระบายสี การทำสีให้เรืองรอง และการสลัปสีเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในความวิจิตรกล่าวคือลวดลาย ย่อมสำเร็จแต่จิตรกรรมนั้น. การเกิดขึ้นแห่งศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกอย่างนี้ ศิลปะทั้งหมดนั้น อันจิตเท่านั้นคิดว่า รูปนี้จะมีข้างบนรูปนี้ รูปนี้จะมีข้างล่างของรูปนี้ รูปนี้จะมีที่ข้างทั้ง ๒ ของรูปนี้แล้วจึงกระทำ จิตรกรรมนั้นอันข้างล่างให้วิจิตรแล้ว ฉันทใด แม้จิตที่ทำให้สำเร็จความวิจิตร ก็ชื่อว่า จิต ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะกระทำให้วิจิตรด้วยอาการอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง จิตนั้นแหละ ชื่อว่า วิจิตรกว่าจิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรม

ทุกชนิดตามที่คิด. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ลวดลายอันวิจิตร พวกเธอเห็นแล้วหรือ พวกภิกษุกราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ลวดลายอันวิจิตรเมื่อนั้นแลอันจิตนั้นเองคิดแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตเท่านั้น วิจิตรกว่าลวดลายอันวิจิตรเมื่อนั้นแล.

อนึ่ง จิตที่เป็นไปภายในต่างชนิดโดยกรรม เพศ สัญญา และโวหาร เป็นต้น ในคติทั้งหลาย มีเทวดา มนุษย์และสัตว์เดรัจฉานนี้ใด จิตเมื่อนั้นก็ กระทำให้วิจิตรแล้วเหมือนกัน.

จริงอยู่ กุศลกรรมและอกุศลกรรม อันต่างโดยกรรมมีกายกรรม เป็นต้น ที่เป็นไปโดยนัยมีทาน ศีล ความเบียดเบียน และความโอ้อวด เป็นต้น สำเร็จแล้วด้วยจิต ชื่อว่า มีความต่างกันเพราะกรรม. สันฐานแห่งอวัยวะ มีมือ เท้า ท้อง กือ และหน้าเป็นต้นในคติทั้งหลายนั้น ๆ แตกต่างกันไป ด้วยความต่างกันแห่งกรรมนั้นแหละ ชื่อว่า ความต่างกันแห่งเพศ. เมื่อ สัญญาเกิดขึ้นว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งสันฐานตามที่ ถือเอา เพราะความต่างกันแห่งเพศ ชื่อว่า ความต่างกันแห่งสัญญา. เมื่อชนทั้งหลายร้องเรียกด้วยคำว่า หญิง หรือว่า ชาย ดังนี้ อันสมควรแก่ สัญญา เพราะความต่างกันแห่งสัญญา ชื่อว่า ความต่างกันแห่งโวหาร. แต่เพราะเหตุที่บุคคลทำกรรมอันให้เกิดอรรถาพจน์ ๆ ด้วยสามารถแห่งความ ต่างกันแห่งโวหารอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าจักเป็นหญิง ข้าพเจ้าจักเป็นชาย ข้าพเจ้า จักเป็นกษัตริย์ ข้าพเจ้าจักเป็นพราหมณ์ ดังนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ความต่างกัน แห่งกรรม เพราะความต่างกันแห่งโวหาร. ก็ความต่างกันแห่งกรรมนั้น ๆ เมื่อจะยังภพตามที่ปรารถนาให้เกิดขึ้น ย่อมให้เกิดขึ้นด้วยคติ เหตุใด เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ความต่างกันแห่งคติ เพราะความต่างกันแห่งกรรม.

อนึ่ง ความที่สัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ เกิดเป็นสัตว์ไม่มีเท้าและสัตว์ ๒ เท้า เป็นต้น เกิดเป็นสัตว์สูงและต่ำเป็นต้นในคตินั้น ๆ เกิดเป็นผู้มีผิวพรรณดีและผิวพรรณทราม เป็นต้น เป็นผู้มียากและเสื่อมยาก เป็นต้น ในอรรถาพจน์นั้น ๆ ย่อมปรากฏเพราะความต่างกันแห่งกรรมนั้นแหละ. เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นไปในภายในต่างโดยกรรม เพศ สัญญา และโวหารเป็นต้นในคติทั้งหลายอันต่าง โดยความเป็นเทวดา มนุษย์ และสัตว์เดรัจฉานทั้งหมดนั้นแหละ พึงทราบว่า อันจิตนั้นเองกระทำแล้ว. เนื้อความนี้นั้น พึงทราบด้วยสามารถพระสูตรที่ยังมิได้ขึ้นสู่สังคีตินี้. สมจริงดังที่ท่านกล่าวว่า การกำหนดประเภทของความต่างกันของเพศที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทของความต่างกันแห่งกรรมที่มีมาก การกำหนดประเภทของความต่างกันของความต่างกันของสัญญาที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทของความต่างกันแห่งเพศที่มีมาก การกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของโวหารที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของสัญญาที่มีมาก การกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของกรรมที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทของความต่างกันแห่งโวหารที่มีมาก ความต่างกันแห่งคติของสัตว์ทั้งหลายย่อมปรากฏ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มี ๒ เท้า มี ๔ เท้า มีเท้ามาก มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ความต่างกันแห่งความอับดีของสัตว์ทั้งหลาย คือความสูงต่ำ เลวประณีต ไปสู่สุคติและทุกคติ ย่อมปรากฏเพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม ความต่างกันในอรรถาพจน์ของสัตว์ทั้งหลาย คือความเป็นผู้มีผิวพรรณดีและผิวพรรณทราม ความเป็นผู้มีชาติดีและไม่ดี ความเป็นผู้ที่ทรวทรวงดีและไม่ดีย่อมปรากฏ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม ความต่างกันในโลกธรรมของสัตว์ทั้งหลายในความมียากเสื่อมยาก มียศเสื่อมยศ

นินทา สรรเสริญ สุขและทุกข์ ย่อมปรากฏเพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม
ดังนี้.

แม้ข้ออื่นอีก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า

เพศย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัญญา

ย่อมเป็นไปเพราะเพศ สัตว์ทั้งหลายย่อมลง

ความต่างกันเพราะสัญญาว่า นี่เป็นหญิงหรือ

เป็นชาย สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม

หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลาย

มีกรรมเป็นเครื่องผูกพัน คุจลัมสลักเพลาธ

ที่ไปอยู่ บุคคลย่อมได้เกียรติ ได้การ

สรรเสริญก็เพราะกรรม ย่อมได้ความเสื่อม

การถูกประหาร และการจองจำก็เพราะ

กรรม บุคคลรู้ความต่างกันแห่งกรรมนั้น

แล้ว โฉนเล่าจึงพูดว่ากรรมไม่มีในโลก.

ดูก่อนมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม
มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง กรรมย่อมจำแนก
สัตว์ทั้งหลายโดยให้เลวและประณีต บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเป็นธรรมชาติ
วิจิตร เพราะความวิจิตรด้วยการกระทำความดีที่ปรารถนามาจะนี้.

จริงอยู่ ความวิจิตรเหล่านี้แม้ทั้งหมด อันจิตนั้นแหละกระทำแล้ว
ก็จิตเท่านั้น เป็นธรรมชาติ วิจิตรกว่าความวิจิตรอันใดที่เป็นไปภายในอันจิต
กระทำแล้วที่กล่าวแล้วนั้น เพราะความที่จิตไม่ได้โอกาส ไม่มีการกระทำความ
วิจิตรบางอย่าง หรือว่าเพราะความมีจิตบกพร่องด้วยปัจจัยที่เหลือก็ไม่มีการ

กระทำให้อัตถิรในบางอย่าง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นสัตว์หมู่หนึ่งแม้สักหมู่หนึ่ง ที่อติร
เหมือนสัตว์เดียรฉานทั้งหลายนี้เลย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนั้นแหละเป็น
ธรรมชาติอติรกว่าสัตว์เดียรฉานแม้เหล่านั้นแล ดังนี้.

อธิบายคำว่าอุปปันนธรรม ๔

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อุปปันน โหติ นี้ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า อุปปันน มีประเภทหลายอย่างด้วยสามารถแห่ง
วัตตมานอุปปันน ภูตาคตอุปปันน โอกาสกตอุปปันน และ
ภูมิลัทรอุปปันน.

บรรดาวัตตมานอุปปันนเป็นต้นเหล่านั้น ธรรมชาติแม้ทั้งหมดกล่าว
คือความพรั่งพร้อมด้วยความเกิดขึ้น ความแก่ และความดับ ชื่อว่า วัตต-
มานอุปปันน กุศลและอกุศลที่เสวยรสแห่งอารมณ์แล้วดับไป กล่าวคือ
เสวยแล้วก็ดับด้วย กุศลและอกุศลที่เข้าถึงหมวด ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว
ก็ดับกล่าวคือเกิดแล้วก็ดับด้วย กุศลและอกุศลที่ปัจจัยปรุงแต่งที่เหลือด้วย
ชื่อว่า ภูตาคตอุปปันน กรรมที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นว่า กรรมทั้งหลาย
เหล่านี้ใดที่กระทำไว้แล้วในกาลก่อน ดังนี้ แม้เป็นอดีต และเพราะห้ามวิปาก
อื่นที่มีอยู่แล้ว ให้โอกาสแก่วิปากของตน และวิปากที่มีโอกาสอันกระทำแล้ว
อย่างนั้น มีอยู่แม้ยังไม่เกิดขึ้น แต่จะต้องเกิดขึ้นแน่นอนเพราะโอกาสทำแล้ว
อย่างนั้น ชื่อว่า โอกาสกตอุปปันน อกุศลที่ยังไม่ได้ถอนขึ้นในภูมิทั้งหลาย
นั้น ๆ ชื่อว่า ภูมิลัทรอุปปันน บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งภูมิและ
ภูมิลัทร ในคำว่า ภูมิลัทรอุปปันนต่อไป. ขันธ ๕ เป็นไปในภูมิ ๓ เป็น
อารมณ์ของวิปัสสนา ชื่อว่า ภูมิ การเกิดขึ้นแห่งกิเลสอันควรแก่การเกิดขึ้น

ในชั้นเหล่านั้น ชื่อว่า ภูมิัตถะ (มีภูมิอันได้แล้ว) จริงอยู่ ภูมิเหล่านั้น
ชื่อว่า อังกิเลสอันได้แล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ภูมิัตถะ (มี
ภูมิอันได้แล้ว) บรรดาอุปปันนะ ๔ ตามที่กล่าวมาอย่างนี้ ในคำว่า อุปปนฺ
โหติ นี้ ท่านประสงค์เอาวิัตตมานอุปปันนะ.

ว่าด้วยอุปปันนศัพท์

พึงทราบคำจำกัดความในคำว่า อุปปนฺ โหติ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า อุปปันนะ เพราะอรรถว่า เคลื่อนจากธรรมส่วน
เบื้องต้น (คืออดีต) มุ่งหน้าต่ออุปปาตขณะเป็นต้น. ก็อุปปันนศัพท์นี้ใช้ใน
อรรถหลายอย่าง คือ ในอดีต (ธรรมที่ล่วงแล้ว) ปฏิัตถะ (ได้เฉพาะ)
สมุฏฐิตะ (ตั้งขึ้นพร้อม) อวิกขัมภิตะ (ข่มไม่ได้) อสมุจจินนะ (ตัด
ไม่ได้) ขณตตยคตะ (ถึงขณะทั้ง ๓).

จริงอยู่ อุปปันนศัพท์นี้มาในความหมายว่า อดีต ดังในประโยคนี้ว่า
เตน โข ปน ภิกขเว สมเยน กกุสันโธ ภควา อรหิ สมมาสมพุทฺโธ
โลก อุปปนฺโน (คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาค-
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า กุสันธะ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก)
ดังนี้ มาในความหมายว่า ได้เฉพาะ ดังในประโยคนี้ว่า อายสมฺโ
อานนฺทสฺส อติเรกจีวรํ อุปปนฺนํ โหติ (อติเรกจีวรเป็นของอันท่าน
พระอานนท์ได้เฉพาะแล้ว) มาในความหมายว่า ตั้งขึ้นพร้อม ดังในประโยค
นี้ว่า เสยฺยถาปี ภิกขเว อุปปนฺนํ มหาเมฆํ ตเมณฺ มหาวาโต
อนฺตรายเว อนฺตรธาเปติ (คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาเมฆตั้งขึ้นพร้อมแล้ว
ลมใหญ่ย่อมพัดมหาเมฆนี้ขึ้นให้อันตรธานไปในระหว่งนั้นแหละ) มาใน
ความหมายว่า ข่มไม่ได้ ดังในประโยคนี้ว่า อุปปนฺนํ คมียจิตฺตํ ทุปฺปฏิ-

วิโนทณฺณ อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปเก อกุสเล ฐมฺเม จานโส

อนฺตรธาเปติ (จิตคิดจะไป ข่มไม่ได้ บรรเทาได้ยาก และข่มยังบาปอกุศลธรรม
ที่ข่มไม่ได้ ที่ข่มไม่ได้ให้อันตรธานไปโดยจับปล้น) มาในความหมายว่า
ตัดไม่ได้ ดังในประโยคนี้ว่า อริยํ อฏฺฐงฺกิกํ มคฺคํ ภาวนุโต

พหุลิกโรนฺโต อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปเก อกุสเล ฐมฺเม อนฺตรธาเยว

อนฺตรธาเปติ (บุคคลเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘
ข่มยังบาปอกุศลธรรมที่ยังละไม่ได้ และละไม่ได้ให้อันตรธานไป) มาใน
ความหมายว่า ถึงขณะทั้ง ๓ ดังในประโยคนี้ว่า อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปนฺนุนฺติ
อามนฺตา (ถามว่า จิตกำลังเกิด ชื่อว่า ถึงขณะทั้ง ๓ หรือ ตอบว่า ใช่) แม้
อุปฺปนฺนสัพพทํในที่นี้ ก็พึงทราบว่า ถึงขณะทั้ง ๓ เท่านั้น. เพราะฉะนั้น ในคำว่า
อุปฺปนฺนํ โหติ นี้ พึงทราบเนื้อความสังเขปนี้ว่า ถึงขณะทั้ง ๓ กำลังเป็นไป
ได้แก่ ปัจจุบัน.

อธิบายคำว่าจิตเป็นประธาน

ก็คำว่า จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ นี้ คือจิตเป็นประธานแห่งเทศนา ก็จิต
ข่มไม่เกิดขึ้นเฉพาะดวงเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อเขาพูดว่า พระราชา
เสด็จมาแล้ว ดังนี้ ก็พระราชาทรงละบริษัทแล้วมาพระองค์เดียวเท่านั้น ก็หาไม่
แต่ที่แท้แล้วย่อมปรากฏว่า มาพร้อมกับบริษัททีเดียว ฉะนั้น แม้จิตนี้ก็ฉนั้น
บัณฑิตพึงทราบว่าเกิด มาพร้อมกับกุศลธรรมเกิน ๕๐ โดยแท้. อนึ่ง คำว่า
จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ นี้ พระมีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยอรรถว่าเป็นประธาน
(เป็นสภาพถึงก่อน).

จริงอยู่ เฟ้งถึงโลกียธรรมแล้ว จิตก็เป็นใหญ่ เป็นธุระ เป็นประธาน
แต่เฟ้งถึงโลกุตระธรรมแล้ว ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นธุระ เป็นประธาน เพราะเหตุ

นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นถึงปริยายพระวินัยแล้ว เมื่อจะตรัสถาม
ปัญหาที่ไม่ตรัสถามว่า เธอมีผัสสะเป็นอย่างไร มีเวทนาเป็นอย่างไร มีสัญญา
เป็นอย่างไร มีเจตนาเป็นอย่างไร ย่อมตรัสถามทำจิตเท่านั้นให้เป็นฐานะว่า
คู่ก่อนภิกขุ เธอมีจิตเป็นอย่างไร ดังนี้ เมื่อภิกขุกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มี
พระภาคเจ้า ข้าพระองค์ไม่มีโดยจิต ดังนี้ พระองค์ก็ไม่ตรัสว่า ภิกขุไม่มี
โดยผัสสะก็ไม่ต้องอาบัติเป็นต้น แต่ย่อมตรัสว่า คู่ก่อนภิกขุ ไม่เป็นอาบัติแก่
ภิกขุผู้ไม่มีโดยจิต ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อถึงปริยายพระวินัยทรงยก
จิตขึ้นเป็นฐานะเท่านั้นก็หาไม่ เมื่อทรงแสดงโลกียเทศนาแม้อื่นก็ทรงแสดงทำ
จิตนั้นแหละให้เป็นฐานะ เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อน
ภิกขุทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นส่วนอกุศล เป็นฝ่ายอกุศล-
ธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดมีใจเป็นประธาน ใจย่อมเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น ดังคาถา
ประพันธ์ที่ตรัสไว้ว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน มีใจ

ประเสริฐที่สุด สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจ

อันโทษประทุษร้ายแล้ว จะพุดก็ตาม จะ

กระทำก็ตาม เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้น ทุกข์

ย่อมตามเขาไป เหมือนล้อหมุนไปตามรอย

เท้าโคตัวลากเกวียน ฉะนั้น ธรรมทั้งหลาย

มีใจเป็นประธาน มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จ

แล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว จะพุด

ก็ตาม จะกระทำก็ตาม เพราะสุจริต ๓ อย่าง

นั้น สุขย่อมไปตามเขา เหมือนเงาไปตามตัว

ฉะนั้น สัตว์โลกอันจิตยอมนำไป ย่อม
กระเสือกกระสนไปเพราะจิต สัตว์ทั้งหมด
ที่เดียว ย่อมเป็นไปตามอำนาจของธรรมอัน
หนึ่งคือจิต ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง
ย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นประภัสสร
แต่ก็จิตนั้นแลเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสทั้งหลายจรมา. ดูก่อนคหบดี
เมื่อบุคคลไม่รักษาจิต แม้กายกรรมก็ชื่อว่าเธอไม่รักษา แม้วจีกรรมก็ชื่อว่า
ไม่รักษา แม้มโนกรรมก็ชื่อว่าไม่รักษา ดูก่อนคหบดี เมื่อบุคคลรักษาจิต ฯลฯ
ดูก่อนคหบดี เมื่อจิตพยายาม ฯลฯ ดูก่อนคหบดี เมื่อจิตไม่พยายาม ฯลฯ
ดูก่อนคหบดี เมื่อจิตถูกกิเลสรั่วรด ฯลฯ ดูก่อนคหบดี เมื่อจิตไม่ถูกกิเลสรั่วรด
กายกรรมก็ดี วจีกรรมก็ดี ก็ไม่ถูกกิเลสรั่วรด เพิ่งถึงโลกียธรรมอย่างนี้ด้วย
ประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบทั่วว่า จิตเป็นใหญ่ เป็นธุระ เป็นประธาน ดังนี้
ก็บรรดาสูตรที่กล่าวแล้วเหล่านี้ พึงทราบทั่วว่า ท่านไม่ถือสูตรหนึ่งหรือสองสูตร
แต่ถือสูตรแม้ทั้งหมดเพื่อตามรักษาสูตรไว้.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า จะตรัสถามโลกุตรธรรมก็ไม่ตรัสถามว่า เธอ
บรรลุผัสสะไหน บรรลุเวทนาไหน บรรลุสัญญาไหน บรรลุเจตนาไหน
และบรรลุจิตไหน ดังนี้ ทรงถามทำปัญญาให้เป็นธุระว่า ดูก่อนภิกษุ เธอ
บรรลุปัญญาไหน หรือว่า เธอบรรลุมรรคปัญญาที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่
หรือดังนี้.

ในที่นี้พึงทราบพระสูตรเป็นต้นอย่างนี้ว่า กุศลธรรมทั้งปวงมีปัญญา
เป็นเยี่ยมย่อมไม่เสื่อม ก็ปัญญามีประโยชน์อย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ศรัทธาที่คล้อยตามปัญญาของอริยสาวกผู้มีปัญญานั้น ย่อมดำรงอยู่ วิริยะที่
คล้อยตามศรัทธานั้นย่อมดำรงอยู่ สติที่คล้อยตามวิริยะนั้นย่อมดำรงอยู่ สมาธิ
ที่คล้อยตามสตินั้น ก็ย่อมดำรงอยู่ ดังนี้ เพราะฉะนั้น เพ่งถึงโลกุตตรธรรม
แล้วพึงทราบว่ ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นธุระ เป็นประธาน ดังนี้ แต่นี้เป็น
โลกียเทศนา เพราะฉะนั้น เมื่อทรงแสดงจิตให้เป็นธุระ จึงตรัสว่า อุปฺปนฺ
โหติ ดังนี้.

อธิบายคำว่าโสมนัสสหคตะ

คำว่า โสมนัสสหคต ได้แก่ถึงภาวะมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้น
กับโสมนัส กล่าวคือการเสวยอารมณ์ที่ยินดีเหมือนน้ำผึ้ง ก็สหคตศัพท์นี้ใช้ใน
อรรถเหล่านี้ คือ ความเป็นอย่างนั้น (ตัพภาวะ) เจือแล้ว (โวกิญชะ)
ที่อาศัย (นิสสยะ) อารมณ์ (อาร์มมะ) และความเกี่ยวข้อง (สังสัฏฐะ).

บรรดาอรรถเหล่านั้น สหคตศัพท์นี้พึงทราบว่า ใช้ในความหมายว่า
ความเป็นอย่างนั้น เหมือนในประโยคว่า ยายฺ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา
นฺนุทฺติราสหคตา (ตณฺหานี้ใด อันก่อให้เกิดในภพใหม่ เพราะความเป็น
อย่างนั้นแห่งนันทิราคะ (ตณฺหา) อธิบายว่า เป็นความกำหนดด้วยความ
เพติดเพลิน. ใช้ในความหมายว่า เจือแล้ว เหมือนในประโยคว่า ยายฺ
ภิกฺขเว วิมฺ ภา โกสฺซุสสหคตา โกสฺซุสสมฺปยุตฺตา (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
วิมฺภานี้ใด เจือแล้วด้วยความเกียจคร้าน ประกอบแล้วด้วยความเกียจคร้าน)
ในอธิการนี้พึงทราบอธิบายว่า วิมฺภานี้เจือแล้วด้วยความเกียจคร้านที่เกิดขึ้น
ในระหว่างฯ. ใช้ในความหมายว่า อาศัย เหมือนในประโยคว่า อญฺริก-
สญฺญาสหคตํ สติสมฺโพชนํภคํ ภาเวติ (ภิกษุเจริญสติสัมโพชนกํอาศัย

อัญญิกสัญญา) อธิบายว่า เจริญอัญญิกสัญญาได้เฉพาะแล้ว เพราะอาศัยอัญญิกสัญญา. ใช้ในความหมายว่า **อารมณ์** เหมือนในประโยคว่า **ลาภี โหติ รูปสหคตานิ วา สมาปตฺติํ อรูปสหคตานิ วา** (ภิกขุมีปกติได้ สมาบัติทั้งหลายมีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีอรูปเป็นอารมณ์) อธิบายว่า มีรูปหรืออรูปเป็นอารมณ์. ใช้ในความหมายว่า **ความเกี่ยวข้อง** เหมือนในประโยคว่า **อิทํ สุขํ อิมายปีติยา สหคตํ โหติ สหชาติํ สํ สญฺญํ สมปยุตฺตํ** (สุขนี้เป็นธรรมชาติสหคตแล้ว เกิดพร้อมแล้ว เกี่ยวข้องแล้ว สัมปยุตแล้วด้วยปีตินี้) ในบทว่า **สังสญฺญะนี** ท่านประสงค์เอาความหมายนี้เท่านั้น. จริงอยู่ จิตที่เกี่ยวข้องกับโสมนัสในที่นี่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า โสมนัสสสหคตะ ดังนี้.

ว่าด้วยสังสญฺญัตถ์

อนึ่ง แม้สังสญฺญัตถ์นี้ ก็ใช้ในอรรถมากอย่าง คือ ในความหมายว่า เช่นเดียวกัน (**สทิส**) กิเลสรวรรค (**อวสุตฺเต**) ความสนิทสนมฉันท์มิตร (**มิตฺตสนฺนเว**) เกิดพร้อมกัน (**สหชาเต**).

จริงอยู่ สังสญฺญัตถ์นี้มาในความหมายว่า **เช่นเดียวกัน** ดังในประโยคนีว่า **กิสฺส ญฺเจ ววิขุเชตฺวา สํ สญฺจา โยจิตา หยา** (มีทั้งหลายที่เพี้ยนแล้ว ยกเว้นมีพอมทั้งหลาย และมีอันทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน). มาในความหมายว่า **กิเลสรวรรค** ดังในประโยคว่า **สํ สญฺจา จ ตุมहे อญฺเญ วิหเร** (แม่เจ้าทั้งหลาย พวกท่านจงชุ่มด้วยกิเลสเถิด). มาในความหมายว่า **สนิทสนมฉันท์มิตร** ดังในประโยคว่า **ลิหิสํ สญฺโ จ วิหริ** (ภิกขุสนิทสนมฉันท์มิตรกับคฤหัสถ์). มาในความหมายว่า **เกิดพร้อมกัน** ดังในประโยคว่า

อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ โหติ สหชาตํ ตํ สญฺจํ สมฺปยุตฺตํ
(สุขนี้ สหคตแล้ว เกิดร่วมกัน เกิดพร้อมกัน สัมปยุตกันด้วยปีตินี้)
สังสฺกฐสฺสทํในทึแม่นึ ประสงค์เอาในความหมายว่าเกิดพร้อมกัน (สหชาตะ)
กึในอรรถเหล่านั้น ธรรมที่สหคต ชื่อว่า ไม่เกิดพร้อมกัน ไม่เกี่ยวข้องกัน
ไม่สัมปยุตกัน ย่อมไม่มี แต่ว่า ธรรมที่เกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน สัมปยุต
กัน มีบ้าง ไม่มีบ้าง. จริงอยู่ เมื่อรูปธรรมกับรูปธรรมเกิดพร้อมกัน รูปย่อม
เกิดพร้อมกันกับรูป แต่ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน รูปก็เหมือนกัน
เกิดพร้อมกันกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน และรูปเกิดพร้อมกันกับรูป
ก็ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน. ส่วนรูปโดยแน่นอนทีเดียวเกิดพร้อมกัน
เกี่ยวข้องกัน สัมปยุตกันกับรูปทีเดียว เพราะฉะนั้น ทรงหมายเอาการเกิด
พร้อมกันนั้น จึงตรัสคำว่า โสมนสฺสสหคตํ ดังนี้.

อธิบายคำว่าญาณสัมปยุต

บทว่า ญาณสมฺปยุตฺตํ แปลว่า สัมปยุตด้วยญาณ อธิบายว่า
ประกอบด้วยอาการมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเสมอกัน. ก็คำใดที่ควรกล่าวใน
ญาณสัมปยุตนี้ คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในเวทนาติกะในการพรรณนา
บทมาตีกานั้นแหละ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ญาณนั้นสัมปยุตด้วย
ลักษณะนี้ คือ เกิดพร้อมกัน (เอกุปฺปาทา) ดับพร้อมกัน (เอกนิโรธา)
มีวัตถุเดียวกัน (เอกวัตถุตา) มีอารมณ์เดียวกัน (เอการมมณา).

ส่วนนิทเทส (การชี้แจง) โดยอุกฤษณ์มีดังนี้

กึในอรูป แม้เว้นความมีวัตถุเป็นอันเดียวกัน ก็ได้สัมปโยคะ

ถามว่า ด้วยคำมีเท่านี้ ท่านกล่าวไว้อย่างไร ?

ตอบว่า ท่านกล่าวมหาจิต ที่สหระคด้วยโสมนัสในกามาจรทั้งหลาย
ที่เป็นติเหตุกญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก.

จริงอยู่ ทรงถือเอากุศลจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ ด้วย คำถามที่มีได้กำหนด
แน่นอนว่า ธรรมเป็นกุศล เป็นโณ ดังนี้ ด้วยพระบาลีว่า กามาวจร
กุศล จิตฺตํ อุปปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นแล้ว) ดังนี้ ทรงเว้น
กุศลจิตที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทรงถือเอากามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเท่านั้น. พระบาลีว่า
โสมนสฺสสหคํ ดังนี้ ทรงเว้นอุเบกขาสหคต ๔ อย่าง จากกามาวจรกุศลจิต
นั้นนั่นแหละ แล้วทรงถือเอาเฉพาะโสมนัสสสหคตจิตเฉพาะ ๔ อย่าง ด้วย
พระบาลีว่า ฌานสมฺปยุตฺตํ ดังนี้ ทรงเว้นจิตที่เป็นญาณวิปยุต ๒ ดวง
จากจิตที่เป็นโสมนัสสสหคตนั้นนั่นแหละ แล้วทรงถือเอาเฉพาะจิตที่เป็นญาณ
สัมปยุต ๒ ดวงเท่านั้น. ส่วนความที่จิตเป็นอสังขาริกมิได้ทรงถือเอา เพราะ
ความที่จิตเป็นอสังขาริกนั้นมิได้ตรัสไว้ แม้มิได้ทรงถือเอาความที่จิตเป็นอสัง-
ขาริกแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะพระบาลีว่า สสงฺขารน ข้างหน้าแม้จะ
มิได้ตรัสว่า อสงฺขารน ไว้ในที่นี้ บัณฑิตก็พึงทราบความที่จิตเป็นอสังขาริก
เพราะได้ทรงกำหนดเพื่อแสดงมหาจิตนี้ตั้งแต่ต้นทีเดียว จึงทรงเริ่มเทศนา
ดังนี้ ในข้อนี้ พึงทราบว่าท่านทำความสันนิษฐานไว้อย่างนี้.

อธิบายคำว่าอารมณ์

บัดนี้ เพื่อแสดงจิตนั้นนั่นแหละโดยอารมณ์ จึงตรัสคำว่า ฐปารมมณฺ
วา เป็นต้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อแสดงอรูปธรรมทั้งหลายย่อมทรงแสดง
ด้วยวัตถุ หรือด้วยอารมณ์ หรือวัตถุและอารมณ์ หรือว่าด้วยภาวะพร้อมทั้ง
รส. อรูปธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงด้วยวัตถุ ดังในประโยคมีอาทิว่า จักขุสัมผัส

ฯลฯ มโนสัมผัส เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนาเกิดแต่มนัสสัมผัส
จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณดังนี้. และทรงแสดงรูปธรรมทั้งหลายด้วยอารมณ์
ดังในประโยคมีอาทิว่า รูปสณฺหา ฯเปฯ ธมฺมสณฺหา รูปสณฺหา
ฯเปฯ ธมฺมสณฺหา ดังนี้. และทรงแสดงรูปธรรมทั้งหลาย ทั้งวัตถุ
และอารมณ์ ดังในประโยคมีอาทิว่า. จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ
และรูป สัมผัส คือ การประชุมธรรมทั้ง ๓ ฯลฯ มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้น
เพราะอาศัยมนะและธรรมทั้งหลาย สัมผัสคือการประชุมแห่ง ธรรมทั้ง ๓ ดังนี้.
ทรงแสดงรูปธรรมทั้งหลาย ด้วยภาวะพร้อมทั้งรส ดังในประโยคมีอาทิว่า
คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงเกิดขึ้น เพราะ
สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงเกิดขึ้น ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงในฐานะนี้ด้วยอารมณ์จึง
ตรัสคำว่า รูปารมฺมณ วา เป็นต้น.

บรรดาธรรมที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นต้นนั้น รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็น
อดีต อนาคต และปัจจุบันนั้นแหละ เรียกว่า รูปารมณ. เสี่ยงมีสมุฏฐาน ๒
ที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันนั้นแหละ เรียกว่า สัทธารมณ. คันธะมีสมุฏฐาน ๔
ที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันนั้นแหละ เรียกว่า คันธารมณ. รสนั้นแหละมี
สมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เรียกว่า รสธารมณ. โผฏฐัพพะ
นั้นแหละมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีตและปัจจุบัน เรียกว่า โผฏฐัพพารมณ.
ธรรมทั้งหลายนั้นแหละกล่าวคือโคจร (อารมณ์) ของจิตที่มีสมุฏฐานหนึ่ง
มีสมุฏฐานสอง มีสมุฏฐานสาม มีสมุฏฐานสี่ แม้ไม่เกิดจากสมุฏฐานไหน ๆ
ที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน ทั้งธรรมที่ไม่พึงกล่าว และที่เหลือจากธรรมที่กล่าว
แล้ว เรียกว่า ธรรมารมณ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ แม้มีรูปเป็นต้น
ที่ไม่มาสู่คลอง ธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมารมณ์ทั้งนั้น ธรรมเหล่านั้นถูกปฏิเสธ
ด้วยสูตรนี้.

ข้อนี้ สมกับคำที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ อินทรีย์
๕ เหล่านี้แล มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่รับเอาโคจรวิสัยของกันและกัน
(รับเฉพาะของตนเอง) มีใจเป็นที่พึง ใจเท่านั้นย่อมรับโคจรวิสัยของอินทรีย์
๕ เหล่านี้ ดังนี้.

จริงอยู่ อารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น แห่งอินทรีย์ ๕ เหล่านี้
ชื่อว่า โคจรวิสัย รูปารมณ์เป็นต้นเหล่านั้น อันใจเสวยอยู่ ก็คือรูปารมณ์
เป็นต้นนั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงสำเร็จประโยชน์นี้ อนึ่ง ความที่ญาณทั้งหลาย
มีทิพยจักขุญาณเป็นต้น มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมสำเร็จประโยชน์นี้
เหมือนกัน เพราะว่า การกำหนดโดยนัยที่กล่าวว่า รูปารมณ์เป็นต้น ที่ไม่มา
สู่คลองนั้นแหละเป็นอารมณ์ของทิพยจักขุญาณเป็นต้น แต่รูปารมณ์เหล่านั้น
ไม่เป็นธรรมารมณ์มีอยู่ดังนี้.

บรรดาอารมณ์มีรูปเป็นต้นเหล่านั้น อารมณ์แต่ละอารมณ์ย่อมมาสู่
คลองในทวารทั้งสอง. จริงอยู่ รูปารมณ์กระทบจักขุประสาทแล้ว มาสู่คลอง
มโนทวารในขณะนั้นทันที อธิบายว่า เป็นปัจจัยแก่ภวังคเจตนะ. แม้สัททารมณ์
คันธารมณ์ รสารมณ์ โสภณูปารมณ์ ก็นับนี้. เหมือนอย่างว่า นกบินมาทาง
อากาศ ช่อนตัวอยู่ที่ยอดต้นไม้ นั่นแหละ ย่อมกระทบกิ่งไม้ด้วย เงามองนกนั้น
ย่อมกระทบแผ่นดินด้วย การกระทบที่กิ่งไม้ และการแผ่ไปแห่งเงาที่แผ่นดิน
ย่อมมีในขณะเดียวกัน คือไม่ก่อนไม่หลังกัน ฉะนั้น การกระทบจักขุประสาท
เป็นต้นของรูปที่เป็นปัจจุบันเป็นต้น และการมาสู่คลองมโนทวาร เพราะ

สามารถให้ภวังค์ไหว ย่อมมีในขณะที่เดียวกันนั้นแหละไม่ก่อนไม่หลังกันฉันนั้น. ลำดับนั้น มหาจิตนี้ก็เกิดขึ้นในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอารมณ์เหล่านั้น อันติดต่อกันไปแห่งอาวัชชนจิตเป็นต้น ที่ตัดภวังค์แล้วเกิดขึ้นในจักขุทวาร เป็นต้น มีไวภูฐานจิต*เป็นที่สุด แต่ว่าในมโนทวารล้วน ๆ ไม่มีกิจกระทบกับ ประสาท โดยปกติอารมณ์เหล่านี้ ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว ภายที่กระทบแล้วเท่านั้น.

ถามว่า อารมณ์เหล่านี้มาสู่คลอง (มโนทวาร) อย่างไร.

ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ กระทำประทัภณมหาเจติย์ประดับ- ตกแต่งแล้ว ฉาบทาด้วยปูนขาว วิจิตรด้วยสีมีหรรดาลและมโหสิลาเป็นต้น มีการ ปีกธงชัยและธงแผ่นผ้ามีประการต่าง ๆ ผูกพวงดอกไม้ล้อมประทีปและมาลัย รุ่งโรจน์อยู่ด้วยสิริอันรื่นรมย์ใจอย่างยิ่ง ไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ที่ฐานพระ- เจติย์ ๑๖ ชั้น แล้วยืนประคองอัญชลี แลดูอยู่ถือปิตุพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลนั้นเห็นพระเจติย์ ยังปิตุมีพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ ให้เกิดขึ้นอย่าง นี้แล้ว ภายหลังไปในที่ใดที่หนึ่ง นั่งในที่พักเป็นที่พักในเวลากลางคืนและกลางวัน ราพึงอยู่ มหาเจติย์ที่ประดับตกแต่งแล้ว เช่นเดียวกับที่มาสู่คลองในจักขุทวาร นั้นแหละ เป็นเหมือนเวลาที่กระทำประทัภณแล้วไหว้พระเจติย์ฉะนั้น รูปารมณ์ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่ตนเห็นมาก่อน ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลฟังเสียงพระธรรมกถึกผู้กล่าวธรรมกถาด้วยเสียงอัน ไพเราะ หรือฟังเสียงนักสวดซึ่งสวดอยู่ด้วยเสียงไพเราะ ภายหลังไปนั่งใน ที่ใดที่หนึ่ง แล้วราพึงอยู่ ธรรมกถา หรือเสียงสรภัญญะ เป็นเหมือนมาสู่คลอง ในโสตทวาร และเหมือนเวลาให้สาธุการแล้วฟังธรรม ฉะนั้น สัทธารมณ์ ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งเสียงที่ฟังแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

* ไวภูฐัพพนจิต

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้ของหอม หรือดอกไม้ที่มีกลิ่นหอมแล้วบูชาที่อาสนะ หรือห้องค์พระเจดีย์ ด้วยจิตที่มีกลิ่นเป็นอารมณ์ ภายหลังนั่ง ณ ที่ใดที่หนึ่ง รำพึงอยู่ คันธารมณีนั่นย่อมเป็นราวกะมาสู่คลองในฆานทวาร เป็นเหมือนเวลาที่ทำการบูชา คันธารมณีนั่นย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งกลิ่นที่เคยสูดดมแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้ขาทนิยะและโกชนิยะอันประณีตแล้ว แบ่งปันแก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายแล้วบริโภค ต่อมาภายหลังได้โกชนะมีหญักับแก้เป็นคันในที่ใดที่หนึ่งแล้วรำพึงว่า ในเวลานั้น เราแบ่งโกชนะอันประณีตกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายแล้วบริโภค รสารมณีนั่นเป็นเหมือนมาสู่คลองในชีวหาทวาร เป็นเหมือนเวลาที่บริโภค รสารมณีย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรสที่ตนได้ลิ้มแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลใช้สอยเตียงและดั่ง หรือเครื่องปูลาด หรือผ้าห่มมีเนื้ออ่อนนุ่ม มีสัมผัสเป็นสุข ภายหลังต้องนอนที่นอนที่ไม่ดีในที่ใดที่หนึ่งก็รำพึงอยู่ว่า เมื่อก่อนเราใช้เตียงและดั่งอ่อนนุ่ม ดังนี้ โภฏฐัพพารมณีนั่นเป็นเหมือนมาสู่คลองในกายทวาร เป็นราวกะว่าเวลาเสวยสัมผัสอันดี ฉะนั้น โภฏฐัพพารมณีย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งการกระทบ ด้วยประการฉะนี้ ในมโนทวารล้วน ๆ ก็คือการกระทบประสาท (ทั้ง ๕) ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้ ตามปกติ อารมณ์เหล่านี้ พึงทราบว่าย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เคยเห็นแล้ว เสียงที่ได้ฟังแล้ว กลิ่นที่เคยสูดดมแล้ว รสที่เคยลิ้มแล้ว และโผฏฐัพพะที่กระทบแล้ว ดังนี้.

ว่าโดยนัยอรรถกถาปุตตะ

บัดนี้ ในการที่อารมณ์มาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เคยเห็นแล้ว
เป็นต้นตามปกติ มีอีกนัยหนึ่ง คือ อรรถกถาปุตตะ (นอกจากอรรถกถา)
อนึ่ง เบื้องต้นบัณฑิตพึงทราบรูปทั้งหลายที่เห็นแล้วเป็นต้นเหล่านี้ว่า **ทิจฺจุ สุตฺ**
เป็นความเกี่ยวข้องกันทั้ง ๒ บท.

ในคำว่า **ทิจฺจุ สุตฺ** เหล่านี้ รูปที่เคยถือเอาด้วยสามารถแห่ง
ทวาร ๕ ชื่อว่า **ทิจฺจุ** และรูปเป็นต้นที่บุคคลไม่เห็นโดยประจักษ์ แต่ถือ
เอาโดยการได้ฟังมา ชื่อว่า **สุตฺ**. การเกี่ยวเนื่องกันด้วยบทว่า **ทิจฺจุ สุตฺ**
เหล่านี้แม้ทั้ง ๒ ชื่อว่า **อุภยสัมพันธะ** บัณฑิตพึงทราบว่า อารมณ์เหล่านี้
ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้วเป็นต้น แม้เหล่านี้
อย่างนี้ การมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้วในคำว่า **ทิจฺจุ สุตฺ**
นั้นเท่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วโดยนัยทั้งหลาย ๕ นัย นั้นแหละ.

ก็คนบางคนได้ขึ้นว่า รูป ชื่อเห็นปานนี้ เกิดด้วยบุญอันประเสริฐยิ่ง
ของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระสุรเสียงก็ไพเราะยิ่ง กลิ่นดอกไม้ทั้งหลายในที่
บางแห่ง หอมชื่นใจยิ่งแก่คนบางคน รสของผลไม้ทั้งหลายก็อร่อยยิ่งแก่คน
บางคน สัมผัสของผ้านุ่งห่มเป็นต้นก็เป็นสุขยิ่งแก่คนบางคน ดังนี้ รูปเป็นต้น
เหล่านั้นสักว่าฟังมาเท่านั้น มิได้กระทบกับประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นของ
บุคคลนั้นเลยย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร ลำดับนั้น จิตนั้นของบุคคลนั้นย่อม
เป็นไปด้วยอำนาจความเลื่อมใสในรูปหรือในเสียง หรือว่ายอมเป็นไปในกลิ่น
เป็นต้นด้วยอำนาจความปรารถนาถวายทานแก่พระอริยะทั้งหลาย หรือว่าด้วย
สามารถแห่งการอนุโมทนา ในทานทั้งหลายอันบุคคลเหล่านี้ถวายแล้ว รูป
เป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารด้วยสามารถแห่งการได้ฟังมาแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

โดยประการอื่นอีก รูปเป็นต้นที่เห็นมาแล้ว เคยฟังมาแล้ว ตามที่กล่าว ยังมีอยู่ คือ อารมณ์เหล่านั้นย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร โดยความเนื่องกัน รูปที่เห็นแล้วและเสียงที่ฟังแล้ว โดยไม่กระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นนั้นแหละ โดยนัยมีอาทิว่า รูปเช่นนี้ของพระพุทธรูปเจ้านั้นจักมีแก่พระพุทธรูปเจ้าผู้ทรงอุบัติ ขึ้นในกาลต่อไป ดังนี้ ที่นั้น มหาจิตนี้ก็มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดา อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นนั้น ของบุคคลนั้นก็จะเข้าไปโดยนัยที่กล่าวไว้ใน หนหลังนั้นแหละ อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเหล่านั้นย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร ด้วยสามารถความเกี่ยวข้องแห่งรูปที่เห็นแล้ว และเสียงที่เคยฟังแล้วทั้งสองด้วย ประการฉะนี้.

ถ้าที่กล่าวมานี้เป็นเพียงแนวทางเท่านั้น ส่วนโดยพิสดาร บัณฑิต พึงทราบการมาสู่คลองในมโนทวารของอารมณ์เหล่านั้นนั้นแหละ ด้วยอำนาจ แห่งศรัทธา ความพอใจ อาการปริวิตก ทิฎฐิ การเข้าไปเพ่ง และขันติ เป็นต้น ก็อารมณ์ที่มาสู่คลองเหล่านี้ด้วยอาการอย่างนี้เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง เพราะฉะนั้น นัยนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงไม่ถือเอาในอรรถกถา ด้วยคำ ตามที่กล่าวมานี้ ชวนะมีอารมณ์อย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมเกิดใน ทวารทั้งหลายทั้งสอง จริงอยู่ ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นในจักขุ- ทวารบ้าง ในมโนทวารบ้าง แม้ในสัททวารเป็นต้นก็เช่นนี้แหละ.

ในทวารทั้ง ๒ เหล่านั้น ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดในมโนทวาร มี ๓ อย่างเท่านั้น คือ

๑. ทานมัย (ชวนจิตเกิดแต่การให้ทาน)
๒. สีลมัย (ชวนจิตเกิดแต่การรักษาศีล)
๓. ภาวนามัย (ชวนจิตเกิดแต่ภาวนา)

ในชวนจิตที่เกิดแต่ทานมัยเป็นต้นเหล่านั้น แต่ละอย่างก็มีถึง ๑ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แม้ในสัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โสภณูปพารมณ์ และธัมมารมณ์เป็นต้น กันยนี้เหมือนกัน ในบรรดาชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์เหล่านั้น มหากุศลจิตดวงหนึ่ง เมื่อทำรูปให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ข่อมทำสี่ กล่าวคือ สุกนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งในดอกไม้ ฟ้า และธาตุทั้งหลายที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดงและขาวที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ายินดีให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

ถามว่า กอัญญารมณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) เป็นที่ตั้งแห่งโลกะมิใช่หรือ โฉนจิตนี้จึงเกิดมีชื่อว่า กุศลเล่า.

ตอบว่า ที่มีชื่อว่า กุศล ด้วยสามารถแห่งการกำหนด (นิยमित) ด้วยสามารถแห่งการเปลี่ยน (ปริณามิต) ด้วยสามารถแห่งความประพฤติดี (สมุทาจาร) ด้วยสามารถแห่งการผูกใจ (อาภุจิต).

จริงอยู่ ของบุคคลใด ชื่อว่า กำหนด ในเพราะการทำกุศลว่า กุศลเท่านั้นเราควรกระทำ ดังนี้. ที่มีชื่อว่า เปลี่ยนไป ให้เพราะการยังอกุศลที่เป็นไปให้กลับแล้วทำกุศล. ที่มีชื่อว่า ประพฤติดี ด้วยการประพฤติกุศลนั้นแหละโดยการการทำบ่อย ๆ และความค้ำนังเป็นไปแล้ว โดยแยกคายด้วยอุปนิสัยทั้งหลาย มีการอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ การคบสัตบุรุษ ๑ การฟังพระสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้มีบุญอันกระทำไว้ในกาลก่อน ๑ ชื่อว่า การผูกใจ. ธรรมดาว่า กุศลย่อมเกิดแก่จิตนั้น ด้วยสามารถแห่งการกำหนด ด้วยสามารถแห่งการเปลี่ยน ด้วยสามารถการประพฤติดี และด้วยสามารถแห่งการผูกใจนี้.

ก็ความที่มหากุศลเป็นโสมนัสสสหคตะในจิตนี้ พึงทราบด้วยสามารถแห่งอารมณ์. จริงอยู่ จิตนี้ชื่อว่าเกิดเป็นโสมนัสเพราะความเกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่าปรารถนา และเหตุทั้งหลายมีความเป็นผู้มากด้วยศรัทธาเป็นต้นก็เกิดขึ้นในจิตที่มีโสมนัสสสหคตะนี้เหมือนกัน เพราะว่าโสมนัสย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่มีศรัทธา และเป็นมิจฉาทิภูติทั้งหลาย เพราะเห็นแม้รูปของพระตถาคตซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์โดยส่วนเดียว และบุคคลเหล่าใดไม่เห็นอานิสงส์ในการสร้างกุศล โสมนัสก็ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น แม้บุคคลอื่นให้อุตสาหะสร้างกุศล เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นโสมนัสสสหคตะในที่นี้ อย่างนี้ คือ ความเป็นมากด้วยศรัทธา ความเป็นผู้มีทิฏฐิบริสุทธี และความเป็นผู้มีปกติเห็นอานิสงส์.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ อย่าง ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยปีติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. พุทธานุสติ
๒. ธรรมานุสติ
๓. สังฆานุสติ
๔. สีลานุสติ
๕. จาคานุสติ
๖. เทวदानุสติ
๗. อุปमानุสติ
๘. การเว้นบุคคลที่เศร้าหมอง
๙. การคบบุคคลผู้น่ารัก
๑๐. การพิจารณาพระสูตรเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
๑๑. ความเป็นผู้น้อมไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น.

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นโสมนัสสสหคะในที่นี้ ด้วยเหตุทั้งหลายแม้เหล่านี้. ส่วนความพิสดารของธรรมที่เป็นเหตุเหล่านี้ จักแจ่มแจ้งในโพชนงคัวิกังค.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตที่เป็นโสมนัสสสหคะเป็นธรรม สัมปยุตด้วยญาณในที่นี้ด้วยเหตุเหล่านั้น คือ โดยกรรม โดยความเกิดขึ้น โดยความแสรบแห่งอินทรีย์ และความเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส.

จริงอยู่ บุคคลใดแนะนำธรรมแก่ชนเหล่าอื่น คือให้ศึกษาสปีปายตนะ (คือวิชาจีช้าง จีมีว และขับริดเป็นต้น) กัมมายตนะ (คือวิชากสิกรรม พานิชยกรรม และหัตถกรรมเป็นต้น) และวิชชัญฐาน (คือ ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ และไสยศาสตร์) อันไม่มีโทษ ถวายเครื่องสักการะ อารธนาพระธรรมกถึกให้แสดงธรรม ดังความปรารถนาว่าในกาลต่อไป ข้าพเจ้าจักเป็นผู้มีปัญญาดังนี้ แล้วถวายทานมีประการต่าง ๆ กุศลที่เป็นญาณ สัมปยุต เมื่อเกิดแก่บุคคลนั้นเข้าไปอาศัยกรรมเห็นปานนี้ แล้วย่อมเกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ถ้าบุคคลนั้นเกิดในโลกที่ไม่มีความเบียดเบียน บทแห่งธรรมที่ ย่าย่อมปรากฏแก่เขาในที่นั้น.

กุศลจิตญาณสัมปยุต เมื่อเกิดก็อาศัยความเกิดขึ้น โดยนัยนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้นแห่งสติปัฏฐาน แต่ว่า สัตว์นั้นย่อมเป็นผู้มีส่วน แห่งคุณวิเศษเร็วพลัน ดังนี้.

อนึ่ง กุศลญาณสัมปยุตจิตเมื่อเกิดแม้เพราะอาศัยความแสรบแห่ง อินทรีย์ของบุคคลผู้ประกอบ คือการแสรบแห่งอินทรีย์ของบุคคลผู้บรรลุมหาวค ๑๐ แห่งปัญญา (วิปัสสนาญาณ ๑๐) เกิดขึ้น.

ก็กิเลสทั้งหลายอันบุคคลได้ข่มไว้แล้ว กุศลญาณสัมปยุตจิตของบุคคลนั้น เมื่อเกิดก็อาศัยความที่คนเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลสเกิดขึ้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

โยคา เว ชายเต ฐิริ อาโยคา ฐิริ สงฺขโย
เอตํ ทฺวิธา ปถํ ฌตฺวา ภวาย วิภวาย จ
ตลตฺตานํ นิเวเสยฺย ยถา ฐิริ ปวตฺตติ.

ฐิริปัญญาย่อมเกิดเพราะการประกอบ
แล ความเสื่อมสิ้นไปแห่งฐิริปัญญาย่อม
เกิดเพราะการไม่ประกอบ บัณฑิตรู้ทาง
สองแพร่ง แห่งความเจริญและความเสื่อม
นี้แล้ว พึงตั้งตนไว้โดยอาการที่ปัญญาเพียง
ดั่งแผ่นดิน (ฐิริปัญญา) จะเจริญขึ้นเถิด.

บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นญาณสัมปยุตโดยเหตุเหล่านี้ คือ
โดยกรรม โดยความเกิดขึ้น โดยความแสรบแห่งอินทรีย์ และโดยความ
เป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส ด้วยประการนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ อย่าง ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยธรรมวิจย-
สัมโพชฌงค์ คือ

๑. ความสอบถาม (ปริปัญจกตา)
๒. การทำวัตรภายในและภายนอกให้สะอาด (วตฺถุวิสหิริยา)
๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน (อินทฺริยสมตฺตปฏฺธิปาหนตา)
๔. การเว้นบุคคลผู้ทราบบัญญา (ทฺวปฺปญฺญปฺปคฺคฺลปฺริวชฺชนตา)
๕. การคบผู้มีปัญญา (ปญฺญวณฺตปฺปคฺคฺลเสวนตา)

๖. การพิจารณาจิตด้วยญาณอันลึกซึ้ง (คัมภีรญาณจริยปัจจุ-
เวกษณา)

๗. ความโน้มจิตเพื่อให้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้น (ตปธิ-
มุตตตา).

บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นญาณสัมปยุตในที่นี้ ด้วยเหตุทั้ง-
หลายเหล่านี้ ส่วนความพิสดารแห่งเหตุทั้ง ๗ เหล่านี้ จักแจ่มแจ้งในอรรถกถา
แห่งโพชฌงค์วิภังค์.

ก็กุศลจิตที่เกิดขึ้นเป็นญาณสัมปยุตด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า อสังขาริก
เพราะความที่จิตนั้นเป็นสภาพเกิดขึ้นโดยอสังขาร (คือไม่มีการปรุงแต่ง หรือ
ไม่มีการชักชวน) โดยไม่มีปโยคะ (การประกอบ) โดยไม่คิดด้วยอุบาย
กุศลจิตที่ชื่อว่า อสังขาริกนี้นั้น มีสิ่งที่น่าปรารถนาเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้นโดยแท้
ย่อมเกิดขึ้นโดยกำหนด ๓ อย่าง คือ ทานมัย สีลมัย และภาวนามัย.

ถามว่า กุศลญาณสัมปยุตจิตที่ชื่อว่า อสังขาริกในทานมัยเป็นต้นนั้น
เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก็เมื่อใด บุคคลได้ดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาดอกไม้
ที่มีสีเขียว เหลือง แดง และขาวเป็นต้น แล้วรำพึงถึงสีดอกไม้ นั้น แล้วบูชา
พระพุทธรัตนะเป็นต้น ด้วยคิดว่า เราถวายสีเป็นทาน ดังนี้ เมื่อนั้นบุญ
ย่อมสำเร็จด้วยทาน. ในทานมัยนั้น มีเรื่องเล่าไว้ดังนี้.

ได้ยินว่า ผู้รักษาเรือนคลัง ชื่อว่า สังฆมิต ได้ผ้าลายทอง (ขจิต
ด้วยทอง) ผืนหนึ่ง จึงคิดว่า ผ้าผืนนี้มีสีเหมือนทอง แม้พระสัมมาสัมพุทธะ
ก็มีพระฉวีวรรณเหมือนทอง ผ้ามีสีเหมือนทองสมควรแก่ผู้ที่มีฉวีพรรณดังทอง
เท่านั้น และการให้สีจักมีแก่พวกเรา ดังนี้ จึงให้เอาขึ้นไปห่มพระมหาเจดีย์

กุศลญาณสัมปยุตจิตในกาลแม้เห็นปานนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น
ทานมัย.

ก็เมื่อใด บุคคลได้ไทยธรรม (วัตถุที่ควรให้) เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ
แล้วบูชาพระรัตนตรัยมีพุทธรัตนะเป็นต้น ด้วยการคิดว่า นั่นเป็นวงศ์ตระกูล
เป็นแบบแผนตระกูล เป็นประเพณีตระกูล เป็นวัตรของเรา ดังนี้ เมื่อนั้น
ย่อมเป็นศีลมัย.

ก็เมื่อใด บุคคลทำการบูชาพระไตรรัตนด้วยวัตถุเช่นนั้น แล้วเริ่ม
ตั้งความสิ้นไป เสื่อมไป ด้วยมนสิการว่า สี (วรรณะ) นี้ จักถึงความสิ้นไป
จักถึงความเสื่อมไป ดังนี้ เมื่อนั้น ย่อมเป็นภวานมัย.

อนึ่ง กุศลญาณสัมปยุตจิตเป็นทานมัยยังเป็นไปอยู่ ในกาลใด
ความเป็นไปของบุคคลผู้บูชาพระไตรรัตนด้วยมือของตน ในกาลนั้น เป็น
กายกรรม. ในกาลใด เมื่อบุคคลจะบูชาพระไตรรัตนจึงสั่งบุตร ภรรยา ทาส
กรรมกร และบุรุษเป็นต้นให้บูชา ในกาลนั้น เป็นวจีกรรม. ในกาลใด
บุคคลปรารถนาวัตถุวัตถุทานที่มีอยู่ มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ แล้วคิดว่า
เราจักให้สีเป็นทาน (วณฺณทานํ) ดังนี้ ในกาลนั้น เป็นมโนกรรม.

อีกอย่างหนึ่ง พงถึงสำนวนพระวินัยแล้ว กุศลจิตนั้น ชื่อว่าเป็นทาน
โดยลักษณะนี้ว่า การเปล่งวาจาว่าเราจักถวาย จักกระทำดังนี้ แต่ถ้าพงถึง
สำนวนพระอภิธรรมแล้ว จิตนั้นย่อมเป็นกุศลจำเดิมแต่เวลาที่ใจคิดปรารถนาถึง
วัตถุที่มีอยู่ว่า เราจักให้ ดังนี้. ท่านอธิบายไว้ว่า ในกาลอื่นอีก บุคคลนั้น
จักกระทำกิจที่ควรกระทำด้วยกายหรือด้วยวาจา. ทานมัยตามที่กล่าวมานี้ จึง
มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม.

ก็ในกาลใด บุคคลได้วัตถุมีประการตามที่กล่าวแล้ว ย่อมบูชาพระ-
ไตรรัตน์ด้วยมือของตน ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ในกาลนั้น กุศลจิต
นั้น ก็เป็นศีลมัช หรือเป็นกายกรรม. ในกาลใด สั่งให้บุตรและภรรยาเป็นต้น
ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้นบูชา ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น เป็นวจีกรรม
ในกาลใด บุคคลคิดว่า เราจักถวายสี่เป็นทาน (วณฺณทาน) ดังนี้ เพราะ
ปรารถนาวัตถุที่มีอยู่ว่า วงศ์ตระกูลของเรา แบบแผนตระกูล ประเพณีตระกูล
วัตรนั้นของเรา ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ก็เป็นมโนกรรม. กุศลจิต
ที่เป็นศีลมัชมี ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม
ด้วยประการดังนี้.

ส่วนในกาลใด บุคคลได้วัตถุมีประการดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเดินบูชา
พระไตรรัตน์ ก็เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไป ในกาลนั้น กุศลญาณสัมปยุตจิต
ที่เป็นภวานามัช ย่อมเป็นกายกรรม เมื่อบุคคลเริ่มรู้ตลอดเพราะวาทา ก็เป็น
วจีกรรม เมื่อบุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาทาเคลื่อนไหว เริ่มตั้งการรู้ตลอด
ด้วยใจเท่านั้น ก็เป็นมโนกรรมอย่างเดียว กุศลญาณสัมปยุตจิตที่เป็นภวานามัช
มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจกาย วาจา และใจ ด้วยประการดังนี้ ในอธิการนี้
พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลที่มีรูปเป็นอารมณ์ไว้ด้วยกรรม ทวาร
๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการดังนี้ แม้ในสัททพมณ
เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ความจริง กุศลจิตนี้กระทำเสียอันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีในเสียง
กลองเป็นต้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นด้วยการกำหนด ๓ อย่างโดยนัยที่กล่าวมา
แล้วนั้นแหละ. ในบรรดากุศลจิตที่เป็นทานมัชเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า เสียง
ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อหยิบมาวางไว้ในมือแล้วให้ เหมือนถอนเหง้าบัวขึ้น หรือ

เหมือนวางกำดোকอบลเจียวไว้ในมือได้ แต่เมื่อบุคคลทำเสียงพร้อมด้วยวัตถุให้อยู่ ชื่อว่า ย่อมให้เสียงเป็นทาน เพราะฉะนั้น ในกาลใด บุคคลคิดว่า เราจักถวายเสียงให้เป็นทานดังนี้ จึงทำการบูชาพระไตรรัตน์ ด้วยเครื่องดนตรีอย่างใดอย่างหนึ่ง มีกลองและตะโพนเป็นต้น แล้วให้หยุดเครื่องดนตรีมีกลองเป็นต้น ด้วยคิดว่า เราจักถวายทานด้วยเสียงของเรา จึงถวายเกสัซ น้ามัน น้ำอ้อยเป็นต้นด้วยเปล่งเสียงถวายภิกษุผู้เป็นธรรมกถา ย่อมโฆษณาการฟังธรรม ย่อมสวดสรกัญญะ ย่อมกล่าวธรรมกถา ย่อมกล่าวอุปนิสสินกถา อนุโมทนา-กถา ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ย่อมเป็นทานมัย. ในกาลใด บุคคลกระทำวิธีอย่างนี้นั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งวัตร ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ย่อมเป็นศีลมัย. ในกาลใด บุคคลกระทำวิธีนั้นทั้งหมด แล้วเริ่มพิจารณาว่า เสียงนี้มีประมาณเท่านี้ แม้มีประมาณเท่าพรหมโลกก็จักถึงความสิ้นไป จักถึงความเสื่อมไป ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ย่อมเป็นภาวนามัย.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น จะกล่าวกุศลจิตที่เป็นทานมัยก่อน

ในกาลใด บุคคลถือเอาเครื่องดนตรีมีกลองเป็นต้นทำการบูชาพระไตรรัตน์ด้วยมือของตน แม้จะตั้งไว้เพื่อต้องการบูชาประจำที่วางไว้ด้วยมือของตน ย่อมเดินโฆษณาการฟังธรรม ย่อมไปกล่าวธรรมกถา สวดสรกัญญะ ด้วยคิดว่า เราจักให้เสียงของเราเป็นทานดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นก็ป็นกายกรรม. ในกาลใด สิ่งบุคคลอื่นว่า คุณก่อนพ่อทั้งหลาย พ่อจงไป จงทำเสียงของพวกเราให้เป็นทานบูชาพระไตรรัตน์ ดังนี้ คิดว่า เราจักให้เสียงของเราเป็นทาน จึงสั่งบุคคลอื่นว่า พวกท่านจงวางกลองนี้ ตะโพนนี้ ที่ลานพระเจดีย์ ย่อมโฆษณาธรรมสวนะเองที่เดียว ย่อมกล่าวธรรมกถา ย่อมสวด

สรภัญญะ ในกาลนั้น กุสลจิตนั้น ย่อมเป็นวจิกรรม. ในกาลใด บุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกาย แห้งวาจาไหว สละวัตถุอันมีอยู่ด้วยใจว่า เราจักให้เสียเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุสลจิตก็เป็นมโนกรรม.

กุสลจิตแม้ที่เป็นภวานามัย ในกาลใด บุคคลกำลังเดิน เริ่มตั้งความสิ้นไป เสื่อมไปในเสียง ในกาลนั้น กุสลจิตนั้นก็เป็น กายกรรม. ก็หรือว่า เมื่อบุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายให้ไหวพิจารณาอยู่ตามวาจา กุสลจิตที่เป็นภวานามัยก็เป็นวจิกรรม. เมื่อบุคคลไม่ให้กายและวาจาไหว พิจารณาอยู่ซึ่งสัตถาปัตตะด้วยใจเท่านั้น กุสลจิตที่เป็นภวานามัยนั้นก็เป็น มโนกรรม. พระธรรมราชาทรงจำแนกแสดงแล้วซึ่งกุสลจิตแม้มีเสียงเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร ๕ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยัตถุ ๓ อย่าง ดังพรรณนามาจะนี่.

กุสลจิตนี้กระทำกลืนอันน่าชอบใจแม้ในกลืนที่เกิดแต่รากไม้เป็นต้น ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นโดยการกำหนด ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วหนหลัง นั้นแหละ ในกาลใด บุคคลได้กลืนหอมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกลืนทั้งหลาย มีกลืนที่เกิดแต่รากไม้เป็นต้นแล้วคำนึงถึงด้วยอำนาจแห่งกลืน คิดว่า เราจักถวายกลืนของเราให้เป็นทาน ดังนี้ จึงบูชาพระพุทธรัตตะเป็นต้น ในกาลนั้น กุสลจิตก็เป็นทานมัย. บัณฑิตพึงทราบคำทั้งหมดโดยพิสดาร โดยนัยที่กล่าวไว้ในกาให้สืเป็นทานนั้นแหละ พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงซึ่งกุสลจิตแม้มีกลืนเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร ๕ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยัตถุ ๓ อย่าง ด้วยประการจะนี่.

ก็กุสลจิตที่ทาสอันน่าชอบใจในรสทั้งหลายมีรสเกิดจากรากเป็นต้น ให้เป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการกำหนด ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ ในกาลใด บุคคลได้รสที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่งในรส

ทั้งหลายมีรสเกิดแต่รากเป็นต้นนั้น แล้วร่าพึงด้วยสามารถแห่งรส ย่อมให้
ย่อมสละด้วยคิดว่า เราจักให้รสของเราเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิต
เป็นทานมัย ดังนี้. พึงทราบข้อความทั้งปวง โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้
ในการให้สืเป็นทาน. ก็ในกุศลจิตที่มีสืลมัยนี้ มีเรื่องทั้งหลายมาในมหาอรธ-
กถา ตั้งแต่เรื่องพระเจ้าทูลฐคามนีอภัย ทรงพระดำริว่า ธรรมดาว่า การไม่
ถวายสังฆทานแล้วบริโภคนั้น เราไม่เคยประพฤติ ดังนี้ จึงให้ถวายทานแก่ภิกษุ
ประมาณ ๑,๒๐๐ รูป แล้วจึงเสวยพระกระยาหารมีรสดี. ข้อความที่แตกต่าง
กันมีเพียงเท่านี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลจิต
แม้มีรสเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร. โดยบุญกิริยาวัตถุ ๓ นั้นแหละ.

แม้ในโฏฐัพพารมณฺ์ มหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ
วาโยธาตุ ชื่อว่า โฏฐัพพารมณฺ์. ในฐานะนี้ บัณฑิตไม่ทำการประกอบ
ด้วยอำนาจแห่งธาตุทั้ง ๓ เหล่านั้น พึงทำการประกอบด้วยสามารถแห่งเดียวและ
ตั้งเป็นต้น. จริงอยู่ ในกาลใด บุคคลได้วัตถุอันควรถูกต้องน่าปรารถนา
อย่างใดอย่างหนึ่ง ในวัตถุทั้งหลายมีเดียและตั้งเป็นต้น แล้วคำนึงถึงด้วย
อำนาจแห่งการถูกต้อง ย่อมให้ ย่อมบริจาต ด้วยคิดว่า เราจักให้โฏฐัพพะ
เป็นทานของเรา ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็ย่อมเป็นทานมัย ดังนี้. บัณฑิต
พึงทราบข้อความทั้งปวง โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในในการให้สืเป็นทาน
นั้นแหละ พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลจิตแม้มีโฏฐัพพะเป็นอารมณ์
ด้วยกรรมและทวาร ๕ ด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างดังพรรณนานามานะนี้.

แต่ว่า ในธรรมารมณฺ์ ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เป็นปริยาป็นนะและ
อปริยาป็นนะในธรรมายตนะเหล่านี้ คือ आयตนาภายใน ๖ ลักษณะ ๓ อรูปขันธ์ ๓
สุขุมรูป ๑๕ นิพพาน และบัญญัติ ชื่อว่า ธรรมารมณฺ์ แต่ในฐานะนี้ บัณฑิต

ไม่ทำการประกอบไว้ด้วยอำนาจแห่งธรรมเหล่านี้ พึงประกอบไว้ด้วยการให้
โอชะ การให้น้ำปานะ และการให้ชีวิตเป็นทาน. จริงอยู่ กุศลจิตนี้ กระทำ
ธรรมารมณอันน่ายินดีในโอชะเป็นต้น ให้เป็นอารมณ เกิดขึ้นด้วยการกำหนด
๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ. ในธรรมารมณนั้น เมื่อใด
บุคคลย่อมถวายเนยใสเนยข้นเป็นต้น โดยคิดว่า เราถวายโอชะเป็นทาน ย่อม
ถวายน้ำปานะ ๘ อย่าง โดยคิดว่า เราถวายน้ำปานะให้เป็นทาน ดังนี้ ย่อมถวาย
สลากภัต ปักขียภัต สังฆภัตเป็นต้น โดยคิดว่า เราถวายชีวิตเป็นทาน ดังนี้
ย่อมถวายเภสัชแก่ภิกษุผู้ไม่ผาสุกทั้งหลาย ให้หมอมารักษา ให้เผดาค่าบ ให้อ
รือรอบ ให้ทำลายกรงนก ให้พ้นจากเรือนจำ ให้ติกลองห้ามฆ่าสัตว์ กระทำ
เห็นปานนี้แม้อื่น ๆ เพื่อป้องกันชีวิต ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นทานมัย อนึ่ง
ในกาลใด บุคคลคิดว่า การให้โอชะเป็นทาน ให้น้ำปานะเป็นทาน ให้ชีวิต
เป็นทาน เป็นวงศ์ตระกูลวงศ์ของเรา เป็นแบบแผนของตระกูล เป็นประเพณี
ของตระกูล ดังนี้ จึงยังทานมิให้โอชะเป็นต้น ให้เป็นไปด้วยวัตรเป็นประธาน
ในกาลนั้น กุศลจิตย่อมเป็นศีลมัย. ในกาลใด เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปใน
ธรรมารมณ ในกาลนั้น กุศลจิตย่อมเป็นภาวนามัย. อนึ่ง กุศลจิตที่เป็น
ทานมัยแม้กำลังเป็นไป คือ ในกาลใด บุคคลย่อมถวายโอชะเป็นทาน น้ำปานะ
เป็นทาน ชีวิตเป็นทานด้วยมือของตน ในกาลนั้น ย่อมเป็นกายกรรม ในกาลใด
ใช้ให้บุตรและภรรยาเป็นต้นให้ถวายทาน ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นวจีกรรม
ในกาลใด ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้เคลื่อนไหวย่อมคิดด้วยใจว่า เราจัก
ถวายวัตถุที่มีอยู่ด้วยอำนาจแห่งการให้โอชะเป็นทาน ให้น้ำปานะเป็นทาน ให้
ชีวิตเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นมโนกรรม.

อนึ่ง ในกาลใด บุคคลยอมให้วัตถุอันมีอยู่มีประการตามที่กล่าวแล้ว ด้วยมือของตน ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ในกาลนั้น กุศลจิตที่เป็น สิลัมภ ย่อมเป็นกายกรรม. ในกาลใด ใช้ให้บุตรและภรรยาเป็นต้นให้ถวาย ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลนั้นแหละ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นวจีกรรม. ใน กาลใด ย่อมคิดด้วยใจว่า เราจักถวายวัตถุอันมีอยู่มีประการตามที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้นนั้นแหละ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นมโนกรรม.

อนึ่ง บุคคลเดินไปแล้ว เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปในธรรมารมณ์ กุศลจิตที่เป็นภวานามัย ย่อมเป็นกายกรรม. เมื่อบุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายให้ ไหวแล้ว เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปด้วยวาจา กุศลจิต ย่อมเป็นวจีกรรม. บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหว เริ่มตั้งซึ่งความสิ้นไปเสื่อมไปด้วยใจ เท่านั้น กุศลจิตย่อมเป็นมโนกรรม. กุศลจิตที่เป็นภวานามัย ๓ อย่าง ย่อมมี ด้วยอำนาจ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ด้วยประการฉะนี้. พระธรรม- ราชาทรงจำแนกแสดงกุศลจิตที่เป็นธรรมารมณ์ ในที่นี้ด้วยกรรมและทวาร ๘ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง ดังพรรณนามาจะนี้.

จิตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วอย่างนี้ ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ต่างกัน และอารมณ์ต่างกัน. แต่จิตนี้ บัณฑิตยอมได้ในวัตถุเดียวกัน ด้วย อำนาจแห่งอารมณ์ที่ต่างกัน. ถ้ามว่า ได้อย่างไร ตอบว่า เพราะในปัจจุ- ๔ อย่าง เฉพาะในจิตร (เอกวัตถุ) บัณฑิตยอมได้อารมณ์ ๖ อย่าง. จริ่งอยู่ สี่แห่งจิตรที่ย่อมใหม่ เป็นสี่ที่ชอบใจ น่าดู นี้เรียกว่า มีสี่เป็นอารมณ์. อนึ่ง ในเวลาใช้สอยยอมส่งเสียงดังปฐะปฐะ นี้เป็นสัททวารมณ์. ในผ่านั้น มีกลิ่น เปลือกไม้ไทรดำเป็นต้น นี้เป็นคันธารมณ์. อนึ่ง รสอารมณ์ ท่านกล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งรสคือการใช้สอย. ในผ่านั้นมีสัมผัสเป็นสุข นี้เป็นโณภูจัพพา-

รณณ. สุขเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยจิรว นี่เป็นธรรมารณณ. รสารณณ บัณจิต
ยอมได้ในบัณจิตโดยนปปริยาย (โดยตรง) ทีเดียว. บัณจิตทำการประกอบ
จิตในปัจฉัย ด้วยสามารถแห่งอารณณต่าง ๆ อย่างนี้แล้วพึงทราบความต่างกัน
แห่งจิตที่เป็นทานมัยเป็นต้น. อนึ่ง อารณณเป็นสภาวะผูกพันจิตนี้ เป็น
อารณณแล้ว จิตก็ไม่เกิดขึ้น ส่วนทวารไม่ผูกพันจิตไว้ ถ้ามว่า เพราะเหตุไร
ตอบว่า เพราะกรรมเป็นสภาพไม่ผูกพัน. จริงอยู่ เมื่อกรรมไม่ผูกพันจิตไว้
แม้ทวาร ก็ชื่อว่าไม่ผูกพันเหมือนกัน.

กามาวจรกุศลและทวารกถา

ว่าด้วยกายกรรมและทวาร

ก็เพื่อประกาศเนื้อความนี้ ในมหาอรรคกถาท่านกล่าวทวารกถาไว้ใน
ฐานะนี้. ในทวารกถานั้น ชื่อการตั้งมัตถกถาในทวารกถานี้มีประมาณเท่านี้ คือ

กรรม ๓

ทวารแห่งกรรม ๓

วิญญาน ๕

ทวารวิญญาน ๕

ผัสสะ ๖

ทวารผัสสะ ๖

อสังวร ๘

ทวารแห่งอสังวร ๘

สังวร ๘

ทวารแห่งสังวร ๘

อกุศลกรรมบถ ๑๐

กุศลกรรมบถ ๑๐

ในการตั้งมาติกาเหล่านั้น กรรม ๓ อย่าง ท่านกล่าวไว้ก่อนแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นท่านก็เว้นกรรม ๓ เหล่านั้น แล้วแสดงจำแนกทวารแห่งกรรม ๓ โดยความเป็นเบื้องต้นก่อน.

ถามว่า ทวารแห่งกรรม ๓ เป็นไฉน ?

ตอบว่า ทวารแห่งกายกรรม ทวารแห่งวจีกรรม ทวารแห่งมโนกรรม.

ในทวารแห่งกายกรรมนั้น กายมี ๔ อย่าง คือ อุปาทินนกาย (กาย ที่มีใจครอง) ๑. อาหารสมุฏฐานกาย ๑ อุดสมุฏฐานกาย ๑ จิตตสมุฏฐานกาย ๑ บรรดากาย ๔ เหล่านั้น รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๘ คือ มีจักขายตนะเป็นต้น* มีชีวิตินทรีย์เป็นที่สุดก็ดี รูป ๘ คือ ธาตุ ๔ วรรณะ คันธะ รสะ โอชา ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานก็ดี ชื่อว่า อุปาทินนกาย.

รูป ๘ เหล่านั้นนั้นแหละเกิดแต่อาหาร ชื่อว่า อาหารสมุฏฐานิกกาย
รูป ๘ เกิดแต่อุตุ ชื่อว่า อุดสมุฏฐานิกกาย. รูป ๘ เกิดแต่จิต ชื่อว่า จิตตสมุฏฐานิกกาย.

ในบรรดาอุปาทินนกายเป็นต้นเหล่านั้น คำว่า ทวารแห่งกายกรรม มิได้เป็นชื่อของอุปาทินนกาย มิได้เป็นชื่อของกายนอกนี้ แต่ในรูป ๘ มีจิต เป็นสมุฏฐาน มีวิญญูติรูปหนึ่ง รูปนี้ ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม ตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า รูปที่ชื่อว่า กายวิญญูติ นั้นเป็นไฉน ? ความเคร่งตั้ง

* จักขุโสตฆานชีวหากายอิตถิปุริสชีวิตินทรีย์รูป.

ความเคร่งตึงด้วยดี กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี การเคลื่อนไหวกายให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่ให้ผู้อื่นรู้ความหมายของกายของผู้มีจิตเป็น กุศล หรือผู้มีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยาकະ หรือผู้ก้าวไปข้างหน้า หรือถอยกลับ หรือแลดูข้างหน้า หรือเหลียวดูซ้ายขวา หรือเหยียด หรือ คู้แขน อันใด รูปนี้นั้น เรียกว่า กายวิญญูติ.

จริงอยู่ จิตที่เกิดขึ้นว่า เราจักก้าวไปข้างหน้า จักถอยกลับ ดังนี้ ย่อมยังรูปให้ต้งขึ้น ในขณะที่แห่งจิตที่เกิดขึ้นนั้น วาโยธาตุมีจิตเป็นสมุฏฐาน ในภายในแห่งรูปกลาปทั้ง ๘ เหล่านี้ คือ ปฐวิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ วรรณะ คันธะ รสะ โอชะ ซึ่งอาศัยธาตุทั้ง ๔ นั้น ย่อมค้ำจุน ทรงไว้ ยังรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนนั้นให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปข้างหน้า ให้ถอยกลับ.

ในบรรดารูปกลาป ๘ เหล่านี้ วาโยธาตุที่ต้งขึ้นด้วยจิตดวงแรกใน บรรดาขวนจิต ๗ ดวง ในอาวัชชนวิธีหนึ่ง ย่อมสามารถค้ำจุน ดำรงไว้ซึ่ง รูปกายที่เกิดพร้อมกับตนได้ แต่ไม่อาจให้เคลื่อนไหวไปมา แม้ในขวนจิต ดวงที่ ๒ เป็นต้น ถิ่นนี้แหละ. ส่วนวาโยธาตุที่ต้งขึ้นด้วยขวนจิตด้วยที่ ๓ ได้วาโยธาตุที่ต้งขึ้นด้วยขวนจิต ๖ ดวงเบื้องต้น เป็นปัจจัยอุปถัมภ์แล้ว ย่อม สามารถเพื่อค้ำจุน เพื่อทรงไว้ เพื่อยังรูปที่เกิดพร้อมกับตนให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปข้างหน้า ให้ถอยกลับ ให้แลดู ให้เหลียวซ้ายแลขวา ให้สู้เข้า ให้เหยียดออก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เกิดการเดินไปเกิดการเดินมา ชื่อว่า เกิดการเดินไปเดินมา คือ ย่อมถึงคำอันบุคคลพึงกล่าวว่า ไปได้โยชนหนึ่ง ไปได้ ๑๐ โยชน ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า เมื่อเกวียนที่พังลาไปด้วยแอก ๗ แอก โคที่เทียมแล้วในแอกคู่แรก ย่อมสามารถเพื่อค้ำจุน เพื่อทรงแอกไว้ได้ก่อน แต่ไม่อาจให้ล้อหมุนไป แม้ในคู่ที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนกัน แต่ว่าในกาลใด สารถิผู้ฉลาดเทียมคูโคที่ ๗ ที่แอกนั่งที่ทาบเกวียน ถือเชือกแล้วเอาปลายผูกกระดุนคูโคจำเดิมแต่โคคู่แรกทั้งหมด ในกาลนั้น คูโคทั้งหมดที่เดียวก็รวมกำลังกัน ทรงแอกและให้ล้อหมุนไป ย่อมถึงคำอันบุคคลพึงพูดได้ว่า โคพาเกวียนไปได้ ๑๐ โยชน์ พาไป ๒๐ โยชน์ ฉะนั้น คำอุปมาเป็นเครื่องยังอุปไมยให้ถึงพร้อมนี้ บัณฑิตพึงทราบฉะนี้.

ในบรรดากาย ๔ เหล่านี้ กายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่วิญญูติ แต่คือการแห่งอาการหนึ่งที่สามารถเพื่อเป็นปัจจัย เพื่อให้ค้ำจุน ทรงไว้ซึ่งรูปกายที่เกิดพร้อมกับวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานให้ไหวได้ นี้ชื่อว่า วิญญูติ. วิญญูตินั้นไม่ใช่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนรูป ๘ อย่าง. เหมือนอย่างคำมีอาทิว่า คุณอนภิกขุทั้งหลาย ชราและมรณะ ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** เป็นสังขตะ เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมีประเภทที่ไม่เที่ยงเป็นต้นต้องแก่และตาย ฉะนั้น วิญญูติ แม้ฉนั้น ชื่อว่า **มีจิตเป็นสมุฏฐาน** เพราะความรู้ทั้งหลายมีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นสภาพประกาศให้รู้ ฉะนั้น.

ก็วิญญูตินั้น เรียกว่า **วิญญูติ** เพราะประกาศให้รู้. ประกาศให้รู้ อะไร ? ประกาศให้รู้ทางกายอย่างหนึ่ง จริงอยู่ บุคคลยืนอยู่ในคลองแห่งจักษุ ย่อมยกมือหรือเท้า สันศิระหรือยักคิ้ว อาการของมือเป็นต้นนี้ เป็นการให้รู้ได้ด้วยจักษุ แม้วิญญูติก็มิรู้ได้ด้วยตาแต่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น เพราะว่า บุคคลย่อมเห็นสีเป็นอารมณ์ เป็นไปต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งการเคลื่อนไหวมือเป็นต้น แต่ว่า บุคคลคิดถึงรูปที่ประกาศให้รู้ ด้วยจิตทางมโนทวารแล้ว จึงรู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้เราทำสิ่งนี้และสิ่งนี้ ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า พวกมนุษย์ให้ผูกใบตาลเป็นคันที่ขอดต้นไม้ในสถานที่ที่มีน้ำในฤดูแล้งในป่า โดยประสงค์ว่า คนทั้งหลายจักรู้ซึ่งความที่น้ำมีอยู่ในที่นี้ด้วยสัญญาณนี้ หรือชักธงขึ้นที่ประตูร้านสุรา หรือว่า ลมพัดต้นไม้อ่อนไหวให้หวั่นไหว หรือว่า เมื่อปลาแหวกว่ายอยู่ในน้ำ ฟองน้ำก็ผุดขึ้นข้างบน หรือเศษหญ้าและใบไม้ที่ถูกน้ำพัดไปติดอยู่ที่ทางไปของห้วงน้ำใหญ่ ในกาลใด บุคคลเห็นใบตาลธง กิ่งไม้ ฟองน้ำ เศษหญ้าและใบไม้ แม้ไม่เห็นด้วยตาแต่ก็ย่อมรู้ด้วยมโนวิญญูญาณว่า ในที่นี้น้ำจักมี สุราจักมี ต้นไม้นี้ถูกลมพัด ปลาจักมีภายในน้ำ ห้วงน้ำจักไหลท่วมที่มีประมาณเท่านี้ ฉันทใด แม้วิญญูติ ก็ฉันทนั้น ไม่รู้ด้วยตา รู้ได้ด้วยใจ เพราะว่า บุคคลย่อมเห็นสีเป็นอารมณ์เคลื่อนไหวไปมา ด้วยอำนาจแห่งการยกมือเป็นคันด้วยตาเท่านั้น แต่เขาคิดด้วยจิตทางมโนทวาร จึงรู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้เราทำอย่างนี้ ฯ

ก็วิญญูตินี้ ชื่อว่า วิญญูติ เพราะการประกาศให้รู้อย่างเดียวกัหาไม่ที่แท้แล้ว ชื่อว่า วิญญูติ เพราะควรรู้ก็มีที่เดียว. เพราะว่า วิญญูตินี้ย่อมปรากฏแก่ชนทั้งหลายเหล่าอื่น โดยที่สุดแม้แก่สัตว์เดรัจฉานบ้าง. จริงอยู่ สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายมีสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก กา ไก่เป็นต้น ที่ประชุมกันในที่นั้น เมื่อบุคคลจับท่อนไม้ หรือก้อนดินแสดงอาการขว้างปา สัตว์นี้ก็รู้ว่า เขาต้องประหารพวกเรา ย่อมหนีไปที่ใดที่หนึ่ง แต่เมื่อบุคคลอื่นอยู่ในภายในกำแพงและฝาเรือนเป็นต้น เวลานั้นก็เป็นเวลาที่รูปไม่ปรากฏ ในขณะนั้นรูปไม่ปรากฏแก่เขา ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่า วิญญูตินั้นแหละ เพราะเป็นธรรมชาติปรากฏแก่ผู้อยู่เฉพาะหน้า.

ถามว่า เมื่อกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานกำลังไหว กายที่มีสมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปด้วย หรือไม่ไหวไป.

ตอบว่า กายมีสมุฏฐาน ๓ แม้นั้นก็ไหลไปเหมือนกัน.

กายที่มีสมุฏฐาน ๓ นั้น มีคติเหมือนกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน คล้อยตามกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยแท้. เหมือนอย่างว่า เมื่อน้ำกำลังไหลไปอยู่ แม้เศษไม้แห้ง หย้าแห้ง ใบไม้แห้งเป็นต้นที่ตกไปสู่ น้ำ ก็ย่อมไหลไปตามน้ำ (มีคติอย่างน้ำ) ที่เดียว คือ เมื่อน้ำไหลไป เศษไม้แห้งเป็นต้น ก็ย่อมลอยไป เมื่อน้ำหยุด เศษไม้แห้งเป็นต้นนั้นก็หยุด ฉะนั้น คำอุปมาเป็นเครื่องยังอุปมา ให้ถึงพร้อมนี้บัณฑิตพึงทราบ ฉะนั้น วิญญูติในรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน แม้นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อ ทวารแห่งกายธรรม ด้วยประการฉะนี้.

ก็เจตนาที่ให้สำเร็จในทวารนั้นเป็นเหตุให้บุคคลมาสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้ ประพฤติมิอาจาร จงดเว้นจากปาณาติบาต ข้อนี้ชื่อว่า กายกรรม. เมื่อปรวาทมีอยู่อย่างนี้ บัณฑิตก็พึงดำรงไว้ด้วยนัยแห่งคำว่า กายเป็นทวาร เจตนาที่ให้สำเร็จในทวารนั้นเป็นกายกรรม คือ เป็นกุศล หรือว่าเป็นอกุศล ดังนี้. แต่เมื่อปรวาทไม่มี ก็พึงดำรงติกะว่า กายกรรมเป็นกุศล หรืออกุศล หรืออัพยากตะ ดังนี้ให้บริบูรณ์ ในข้อนั้น เปรียบเหมือนประตูพระนคร ย่อมตั้งไว้ในที่ที่เขาสร้างไว้แล้ว ย่อมไม่เลื่อนไปเลื่อนมาแม้สักองคุลี ก็มหาชนย่อมสัญจรไปทางประตูนั้น ๆ ฉะนั้น ทวารก็ฉะนั้นเหมือนกัน จะเที่ยวไปหาได้ไม่ ส่วนกรรมย่อมเที่ยวไปโดยการเกิดขึ้นในทวารนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ พระโหราจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ทวารจรนฺติ กมฺมานิ น ทวาราทุ ทวารจาริโน
ตสฺมา ทวารเหติ กมฺมานิ อญฺญมญฺญํ ววฺญจिता.

กรรมทั้งหลายย่อมเกี่ยวไปในทวาร
ทวารทั้งหลายไม่เกี่ยวไปกับทวารทั้งหลาย
เพราะฉะนั้น ท่านจึงกำหนดกรรมทั้งหลาย
กับทวารทั้งหลายไว้ด้วยกัน.

ในคานานัน อธิบายว่า ทวารย่อมได้ชื่อตามกรรม แม้กรรมก็ได้ชื่อตามทวาร. เหมือนอย่างว่า ที่เป็นที่เกิดแห่งวิญญาณเป็นต้น ย่อมได้ชื่อว่า ทวารแห่งวิญญาณ ทวารแห่งผัสสะ ทวารแห่งความไม่สำรวม ทวารแห่งความสำรวม ดังนี้ จันใด ที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งกายกรรม ก็ได้ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม จันนั้น. แม้ในทวารแห่งวจีกรรมและมโนกรรม ก็นัยนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง เทวคาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้นั้น ๆ ย่อมได้ชื่อตามต้นไม้นั้น ๆ ว่า เทวคาไม้จ้าว (สิมฺพลิตฺเตวคา) เทวคาใบไม้เหลือง (ปฺลาสฺตฺเตวคา) เทวคาต้นสะเดา (ปฺจิมฺนฺทตฺเตวคา) เทวคาไม้สะคร้อ จันใด แม้กรรมที่บุคคลทำแล้ว ด้วยกายทวาร ย่อมได้ชื่อตามทวารว่า กายกรรม จันนั้นเหมือนกัน. แม้ในวจีกรรมและมโนกรรมก็นัยนี้เหมือนกัน. ในบรรดากายและกรรมนั้น กายก็เป็นอย่างหนึ่ง กรรมก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ท่านเรียกกายและกรรมนั้นว่า กายกรรม เพราะความที่กรรมนั้นกระทำด้วยกาย ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

หากกรรมกระทำด้วยกาย เรียกว่า

กายกรรม กายและกายกรรม ท่านก็กำหนด

ไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยเจม เรียกว่า

สุจิกรรม เจมและสุจิกรรม ท่านก็กำหนด

ไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยมิด เรียกว่า

วาสิกรรม มิดและวาสิกรรม ท่านก็กำหนด

ไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยบุรุษ
เรียกว่า ปุริสกรรม บุรุษและปุริสกรรม
ท่านก็กำหนดไว้ด้วยกัน ฉะนั้น หากกรรม
กระทำด้วยกาย ก็เรียกว่ากายกรรม กาย
และกายกรรม ท่านกำหนดไว้ด้วยกัน ฉะนั้น
เหมือนกัน.

ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น การกำหนดเฉพาะทวารก็ไม่ถูก การ
กำหนดเฉพาะกรรมก็ไม่ถูก ถามว่า ไม่ถูกอย่างไร ตอบว่า เพราะบาลีว่า
ทวารे जरुति गमूमणि (กรรมทั้งหลายย่อมเกี่ยวไปในทวาร) แม้จิกรรม
ก็ย่อมเป็นไปในกายวิญญูติ เพราะฉะนั้น การกำหนดวจิตวิญญูตินั้นว่า
ทวารแห่งกายกรรมดังนี้ก็ไม่ถูก ทั้งกายกรรมก็ย่อมเป็นไป แม้ในวิญญูติ
เพราะเหตุนี้ การกำหนดวจิตวิญญูตินั้นว่า กายกรรมก็ไม่ถูก. การกำหนด
อย่างนั้นมิใช่ไม่ถูก เพราะเหตุไร เพราะความเป็นไปโดยมาก และเพราะ
เป็นไปมากในทวารนั้น. จริงอยู่ กายกรรมเท่านั้น ย่อมเป็นไปโดยมากในกาย-
วิญญูติ วจิกรรมนอกนี้ไม่เป็นไปโดยมาก เพราะฉะนั้น ความที่กายวิญญูตินี้
เป็นทวารแห่งกายกรรมสำเร็จแล้วเป็นไปโดยมากแห่งกายกรรม เปรียบเหมือน
บ้านพราหมณ์ สวนมะม่วง และไม้กาะทิงเป็นต้น ชื่อว่า บ้านพราหมณ์
เป็นต้น เพราะฉะนั้น การกำหนดทวารจึงถูก เพราะกายกรรมย่อมเป็นไปมาก
ในกายทวารที่เดียว ส่วนในวจิตวารเป็นไปน้อย ฉะนั้น การที่ทวารนี้เป็น
กายกรรมสำเร็จเป็นไปมากในกายทวาร เปรียบเหมือนโคจรของนายพรานป่า
และกุมาริกาอ้วนเป็นต้น ชื่อว่า นายพรานป่าเป็นต้น ฉะนั้น แม้การ
กำหนดกรรมจึงถูกต้อง ด้วยประการฉะนี้.

จบกล่าวด้วยทวารแห่งกายกรรม

กล่าวด้วยทวารแห่งวจีกรรม

ก็ในกล่าวด้วยทวารแห่งวจีกรรม ชื่อว่า วาจา มี ๓ อย่าง คือ เจตนา วิรติ สัททะ (เสียง) บรรดาวาจา ๓ อย่างเหล่านั้น วาจาที่ว่า คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์ เหล่านั้น เป็นวาจาสุภายิต มิใช่ วาจาทุภายิต เป็นวาจาไม่มีโทษ เป็นวาจาที่ผู้รู้ทั้งหลายไม่ติเตียน ดังนี้ ชื่อว่า เจตนาวาจา. วาจาที่ว่า การงด การเว้น จากวจีทุจริต ๔ ฯลฯ อันใด นี้ตรัสเรียกว่า สัมมวาจา ดังนี้ ชื่อว่า วิรติวาจา. วาจาที่ว่า จริงอยู่ วาจาที่เปล่ง คล่องแคล่ว การเปล่งขึ้น เสียงกึกก้อง ทำเสียงให้กึกก้อง วาจา การเปล่งวาจา ดังนี้ ชื่อว่า สัททวาจา.

บรรดาวาจาทั้ง ๓ เหล่านั้น คำว่า วจีกรรมทวาร มิใช่เป็นชื่อของ เจตนา มิใช่เป็นชื่อของวิรติ แต่ว่า วิญญูติอย่างหนึ่งซึ่งมีเสียงร่วมด้วยมีอยู่ นี้ชื่อว่า ทวารแห่งวจีกรรม. วจีทวารที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า รูปที่เป็นวิจิวิญญูตินั้น เป็นไฉน? การพูด การเปล่งออก คล่องแคล่ว วาจา การเปล่งขึ้น เสียงกึกก้อง การทำเสียงให้กึกก้อง วาจา การเปล่งวาจา แห่ง บุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัปยาคตะ อันใด ดังนี้ นี้เรียกว่า วาจา. วิญญูติ การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ ความหมายทางวาจา อันใด รูปนี้นั้น เรียกว่า วจีวิญญูติ.

จริงอยู่ เมื่อเราตรัสว่า เราจักกล่าวคำนี้ เราจักกล่าวคำนั้น ชื่อว่า เสียงอันแผ่ไปด้วยวิตก ย่อมเกิดขึ้น. วาทานี้มาในมหาอรรถกถาว่า เสียงนี้ มิได้รู้ได้ด้วยโสตะ รู้ได้ด้วยใจ ดังนี้ แต่ในอรรถกถาที่มาทั้งหลาย อธิบาย

คำว่า **วิตกกุวิปหารสัทท** (เสียงที่แผ่ไปด้วยวิตก) เป็นเสียงของคนหลับ และประมาทแล้ว กำลังบ่นเพื่ออันเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการแผ่ไปของวิตก. คำว่า **สุตฺวา** นั้น ความว่า เมื่อบุคคลนั้นฟังแล้วตรึกซึ่งเรื่องใด เสียงอันแผ่ไปแห่งวิตกนั้นเกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งเรื่องนั้น ก็จักทนายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้บ้าง ใจของท่านเป็นอย่างนั้นบ้าง ครั้นกล่าวด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็กล่าวแต่เรื่องทั้งหลาย. แม้ในปัญฐานก็มีพระบาลีอันมาแล้วว่า สัททหาย-
คณะ มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญานด้วยอาร์มมณปัจจัย ดังนี้ เพราะฉะนั้น ชื่อว่า เสียงที่แผ่ไปแห่งวิตกที่รู้ไม่ได้ด้วยโสตะ ซึ่งเกิดขึ้นเว้นจากการกระทบกับวิญญูดย่อมไม่มี ก็จิตเมื่อเกิดขึ้นว่า ข้าพเจ้าจักกล่าวคำนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวคำนั้นดังนี้ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น ๘ รูป คือ **ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ วรรณะ คันธะ รส โอชา** ปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในภายในแห่งรูป ๘ เหล่านั้น กระทบอยู่ซึ่งอุปทินนกายก่อนจึงเกิดขึ้น เสียงย่อมเกิดขึ้นด้วยกายกระทบกับปฐวีธาตุนั้น นี้ชื่อว่า เสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนี้ไม่ใช่วิญญูติ แต่ว่า วิการแห่งอาการอย่างหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยแก่การกระทบอุปทินนกายของปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้น นี้ชื่อว่า **วจีวิญญูติ** นอกจากนี้ คำทั้งปวงมีอาทิว่า **ธา อญฺฐ รูปานิ วีย น จิตฺตสมุฏฐานา** วจีวิญญูตินั้น ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนรูปทั้ง ๘ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยกล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

จริงอยู่ แม้ในที่นี้ บุคคลฟังเสียงของผู้เรียกว่า **ติสสะ ทตตะ มิตตะ** ดังนี้ แล้วก็คิดถึงวิญญูติ ด้วยมโนทวารจิตแล้วย่อมรู้ว่า ผู้นี้เห็นจะให้กระทำสิ่งนี้และสิ่งนี้ ดังนี้ อนึ่ง แม้ว่าเจ้านี้ ก็ย่อมปรากฏแก่สัตว์เดรัจฉาน จุกาย-

วิญญูติ. จริงอยู่ แม้สัตว์เครื่องจันทั้งหลายพึงเสียดว่า เจ้าจงมา เจ้าจงไป ดังนี้ ก็รู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้ทำชื้อสิ่งนี้ จึงเดินมาและเดินไป.

ก็วาระนี้ว่า เสียดยอมยังกายอันมีสมุฏฐาน ๓ อย่าง ยอมให้ไหว หรือไม่ให้ไหว ดังนี้ ไม่มีในวิญญูตินี้ แม้ก็คือการอุปถัมภ์แห่งเสียด ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานดวงก่อนก็ไม่มี แต่ว่า เจตนาใดที่ให้สำเร็จแม้ในวิทวาร นั้น และเจตนาที่เป็นเหตุพูดเท็จ กล่าวส่อเสียด กล่าวคำหยาบ กล่าวเพื่อเจ้อ เจตนาจเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น นี้ชื่อว่า **วจีกรรม**. เบื้องหน้าแต่นี้ บัณฑิต พึงทราบการกำหนดกรรม การกำหนดทวาร โดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

จบ กล่าวด้วยทวารแห่งวจีกรรม

กล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรม

ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในกล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรมต่อไป ใจ ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งจิตที่เป็นกามาวจรจิตเป็นต้น ชื่อว่า **มโน** (ใจ) ในบรรดามโนที่เป็นกามาวจรเป็นต้นเหล่านั้น มโนแม้ทั้งหมดมี ๘๕ อย่างคือ มโนที่เป็นกามาวจร ๕๔ อย่าง มโนที่เป็นรูปาวจรมี ๑๕ อย่าง มโนที่เป็นอรูปาวจรมี ๑๒ อย่าง มโนที่เป็นโลกุตรมี ๘ อย่าง ในบรรดามโนเหล่านั้น ธรรมตามโนนี้ไม่ควรกล่าวว่า ไม่เป็นมโน เหมือนอย่างว่า ธรรมดว่า เจตนา นี้ ไม่ควรกล่าวว่า ไม่เป็นกรรม เพราะโดยที่สุดแม้เจตนา ที่สัมปยุตด้วยปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๕) ในมหาปณณก็ทรงแสดงไว้ว่า เป็นกรรมนั้นแหละ ฉะนั้น ธรรมดว่า มโนนี้ก็ไม่ควรกล่าวว่า ไม่ใช่มโนทวาร ฉะนั้นเหมือนกัน.

ในอธิการว่าด้วยมโนทวารนี้ มีผู้ท้วงกล่าวว่า ธรรมคำว่า กรรมนี้
ย่อมทำซึ่งอะไร **ตอบว่า** ย่อมประมวลมา ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวม ย่อม
ตั้งใจ ย่อมดำริ ย่อมให้สำเร็จ. **ถามว่า** เมื่อเป็นเช่นนี้ เจตนาในปัญจวิญญาน
ย่อมประมวลมา ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวมซึ่งอะไร **ตอบว่า** ย่อมประมวลมา
ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวม ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลาย. จริงอยู่ เจตนาใน
ปัญจวิญญานเท่านั้น ย่อมประมวล ย่อมตกแต่ง ย่อมรวบรวม ย่อมตั้งใจ
ย่อมดำริ ย่อมให้สำเร็จสัมปยุตตันท์ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน. อีกอย่างหนึ่ง มี
ประโยชน์อะไร ด้วยการกล่าวถึงข้อนี้ เพราะท่านได้กล่าวคำนี้ไว้ด้วยสามารถ
แห่งการรวบรวมมโน (ใจ) ไว้ทั้งหมด ก็ในอธิการว่าด้วยมโนทวารนี้ มีคำ
สันนิษฐานดังนี้ มโน ๒๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกุศลและอกุศลอันเป็นไปใน
ภูมิ ๓ ชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม แต่เจตนาใดที่ให้สำเร็จในมโนทวารนั้น
ย่อมถือเอาซึ่งอกิขมา พยาบาท มิจาทัสสนะและความไม่มีอกิขมา ไม่พยา-
บาท และสัมมาทัสสนะด้วยเจตนาใด นี้ชื่อว่า **มโนกรรม**. เบื้องหน้าแต่นี้
บัณฑิตพึงทราบการกำหนดกรรมและการกำหนดทวารทั้งหมด โดยนัยที่กล่าว
ไว้ในหนหลังนั้นแหละ ดังนี้แล.

จบกล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรม

กล่าวด้วยกรรม ๓*

ชื่อว่า ทวารแห่งกรรม ๓ เหล่านี้ บัดนี้ จะกล่าวถ้อยคำพิสดารการ
ตั้งมาดึกาในถ้อยคำด้วยทวารที่กล่าวข้างไว้ ตั้งแต่กรรม ๓ ตามที่ได้แสดง
ทวารแห่งกรรมเหล่านั้นแล้ว เว้นกรรม ๓ เหล่านั้นไว้. จริงอยู่ กรรม ๓ คือ
กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม ตามว่า ชื่อว่า กรรม นี้ได้แก่อะไรบ้าง
ตอบว่า ได้แก่ เจตนา และธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาบางอย่าง บรรดาธรรม
ทั้งสองเหล่านั้น ความที่เจตนาเป็นกรรม มีพระสูตรเหล่านั้นกล่าวไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลจงใจแล้ว
จึงกระทำความด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ (และคำว่า) ดูก่อนอานนทฺ์ จริงอยู่
เมื่อกายมีอยู่ ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัญญาเจตนา
เป็นเหตุ (เพราะความจงใจทางกายเป็นเหตุ) ดูก่อนอานนทฺ์ หรือเมื่อกายมีอยู่
ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะวาจาสัญญาเจตนาเป็นเหตุ ดูก่อน
อานนทฺ์ หรือว่าเมื่อใจมีอยู่ ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะ
มโนสัญญาเจตนาเป็นเหตุ (และคำว่า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายสัญญาเจตนา ๓ อย่าง
เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก วาจาสัญญาเจตนา ๔
อย่าง เป็นวาจากรรมฝ่ายอกุศล ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มโนสัญญาเจตนา ๓
อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก (และคำว่า)
ดูก่อนอานนทฺ์ ถ้าโมฆบุรุษ ชื่อว่า สมิทธิ นี้ถูกปาฏลบุตรปริพาชกถามอย่างนี้
พึงพยากรณ์อย่างนี้ว่า ดูก่อนท่านปาฏลบุตร ท่านกระทำความเนื่องด้วยสัญญา-
เจตนา ย่อมเสวยสุขเนื่องด้วยสุขเวทนา ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ฯลฯ

* ถ้านี้เป็นลำดับแรกแต่ท่านแสดงไว้ที่ ๒

ท่านก็ย่อมเสวยทุกขมสุขเนื่องด้วยทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ ดูก่อนอนันท์ เมื่อสมิทริโมฆบุรุษนั้นพยากรณ์อย่างนี้ ชื่อว่า พยากรณ์ โดยชอบแก่ปาณติบุตร ปริพาชก. ความที่เจตนาเป็นกรรมมีพระสูตรเพียงเท่านี้ก่อน.

ส่วนความที่สัมปยุตตธรรมด้วยเจตนาเป็นกรรม ท่านแสดงไว้โดย กรรมจตุกะ (หมวด ๔ แห่งกรรม) สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ เหล่านี้ เรากระทำให้แจ้งด้วยปัญญา อันยังเองประกาศแล้ว กรรม ๔ เป็นไหน? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมคำมี วิบากคำมี กรรมขามี วิบากขาก็มี กรรมทั้งคำทั้งขามี วิบากทั้งคำทั้งขาก็มี กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรมก็มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรมเป็นไหน สติสัมโพชฌงค์ ๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ นี้เรา เรียกว่า กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้น กรรม. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็น ไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไหน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้เราเรียกว่า กรรมไม่คำไม่ขาว มี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรม ธรรม ๑๕ อย่าง ต่างโดย โพชฌงค์และองค์มรรคเหล่านั้น ทรงแสดงไว้ด้วยกรรมจตุกะ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พึงทราบธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ๒๑ อย่าง กับธรรม ๖ อย่าง เหล่านี้ คือ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฐิ อนภิชฌา อัพยาบาท และสัมมาทิฐิ.

บรรดาธรรมเหล่านั้น โลกุตมรรคเมื่อจะรวมเป็นพวก ก็ย่อมรวม กรรม ๓ อย่าง มีกายกรรมเป็นต้น. จริงอยู่ การสำรวมจากการประพฤติก้าวล่วง ความทุศีลทางวาจา พึงทราบว่าเป็นวาจาสิกะ สัมมากัมมันตะเป็นกายกรรม สัมมาวาจาเป็นวจีกรรม เมื่อถือเอากรรมทั้งสองหมวดนี้ สัมมาอาชีวะย่อม

ชื่อว่าเป็นอันถือเอาแล้ว เพราะเป็นพวกแห่งกรรมทั้งสองนั้นทีเดียว. ส่วนการ
สำรวจจากการก้าวล่วงความทุกข์ทางใจ พึงทราบว่าเป็น มานสิกะ มานสิกะ
(การสำรวจทางใจ) นั้น มี ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง ทิฎฐิ สังกัปปะ วายามะ
สติ และสมาธิ มานสิกะแม้ ๕ อย่างนี้ ชื่อว่า **มโนกรรม** โลกุตตรมรรค
เมื่อรวมเป็นพวกก็ย่อมรวมกรรม ๓ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ในที่นี้ ชื่อว่า การเทียบเคียงกับทวาร จริงอยู่ กรรมที่ถึงความ
หวนไหวในกายทวารและวจีทวารแต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี กรรมที่ถึงความปรากฏ
เป็นไปในมโนทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี ท่านจึงถือเอากรรมนั้น ๆ (ที่ไม่เป็น
กรรมบถ) กระทำให้เป็นพวกของทวารนั้น ๆ ทีเดียว. ในเรื่องนั้นมีนัย ดังนี้.

บุคคลใดคิดว่าจักไปล่าเนื้อ จึงจัดแจงธนู ฟันเชือก ถับหอกบริโภค
อาหารแล้วนุ่งห่มเสื้อผ้า ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น กรรมก็ถึงความหวนไหว แล้วใน
กายทวาร. เขาเที่ยวไปในป่าตลอดวันย่อมไม่ได้อะไรโดยที่สุด แม้กระต่ายและ
แมว. ถามว่า อกุศลนี้ ชื่อว่า เป็นกายกรรมหรือไม่ ตอบว่า ไม่เป็น
ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะไม่ถึงกรรมบถ. แต่พึงทราบว่า กุศลจิตนี้
ชื่อว่า กายทุจริตอย่างเดียว. แม้ในการไปจับปลาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน
แม้ในวจีทวาร บุคคลสั่งว่า เราจักไปล่าเนื้อ พวกเจ้าจงเตรียมธนูเป็นต้น
โดยเร็วเถิด ดังนี้ เมื่อไม่ได้อะไรในป่าโดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นถึง
ความหวนไหวในวจีทวารแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ไม่เป็นวจีกรรม. พึงทราบว่า
อกุศลจิตนั้น ชื่อว่า เป็นวจีทุจริตอย่างเดียว. ส่วนในมโนทวาร เมื่อวธก-
เจตนาเพียงเกิดขึ้นเท่านั้นก็ย่อมเป็นอันทำลายกรรมบถทีเดียว. อนึ่ง ประเภท
กรรมบถนั้นย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งความพยาบาท มิใช่ด้วยอำนาจแห่งปาณา-
ติบาต จริงอยู่ กายกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในกายทวารและวจีทวาร
ไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็เหมือนกัน. แต่มโนกรรมที่เป็น

อกุศลย่อมตั้งขึ้นในทวารแม่ทั้งสาม. กายกรรม วจีกรรม และมโนทวารที่เป็นกุศลก็เหมือนกัน.

ถามว่า เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า เมื่อบุคคลฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้ ประพฤติมิจนาจารกรรมย่อมเป็นกายกรรมเท่านั้น แม่ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ก่อน ส่วนอกิฆมา พยาบาท และมิจนาทิกฺกุฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นไปฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัพโพหาริก (กล่าวอ้างไม่ได้ว่ามีหรือไม่มี) บ้าง.

แต่เมื่อบุคคลสั่งว่า เจ้าจงไปฆ่าผู้นี้ จงลักสิ่งของชื่อนี้ กรรมเป็นกายกรรม สำหรับทวารเป็นวจีทวาร กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในวจีทวารอย่างนี้ ส่วนอกิฆมา พยาบาท และมิจนาทิกฺกุฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นเป็นไปในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัพโพหาริกบ้าง ชื่อว่า คำอธิบายที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายมีประมาณเท่านี้.

ส่วนอาจารย์วิวัฒนาทิกกล่าวว่า กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารก็มี อาจารย์วิวัฒนาทิกนั้น ถูกอาจารย์อื่นท้วงว่า ท่านจงนำสูตรที่ยกขึ้นในการรวบรวม (สังคายนา) ทั้ง ๓ ดังนี้ จึงนำชื่อคุณูปสูตรนี้มาว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง สมณะ หรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีฤทธิ์ถึงความชำนาญจิต เพ่งดูสัตว์ในเกิดในครรภ์ของหญิงอื่นด้วยใจอันลามกว่า โอหนอ สัตว์ในครรภ์นี้ อย่าพึงคลอดออกมาด้วยความสวัสดิ์ ดังนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การฆ่าสัตว์ในครรภ์ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. อาจารย์วิวัฒนาทิกนี้นำสูตรนี้มาแล้ว จึงกล่าวว่า ก็เพียงแค่คิดเท่านั้น สัตว์เกิดในครรภ์ของหญิงนั้นก็ย่อมย่อยยับไปเหมือนก้อนฟองน้ำ ในการย่อยยับแห่งครรภ์นี้

มีการไหวส่วนแห่งกายหรือส่วนแห่งวาจาแต่ที่ไหนเล่า ก็กายกรรมที่เป็นอกุศลนี้
ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารทีเดียว ดังนี้.

อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวกะอาจารย์วิัตถวาทีนั้นว่า พวกเราจักพิจารณา
เนื้อความพระสูตรของท่าน ดังนี้ แล้วพากันพิจารณาโดยนัยที่ท่านอาจารย์
วิัตถวาทีกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านกล่าวถึงการฆ่าสัตว์อื่นด้วยฤทธิ์ ก็ธรรมดาว่า
ฤทธิ์นั้นมี ๑๐ อย่างคือ อธิษฐานอิทธิ วิภูพณอิทธิ มโนมยอิทธิ ญาณวิปหาร-
อิทธิ สมာธิวิปหารอิทธิ อริยอิทธิ กัมมวิปากชอิทธิ ปุญญวโตอิทธิ วิชขามย-
อิทธิ ภวานามยอิทธิ ที่ชื่อว่า ฤทธิ์ ด้วยธรรมดาว่าสำเร็จ เพราะการประกอบโดย
ชอบในคุณนั้น ๆ เป็นปัจจัย บรรดาฤทธิ์เหล่านั้น ท่านกล่าวถึงฤทธิ์อย่างไหน.
ท่านวิัตถวาทีตอบว่า ภวานามยอิทธิ. ถามว่า กรรมคือการฆ่าสัตว์อื่นมิได้
ด้วยภวานามยอิทธิหรือ. ท่านวิัตถวาทีตอบว่า ใช่. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า
การฆ่าสัตว์อื่นด้วยภวานามยอิทธินี้มีได้ครั้งหนึ่ง. เหมือนหมอน้ำเต็มด้วยน้ำ
บุคคลประสงค์จะประหารผู้อื่นจึงขว้างไปแล้ว แม้หม้อก็แตก แม่น้ำก็พินาศไป
ฉันทใด กรรม คือ การฆ่าผู้อื่นด้วยภวานามยอิทธิ ย่อมมิได้ครั้งหนึ่ง ฉันทนั้น
เหมือนกัน ต่อจากนั้นไปฤทธิ์นั้นก็เสื่อม.

ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวกะท่านวิัตถวาทีนั้นว่า กรรม คือ
การประหารผู้อื่นด้วยภวานามยอิทธิ มิได้มีหนึ่งครั้งสองครั้งเท่านั้น แล้วจึงถาม
ท่านวิัตถวาทีซึ่งไม่ดำเนินไปด้วยวาจาตามประกาศให้รู้ว่า ภวานามยอิทธิเป็น
กุศล หรือเป็นอกุศล หรือเป็นอัปยาคตะ สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือทุกขเวทนา
หรืออทุกขมสุขเวทนา เป็นสวิตกกิจาร ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์
เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร. บุคคลใดรู้ปัญหานี้ บุคคลนั้น
ย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า ภวานามยอิทธิย่อมเป็นกุศลบ้าง เป็นอัปยาคตะบ้าง เป็น
ที่ตั้งของอทุกขมสุขบ้าง เป็นอวิตกกวจาร และเป็นรูปาวจรเท่านั้น. อาจารย์

วิัตถวาทีนั้นจะพึงถูกผู้อื่นถามว่า เจตนาที่ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไปย่อมรวมเข้ากันได้กับส่วนไหนในบรรดากุศลเป็นต้น. เมื่ออาจารย์วิัตถวาทีรู้ยูก็ย่อมบอกว่า เจตนาที่ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป เป็นอกุศล เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา มีวิตกและวิจารณ์เป็นกามาวจรเท่านั้น. เมื่อเป็นเช่นนั้นก็พึงบอกวิัตถวาทีว่า ปัญหาของท่านไม่สมกับเป็นกุศลคิกะ ไม่สมกับเวทนาคิกะ ไม่สมกับวิตกคิกะ ไม่สมกับภุมมันตระ (คือกามาวจรเป็นต้น). อาจารย์วิัตถวาทีจะกล่าวว่า กัสสูตรใหญ่อย่างนี้ไม่มีประโยชน์หรือ ? พวกอาจารย์จึงตอบว่า มิใช่ ไม่มีประโยชน์ แต่ว่าท่านย่อมไม่รู้ประโยชน์ของสูตรนั้นว่า สมณะหรือพราหมณ์นั้นมีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจ. จริงในที่นี้ท่านไม่ประสงค์เอาภาวนามยอทธิ แต่ประสงค์เอาอาถัพพนิธิ.

จริงอยู่ อาถัพพนิธินั้น เมื่อได้ย่อมได้ในคำว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจนี้ แต่ว่า อาถัพพนิธินั้น พ้นจากกายทวารและจิตทวารแล้วก็ไม่สามารถทำได้ เพราะว่า บุคคลผู้ประกอบอาถัพพนิธิทั้งหลาย ต้องบริโภคของไม้เค็ม ปลูกหญ้าแพรกนอนบนพื้นดิน ประพฤติบะตลอด ๗ วัน ในวันที่ ๗ ตกแต่งพื้นที่ป่าช้า แล้วยืนอยู่อย่างเท้าที่ ๗ ทำให้มือหมุนไปมาร่ายมนต์ด้วยปาก ที่นั่นการทำของพวกเขาจึงสำเร็จ ฤทธิ์เมื่อนี้พ้นจากกายทวารและจิตทวารแล้ว ก็ไม่สามารถทำได้ เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ พึงถึงความตกลงว่า กายกรรมย่อมไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร ดังนี้.

ก็เมื่อบุคคลกล่าวมุสาวาทเป็นต้นด้วยศรัทธาและมือ กรรมเป็นวจีกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร แม้วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็ย่อมตั้งขึ้นในกายทวารด้วยประการฉะนี้. ส่วนอภิขมา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิที่เกิดพร้อมกับจิตทั้งหลาย เหล่านี้ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโฬหาริกบ้าง ก็เมื่อบุคคลทำการ

เปล่งวาจากล้ามุสาวาทเป็นต้น แม้กรรมก็เป็นวิกรรม แม้ทวารก็เป็นวิทวาร เหมือนกัน วิกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในวิทวารด้วยประการฉะนี้. ส่วน อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโพนหาริกบ้าง ชื่อว่า คำชี้แจงที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายมีเพียงเท่านี้.

ส่วนอาจารย์วิธัตถวาतिकล่าวว่า วิกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นใน มโนทวารก็ได้. อาจารย์วิธัตถวาที่นั่นถูกอาจารย์อื่นชักว่า ท่านจงนำสูตรที่ ขึ้นสู่การรวบรวมทั้งสามครั้งมา จึงนำสูตรอุปสถขันธกะมาว่า ก็ภิกษุใด เมื่อถูกสวดประกาศถึง ๓ ครั้ง ระลึกได้ แต่ไม่ทำให้แจ้งซึ่งอาบัติที่มีอยู่ ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติสัมปชานมุสาวาท ดังนี้. ครั้นท่านนำสูตรนี้มาแล้วก็ กล่าวว่า ภิกษุนั้นไม่กระทำให้แจ้งอาบัติอย่างนี้ เป็นผู้หนึ่งเฉย ย่อมต้องอาบัติอื่น การไหวส่วนแห่งกาย หรือวาจาในที่นี้มีที่ไหน ก็วิกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารนั้นแหละ ดังนี้.

อาจารย์ทั้งหลายฟังถามวิธัตถวาที่นั่นว่า ก็สูตรที่ท่านกล่าวนี้ มีเนื้อ- ความที่ควรแนะนำ หรือมีเนื้อความอธิบายไว้แล้ว อย่างไร ? วิธัตถวาที่ กล่าวว่า สูตรของข้าพเจ้านี้ มีเนื้อความอธิบายไว้แล้ว ดังนี้ แล้วถูกกล่าวเตือน ว่า ท่านอย่าพูดอย่างนี้ พวกเราจักช่วยกันพิจารณาเนื้อความของสูตรนั้น ดังนี้ แล้วฟังถาม อย่างนี้ว่า มีอาบัติอะไรในเพราะสัมปชานมุสาวาท. เมื่อ อาจารย์วิธัตถวาที่รู้ที่อยู่ก็จับบอกว่า เป็นอาบัติทุกกฏในเพราะสัมปชานมุสาวาท จากนั้นก็ฟังถูกกล่าวว่า วินัยมีมูลเหตุสองอย่าง คือ กายและวาจา จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธะทรงบัญญัติอาบัติทั้งหมดในทวารทั้ง ๒ เหล่านี้เท่านั้น จึง ชื่อว่า การบัญญัติอาบัติ ในมโนทวารย่อมไม่มี ท่านรู้วินัยบัญญัติมากไป

บุคคลใดบัญญัติอาบัติในฐานะอันพระศาสดาไม่บัญญัติไว้ ผู้นั้นชื่อว่ายอมกล่าว
คู่พระสัมมาสัมพุทธะ ย่อมประหารชินจักร ครั้นถูกข่มด้วยถ้อยคำเป็นคั่นอย่างนั้น
แล้วก็พึงถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า สัมปชานมุสาวาทย่อมตั้งขึ้นเพราะการ
กระทำหรือ หรือว่าเพราะการไม่กระทำ ดังนี้ เมื่อวิตถวาที่ทราบอยู่ก็จักท
บอกว่า เพราะการไม่กระทำ จากนั้น ก็พึงบอกท่านว่า ภิกษุผู้ไม่ทำให้แจ้ง
อาบัติย่อมทำกิริยาอย่างไร ท่านวิตถวาที่เมื่อไม่เห็นการกระทำแน่แท้ก็จัก
ถึงความลำบากใจ ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงให้วิตถวาที่นั้นยอมจำนน
ด้วยเนื้อความแห่งสูตรนี้. ก็ในสูตรนี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้

ถามว่า สัมปชานมุสาวาท ที่ท่านกล่าวว่าเป็นอาบัติ เป็นอาบัติอะไร
คือ เป็นอาบัติประเภทไหน ตอบว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ก็อาบัติทุกกฏนั้นแล
ว่าโดยลักษณะแห่งมุสาวาท บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอาบัติซึ่งมีการไม่ทำใน
วาทิตตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสมุฏฐาน สมจริงดังคำที่ตรัส
ไว้ในปริวาร ว่าด้วยเสทโฆจนกาลาว่า

ภิกษุไม่เจรจากับมนุษย์ไร ๆ ไม่แปลง

วาทิตกับผู้อื่น แต่ต้องอาบัติทางวาจาไม่

ต้องอาบัติทางกาย ปัญหานี้ท่านผู้รู้ทั้งหลาย

คิดกันแล้ว ดังนี้.

ในที่นี้ พึงถึงความตกลงว่า วาจากรรมที่เป็นอกุศลย่อมไม่ตั้งขึ้นใน
มโนทวาร ด้วยประการฉะนี้.

ก็แต่ในกาลใด บุคคลมีจิตสหระคด้วยอภิษณายังส่วนแห่งกายให้ไหว
กระทำกัมมีการถือเอาด้วยมือเป็นคั่น มีใจสหระคด้วยพยาบาทมีการถือไม่
เป็นคั่น มีใจสหระคด้วยมิจฉาทิภูติ คิดว่า พระขันธกุมาร พระสิวะประเสริฐ

ที่สุด จึงทำกิจมีการอภิวาท อัญชลีกรรมและตกแต่งตั้งน้อยสำหรับภูต เพื่อพระศิวะนั้น ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวาร ด้วยประการฉะนี้ แต่เจตนาในที่นี้เป็นอัปโพนาริก.

ในกาลใด บุคคลมีใจสหระคด้วยอภิชฌา ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหว เพ่งดูอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นโดยพูดว่า โอหนอ ของผู้อื่นพึงเป็นของเรา ดังนี้ มีใจสหระคด้วยพยาบาท กล่าวว่ ขอสัตว์เหล่านี้ถูกเบียดเบียน จงถูกฆ่า จงขาดสูญ หรือว่า จงอย่าได้มี ดังนี้ มีใจสหระคด้วยมิจฉาทิฎฐิ ย่อมกล่าวว่ ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บุคคลเช่นสรวงแล้วไม่มีผล เป็นต้น ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวิทวาร มโนกรรมย่อมตั้งขึ้นในวิทวาร ด้วยประการฉะนี้ เจตนาในที่นี้ก็เป็น อัปโพนาริก.

ก็ในกาลใด บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายวาจาให้ไวนั่งแล้ว ในที่ลับ ให้จิตทั้งหลายเกิดขึ้นสหระคด้วยอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แม้ทวารก็เป็นมโนทวารเหมือนกัน มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวาร ด้วยประการฉะนี้. ก็ในที่นี้ เจตนาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารเท่านั้น มโนกรรมที่เป็นอกุศล บัณฑิตพึงทราบว่ ย่อมตั้งขึ้นในทวารแม้ทั้ง ๓ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็คำที่ท่านกล่าวว่ กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม ที่เป็นกุศลก็เหมือนกันนั้น มีนัยดังต่อไปนี้.

จริงอยู่ ในกาลใด บุคคลไม่สามารถกล่าววาจาด้วยเหตุบางอย่าง ย่อมถือเอาสิกขาบทเหล่านี้ ด้วยมือและศิระว่า ข้าพเจ้าย่อมงดเว้นจากปาณาติบาต จากอทินนาทาน จากกาเมสุมิฉฉาจาร ดังนี้ ในกาลนั้น กรรม

เป็นกายกรรม แม้ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ ธรรมมีอนภิขณาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาข้าง เป็นอัปโพหาริกข้าง.

แต่ในกาลใด บุคคลเปล่งวาจารับสิกขาบททั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ ในกาลนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในวจีทวารอย่างนี้ ธรรมมีอนภิขณาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาข้าง เป็นอัปโพหาริกข้าง.

แต่ในกาลใด เมื่อพระภิกษุให้สิกขาบทเหล่านั้นอยู่ บุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหว ย่อมรับเอาด้วยใจเท่านั้นว่า ข้าพเจ้าย่อมงดเว้นจากปาณาติบาต จากอทินนาทาน จากกาเมสุมิชฉาจาร ดังนี้ ในกาลนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นมโนกรรม กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารอย่างนี้ ธรรมมีอนภิขณาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาข้าง เป็นอัปโพหาริกข้าง ก็เมื่อบุคคลรับสิกขาบททั้ง ๔ มีเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น ด้วยกายเป็นต้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วจีกรรมที่เป็นกุศล บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมตั้งขึ้นในทวารทั้ง ๓ ดังนี้ แม้ในที่นี้ ธรรมมีอนภิขณาเป็นต้น ก็ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาข้าง เป็นอัปโพหาริกข้าง.

แต่ว่า บุคคลยังส่วนแห่งกายให้ไหวไปด้วยจิตอันสหระค ด้วยอนภิขณาเป็นต้น กระทำการปิดกวดลานพระเจดีย์ ทำการบูชาด้วยของหอม และดอกไม้เป็นต้น และไหว้พระเจดีย์เป็นต้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ แต่ว่าเจตนาในที่นี้ เป็นอัปโพหาริกเท่านั้น เมื่อบุคคลมีจิตสหระคด้วยอนภิขณา

ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหว ไม่เพ่งคว้า โหนอ วัตถุเครื่องปลื้มใจของคนอื่น
พึงเป็นของเราดังนี้ มีจิตสหระคด้วยอัพยาบาท กล่าวอยู่ว่า สพุเพ สตุตา
อเวรา อพฺยาปหฺมา อนีมา สุขี อุตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ ดังนี้ มีจิต
สหระคด้วยสัมมาทิฏฐิ เปล่งวาจาว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลเป็นต้น กรรม
เป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวิทวาร มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นใน
วิทวารอย่างนี้ แต่เจตนาในที่นี้เป็นอัพโพหาริก แต่เมื่อบุคคลไม่ให้กาย
และวาจาไหว นั่งในที่ลับให้จิตเกิดขึ้นสหระคด้วยอนภิชฌาเป็นต้น ด้วยใจ
เท่านั้น กรรมเป็นมโนกรรม แม้ทวารก็เป็นมโนทวารเหมือนกัน มโนกรรม
ที่เป็นกุศलय่อมตั้งขึ้นในมโนทวารอย่างนี้ แต่ในฐานะนี้ เจตนาที่ดี ธรรมที่
สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารเท่านั้น.

บรรดากรรมและทวารเหล่านั้น บุคคลเมื่อกล่าวว่า เมื่อปาณาติบาต
และอทินนาทานทั้งหลายที่ตั้งขึ้นด้วยอาณัติ แม้กรรมก็เป็นกายกรรม แม้
ทวารก็เป็นกายทวารด้วยอำนาจแห่งกรรมนั้นแหละ ดังนี้ ย่อมรักษากรม
ชื่อว่า ย่อมทำลายทวาร เมื่อกล่าวว่า บรรดาธุสสาวาทเป็นต้นที่ตั้งขึ้นด้วย
มือและศีรษะ แม้ทวารก็เป็นกายทวาร แม้กรรมก็เป็นกายกรรมด้วยอำนาจ
แห่งทวารนั้นแหละ ดังนี้ ย่อมรักษาทวาร ชื่อว่า ย่อมทำลายกรรม
เพราะฉะนั้น ไม่ควรทำลายทวารด้วยคิดว่า เราจักรักษากรม และไม่พึง
ทำลายกรรม ด้วยคิดว่า เราจักรักษาทวาร อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบกรรมและ
ทวารโดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เพราะว่า เมื่อบุคคลกล่าวอยู่อย่างนี้
ย่อมไม่ทำลายกรรมและทวารดังนี้แล.

จบกล่าวด้วยกรรม

อธิบายว่าด้วยวิญญาน ๕ เป็นต้น

บัดนี้ พึงทราบวินิจัยวิญญาน ๕ และทวารวิญญาน ๕ ต่อไป.

ชื่อว่าวิญญาน ๕ คือ

๑. จักขุวิญญาน
๒. โสตวิญญาน
๓. ฆานวิญญาน
๔. ชิวหาวิญญาน
๕. กายวิญญาน

ชื่อว่าทวารวิญญาน ๕ คือ

๑. ทวารแห่งจักขุวิญญาน
๒. ทวารแห่งโสตวิญญาน
๓. ทวารแห่งฆานวิญญาน
๔. ทวารแห่งชิวหาวิญญาน
๕. ทวารแห่งกายวิญญาน

เจตนาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งทวาร ๕ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นกายกรรม ไม่เป็นวจีกรรม เป็นแต่มีโนทวารเท่านั้น. แต่ชื่อว่า สัมผัส เหล่านี้มี ๖ คือ จักขุสัมผัส โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัส. ชื่อว่า ทวารแห่งสัมผัสเหล่านี้มี ๖ คือ ทวารแห่งจักขุ สัมผัส ทวารแห่งโสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัส. ชื่อว่า อสังวร ๘ เหล่านี้ คือ จักขุอสังวร โสต ฆาน ชิวหา อสังวร ปสาทกายอสังวร โจปนกายอสังวร วาจาสังวร มโนสังวร. อสังวร ๘ เหล่านี้ ว่าโดยอรรถได้แก่ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ ความเป็นผู้ทุศีล

(ทุตฺถสํย) ความเป็นผู้หลงลืมสติ (มฺหุจฺจสจฺจ) ความไม่รู้ (อญฺญานํ)
ความไม่อดทน (อกุขนฺติ) ความเกียจคร้าน (โกสขํ) บรรดาธรรม
๕ เหล่านั้น แม้ธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมไม่เกิดขึ้นในจิตทั้งหลายมีไวญฐัพพนจิต
เป็นที่สุดในปัญจทวาร แต่ย่อมเกิดในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น ธรรมนั้นแม้
เกิดขึ้นในชวนจิต ท่านเรียกว่า อสังวร (ความไม่สำรวม) ในทวาร ๕.

จริงอยู่ ผัสสะเกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ชื่อว่า จักขุสัมผัส เจตนา
ชื่อว่า มโนกรรม จิตนั้น ชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ในจักขุวิญญาณนี้
อสังวร ๕ อย่างยังไม่มี. ผัสสะที่เกิดพร้อมกับสัมปฏิกิจฉันนจิต ชื่อว่า
มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่า มโนกรรม จิตนั้นชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม
ในสัมปฏิกิจฉันนจิตแม้ อสังวรก็ยังไม่มี. แม้ในสันติรณจิตและไวญฐัพพนจิต
ก็มีนัยนี้แหละ. แต่ว่าผัสสะที่เกิดพร้อมกับชวนจิตชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนา
ชื่อว่า มโนกรรม จิตนั้นชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ความไม่สำรวมใน
ชวนจิตนั้น ชื่อว่า จักขุอสังวร (ความไม่สำรวมทางจักขุ). แม้ในโส-
ถาณชีวหาปสาทกาทวาร ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในกาลใด ชวนจิตทางมโนทวารมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูป
เป็นต้นเป็นอารมณ์ เว้นจิตทวาร ย่อมเกิดขึ้นยังความไหวทวารล้วนให้
เป็นไปอยู่ ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ชื่อว่า มโนสัมผัส
เจตนาชื่อว่า กายกรรม แต่จิตนั้นเป็นอัปโพหาริก ไม่ถึงการนับว่าเป็น
มโนทวาร เพราะความไหวเกิดแล้ว ก็ความไม่สำรวมในชวนะนี้ ชื่อว่า
ความไม่สำรวมทางกาย (กายอสังวร).

ในกาลใด ชวนจิตเช่นนั้นแหละ จากกายทวาร เกิดขึ้นยังการ
ไหวจิตทวารล้วน ๆ ให้เป็นไปอยู่ ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น

ชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาเชื่อว่าวชิกรรม แต่จิตนั้นเป็นอัพโพหาริกไม่ถึง
การนับว่าเป็นมโนทวาร เพราะความไหวเกิดขึ้นแล้ว ความไม่สำรวมใน
ชวนจิตนี้ ชื่อว่า ความไม่สำรวมทางวาจา (วาจาอสังวร).

แต่ในกาลใด ชวนจิตเช่นนั้นเว้นจากกายทวารและวจีทวาร เป็น
มโนทวารล้วน ๆ เกิดขึ้น ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ชื่อว่า
มโนสัมผัส เจตนาเชื่อว่ามโนกรรม จิตเชื่อว่าทวารแห่งมโนกรรม ความไม่
สำรวมในชวนจิตนี้ ชื่อว่า ความไม่สำรวมทางใจ (มโนอสังวร).

บัณฑิตพึงทราบทวารแห่งอสังวร ๘ เหล่านี้ คือ ทวารแห่งอสังวร
ทางจักขุ ทวารแห่งอสังวรทางโสต ฆาน ชิวหา ปสาทกาย โจปนกาย
วาจา มโน ด้วยอำนาจแห่งอสังวร ๘ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนชื่อว่า อสังวร ๘ เหล่านี้ คือ จักขุสังวร (สำรวมทางตา)
โสตสังวร ฆานสังวร ชิวหาสังวร ปสาทกายสังวร โจปนกายสังวร วาจา
สังวร มโนสังวร. บรรดาสังวรเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ ได้แก่ธรรม ๕ เหล่านี้
คือ ทิณฺณ สติ ญาน ชันติ วิริยะ ในบรรดาธรรมทั้ง ๕ แม้เหล่านั้น
แม้ธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมไม่เกิดในจิตทั้งหลาย มีโฏฐัพพนจิตเป็นที่สุด
ในปัญจทวาร ธรรมนั้นย่อมเกิดในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น แม้เกิดในชวนจิต
ท่านก็เรียกว่า อสังวรในปัญจทวาร.

บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งผัสสะนั้นแม้ทั้งหมด โดยนัยที่กล่าว
แล้วในอสังวรซึ่งมีคำว่า จกฺขุวิญญาณสทฺธาโต หิ ผลุโส จกฺขุสมฺผลุโส
(จริงอยู่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ชื่อว่า จักขุสัมผัส) เป็นต้น
ด้วยสามารถแห่งสังวร ๘ เหล่านี้ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบสังวรทวาร (ทวาร
แห่งสังวร) ๘ เหล่านี้ คือ ทวารแห่งสังวรทางจักขุ ฯลฯ ทวารแห่งสังวร
ทางมโนตามที่กล่าวแล้ว.

กล่าวด้วยอกุศลกรรมบถ

ก็ชื่อว่าอกุศลกรรมบถเหล่านี้มี ๑๐ คือ

ปาณาติบาต

อทินนาทาน

กาเมสุมิฉาจาร

มุสาวาท

ปิสุณาวาจา

ผรุสวาจา

สัมผัปปลาปะ

อภิชฌา

พยาบาท

มิจฉาทิฎฐิ.

บรรดาอกุศลกรรมบถเหล่านั้น การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป ชื่อว่า **ปาณาติบาต** ท่านอธิบายว่า การทำลายชีวิต คือการฆ่าสัตว์. ก็ในคำว่า ปาณาติบาตนี้ โดยโวหารได้แก่สัตว์ โดยปรมัตถ์ได้แก่ชีวิตินทรีย์ ๒ อย่าง วรรกเจตนา (เจตนาฆ่า) ของบุคคลผู้มีความสำคัญในสัตว์นั้น ว่ามีชีวิต เป็นไปทางทวารใดทวารหนึ่งของกายทวาร หรือวจีทวารที่ตั้งขึ้นด้วยความพยาบาท เข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า **ปาณาติบาต**. ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายมีสัตว์ เจริญจนเป็นต้นที่ไม่มีคุณ ปาณาติบาตนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อยในเพราะสัตว์เล็ก ชื่อว่ามีโทษมากในเพราะร่างกายใหญ่. ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะ มีความพยาบาทมาก. แม้จะมีความพยายามเสมอกันก็มีโทษมากเพราะวัตถุใหญ่

บรรดาสัตว์ที่มีคุณมีมนุษย์เป็นต้น ปาณาติบาตนั้นชื่อว่ามิโทษน้อย เพราะ
สัตว์มีคุณน้อย ชื่อว่ามีโทษมากเพราะมีคุณมาก. เมื่อสัตว์นั้นมีสรีระและคุณ
เท่ากัน ก็พึงทราบว่ ปาณาติบาตมิโทษน้อยเพราะความที่กิเลสทั้งหลาย และ
ความพยายามอ่อน ชื่อว่ามีโทษมากเพราะกิเลสและความพยายามกล้า. องค์
(ส่วนประกอบ) ของปาณาติบาตนั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ปาโณ (สัตว์มีชีวิต)
๒. ปาณสณฺณิตา (รู้ว่าสัตว์มีชีวิต)
๓. วรกจิตฺตํ (มีจิตคิดฆ่า)
๔. อุปกุโหม (มีความพยายาม)
๕. เตน มรณํ (สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น)

ปาณาติบาตนั้น ประโยค ๖ คือ

๑. สาทฺธิกปโยคะ
๒. อาณตฺติกปโยคะ
๓. นิสสํกฺขปโยคะ
๔. ถาวรปโยคะ
๕. วิชามยปโยคะ
๖. อิทธิมยปโยคะ

ก็อรรถนี้ข้าพเจ้าให้พิสดารอยู่ย่อมจะชักเข้าไป เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้า
จักไม่ยังอรรถนั้น และอรรถอื่นอย่างเดียวกันให้พิสดาร แต่ผู้ต้องการอรรถ
พิสดารพึงตรวจดูอรรถถาพระวินัยชื่อ สมันตปาสาทิกา แล้วถือเอาเถิด.

ว่าด้วยอทินนาทาน

การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้ ชื่อว่า **อทินนาทาน** ท่านอธิบายว่า การนำภัณฑะ (สิ่งของ) ของคนอื่นไป คือการลัก การขโมย. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อทินัน** ได้แก่ สิ่งของที่บุคคลอื่นหวงแหน. อธิบายว่า บุคคลอื่นใช้ของที่ทำให้ไปแล้วตามชอบใจในสิ่งใด ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ เหยยเจตนาของบุคคลผู้มีความสำคัญ ในวัตถุอื่นบุคคลอื่นหวงแหนนั้น ก็รู้ว่าผู้อื่นหวงแหนแล้ว ให้ตั้งขึ้นด้วยความพยายามถือเอาสิ่งนั้น จึงชื่อว่า **อทินนาทาน**. อทินนาทานนั้น ชื่อว่า **มีโทษน้อย** ในเพราะวัตถุอันเป็นของมีอยู่ของผู้อื่นน้อย ชื่อว่า **มีโทษน้อย** ในเพราะวัตถุประณีต เพราะเหตุไร จึงมีโทษมาก เพราะวัตถุที่ลักไปนั้นเป็นของประณีต เมื่อวัตถุเสมอกัน อทินนาทานนั้นชื่อว่ามีโทษมาก เพราะเป็นวัตถุของบุคคลผู้มีคุณอันยิ่ง ชื่อว่า **มีโทษน้อย** ในเพราะวัตถุอันมีอยู่ของบุคคลผู้มีคุณอันเลว โดยเทียบกับผู้มีคุณนั้น ๆ.

อทินนาทานนั้น มีองค์ ๕ คือ

๑. **ปรปริกคหิต** (สิ่งของที่เขาเก็บรักษาไว้)
๒. **ปรปริกคหิตสญฺญิตา** (รู้ว่าสิ่งของที่เขาเก็บรักษาไว้)
๓. **เจยฺยจิตฺตํ** (มีจิตคิดลัก)
๔. **อุปกุกโม** (มีความพยายาม)
๕. **เตน หรณํ** (นำสิ่งของนั้นไปด้วยความพยายามนั้น)

อทินนาทานนั้น มีประโยชน์ ๖ มีสหัตตักปโยคะเป็นต้น ประโยคเหล่านั้นแล ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งอาหาร (การขโมย) ๕ เหล่านี้ คือ

๑. เถยยาวหาร (การลักโดยขโมย)
๒. ปสัยหาหาร (การลักโดยข่มขู่)
๓. ปฏิจฉันนาหาร (การลักโดยปกปิด)
๔. ปริกัปปาหาร (การลักโดยกำหนดไว้)
๕. กุสาวหาร (การลักโดยจับสลาก)

เนื้อความในที่นี้ท่านย่อไว้ ส่วนความพิสดาร ท่านกล่าวไว้ในสมันต-
ปาสาทิกาแล้ว.

ว่าด้วยกาเมสุมิจจาร

ก็พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กาเมสุมิจจาร ต่อไป

คำว่า กาเมสุ ได้แก่การเสพเมถุน. การประพฤติกามกอันบัณฑิต
ติเตียนโดยส่วนเดียว ชื่อว่า มิจจาร. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ได้แก่
เจตนาเป็นเหตุกำถ่วงฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องที่เป็นไปทางกายทวารโดยประสงค์
อสังกรรม ชื่อว่า กาเมสุมิจจาร.

อคม नियฐาน ๒๐

ในกาเมสุมิจจารนั้น มีหญิง ๒๐ จำพวก ได้แก่หญิงที่มารดารักษา
เป็นต้น ๑๐ จำพวกแรก คือ

๑. หญิงที่มารดารักษา
๒. หญิงที่บิดารักษา
๓. หญิงที่มารดาบิดารักษา
๔. หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา
๕. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา
๖. หญิงที่ญาติรักษา

๗. หญิงที่ตระกูลรักษา

๘. หญิงที่มีธรรมรักษา

๙. หญิงที่รับหมั้นแล้ว

๑๐. หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง

และหญิงที่เป็นภรรยาที่มีการซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นต้นเหล่านี้ คือ

๑. ภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์

๒. ภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจ

๓. ภรรยาที่อยู่ด้วยโกละ

๔. ภรรยาที่อยู่ด้วยผ้า

๕. ภรรยาที่ทำพิธีรดน้ำ (จุ่มน้ำ)

๖. ภรรยาที่ชายปลงเทริดลงจากศีรษะ.

๗. ภรรยาที่เป็นทาสีในบ้าน

๘. ภรรยาที่จ้างมาทำงาน

๙. ภรรยาที่เป็นเชลย

๑๐. ภรรยาที่อยู่ด้วยกันครั้งหนึ่ง

หญิง ๒๐ พวกนี้ ชื่อว่า **อคมนิยฐาน** (คือฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง)

ก็บรรดาหญิงทั้งหลาย หญิง ๑๒ จำพวก ที่บุรุษไม่ควรล่วงเกิน คือ หญิงที่รับหมั้นและกฎหมายคุ้มครองแล้วรวม ๒ จำพวก และหญิงที่เป็นภรรยา ๑๐ จำพวก มีหญิงที่เป็นภรรยาไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้น นี้ ชื่อว่า **อคมนิยฐาน**.

ก็มีอาจารย์นั้น ชื่อว่า **มีโทษน้อย** ก็เพราะอคมนิยฐานเว้นจากคุณมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า **มีโทษมาก** ในเพราะอคมนิยฐานถึงพร้อมด้วยคุณมีศีลเป็นต้น มีอาจารย์นั้นมี (องค์) ๔ คือ

๑. อคมนิยัตถุ (วัตถุที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง)
๒. ตสมี เสวนจิตต (มีจิตคิดเสพในอคมนิยัตถุนั้น)
๓. เสวนปโปโยโค (พยายามเสพ)
๔. มกุเคน มกุคปฏิปัตตือริวาสัน (การยังมรรคให้ถึง

มรรค)

ประโยชน์ของมิจาจารย์นั้น มีหนึ่งคือ สาทัดถิโกปโยคะเท่านั้น.

ว่าด้วยมุสาวาท

ความพยายามทางวาจา (วจิปโยคะ) หรือความพยายามทางกายอันทำลายประโยชน์ ของบุคคลผู้มุ่งกล่าวให้ขัดแย้งกัน ชื่อว่า มุสา. ก็เจตนาอันให้ตั้งขึ้นด้วยความพยายามทางกายหรือทางวาจาที่มุ่งจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนเป็นอย่างอื่น ของบุคคลอื่น โดยประสงค์จะกล่าวให้คลาดเคลื่อน ชื่อว่า มุสาวาท.

อีกนัยหนึ่ง เรื่องอันไม่เป็นจริง ไม่ใช่ของแท้ ชื่อว่า มุสา. การให้บุคคลรู้เรื่องไม่จริงไม่แท้ นั้น โดยภาวะว่าจริง ว่าแท้ เรียกว่า วาตะ ก็ว่าโดยลักษณะ เจตนาที่ให้ตั้งขึ้นด้วยเคลื่อนไหวอย่างนั้น ของบุคคลผู้ประสงค์ให้คนอื่นรู้ถึงเรื่องไม่จริงแท้ เรียกว่า มุสาวาท.

มุสาวาทนั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะประโยชน์ที่ผู้พูดทำลายประโยชน์นั้นน้อย ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะทำลายประโยชน์มาก. อีกอย่างหนึ่ง มุสาวาทของคฤหัสถ์ทั้งหลายที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ไม่มีดังนี้ เพราะประสงค์จะไม่ให้วัตถุที่มีอยู่ของตน ชื่อว่า มีโทษน้อย. มุสาวาทที่ตนเป็นพยานกล่าวเพื่อทำลายประโยชน์ ชื่อว่า มีโทษมาก. มุสาวาทของบรรพชิตทั้งหลายที่เป็นไปโดยนัยปุณณกถาว่า น้ำมันในบ้าน วันนี้เห็นที่จะไหลไปเหมือนแม่น้ำ โดยประสงค์จะหัวเราะกันเล่น เพราะน้ำมันหรือน้ำเพียงเล็กน้อย ชื่อว่า

มีโทษน้อย แต่มุสาวาทของบรรพชิตผู้กล่าวโดยนัยมีอาทิว่า ไม่เห็นเลยว่า
เห็น ดังนี้ ชื่อว่า มีโทษมาก. (องค์) ของนี้มีมุสาวาทนั้น มี ๔ อย่าง คือ

๑. อตถิ วตุล (เรื่องไม่จริง)
๒. วิธ วาทนจิตต (คิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน)
๓. ตชฺโซ วายาโม (พยายามเกิดด้วยความคิดนั้น)
๔. ปรสฺส ตทตฺตวิหังสนิ (คนอื่นรู้เนื้อความนั้น)

ประโยชน์ของมุสาวาทมีอย่างเดียว คือสาคัดลปิโยคะเท่านั้น. มุสาวาท
นั้นพึงทราบโดยการกระทำกิริยาของผู้กล่าวให้คลาดเคลื่อนด้วยกาย หรือด้วย
ของเนื่องด้วยกาย หรือด้วยวาจา. ถ้าบุคคลอื่นรู้เนื้อความนั้นด้วยกิริยานั้น
เจตนาอันตั้งขึ้นด้วยกิริยานี้ ย่อมผูกพันโดยกรรมที่เป็นมุสาวาทในขณะนั้น
ทีเดียว. อนึ่ง เมื่อบุคคลสั่งว่า เจ้าจงกล่าวแก่บุคคลนี้ ดังนี้ก็ดี เมื่อเขียน
หนังสือทิ้งไปข้างหน้าก็ดี เมื่อเขียนคิดไว้ที่ข้างฝาเรือนเป็นต้นโดยประสงค์ว่า
บุคคลนี้พึงทราบอย่างนี้ก็ดี โดยประการที่ให้ผู้บุคคลอื่นกล่าวให้คลาดเคลื่อนจาก
กาย หรือจากวัตถุเนื่องด้วยกาย หรือด้วยวาจา เพราะฉะนั้น แม้ประโยชน์ทั้งหลาย
คือ อาณัตปิโยคะ นิสัคคิยปิโยคะ ถาวรปิโยคะ ก็ย่อมสมควรในมุสาวาทนี้
แต่เพราะไม่มีมาในอรรถกถาทั้งหลาย จึงควรพิจารณาก่อนแล้วถือเอา.

ว่าด้วยปิสฺสุมวาทเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในปิสฺสุมวาทเป็นต้น

บุคคลย่อมกล่าววาทก่อนบุคคลใดย่อมกระทำความรักของตนในหัวใจ
ของบุคคลนั้น ให้เกิดการปายร้ายแก่บุคคลอื่น วาจนั้น ชื่อว่า ปิสฺสุมวาท.
ก็วาทใด ย่อมกระทำความหยาบคายให้ตนบ้าง ให้ผู้อื่นบ้าง วาจนั้น ชื่อว่า
ผรุสวาท. อีกอย่างหนึ่ง วาทใด ทำความหยาบคายเอง ไม่เพราะหู ไม่จับใจ

วาจานี้ ชื่อว่า **ผรุสวาจา**. บุคคลย่อมพูดเพื่อเจ้อ คือไว้ประโยชน์
ภาวนั้น ชื่อว่า **สัมผัปปลาปะ** แม่เจตนา ก็ได้ชื่อว่า **ปิสฺสุมวาจา**
เป็นต้นนั้นแหละเพราะเป็นเหตุของวาจาเหล่านั้น. ก็เจตนาที่ตนเองท่านประสงค์
เอาในที่นี้.

บรรดาวาจาเหล่านี้ เจตนาของบุคคลผู้มีจิตเศร้าหมองแล้ว ตั้งขึ้นด้วย
ความพยายามทางกายและวาจาเพื่อความแตกแยกของชนเหล่าอื่น หรือทำความ
รักให้แก่ตน ชื่อว่า **ปิสฺสุมวาจา** เจตนาที่เป็นปิสฺสุมวาจานั้น ชื่อว่า **มีโทษน้อย**
เพราะทำความแตกแยกให้บุคคลผู้มีคุณน้อย ชื่อว่า **มีโทษมาก** เพราะบุคคล
นั้นมีคุณมาก. ส่วนประกอบ (องค์) ของปิสฺสุมวาจามี ๔ คือ

มีคนอื่นที่ตนพึงทำให้แตกกัน (**ภินฺทิตพุโ พุโร**) ๑. ความเป็น
ผู้มีเจตนากล่าวให้แตกกัน (**ภทฺตปุเรกฺขารตา**) ด้วยประสงค์ว่า ชนเหล่านั้น
จักเป็นไปต่าง ๆ กันด้วยอุบายอย่างนี้ หรือว่า เป็นผู้ใครจะทำตนให้เป็นที่รักว่า
เราจักเป็นที่รักใคร่ จักเป็นที่คุ้นเคยด้วยอุบายอย่างนี้ ๑. มีความพยายามเกิดขึ้น
ด้วยจิตนั้น (**ตฺชฺโซ วายาโม**) ๑. บุคคลนั้นรู้ความหมายนั้น (**ตสฺส ตทตฺถวิ**
ชานนํ) ๑. ก็เมื่อบุคคลอื่นไม่แตกกัน กรรมบถก็ไม่แตก เมื่อบุคคลแตกกัน
นั้นแหละกรรมบถจึงแตกทีเดียว.

เจตนาหยาบคายโดยส่วนเดียว ที่ตั้งขึ้นด้วยความพยายามทางกายและ
วาจาอันตัดความรักของผู้อื่น ชื่อว่า **ผรุสวาจา**. เพื่อความแฉ่มแฉ่งแห่ง
ผรุสวาจานั้น มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า เด็กชายคนหนึ่งไม่เชื่อฟังถ้อยคำของมารดาไปป่า มารดา
ไม่อาจให้เขากลับได้ จึงได้ดำไว้ ขอให้แม่ควายคุ้ยรางไล่ตามมัน ดังนี้ ที่นั้น
แม่ควายในป่าก็ได้ปรากฏแก่เขา เหมือนอย่างมารดานั้นกล่าวนั้นแหละ เด็กได้ทำ

สัจจกิริยาว่า แม่ของข้าพเจ้าย่อมพูดคำใดด้วยปาก (ไม่คิดร้าย) ขอคำนั้นจงอย่ามี ถ้าแม่คิดคำใดด้วยความตั้งใจ ขอคำนั้นจงมีเถิด ดังนี้ แม่ควายได้ยินอยู่ เหมือนบุคคลผูกไว้ในที่นั้นนั่นแหละ.

ความพยายามแม้อันตัดเสียซึ่งความรักอย่างนี้ ย่อมไม่ชื่อว่า **ผรุสวาจา** เพราะความที่จิตอ่อน. จริงอยู่ ในกาลบางครั้ง มารดาและบิดาย่อมพูดกะบุตรน้อยเมื่อยังว่า ขอให้พวกโจรจงตัดพวกเจ้าให้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ดังนี้ แต่ท่านทั้งสองนั้นไม่ปรารถนาอะไร ๆ แม้กลับคอกอุบลตกไปถูกบุตรเหล่านั้น. อนึ่ง ในกาลบางครั้ง อาจารย์และอุปัชฌาย์ ย่อมกล่าวกะศิษย์ผู้อาศัยอย่างนี้ว่า พวกนี้ไม่มีหิริ ไม่มีโอตฺตปปะ พูดอะไร พวกเจ้าจงไล่เขาออกไปเสีย แต่ที่แท้ท่านเหล่านั้น ย่อมปรารถนาซึ่งความถึงพร้อมแห่งการเล่าเรียนและการบรรลุมรรคผลของศิษย์เหล่านั้น ไม่ชื่อว่า **ผรุสวาจา** เพราะความที่จิตอ่อน แม้ฉันใด ไม่ชื่อว่า **เป็นผรุสวาจา** เพราะเป็นวาจาอ่อนหวาน ฉะนั้นก็หาไม่ ด้วยว่าคำพูดของบุคคลผู้ประสงค์จะให้คนอื่นตายว่า พวกท่านจงให้ผู้นี้นอนเป็นสุข ดังนี้ ย่อมไม่เป็นผรุสวาจาหาไม่ ก็ว่าเจ้านั้นเป็นผรุสวาจาแท้เป็นวาจามีจิตหยาบ. วาเจ้านั้น ชื่อว่า **มีโทษน้อย** เพราะความที่บุคคลนั้นมีคุณน้อย ชื่อว่า **มีโทษมาก** เพราะบุคคลนั้นมีคุณมาก. ผรุสวาเจ้านั้นมีองค์ ๓ คือ

๑. **อกุโสถิพุโพ ปโร** (มีคนอื่นที่ตนพึงค่า)

๒. **กุปิตจิตฺตํ** (มีจิตโกรธ)

๓. **อกุโถสนา** (การค่า)

อกุศลเจตนาอันยังบุคคลอื่นรู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ซึ่งตั้งขึ้นด้วยการพยายามทางกายและวาจา ชื่อว่า **สัมผัปปลาปะ** สัมผัปปลาปะนั้น ชื่อว่า

มีโทษน้อย เพราะความที่มีการส้องเสพน้อย ชื่อว่า **มีโทษมาก** เพราะมีการ
ช้องเสพนมาก องค์ของสัมพัปปลาปะมี ๒ คือ **ภารตยูทุรสีตาหรณาทินิร-**
ถกถาปุเรขารตา (ความเป็นผู้มีเจตนาจะพูดเรื่องไร้ประโยชน์มีการตยทุธ
และการลักพานางสีดาไปเป็นต้น) ๑. **ตถารูปิกถากถน** (การกล่าววจา
เช่นนั้น) ๑. ก็เมื่อบุคคลอื่นไม่ถือเอาถ้อยคำนั้น กรรมบถก็ไม่แตก เมื่อมีผู้อื่น
ถือสัมพัปปลาปะนั้นแหละ กรรมบถจึงแตกไป.

ธรรมชาติที่เพ่งเล็ง ชื่อว่า **อภิขณา**. อธิบายว่า เป็นผู้มุ่งต่อสิ่งของ
ของผู้อื่น ข่มเป็นไปโดยความเป็นผู้น้อมไปสู่สมบัติของผู้อื่น อภิขณานั้น
มีการเพ่งเล็งภักทะของบุคคลอื่นเป็นลักษณะอย่างนี้ว่า โอหนอ สิ่งนี้พึงเป็น
ของเรา ดังนี้ ชื่อว่า **มีโทษน้อยและโทษมาก** เหมือนอนินนาทาน.
อภิขณานั้น มีองค์ ๒ คือ **ปรภณฺท** (สิ่งของของบุคคลอื่น) ๑. **อตุตโน**
ปริณามนญจ (น้อมมาเพื่อตน) ๑. ที่จริง เมื่อความโลภในวัตถุอันเป็น
ของผู้อื่น แม้เกิดแล้ว กรรมบถยังไม่แตกไปก่อน จนกว่าเขาน้อมมาเพื่อตน
ด้วยคำว่า โอหนอ วัตถุนี้พึงเป็นของเรา ดังนี้.

สภาวะธรรมที่ยังประโยชน์เกื้อกูลและความสุขให้พินาศไป ชื่อว่า
พยาบาท. พยาบาทนั้นมีความมุ่งร้ายเพื่อให้ผู้อื่นพินาศเป็นลักษณะมีโทษน้อย
และมีโทษมาก เหมือนพรุสวาจา. พยาบาทนั้นมีองค์ ๒ คือ **ปรสตุโต**
(สัตว์อื่น) ๑. **ตสฺส จ วินาสจินฺตา** (ความคิดที่ให้สัตว์นั้นพินาศไป) ๑.
ที่จริง เมื่อความโกรธมีสัตว์อื่นเป็นที่ตั้งแม้เกิดขึ้นแล้ว กรรมบถยังไม่แตก
ไปก่อน ตราบจนกว่าจะคิดยังสัตว์ให้พินาศว่า ไฉนหนอ สัตว์นี้พึงขาดสูญ
พึงพินาศดังนี้.

ธรรมชาติที่ชื่อว่า **มิจนาทิกฺขณฺนิ** เพราะอรรถว่า เห็นผิดโดยความ
ไม่ถือเอาตามความเป็นจริง. มิจนาทิกฺขณฺนิ นั้นมีความเห็นวิปริตเป็นลักษณะโดย
นัยเป็นอาทิว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ดังนี้ ชื่อว่า **มีโทษน้อย** และ
มีโทษมาก เหมือนสัมผัสปลาปะ อีกอย่างหนึ่ง อนิยตนาทิกฺขณฺนิ มีโทษน้อย
นิยตมิจนาทิกฺขณฺนิ มีโทษมาก. องค์ของมิจนาทิกฺขณฺนิ มี ๒ อย่าง คือ **วตฺถุโน จ**
คหิตาการวิปริตตา (เรื่องทั้งหลายวิปริตจากอาการที่ถือเอา) ๑. **ยถา จ ตํ**
คณฺหาติ ตถาภาเวน ตสฺสูปฺปฺจฺจํ (ความปรากฏแห่งเรื่องนั้นโดยความ
ไม่เป็นจริงตามที่ยึดถือ) ๑. บรรดา มิจนาทิกฺขณฺนิ เหล่านั้น กรรมบถย่อมแตกไป
เพราะนัตถิกทิกฺขณฺนิ อเหตุกทิกฺขณฺนิ และอกริยทิกฺขณฺนิ เท่านั้น กรรมบถย่อมไม่แตกไป
เพราะทิกฺขณฺนิ อื่น ๆ.

ว่าด้วยอกุศลอกุศลกรรมบถ ๕ ประเภท

พึงทราบวินิจฉัยอกุศลกรรมบถ ๑๐ แม้เหล่านี้ โดยอาการ ๕ คือ
โดยธรรม (ธมฺมโต) โดยโกฏฐาต (โกฏฐาตโต) โดยอารมณฺ (อารม-
ณโต) โดยเวทนา (เวทนาโต) โดยมูล (มูลโต).

บรรดาอาการ ๕ เหล่านี้ คำว่า **โดยธรรม** ความว่า ก็บรรดา
อกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้ อกุศลกรรมบถ ๗ โดยลำดับ (คือกายทุจริต ๓
วจีทุจริต ๔) เป็นธรรมคือเจตนาเท่านั้น อกุศลกรรมบถ ๓ มีอริขฌาเป็นต้น
เป็นธรรมที่สัมปยุตกับเจตนา.

คำว่า **โดยโกฏฐาต** ได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๘ ที่ไม่เป็นมูล คือ
อกุศลกรรมบถ ๗ โดยลำดับ และมิจนาทิกฺขณฺนิ ๑. อริขฌาและพยาบาทเป็น
กรรมบถด้วย เป็นมูลด้วย. จริงอยู่ อริขฌา คือ โลภะเพ่งถึงมูล ย่อมเป็น
อกุศลมูล พยาบาท คือ โทสะ ย่อมเป็นอกุศลมูล.

คำว่า โดยอามณ์ ได้แก่ ปาณาติบาต มีสังขารเป็นอามณ์ เพราะมีชีวิตินทรีย์เป็นอามณ์. อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอามณ์ หรือมีสังขารเป็นอามณ์. มิจฉาจาร มีสังขารเป็นอามณ์ ด้วยอำนาจโศภณูปะ อจารยบางพวกกล่าวว่า มิจฉาจารมีสัตว์เป็นอามณ์ ดังนี้บ้าง. มุสาวาท มีสัตว์เป็นอามณ์ หรือมีสังขารเป็นอามณ์. ปิสฺสุมวาจา มีอามณ์เหมือน มุสาวาท. ผรุสวาจา มีสัตว์เป็นอามณ์เท่านั้น. สัมผัสปปลาปะ มีสัตว์เป็นอามณ์ หรือมีสังขารเป็นอามณ์ ด้วยสามารถธรรมคือ ทิฏฐะ สุตะ มุตะ วิญญาตะ อภิขมฺมา ก็เหมือนกัน พยาบาท มีสัตว์เป็นอามณ์เท่านั้น. มิจฉาทิฏฐิ มีสังขารเป็นอามณ์ ด้วยอำนาจแห่งธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓.

คำว่า โดยเวทนา ได้แก่ ปาณาติบาตเป็นทุกขเวทนา. จริงอยู่ พระราชาทั้งหลายทรงเห็นโจรแล้ว แม้ทรงพระสรวลอยู่ ก็ทรงตรัสว่า พวกเธอจงไปฆ่ามันเสียแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เจตนาที่ถึงความตกลงพระทัยของพระราชาเหล่านั้นก็เป็นเจตนาสัมปยุตด้วยทุกขเวทนาโดยแท้. อทินนาทานมีเวทนา ๓ จริงอยู่ อทินนาทานนั้น เมื่อบุคคลเห็นภณฺฑะของผู้อื่นร่ำเรงยินดีถือเอา ก็เป็นสุขเวทนา เมื่อมีความหวาดกลัวถือเอาที่เป็นทุกขเวทนา หรือเมื่อพิจารณาผลอันไหลออกของอทินนาทานก็เป็นทุกขเวทนาเหมือนกัน แต่ในเวลาทีล็กไปตั้งอยู่ในภาวะความเป็นกลาง อทุกขมสุขเวทนาก็เกิดขึ้น. มิจฉาจารมีเวทนา ๒ คือด้วยสามารถแห่งสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา แต่ในจิตที่ตกลงใจไม่เป็นอุเบกขาเวทนา. มุสาวาท มีเวทนา ๓ โดยนัยที่กล่าวแล้วในอทินนาทาน นั้นแหละ ปิสฺสุมวาจา ก็มีเวทนา ๓ เหมือนกัน. ผรุสวาจา เป็นทุกขเวทนา. สัมผัสปปลาปะ มีเวทนา ๓. จริงอยู่ ในเวลาบุคคลผู้ยินดีร่ำเรง กล่าวเรื่อง มีการลักพานางสีดาและการตยฺทูทเป็นต้น เมื่อบุคคลเหล่านั้นกำลังให้สาธุการ

มีการยกขึ้นซึ่งแผ่นผ้าเป็นต้น สัมผัสปลาปะนั้น ย่อมเป็นสุขเวทนา. ครั้นเมื่อบุคคลคนหนึ่งให้สินจ้างไว้ก่อน แต่มาภายหลังคนอื่นพูดว่า ขอท่านจงกล่าวเรื่องตั้งแต่ต้น ดังนี้ ในเวลาที่กำลังเล่าเรื่อง โทมนัสเกิดขึ้น ด้วยคิดว่า เราจักกล่าวกถาเบ็ดเตล็ดไม่สืบต่อกันหรือไม่หนอ ดังนี้ ย่อมเป็นทุกข์เวทนา. เมื่อเขากล่าวกถาเฉย ๆ ย่อมเป็นอุทกขมสุขเวทนา. **อภิขณา** มีเวทนา ๒ ด้วยสามารถแห่งสุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา. **มิจฉาทิฏฐิ** ก็มี ๒ เหมือนอภิขณา. **พยาบาท** เป็นทุกข์เวทนา.

คำว่า **โดยมูล** คือ ปาณาติบาตมี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสมูลและโมหมูล. **อทินนาทาน** ก็มี ๒ มูล คือด้วยอำนาจแห่งโทสะ กับ โมหะ หรือว่าด้วยอำนาจแห่งโลภะกับโมหะ **มิจฉาจาร** ก็มีมูล ๒ คือด้วยอำนาจแห่งโลภะและโมหะนั้นแหละ **มูสาวาท** มี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสะกับ โมหะ หรือโลภะกับโมหะ ปิสุณาวาจา และสัมผัสปลาปะก็มี ๒ เหมือนกัน **ผรุสวาจา** มี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสะและโมหะ. **อภิขณามีมูลเดียว** ด้วยสามารถแห่งโมหะ **พยาบาท**ก็มีมูลเดียวเหมือนกัน **มิจฉาทิฏฐิ**มี ๒ มูล ด้วยอำนาจแห่งโลภมูลและโมหมูลแล.

จบกล่าวด้วยยอกุศลบท

กล่าวด้วยยอกุศลกรรมบท ๑๐

ธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น (มี ๗ อย่าง) อนภิขณา อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่า **ยอกุศลกรรมบท**. บรรดา **ยอกุศลกรรมบท ๑๐** เหล่านี้ ปาณาติบาตเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าว

ไว้แล้วนั้นแหละ ธรรมที่ชื่อว่า วิริติ (วิริติ) เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องงดเว้น
จากปาณาติบาตเป็นต้นด้วยธรรมนี้ หรือว่าเป็นตัวงดเว้น หรือว่า ธรรมนี้
เป็นเพียงการงดเว้นเท่านั้น. การงดเว้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต
สัมปยุตด้วยกุศลจิต ตามที่ตรัสไว้เช่นนี้ว่า การงดเว้นจากปาณาติบาต
อันใด มีในสมัยนั้น ดังนี้ วิริติ (การงดเว้น) นั้น มี ๓ ประเภท คือ

สัมปตตวิริติ

สมาทานวิริติ

สมุจเฉทวิริติ

บรรดาวิริติ ๓ ประเภทนั้น วิริติเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ได้สมาทาน
สิกขาบททั้งหลาย ซึ่งพิจารณาถึงความเกิด (ชาติ) ความเสื่อม (วย) และ
พาสู้จะเป็นต้นของตนแล้ว ไม่กล่าวถึงวัตถุที่ถึงพร้อมด้วยคิดว่า การกระทำ
เห็นปานนี้ไม่สมควรแก่พวกเรา ดังนี้ ฟังทราบว่าเป็นสัมปตตวิริติ. สัมปตต-
วิรินั้น มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ เหมือนวิริติของอุบาสก ชื่อ จักกนะ ในเกาะ
สีหลดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า โรคเกิดขึ้นแก่มารดาของนายจักกนะนั้น ในเวลาที่เขายัง
เป็นเด็กที่เดียว. หมอบอกว่า ควรได้นื้อกระด้ายสด ลำดับนั้น พี่ชายของ
นายจักกนะจึงส่งให้นายจักกนะได้ด้วยคำว่า พ่อจักกนะจะไปเที่ยวหาที่ไร่นา
นายจักกนะนั้นก็ไปในที่นั้น ก็ในสมัยนั้น มีกระด้ายตัวหนึ่งมาเพื่อจะเกี่ยวกิน
ข้าวกล้าอ่อน มันเห็นนายจักกนะนั้นก็เล่นไปโดยเร็ว ได้ถูกเถาวัลย์พันไว้
จึงส่งเสียงกิริ กิริ ดังนี้. นายจักกนะไปตามเสียงนั้น จับมันแล้วคิดว่า เราจัก
ปรุงยาให้มารดา แล้วคิดอีกว่า เราฆ่าสัตว์อื่นเพราะชีวิตมารดาเป็นเหตุ นี้ไม่
สมควรแก่เรา ลำดับนั้น จึงปล่อยไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไปกินหญ้าและน้ำ

พร้อมกับกระต่ายทั้งหลายในป่าเกิด. เขาถูกพี่ชายถามว่า ดูก่อนพ่อ เข้าได้ กระต่ายแล้วหรือ เขาบอกเรื่องนั้นทั้งหมด ลำดับนั้น จึงถูกพี่ชายค่าเอนายจกคนนั้นไปสู่สำนักมารดาแล้ว กล่าวอธิษฐานสัจจะว่า ตั้งแต่เกิดแล้ว ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักการแก่งฆ่าสัตว์มีชีวิตเลย ดังนี้ ทันใดนั้น มารดาของเขาก็หายจากโรค.

ก็วิริตเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สมาทานสิกขาบททั้งหลาย ในเวลาสมาทานสิกขาบทนั้นแหละ และในกาลต่อไปถึงสละชีวิตของคนก็ไม่กล่าวลงวัตถุ ฟังทราบว่าเป็นสมาทานวิริต. เหมือนวิริตของอุบาสกผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาคือว่า **พันธรวัทฒมานะ**.

ได้ยินว่า อุบาสกนั้นรับสิกขาบททั้งหลายในสำนักของพระเถระปิงคล พุทธบริษัทละ ผู้อยู่ในอัมพรวิหารแล้วไปไถนา. ครั้งนั้น โคของเขาหายไป เขาตามหาโคนั้น จึงขึ้นไปยังภูเขาคือว่า **พันธรวัทฒมานะ** ภูใหญ่นี้ได้รัศเขาในที่นั้น เขาคิดว่า เราจักตัดศีรษะภูนั้นด้วยมีอันคมนี้ แล้วคิดอีกว่า เรารับสิกขาบททั้งหลายในสำนักครูที่ควรแก่การยกย่องแล้วพึงทำลายเสีย ข้อนั้นไม่สมควรแก่เราเลย ดังนี้. เขาคิดอย่างนี้จนถึง ๓ ครั้ง แล้วตัดสินใจว่า เราจักสละชีวิต จักไม่สละสิกขาบท ดังนี้ จึงหึงมีอันคมที่วางบนบ่า ทันทีนั้นแหละ ภูใหญ่นี้ก็ปล่อยเขาได้เลื้อยไปแล้ว.

วิริต ที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ฟังทราบว่าเป็นสมุจเจตวิริต จำเดิมแต่สมุจเจตวิริตเกิดขึ้นแล้ว แม้จิตของพระอริยบุคคลทั้งหลายก็ไม่เกิดขึ้นว่า เราจักฆ่าสัตว์ ดังนี้.

ว่าด้วยกุศลกรรม ๕ ประเภท

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยกุศลกรรมบถเหล่านี้ โดยอาการ ๕ อย่าง เหมือนอกุศลกรรมบถ คือ โดยธรรม โดยโกฏฐาต โดยอารมณ์ โดยเวทนา โดยมูล.

บรรดากุศลกรรม ๕ ประเภทนั้น คำว่า โดยธรรม ความว่า จริงอยู่ บรรดากรรมบถ. เหล่านี้ กรรมบถ ๗ โดยลำดับ (กายสุจริต ๓ วาสุจริต ๔) ย่อมเป็นเจตนาและเป็นทั้งวิริติ กรรมบถ ๓ เบื้องปลายเป็นธรรมสัมปยุตด้วยเจตนาเท่านั้น.

คำว่า โดยโกฏฐาต ความว่า กรรมบถ ๗ โดยลำดับเป็นกรรมบถอย่างเดียวกันไม่เป็นมูล. กรรมบถ ๓ เบื้องปลายเป็นกรรมบถด้วย เป็นมูลด้วย. จริงอยู่ อนภิขมา คือ อโลกะเพ่งถึงมูลแล้วก็เป็นกุศลมูล อพยาบาท คือ อโทสะเป็นกุศลมูล สัมมาทิฐิ คือ อโมหะเป็นกุศลมูล.

คำว่า โดยอารมณ์ ความว่า อารมณ์ทั้งหลายของปาณาติบาตเป็นต้นนั้นแหละก็เป็นอารมณ์ของกุศลกรรมเหล่านี้. จริงอยู่ การงดเว้น (วิริติ) จากวัตถุที่พึงก้าวล่วงนั้นแหละ ชื่อว่า เวมณิ. เหมือนอย่างว่า อริยมรรคมีนิพพานเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลาย ฉันทใด ก็กรรมบถเหล่านี้มีชีวิตินทรีย์เป็นต้นเป็นอารมณ์ พึงทราบว่าย่อมละความเป็นผู้ทุศีลทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น ฉันทนั้น.

คำว่า โดยเวทนา ความว่า กุศลกรรมบถทั้งหมดเป็นสุขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา. จริงอยู่ เพ่งถึงกุศลแล้ว ชื่อว่า ทุกขเวทนาย่อมไม่มี.

คำว่า โดยมูล ความว่า กรรมบถ ๗ โดยลำดับ ย่อมมี ๓ มูล คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ มี ๒ มูลของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ. และมี ๒ มูล ของ

บุคคลผู้ควั่นด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยอนภิขณา และญาณ มีมูลเดียวของบุคคลผู้ควั่นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ แต่อโลกะไม่เป็นมูลของตนกับตน แม้ในอภยาบาทก็มีนัยนี้แหละ สัมมาทิฏฐิ มี ๒ มูล ด้วยอำนาจแห่งอโลกะและอโทสะ ชื่อว่า กุศลกรรมบถ มี ๑๐ เหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบชื่อการเทียบเคียงกรรมบถ ในที่นี้. จริงอยู่ อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจทวารแห่งผัสสะ ๕ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจทวารแห่งมโนสัมผัส ย่อมเป็นกรรมแม่ทั้ง ๓ อย่าง. เพราะว่า อสังวรนั้นถึงการไหวในกายทวารแล้ว ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล ถึงความไหวในวจีทวาร ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศล ไม่ถึงการไหวในทวารทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล. อสังวรอันเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรที่กายไหว ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรโดยให้วาจาไหว ย่อมเป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรโดยใจไหวไป ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น กายทุจริต ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. วจีทุจริต ๔ อย่าง ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลนั้นแหละ มโนทุจริต ๓ อย่าง ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

แม้สังวรที่เกิดด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. ส่วนสังวรแม่นี้เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งมโนสัมผัส ก็เป็นกรรมแม่ทั้ง ๓ จุจอสังวร. สังวรแม่เกิดแล้วด้วยสามารถทวารแห่งสังวร ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรไหวกาย ก็เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรให้

ไหววจา ก็เป็นวิกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น. สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวาร
แห่งสังวรทางใจ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน กายสุจริต ๓ อย่าง
ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น. วิสุจริต ๔ อย่าง ย่อมเป็นวิกรรมฝ่าย
กุศลเท่านั้น. มโนสุจริต ๓ อย่าง ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน.

กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕
แต่ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งมโนสัมผัสเท่านั้น. วิกรรมฝ่ายอกุศล
ก็เหมือนกัน แต่มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งสัมผัส ๖.
มโนกรรมนั้นถึงความไหวในกายทวารและวจีทวารแล้ว ก็เป็นกายกรรมและ
วิกรรมฝ่ายอกุศล. มโนกรรมนั้นไม่ถึงความไหวในกายทวารและวจีทวาร
ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. เหมือนอย่างว่า กายกรรมฝ่ายอกุศล ย่อม
ไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ ฉะนั้น ใด กายกรรมฝ่ายอกุศลก็ย่อม
ไม่เกิดขึ้นแม้ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ ฉะนั้น นั่น คือย่อมเกิดด้วยสามารถ
ทวารแห่งอสังวรอันยังกายให้ไหว และด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางวาจา
ย่อมไม่เกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางมโน. แม้วิกรรมที่เป็นอกุศล
ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่ง
อสังวรอันยังกายและวาจาให้ไหว ย่อมไม่เกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร
ทางมโน. มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิด แม้ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๘
นั่นแหละ แม้ในกายกรรมที่เป็นฝ่ายกุศลเป็นต้น ก็เช่นนี้เหมือนกัน. ส่วน
ต่างกันมีดังนี้.

กายกรรมและวิกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง
อสังวรทางมโน ฉะนั้น ใด กายกรรมและวจีที่เป็นกุศลก็ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วย
สามารถทวารแห่งสังวรทางมโนทวาร ฉะนั้น. แต่ว่า กายกรรมและวิกรรม

ฝ่ายกุศลเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหวรับ
สิกขาบททั้งหลาย แม้ในทวารแห่งมโนสังวร.

ด้วยประการดังกล่าวมาแล้ว กุศลจิตที่เป็นกามาวจร ชื่อว่าย่อมเกิด
ขึ้นในมโนทวารนั้น ด้วยสามารถแห่งกรรมและทวาร ๓ อย่าง ไม่เกิดขึ้นด้วย
สามารถทวารแห่งวิญญาณ ๕. การเสวยอารมณ์เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ หรือ
อทุกข์มสุขนี้อันใด ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย. ก็โดยนัยนี้กุศล-
จิตที่เป็นกามาวจร ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๖ ย่อมไม่เกิดขึ้น
ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวร ๘
ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง
กุศลกรรมบถ ๑๐ เพราะฉะนั้น กุศลจิตนี้จึงเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งกรรม
๓ อย่าง หรือด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๖ หรือด้วยสามารถทวารแห่ง
สังวร ๘ หรือว่า ด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐. เมื่อคำว่า กามาวจร-
กุศลจิตย่อมเกิดขึ้นปรารภรูปารมณ์ ๑ ล ๑ หรือธรรมารมณ์ ดังนี้ตรัสแล้ว
กามาวจรกุศลจิตทั้งหมดก็เป็นอันตรัสไว้แล้วแล.

จบกล่าวด้วยทวาร

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

พึงทราบการประกอบเนื้อความในพระบาลีนี้ว่า ยัม ยัม วา ปนารพฺท
ดังต่อไปนี้ บรรดาธุปารมณฺ์เป็นต้นตามที่กล่าวแล้วข้างต้น ปรรกฺขรูปเป็น
อารมณ์ คือกระทำรูปให้เป็นอารมณ์ หรือปรารภเสียงเป็นอารมณ์ ฯลฯ หรือ
ปรารภธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นเช่นกับทรง
รับรองอารมณ์หนึ่งเท่านั้น ในบรรดาอารมณ์เหล่านี้ อารมณฺ์ใดอารมณ์หนึ่ง
ของจิตนี้ กิจนี้ของบุคคลคนหนึ่ง ในสมัยหนึ่ง ปรรกฺขรูปารมณฺ์เกิดขึ้น
หรือปรารภอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้มีเสียงเป็นต้นของบุคคลอื่นในสมัยอื่น
จึงเกิดขึ้นอีกทีเดียว. อนึ่ง เมื่อจิตนี้มีอารมณ์เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้ ก็ไม่มีลำดับ
แม้ว่า จิตดวงหนึ่งปรรกฺขรูปารมณฺ์ก่อน ในภพหนึ่งเป็นไปแล้ว จึงปรารภ
สัททวารมณฺ์ในภายหลัง ดังนี้. แม้ลำดับนี้ว่า ในบรรดาอารมณ์ที่มีรูปเป็นต้น
มีสีเขียวเป็นอารมณ์ก่อนแล้ว มีสีเหลืองเป็นอารมณ์ในภายหลัง ดังนี้ ก็ไม่
กำหนดไว้ เพื่อแสดงจิตนั้นนั่นแหละมีอารมณ์ทุกอย่างนี้ และความไม่มีลำดับ
และแม้ในความไม่มีลำดับ ก็ยังไม่มีความกำหนดอารมณ์ มีสีเขียวและสีเหลือง
เป็นต้น จึงตรัสคำว่า ยัม ยัม วา ปนารพฺท ดังนี้ คำนี้ท่านอธิบายไว้ว่า
บรรดาอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณฺ์เป็นต้นเหล่านี้ มิใช่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง
เพียงอารมณ์เดียว ที่แท้แล้วปรารภอารมณ์อะไรก็ได้เกิดขึ้น และจิตนั้นแม้
เมื่อเกิดขึ้นอย่างนี้ ก็ไม่เกิดขึ้นแม้โดยลำดับอย่างนี้ว่า มีรูปเป็นอารมณ์ก่อน
ภายหลังจึงมีเสียงเป็นอารมณ์ แต่ว่า ปรารภอารมณ์ใดๆ ก็ได้ เกิดขึ้น.
อธิบายว่า กระทำอารมณ์อย่างใดก็ตามในบรรดาธุปารมณฺ์เป็นต้น เกิดขึ้นโดย

ปฏิโลมหรือโดยอนุโลม หรือโดยนัยมีอารมณ์อย่างหนึ่งคั่นหรือสองอย่างคั่นเป็นต้น. และแม้รูปารมณ์ทั้งหลายก็ไม่เกิดโดยกำหนดเมื่อนี้ว่า จิตมีสีเขียวเป็นอารมณ์ก่อน ภายหลังจึงมีสีเหลืองเป็นอารมณ์ แต่ปรารภอารมณ์ใด ๆ ก็ได้ อธิบายว่า จิตปรารภรูปารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดารูปารมณ์ทั้งหลายมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้นเกิดขึ้น. แม้ในสัททอารมณ์เป็นต้น ถิ่นนี้แหละ นี่เป็นการประกอบความอธิบายไว้อย่างหนึ่งก่อน ยังมีข้อความที่ควรแนะนำอื่นอีก ดังต่อไปนี้.

รูปเป็นอารมณ์ของจิตนี้ มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนี้จึงชื่อว่า มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ ธรรมเป็นอารมณ์ของจิตนี้มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนี้จึงชื่อว่า มีธรรมเป็นอารมณ์. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสว่า จิตมีรูปารมณ์ ฯลฯ หรือมีธรรมารมณ์เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงตรัสอีกว่า ก็หรือว่า จิตปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ดังนี้ เนื้อความแห่งพระดำรัสที่ตรัสว่า จิตปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นดังนี้ นั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในรูปเป็นต้น เหล่านั้นเกิด.

ส่วนในมหาอรรถกถา มีข้อความกล่าวไว้เพียงเท่านั้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเขวาปนกันยไว้ ไม่มีอะไรใหม่ คือเป็นอารมณ์ที่ถือเอาแล้วในหลังนั้นแหละ แล้วตรัสพระดำรัสนี้ เพื่อกล่าวปรารภรูป ฯลฯ หรือปรารภธรรม หรือปรารภอารมณ์นี้หรืออารมณ์นั้น ดังนี้.

อธิบายคำว่าธรรมมีผัสสะเป็นต้น

คำว่า ตสุมี สมเย นี้เป็นคำปฏินิทเทศ (คือการวกกลับมาอธิบายอีก) โดยกำหนดสมัยที่ทรงยกขึ้นแสดงโดยไม่แน่นอน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึง

ทราบเนื้อความแห่งคำว่า **ตสฺมี สมเย** นั้นว่า กามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ ๗ ล ๗ อวิกเขปะก็เกิดขึ้นในสมัยนั้นนั่นแหละ ดังนี้.

ในเนื้อความเหล่านั้น คำที่เป็นมติของอาจารย์ทั้งหลายนอกจากอรรถ-
กถากล่าวไว้ดังนี้ว่า พึงทำการประกอบกรอธบายธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น
เหมือนจินตนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งบทที่คิดได้ โดยนัยมีอาทิว่า ผัสสะย่อม
เกิดขึ้น ดังนี้ ถาถามว่า ผัสสะย่อมเกิดเป็นอะไร ตอบว่า ย่อมเกิดเป็นกามาวจร
เป็นกุศล เป็นโสมนัสสสหคตะ เพราะว่า ในเวทนาย่อมไม่ได้ในคำว่า
โสมนัสสสหคตะ และในปัญญูนทรีย์ก็ย่อมไม่ได้ในคำว่า **ญาณสัมปยุต**
เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า ด้วยสามารถแห่งบทที่คิดได้ดังนี้ แต่คำที่อาจารย์
กล่าวแล้วนี้ไม่ควรเห็นเป็นสาระ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในคำว่า **ผลุโส โหติ** เป็นต้นนี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสผัสสะไว้ก่อน.

ตอบว่า เพราะผัสสะยังจิตให้ตกไปก่อน*

จริงอยู่ ผัสสะเป็นธรรมยังจิตให้ตกไปก่อนในอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์
เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัส **ผัสสะก่อน** ก็จิตถูกต้องอารมณ์ด้วยผัสสะ
เสวยอารมณ์ด้วยเวทนา จำอารมณ์ได้ด้วยสัญญา ย่อมคิดด้วยเจตนา ด้วย
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้อันผัสสะ
ถูกต้องแล้วย่อมเสวยอารมณ์ ผู้อันผัสสะถูกต้องแล้วย่อมจำอารมณ์ ผู้อัน
ผัสสะถูกต้องแล้วย่อมคิดอารมณ์ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะนี้เป็นปัจจัยที่มีกำลังของสัมปยุตธรรมที่เกิด
พร้อมกัน เหมือนปราสาท ชื่อว่า เสาเป็นปัจจัยสำคัญของทัฬหัมภาระที่เหลือ
*บาลีบางแห่งว่า **จิตตสฺส ปจฺมาภินิปาตตุตา** แปลว่า เพราะเป็นการประชุมร่วมกันแห่งจิต
เป็นครั้งแรก.

คือ ชื่อ ไม้ระแนง เเชิงฝา ยอด กลอน จั่ว คั้ง แป เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยเสา
ตั้งอยู่บนเสา ฉะนั้น ผัสสะนี้เป็นเช่นกับเสา สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกัน
เป็นเช่นกับทพสัมภาระที่เหลื่อ แม้เพราะเหตุนี้ จึงตรัสผัสสะก่อน แต่
ข้อความที่กล่าวแล้วนี้มีใช่เป็นเหตุ (การณะ) เพราะว่า ธรรมข้อนี้ไม่ได้เพื่อ
จะกล่าวว่า ผัสสะนี้เกิดขึ้นก่อนธรรมที่เกิดขึ้นในจิตดวงหนึ่ง แต่สัมปยุตตธรรม
นี้เกิดภายหลัง ดังนี้ ทั้งเหตุ (การณะ) ของผัสสะ แม้ในความเป็นแห่งปัจจัย
ที่มีกำลังก็ไม่ปรากฏ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสผัสสะไว้ก่อน ด้วยวาระแห่ง
เทศนาเท่านั้น. ความจริงแม้จะนำมากล่าวว่า เวทนาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด
สัญญาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด เจตนาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด จิตย่อมเกิด
ดังนี้ก็ควร. ก็ผัสสะนั่นเอง ฟังทราบว่า ตรัสไว้ก่อนโดยวาระแห่งเทศนา ดังนี้.
อนึ่ง ในผัสสะนี้ จันใด แม้ธรรมที่เหลือนอกนี้ ก็ฟังทราบจันนั้น ชื่อว่า
ลำดับแห่งธรรมที่เกิดและเกิดหลัง บัณฑิตไม่พึงแสวงหา แต่พึงแสวงหา
ธรรมทั้งหลาย โดยความหมายแห่งคำ (วณัตถะ) ลักษณะ และรส
เป็นต้นเท่านั้น คือ

ความหมายของคำว่าผัสสะ

สุตตีติ ผสุโต ธรรมชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่ากระทบอารมณ์
ผัสสะนี้มีลักษณะห้าประการ ดังนี้.

ผุสทนลกฺขโณ มีกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ

ลํ ฆณฺหรโส มีการประสานเป็นกิจ

สนฺนิปาตปจฺจุปฺปฏฺฐาโน มีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจุปัฏฐาน

อาปาถคตวิสยปทฺฐาโน มีอารมณ์มาสู่คลองเป็นปทภูฐาน

จริงอยู่ ผัสสะนี้ แม้มิใช่รูปธรรมแต่ก็เป็นไปโดยอาการการถูกต้อง
อารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ ผัสสะนี้
แม้ไม่ติดกับอะไรสักอย่างหนึ่ง แต่ก็ประสานจิตกับอารมณ์เหมือนรูปกับจักขุ
และเสียงกับโสต เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีการประสานเป็นกิจรส อีกอย่างหนึ่ง
พึงทราบว่า มีการประสานเป็นสัมปตติรส เพราะการเกิดประสานวัตถุกับ
อารมณ์ สมดังคำอรรถกถากล่าวไว้ว่า ผัสสะที่เป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อว่ามีการ
กระทบอารมณ์เป็นลักษณะไม่มีก็หาไม่ได้ แต่ผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวาร
เท่านั้น มีการประสานเป็นรส จริงอยู่ คำว่า มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
ก็ดี มีการประสานเป็นรสก็ดี เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวาร คำว่า
มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะเป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมนทวาร แต่
คำว่า มีการประสานเป็นรส หาได้เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมนทวารไม่
ครั้นท่านกล่าวคำนี้แล้ว ได้นำสูตรนี้มาว่า ดูก่อนมหาบพิตรแพะสองตัวชนกัน
พึงเห็นจักขุเหมือนแพะตัวหนึ่ง พึงเห็นรูปเหมือนแพะตัวที่สอง พึงเห็นผัสสะ
เหมือนการชนกันของแพะทั้งสองนั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
และมีการประสานเป็นรสด้วยอาการอย่างนี้ อนึ่ง ดูก่อนมหาบพิตร เหมือน
ฝ่ามือทั้งสองประสานกัน คือพึงเห็นจักขุเหมือนฝ่ามือข้างหนึ่ง พึงเห็นรูป
เหมือนฝ่ามือข้างที่สอง พึงเห็นผัสสะเหมือนการประสานกันของฝ่ามือทั้งสอง
นั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ. แต่มีการประสานเป็นรส ด้วย
ประการฉะนี้ ความพิสดารมีเพียงเท่านี้.

อีกอย่างหนึ่ง ตรีศธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น โดยชื่อว่า จักขุเป็นต้น
ในประโยคว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เป็นต้น (เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ) ฉันทใด
แม้ในที่นี้ก็พึงทราบว่า จักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้น ตรีสไว้โดยชื่อจักขุ

เป็นต้นจันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ฟังทราบเนื้อความในคำมีอาทิว่า
เอว จกขุ ทฏฐพฺพํ ดังนี้ โดยนัยนี้ว่า ฟังเห็นจักขุวิญญาณ จันนั้น เมื่อ
เป็นเช่นนี้ เพราะการประสานจิตกับอารมณ์ในสูตรแม่นี้ ผัสสะจึงสำเร็จเป็น
การประสานเป็นรสด้วยกิจรสเป็นอรรถ.

ผัสสะนั้น ชื่อว่ามีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจุปัญฐาน เพราะแสดง
ให้ทราบด้วยอำนาจแห่งการกระทำของตน กล่าวคือการประชุมพร้อมกันของ
ธรรม ๓ (อารมณ์ วัตถุ วิญญาณ). จริงอยู่ ผัสสะนี้ประกาศให้รู้ด้วยอำนาจ
แห่งการกระทำในที่นั้น ๆ อย่างนี้ว่า ชื่อว่า ผัสสะ เพราะมีการประชุม
สภาวะธรรม ๓ อย่าง เพราะฉะนั้น ฟังทราบบทแห่งพระสูตรนี้ว่า ชื่อว่า
ผัสสะ เพราะมีการประชุมแห่งสภาวะธรรม ๓ ดังนี้ หาใช่ผัสสะเพียงการ
ประชุมเท่านั้นไม่ แต่ผัสสะย่อมปรากฏโดยอาการนั้นนั่นแหละ เพราะการ
ประกาศแล้วอย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า มีการประชุมพร้อมกันเป็นอาการ
ปรากฏ ดังนี้.

อนึ่ง ผัสสะนั้น ชื่อว่ามีเวทนาเป็นปัจจุปัญฐาน เพราะปัจจุปัญฐาน
คือมีผลเป็นอรรถ จริงอยู่ ผัสสะนี้ ย่อมยังเวทนาให้ปรากฏ คือ ย่อมให้เกิดขึ้น
อนึ่ง ผัสสะนี้ เมื่อจะให้เวทนาเกิดขึ้น แม้จะมีปัจจัยอื่นกล่าวคือวัตถุและ
อารมณ์ แต่ก็ทำให้เวทนาเกิดขึ้นเฉพาะในจิต ซึ่งเป็นที่อาศัยของตนเท่านั้น
เพราะตนอาศัยจิต ฟังทราบว่า ไม่ทำให้เกิดเวทนาในวัตถุ หรืออารมณ์แม้
จะเป็นปัจจัยของตน เหมือนกับไออุ่นที่อาศัยอยู่ในธาตุคือครั้ง ย่อมทำให้เกิด
ความอ่อนในครั้งอันเป็นที่อาศัยของตน แม้เพราะความร้อนภายนอกเป็นปัจจัย
แต่ไม่ทำให้เกิดความอ่อนในความร้อน กล่าวคือถ่านที่ปราศจากเปลวไฟใน
ภายนอก แม้จะเป็นปัจจัยของตน ผัสสะนี้ท่านเรียกว่า มีอารมณ์ที่มาสู่คลอง

เป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น) เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะไม่มีการ
ขัดขวางในอารมณ์ ที่ประมวลมาแห่งธรรมเหล่านั้น และอินทรีย์ที่ปรุงแต่ง
ดีแล้ว ดังนี้.

ความหมายของคำว่าเวทนา

เวทยิตติ เวทนา ธรรมที่ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่า รู้สึก
อารมณ์ เวทนานั้นมีลักษณะทิจตุกะดังนี้

เวทยิตลक्षण มีการรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะ

อนุภวนรสา มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ

อิฏฐาการสมโภครสา หรือมีความเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ

เจตสิก อสสาทปจจุปฏฐานา มีความพอใจทางเป็นปัจจุปฏฐาน

ปสฺสทุธิปทฐานา มีปัสสัทธิเป็นปทัฏฐาน.

จริงอยู่ เวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อว่า ไม่มีการรู้สึกอารมณ์

เป็นลักษณะก็หาไม่ แต่ท่านกล่าวว่า เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นรส ย่อมได้
เฉพาะสุขเวทนาเท่านั้น แล้วกลับปฏิเสธว่าที่นั่นอีก แล้วแสดงเนื้อความนี้ว่า
สุขเวทนาจึงตาม ทุกขเวทนาจึงตาม อุเบกขาเวทนาจึงตาม ทั้งหมด มีการเสวย
อารมณ์เป็นรส จริงอยู่ มุ่งถึงฐานะการเสวยอารมณ์เป็นรสแล้วสัมปยุตตธรรม
ที่เหลือย่อมเสวยอารมณ์เพียงบางส่วน คือผัสสะก็เพียงกระทบอารมณ์เท่านั้น
สัญญาามีเพียงจำอารมณ์เท่านั้น เจตนามีเพียงความตั้งใจเท่านั้น วิญญาณมีการ
รู้แจ้งอารมณ์เท่านั้น แต่เวทนาเท่านั้นย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์โดยส่วนเดียว
เพราะความเป็นเจ้าของโดยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร จริงอยู่ เวทนา
เปรียบเหมือนพระราชา ธรรมที่เหลือเหมือนพ่อครัว พ่อครัวยังโภชนะมีรส

อันเลิศต่าง ๆ ให้เรียบร้อยแล้วใส่สมุกประทับตรา ยกไปวางไว้ในสำนักพระ-
ราชา ทำลายตราแล้วเปิดสมุก แล้วพนักงานก็ถือเอาส่วนข้างบนจากกับแครง
ทั้งหลายใส่ภาชนะเพื่อลองชิมดูว่ามีโทษหรือไม่โทษ จากนั้นก็น้อมโภชนะมี
รสต่าง ๆ ไปถวายพระราชา พระราชาท่านนั้นทรงเป็นเจ้าของเสวยได้ตาม
ปรารถนา เพราะทรงเป็นใหญ่และทรงมีอำนาจ ธรรมนอกนั้นเสวยรสอารมณ์
บางส่วน เหมือนพ่อครัวเพียงแต่ชิม และทดลองชิมพระกระยาหารเพียงบางส่วน
เท่านั้น ฉนใด แม้ธรรมที่เหลือก็ฉนนั้น ย่อมเสวยรสอารมณ์เพียงบางส่วน
เท่านั้น เหมือนอย่างว่า พระราชาทรงเป็นเจ้าของ เพราะพระองค์ทรงเป็นใหญ่
เป็นผู้สมควร ย่อมเสวยตามความพอพระทัย ฉนใด แม้เวทนาก็ฉนนั้น
ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ โดยความเป็นเจ้าของ เพราะความเป็นใหญ่ เป็นผู้
สมควร เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นรส.

ในการกำหนดเนื้อความที่สอง เวทนาที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้ ท่าน
กล่าวว่า เวทนา (สุขเวทนา) ว่ามีการเสวยอาการที่น่าปรารถนาเป็นรส
เพราะอรรถว่า ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ มีอาการน่าปรารถนาตามที่ประสบ
ก็เวทนาี้ เมื่อว่าด้วยความชอบใจ ท่านกล่าวว่า มีความพอใจเป็นปทัฏฐาน
หมายถึงการปรากฏโดยสภาวะของตน ก็เพราะบุคคลผู้มีกายสงบแล้ว ย่อมเสวย
ความสุข ฉะนั้น ฟังทราบว่ เวทนานี้มีความสงบเป็นปทัฏฐาน ดังนี้.

ความหมายของคำว่าสัญญา

นิลาทิเกทํ อารมฺมณํ สญฺชานาตีติ สญฺญา ธรรมที่ชื่อว่า
สัญญา เพราะอรรถว่า ย่อมจำอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น สัญญานั้นมีลักษณะ-
ทิจตุกะดังนี้
ที่อื่นใช้ ศุสฺสพทฏฺฐานา มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน.

สยฐานนลกฺขณา สัตถุนั้นมีการจำเป็นลักษณะ **ปจฺจาภิญฺญาณ-**
รธา มีการทำเครื่องหมายเป็นรศ.

จริงอยู่ สัตถุนั้นเป็นไปในภูมิ ๔ ไม่ถือว่ามีความจำได้หาไม่ สัตถุนั้น
ทั้งหมดล้วนมีความจำเป็นลักษณะทั้งนั้น. ก็ในที่นี้ สัตถุนั้นโดยย่อจำได้โดย
เครื่องหมาย สัตถุนั้น ชื่อว่า มีการทำเครื่องหมายเป็นรศ. พึงทราบความ
เป็นไปแห่งสัตถุนั้นในเครื่องหมายนั้นอีก และในเวลาที่ยุทธกำหนดเครื่องหมาย
ด้วยไฟดำเป็นต้น แล้วจำเครื่องหมายของบุคคลนั้นอีกว่า บุคคลนี้ ชื่อโน้น
ด้วยเครื่องหมายนั้น และในเวลาที่ยุทธผู้รักษาเครื่องประดับของพระราชา
ผูกชื่อหนังสือไว้ที่เครื่องประดับนั้น เมื่อพระราชาตรัสว่า เจ้าจงนำเครื่อง
ประดับชื่อโน้นมา ยุทธนั้นก็จุคประทีปแล้วเข้าไปในห้องด้วยประทีปนั้น อ่าน
หนังสือแล้วก็นำเครื่องประดับนั้น ๆ นั้นแหละมาได้.

อีกนัยหนึ่ง ก็เมื่อว่าโดยการรวบรวมธรรมทั้งหมด สัตถุนั้นมีการจำได้
เป็นลักษณะ มีการทำนิมิตโดยปัจจัยให้จำได้อีกเป็นรศ เหมือนช่างฉาเป็นต้น
ทำเครื่องหมายที่ไม่เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งนิมิตตามที่ตนทำไว้ ชื่อว่า การ
กระทำคามโน้มน้าวไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนคนตาบอดแสดงช้าง
หรือว่ามีการตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่นานเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะไม่หย้งลงในอารมณ์
เหมือนสายฟ้า หรือความที่มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นปทัฏฐาน เหมือนกับ
สัตถุนั้นที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อทั้งหลายในหุ่นหญ้าว่าเป็นคน. ก็ในที่นี้ สัตถุนั้นโดย
เป็นญาณสัมปยุต สัตถุนั้นก็เป็นไปตามญาณนั้นแหละ ธรรมที่เหลือทั้งหลาย
บัณฑิตพึงทราบเหมือนปฐวีธาตุเป็นต้น ในสัทัมการปฐวีธาตุเป็นต้น ดังนี้.

ความหมายของคำว่าเจตนา

เจตยตีติ เจตนา ธรรมที่ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า ตั้งใจ
อธิบายว่า ย่อมยังสัมปยุตธรรมกับตนให้เป็นไปในอารมณ์ เจตนาอันมี
ลักษณะทิจตุกะ ดังนี้.

เจตยิกลกฤษณา มีการตั้งใจเป็นลักษณะ คือมีความจงใจเป็น
ลักษณะ อายุหนรธา มีการประมวลมาเป็นรส. จริงอยู่ เจตนาที่เป็น
ไปในภูมิ ๔ ชื่อว่า 'ไม่มีความจงใจเป็นลักษณะก็หาไม่. เจตนาทั้งหมด
มีความตั้งใจเป็นลักษณะทั้งนั้น' ก็เจตนาที่มีการประมวลมาเป็นรสย่อมเป็นทั้ง
กุศล และอกุศลทั้งนั้น เฟงถึงฐานะแห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรม และ
อกุศลกรรมแล้ว สัมปยุตธรรมที่เหลือก็มีกิจเพียงบางส่วนเท่านั้น แต่ว่า
เจตนามีอุตสาหะยิ่งนัก มีความพยายามยิ่งนัก คือมีอุตสาหะสองเท่า มีความ
พยายามสองเท่า ด้วยเหตุนั้น อาจารย์ในปางก่อน จึงกล่าวว่า ก็แล เจตนา
นี้ตั้งอยู่ในสภาพความเป็นเจ้าของแท้ เจ้าของนา เรียกว่าเจ้าของแท้ เหมือน
อย่างว่า บุรุษเจ้าของนาชวนบุรุษรวมแรงกัน ๕๕ คน หยั่งลงนาพร้อมกัน
โดยบอกว่า เราจักเกี่ยวข้าว ดังนี้เจ้าของนามีความอุตสาหะยิ่ง มีความพยายาม
ยิ่ง คือมีความอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า ย่อมบอกกล่าวถึงเขต
มีคำว่า พวกท่านจงเกี่ยวติดต่อกันไป ดังนี้แล้วจัดแจงสุราอาหารและของหอม
เป็นคัน นำไปให้ชนเหล่านั้น ย่อมชี้ทางให้เท่า ๆ กัน ฉันทใด ข้ออุปไมยนี้
บัณฑิตพึงทราบฉันทนั้นเกิด จริงอยู่ เจตนาเหมือนบุรุษเจ้าของนา ธรรม
ทั้งหลายเป็นกุศล ๕๕ ที่เกิดขึ้นด้วยสามารถเป็นองค์ของจิต เหมือนบุรุษ
ผู้ร่วมแรงกัน ๕๕ คน เพราะเฟงถึงฐานะแห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรม
และอกุศลกรรม เจตนาที่มีความอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า

เหมือนเวลาที่บุรุษเจ้าของนาทำการอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า บัณฑิตพึงทราบความที่เจตนาอันมีความประมวลมาเป็นรส ด้วยประการฉะนี้.

ก็เจตนาอัน มีการจัดแจงเป็นปทัฏฐาน (อัม วิทหนปัจจุပ္ปฏฐานา)

จริงอยู่ เจตนาอันเมื่อจัดแจงย่อมปรากฏเหมือนศิษย์ผู้ใหญ่ และนายช่างใหญ่ เป็นต้นผู้สามารถทำกิจของตนและของผู้อื่นให้สำเร็จ. เหมือนอย่างว่า ศิษย์ผู้ใหญ่ เห็นพระอุปัชฌาย์มาแต่ไกล เมื่อตนเองสาธยายอยู่ ก็ยังเตือนศิษย์ผู้น้อยนอกนี้ ให้สาธยายตามอัชฌาสัยของตน ๆ เมื่อศิษย์ผู้ใหญ่เริ่มสาธยาย ศิษย์ผู้น้อยแม้เหล่านั้น ก็สาธยาย เพราะคล้อยตามศิษย์ใหญ่นั้น จันใด และเปรียบเหมือนนายช่างใหญ่ เมื่อตนเองถากก็ยังไม่ช่างถากแก่นอกนี้ให้เป็นไปในกรรมคือการถากของตน ๆ เพราะว่า เมื่อนายช่างใหญ่นั้นเริ่มถาก ช่างถากเหล่านั้นก็ย่อมถากตามนายช่างใหญ่นั้น จันใด และเปรียบเหมือนแม่ทัพ เมื่อตนเองรบ ก็เตือนนักรบแก่นอกนี้ให้ทำการรบ เพราะว่า เมื่อแม่ทัพเริ่มทำการรบ นักรบแม้เหล่านั้นก็ทำการรบตามแม่ทัพนั้น จันใด แม้เจตนาอันก็จันนั้น แม้เป็นไปในอารมณ์ด้วยกิจของตนอยู่ ก็ยังสัมปยุตตธรรมแม้อื่น ๆ ให้เป็นไปในกระทำความของตน ๆ เพราะว่า เมื่อเจตนาอัน เริ่มกิจของตน แม้ธรรมที่สัมปยุตกับเจตนาอันนั้นก็เริ่ม เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เจตนาอันทำกิจของตนและของผู้อื่นให้สำเร็จ เหมือนศิษย์ผู้ใหญ่และนายช่างใหญ่ เป็นต้น. ก็เจตนาอัน พึงทราบว่า ปรากฏเป็นไปโดยภาวะที่ให้สัมปยุตธรรมให้อุตสาหะในการระลึกถึงการงานที่ริบควานเป็นต้น ดังนี้.

ความหมายของคำว่าจิต

ความหมายของคำแห่งจิต ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อารมมณฺ
จินฺเตตฺติ จิตฺตํ (ธรรมที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิดซึ่งอารมณ์) นั้นแหละ

ก็เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ (วิชานนฺต-
ขณฺ) มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส (ปฺพุพฺพคมฺมรตฺ) มีการเกี่ยวข้องกันเป็น
ปัจจุปฏิฐาน (สนฺฐานปฺจุปฺปฏฺฐานํ) มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน (นามรูป-
ปฏฺฐานํ) จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ชื่อว่า ไม่มีการรู้แจ้งอารมณ์
เป็นลักษณะก็หาไม่ จิตทั้งหมดมีการรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้น.

ก็เพ่งถึงทวารแล้ว จิตก็เป็นหัวหน้า คือมีปกติเที่ยวไปก่อนในที่เป็นที่
กระทำให้แจ่มแจ้งซึ่งอารมณ์ จริงอยู่ บุคคลย่อมรู้แจ้งรูปารมณ์อันเห็นด้วย
จักขุ ด้วยจิตนั้นแหละ ฯลฯ ย่อมรู้แจ้งธรรมารมณ์ อันรู้แล้วด้วยใจ ด้วยจิต
นั้นแหละ เหมือนอย่างว่า บุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง ใน
ท่ามกลางพระนครย่อมใคร่ครวญ ย่อมกำหนดชนผู้มาแล้ว ๆ ว่า คนนี้เป็น
เจ้าถิ่น คนนี้เป็นผู้จรมา ฉันทใด พึงทราบข้ออุปไมยคนนั้น. ข้อนี้เหมือน
กับคำที่พระมหาเถระนามว่านาคเสนกล่าวไว้ว่า ธรรมดาบุคคลผู้รักษาพระนคร
นั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง ท่ามกลางพระนครพึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันออก
พึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันตก จากทิศทักษิณ จากทิศอุดร ฉันทใด ข้าแต่
มหาบพิตร ฉันทนั้นนั่นแหละ บุคคลย่อมเห็นรูปใดด้วยจักขุ ย่อมรู้แจ้งรูปนั้น
ด้วยวิญญาน ย่อมฟังเสียงใดด้วยโสต ย่อมสูดกลิ่นด้วยฆานะ ย่อมลิ้มรสด้วย
ชีวาหา ย่อมถูกต้องโภกฐัพพะด้วยกาย ย่อมรู้แจ้งธรรมด้วยใจ ย่อมรู้แจ้ง
สิ่งนั้น ๆ ด้วยวิญญาน เพราะเพ่งถึงทวารแล้ว จิตเท่านั้นเป็นหัวหน้า เป็น
ธรรมชาติเที่ยวไปข้างหน้า ในฐานะที่กระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งอย่างนี้ ฉะนั้น
จึงกล่าวว่า มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส ดังนี้.

จิตนี้นั้น ดวงหลัง ๆ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมปรากฏติดต่อกันทีเดียว เพราะ
ทำดวงดิน ๆ ให้สืบต่อกันนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีการเกี่ยวข้องกัน

เป็นปัจจุภูฐาน แต่ว่า ในปัจจุโวการภพ (ภพที่มีจันทร์ ๕) จิตนั้น มีนามรูป เป็นปทัฐาน ในจุโวการภพ มีนามเท่านั้นเป็นปทัฐานโดยแน่นอน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตมีนามและรูปเป็นปทัฐาน ดังนี้.

ถามว่า กิจิตนี้ เป็นจิตดวงเดียวกันกับจิตที่แสดงมาข้างต้นหรือเป็น ดวงอื่น ตอบว่า เป็นดวงเดียวกันนั้นแหละ. ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะ เหตุไร จึงกล่าวอีกเล่า. ตอบว่า คำนี้บรรณกถาและอาจารย์ทั้งหลายยังมิได้ วิจารณ์คำแห่งจิตนี้. ก็ในคำแห่งจิตนี้ มีการประกอบดังนี้ เหมือนอย่างว่า พระอาทิตย์เป็นต้นที่บัญญัติ เพราะอาศัยรูปเป็นต้น ว่าโดยความหมายก็มีใช้ สิ่งอื่นที่นอกไปจากรูปเป็นต้น ด้วยเหตุนี้แหละ แม้จะกล่าวว่า สมัยใด พระอาทิตย์ย่อมอุทัย สมัยนั้น รูปคือแสงแห่งพระอาทิตย์นั้น ย่อมปรากฏ ดังนี้ ขึ้นชื่อว่า พระอาทิตย์อื่น นอกจากรูปเป็นต้นย่อมไม่มี ฉะนั้น จิตนี้ ย่อมมีฉันทัน หามิได้ พระองค์ทรงบัญญัติจิต เพราะอาศัยธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น แต่เมื่อว่าโดยความหมาย จิตนั้นก็เป็นอย่างหนึ่ง นอกจาก ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นโดยแท้ เพราะเหตุนี้ เพื่อแสดงเนื้อ ความว่า สมัยใด จิตย่อมเกิดขึ้น สมัยนั้น จิตดวงอื่นอีกนอกจากธรรมมี ผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ จิตนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ พระองค์ทรงตรัส ไว้อีก.

เหมือนอย่างว่า เมื่อพระองค์ทรงกำหนดสมัยด้วยบุคคลผู้เจริญมรรค ในพระบาลีมีคำเป็นต้นว่า สมัยใด บุคคลเจริญมรรค ฯลฯ มีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์ เพื่อความเกิดขึ้นในรูปภพ สมัยนั้น ผัสสะย่อมมี ดังนี้ ผู้ใด ย่อมเจริญมรรค ในสมัย ว่าโดยบรรณ ผู้นั้นชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นหามิได้ เพราะเหตุนี้ นั้นแหละ ในข้อที่กล่าวแล้วนั้น จึงตรัสว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี ฉันท

แต่มิได้ตรัสว่า บุคคลใดย่อมเจริญมรรค ผู้นั้นย่อมมีฉันทนั้น แต่เมื่อทรงกำหนดสมัยด้วยจิต ในพระบาลีมีคำเป็นต้นว่า สมัยใด กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น ดังนี้ จิตทรงกำหนดไว้ด้วยสมัย ว่าโดยอรรถแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้น หามิได้แต่ตรัสว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี ในสมัยนั้น ฉันทใด แม้จิตนี้ก็ย่อมมี ฉันทนั้น ดังนี้ เพื่อแสดงเนื้อความนี้ ฟังทราบว่า ทรงตรัสจิตนี้อีก ก็ในข้อนี้ มีข้อสันนิษฐาน ดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจิต เพื่อประมวลมาไว้ในอุทเทสวาร และเพื่อทรงจำแนกในนิทเทสวาร จริงอยู่ พระองค์ทรงกำหนดสมัยไว้ด้วยจิตศัพท์ ซึ่งเป็นศัพท์ต้นอย่างเดียวเพื่อทรงแสดงธรรมในสมัยซึ่งมีการกำหนดด้วยจิต จึงเริ่มตรัสว่า ผลุโธ โหติ เป็นต้น แม้จิตนั้นก็ย่อมมีในสมัยนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เพื่อประมวลมาซึ่งจิตเมื่อนั้น จึงตรัสคำว่าจิตนี้อีก. อนึ่ง เมื่อไม่ตรัสคำว่าจิตนี้ในที่นี้ ก็ไม่อาจเพื่อจำแนกในนิทเทสวารได้ว่า จิตในสมัยนั้น เป็นไฉน? ด้วยเหตุนั้น การจำแนกจิตนั้นนั่นเองก็จะหายไป เพราะฉะนั้นแหละ ฟังทราบไว้ เพื่อทรงจำแนกจิตนั้นในนิทเทสวาร จึงตรัสจิตนี้อีก.

อีกอย่างหนึ่ง ในอรรถกถาท่านวิจารณ์ว่า คำว่า จิตเกิดขึ้นในคำว่า อุปฺปन्नํ โหติ นี้ ว่าเป็นเพียงหัวข้อแห่งเทศนาเท่านั้น แต่จิตนี้มีได้เกิดขึ้นได้เพียงดวงเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น แม้ในคำว่า อุปฺปन्नํ นี้ ก็มีได้ถือเอาจิตอย่างเดียว แต่ถือเอาจิตกับกุศลธรรมเกิน ๕๐ ทิเดียว โดยประการฉะนี้ จึงเริ่มตรัสคำว่า ผลุโธ โหติ เป็นต้น เพื่อแสดงจิตนั้น ในที่นั้นโดยสังเขปแล้วแสดงโดยประเภทโดยถือเอาจิตและเจตสิกธรรมทั้งปวงนั้น และโดยย่อในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้ ฟังทราบไว้ แม้จิตก็พึงตรัสไว้เหมือนธรรมมีผัสสะ เป็นต้น ฉะนี้แล.

ความหมายของคำว่าวิตก

วิตกเกตตี วิตกโก วิตกกนฺ วา **วิตกโก** ธรรมที่ชื่อว่า **วิตก** เพราะอรรถว่า ตรึก อีกอย่างหนึ่ง การตรึก คือ การจดอารมณ์ ชื่อว่า **วิตก**. วิตกนี้นั้น มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ (**อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณ**) จริงอยู่ วิตกนั้นยกจิตขึ้นในอารมณ์. เหมือนอย่างว่า คนบางคนอาศัยญาติ หรือมิตรที่เป็นราชวัลลภ จึงเข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ ฉันทใด จิตก็อาศัยวิตก ฉันทนั้น เพราะฉะนั้น วิตกนั้น ท่านจึงกล่าว มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ.

อนึ่ง พระนาคเสนเถระกล่าวว่า วิตกมีการเคาะอารมณ์เป็นลักษณะ ขอลวาทพระพรหมหาบพิตร เปรียบเหมือนบุคคลตีกลอง หลังจากนั้นก็มีเสียงกลองดังกระหึ่มออกไป ฉันทใด มหาบพิตรพึงเข้าพระทัย วิตกเหมือนบุคคลตีกลอง พึงเข้าพระทัยพิจารณาเหมือนเสียงกลองดังกระหึ่ม ฉันทนั้น.

วิตกนั้นมีการกระทำให้จิตกระทบอารมณ์บ่อย ๆ เป็นรส (**อาหฺน-ปฺริยาหฺนรโส**) จริงอย่างนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระโยคาวจรย่อมกระทำจิตนั้น อันวิตกให้กระทบแล้วบ่อย ๆ วิตกนั้นมีการนำจิตมาในอารมณ์เป็นปัจจุปัตถาน (**อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อาหฺนปฺจฺจุปฺทฐาโน**) และมีนามชั้น ๓ ที่เหลือ (**เวทนา สํยฺญา วิญญฺณชฺชนํ**) เป็นปทัฏฐาน (**เสสขนุชฺศุคฺย-ปทฺฐาโน**)*.

อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจฺรตีติ วิจาโร ธรรมที่ชื่อว่า **วิจาร** เพราะเป็นเหตุให้จิตเที่ยวไปในอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวไป คือการสัญจรไปตามอารมณ์ ชื่อว่า **วิจาร**. วิจารนั้นมีการเคล้าคลึงในอารมณ์เป็นลักษณะ บาลีว่า **เสสขนุชฺศุคฺยปทฺฐาโน ไม่มีในที่นี้**

(อารมณ์ณามุขชนลกฺขโณ) มีการประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้น
เป็นรส (ตตฺถ สหชาตานุโยชนโรโส) มีการผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็น-
ปัจจุปฏิฐาน (จิตฺตอนุปปนุชฺชปฺปจฺจุปฺปฐาโน).

อนึ่ง เมื่อความไม่แยกจากกันแห่งวิตกและวิจารณ์จิตตูปาทบางแห่ง
แม้มีอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ การทำจิตตกไปในอารมณ์ครั้งแรก ชื่อว่า วิตก
เพราะอรรถว่าเป็นธรรมหยาบ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมถึงก่อน เพราะอรรถว่า
ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เหมือนการเคาะระฆัง. การผูกพันในอารมณ์ ชื่อว่า วิจารณ์
เพราะอรรถว่า เป็นธรรมสุขุม เพราะอรรถว่า เคล้าคลึงในอารมณ์ เหมือน
เสียงครางของระฆัง ฉะนั้น. ก็ในธรรม ๒ อย่างนั้น วิตกมีการแผ่ไป เป็นการ
แผ่ไปโดยรอบในกาลเกิดขึ้นแห่งจิต จับอารมณ์ครั้งแรกเหมือนการขยับปีกของ
นกตัวที่ต้องการบินขึ้นในอากาศ และเหมือนภรมรมีจิตผูกพันในกลิ่นมุ้งหน้า
บินลงสู่ดอกปทุม ฉะนั้น. วิจารณ์มีความเป็นไปสงบ ไม่มีการแผ่ไปของจิต
เกินไป เหมือนการกางปีกของนกตัวที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือน
ภรมรมตัวที่บินลงที่ดอกปทุมแล้วบินเคล้าเคลียเบื้องบน ฉะนั้น.

แต่ในอรรถกถาทุกนิบาต ท่านกล่าวไว้ว่า วิตกเป็นไปโดยการยกจิต
ขึ้นในอารมณ์ เหมือนนกใหญ่บินไปในอากาศ กระพือปีกทั้งสองให้จับลม
แล้วให้ปีกทั้งสองติดลมบินไป เพราะว่าวิตกนั้นมีอารมณ์เป็นหนึ่งแน่วแน่.
ส่วนวิจารณ์เป็นไปโดยการเคล้าอารมณ์ เหมือนนกใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็น
ไป เพราะว่า วิจารณ์นั้น มีการเคล้าในอารมณ์ ดังนี้. ถ้อยคำในอรรถกถา
ทุกนิบาตนั้น เหมาะสมอย่างยิ่งในการที่จิตผูกพันในอารมณ์เป็นไป. แต่ว่าการ
แปลกกันแห่งวิตกและวิจารณ์นั้น ย่อมปรากฏชัดในฉานที่หนึ่งและที่สอง.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลเอามือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่ติดสนิมไว้
ให้มัน แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดสีด้วยจุนน้ำมัน หรือมูลสัตว์ที่เหมาะสม

วิตกเหมือนมือที่จับไว้มัน วิจารเหมือนมือที่ขัดสี อนึ่ง เมื่อช่างหม้อใช้ไม้ตี
หมุนจักรทำภาชนะ วิตกเหมือนกับมือที่กดไว้ วิจารเหมือนกับมือที่หมุนไป
ทางโน้นและทางนี้. อนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลม วิตกคือการจดจ่ออยู่ซึ่งอารมณ์
เหมือนเหล็กแหลมที่ปักย่นไว้ท่ามกลาง วิจารเคล้าอารมณ์เหมือนเหล็กแหลม
ที่หมุนไปรอบ ๆ ข้างนอก ฉะนั้น.

ความหมายของคำว่าปีติ

ปิ่นยติติ ปีติ ธรรมที่ชื่อว่า ปีติ เพราะเอบอ้ม ปีตินั้นมีการ
ชื่นชมยินดีเป็นลักษณะ (สมุปียายนลกฺขณา) มีการทำกายและจิตให้เอบอ้ม
เป็นรส หรือว่าซาบซ่านไปเป็นรส (กายจิตตป็นนรธา ผรณรธา วา)
มีการฟูกายและใจเป็นปัจจุปัญฐาน (โทยคุยปจฺจุปฺนฐานา) ก็ปีตินั้นมี ๕
อย่าง คือ

ขุททกปีติ

ขณิกาปีติ

โอกกัณฑิกาปีติ

อุพเพกคาปีติ

ผรณาปีติ.

บรรดาปีติเหล่านั้น ขุททกปีติสามารถเพื่อทำเพียงชนในร่างกายให้
ชูชื่นเท่านั้น. ขณิกาปีติย่อมเป็นเช่นกับความเกิดขึ้นแห่งฟ้าแลบขณะหนึ่ง ๆ
โอกกัณฑิกาปีติ ก้าวลงสู่กายแล้ว ครั้นก้าวลงแล้วก็แตกไป เหมือนคลื่นที่
ฝั่งสมุทร อุพเพกคาปีติ เป็นปีติมีกำลัง ทำกายให้ฟูขึ้นถึงการลอยไปในอากาศ
ได้.

จริงอย่างนั้น พระมหาตัสสเถระผู้อยู่ในปณณวลลิกวิหารในวันปฐมมีเวลาเย็นไปสู่ลานพระเจดีย์เห็นแสงสว่างดวงจันทร์ จึงหันหน้าไปทางพระมหาเจดีย์แล้วรำพึงว่า เวลานี้พวกบริษัท ๔ กำลังไหว้พระมหาเจดีย์กันหนอ ดังนี้ยังอุพเพงคาปิติมิพระพุทธรูปเจ้าเป็นอารมณ์ ให้เกิดขึ้นด้วยสามารถอารมณ์ที่เห็นตามปกติ ลอยขึ้นไปในอากาศแล้ว ไปยืนอยู่เฉพาะที่ลานแห่งพระมหาเจดีย์นั้นแหละ เหมือนลูกข่างอันวิจิตรที่ขว้างไปที่พื้นที่ราบไว้ด้วยปูนขาว.

อนึ่ง แม่กุลธิดาคนหนึ่งในบ้านวัดคาลก ซึ่งอาศัยอยู่ใกล้คิริกัณทวิหาร ลอยขึ้นไปในอากาศด้วยอุพเพงคาปิติมิพระพุทธรูปที่มีกำลังเป็นอารมณ์ ได้ยินว่า มารดาบิดาของกุลธิดานั้นเมื่อไปวิหารเพื่อต้องการฟังธรรมในเวลาเย็นได้บอกว่า แม่เจ้ามีภาระหนัก ไม่อาจเพื่อเที่ยวไปในเวลาอันไม่ควรกับพวกแม่ได้ พวกแม่จะฟังธรรมให้ส่วนบุญนั้นแก่เจ้า แล้วพากันไป. กุลธิดานั้นเมื่ออยากจะไป แต่ไม่อาจขัดขืนคำของมารดาบิดาได้ จึงหยุดอยู่ข้างหลังยืนอยู่ที่ประตูบ้าน แลดูอยู่ซึ่งลานพระเจดีย์ที่คิริกัณทวิหารทางอากาศด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาดวงประทีปแห่งพระเจดีย์ และได้เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยมาลา และของหอมเป็นต้นแล้วกระทำประทักษิณได้ฟังเสียงสาธยายเป็นคณะของหมู่ภิกษุ. ที่นั่นเมื่อนางคิดว่า โอมนุษย์ผู้มีบุญเหล่านั้นพากันไปวิหารย่อมได้เพื่อการเดินเวียนที่เนินพระเจดีย์ และได้การฟังธรรมเวลาที่ไพเราะเห็นปานนี้ ดังนี้แล้ว กำลังมองดูพระเจดีย์เช่นกับกองแก้วมุกดานั้นแหละ อุพเพงคาปิติมิก็เกิดขึ้น. นางลอยไปในอากาศยังลงที่ลานพระเจดีย์ทางอากาศก่อนกว่ามารดาบิดาที่เดียว แล้วไหว้พระเจดีย์ ยืนฟังธรรมอยู่. ที่นั่น มารดาและบิดาจึงมาถึงแล้วถามนางกุลธิดานั้นว่า แม่เจ้ามาทางไหน นางตอบว่า มาทางอากาศ มิได้มาตามทาง มารดาบิดากล่าวว่า แม่ชื่อว่า

พระชินาสพทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปทางอากาศได้ เข้ามาได้อย่างไร ? นางตอบว่า เมื่อลุกขึ้นแลดูพระเจดีย์อยู่โดยแสงจันทร์ ปิติมีกำลังมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ที่นั่น ดิฉันไม่ทราบว่าจะยืนหรือนั่งลอยไปสู่อากาศด้วยนิมิตที่ถือเอานั่นแหละ แล้วยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์ อุพเพงคาปิติมีการลอยไปในอากาศ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนพรรณาปิติเกิดขึ้นแล้วก็แผ่ไปสู่สัตว์ทั้งสิ้น เหมือนนกที่เต็มด้วยลม และเหมือนท้องภูเขาค้ำห้วงน้ำใหญ่ไหลเข้าไปซึมซาบแล้ว.

กัปปิ ๕ อย่างเหล่านั้น เมื่อถือเอากรรมถึงความแสรบย่อมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ ให้บริบูรณ์. ปัสสัทธิเมื่อถือเอากรรมถึงความแสรบย่อมยังสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุข ให้บริบูรณ์ ความสุขเมื่อถือเอากรรมถึงความแสรบย่อมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ ให้บริบูรณ์. บรรดาปิติเหล่านั้น ปิติ ๒ อย่าง เว้นปิติที่ถึงความสมบูรณ์ด้วยอัปปนา ย่อมควรในกามาวจรนี้.

ความหมายของคำว่าสุข

สุขยตีติ สุขํ ธรรมที่ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า สบาย อธิบายว่า ความสุขย่อมเกิดแก่ผู้ใด ก็ทำบุคคลนั้นให้ถึงความสุข. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติไดย่อมเกี่ยวกินอย่างดี และย่อมชุด (ทำลาย) อาพาธทางกายทางใจ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าสุข. สุขนี้เป็นชื่อของโสมนัสสเวทนา. บัณฑิตพึงทราบลักษณะเป็นต้นของสุขนั้นโดยนัยที่กล่าวแล้วในบทแห่งเวทนานั้นแหละ อีกนัยหนึ่ง สุขมีการยินดีเป็นลักษณะ (สาดลกฺขณํ) มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เจริญเป็นรส (สปปยุตฺตานํ อุปฺปยุตฺตํ) มีการอนุเคราะห์เป็น

ปัจจุปัญฐาน (อนุคฺคหณปฺจฺจุปฺนฺฐานํ) อนึ่ง เมื่อปิติและสุขเหล่านั้นไม่แยกจากกันมีอยู่ในที่บางแห่ง ความยินดีในการได้อิฏฐารมณ์เป็นปิติ การเสวยรสอารมณ์ที่ได้แล้ว เป็นสุข ปิติมิในที่ใด สุขก็มีในที่นั้น สุขมิในที่ใด ในที่นั้นไม่แน่ว่าเป็นปิติ ปิติตานสงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ สุขทานสงเคราะห์เข้าในเวทนาขันธ. ปิตีย่อมมีในกรณีที่บุคคลเห็นดเห็น้อยในทางกันดารได้เห็นหรือได้ยินน้ำในป่า. สุขย่อมมีในเวลาทีบุคคลนั้นเข้าไปสู่ร่มเงาในป่า และใช้สอยน้ำฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า บุรุษเดินทางไกลกันดารมาก มีเหงื่อโชมตัว มีความอยากกระหายเห็นบุรุษเดินทางสวนนา ก็พึงถามว่า มีน้ำดื่มที่ไหนบ้าง บุรุษนั้นตอบว่า ผ่านคงไปมีสระธรรมชาติและป่าสูง ท่านไปในที่นั้นจักได้ ดังนี้ เขาพึงคำบอกบุรุษคนนั้นแล้วก็พึงมีใจร่าเริง ยินดี เมื่อเขาไปจากที่นั้นเห็นกลีบ ก้าน ใบดอกอุบลเป็นต้นตกเกลื่อนที่แผ่นดิน ก็เป็นผู้มีจิตยินดีร่าเริงอย่างดี เมื่อเดินไปเห็นบุรุษมีผ้าเปียก ผมเปียก พังเสียงไก่อป่าและนกยูงป่าเป็นต้น พึงเห็นไพรสณฑ์อันเขียวเช่นกับขำยแก้วมณีเกิดที่ในเขตสระธรรมชาติ พึงเห็นดอกอุบลและดอกโกมุทเป็นต้นซึ่งเกิดในสระ พึงเห็นน้ำใสสะอาด เขาก็มีความยินดีร่าเริงยิ่ง จึงก้าวลงสู่สระธรรมชาติ อาบดื่มตามชอบใจระงับความกระวนกระวายแล้ว เคี้ยวกินเหง้ารากใบบัวเป็นต้น ประดับดอกอุบลเขียวเป็นต้น เอรากบัวขาวพาดที่ป่า ขึ้นจากสระนุ่งผ้าตากผ้าที่แดดนอนอยู่ได้ร่มเงาอันเย็น เมื่อลมอ่อน ๆ โขยมาก็พึงกล่าวว่า สุขหนอ สุขหนอ ดังนี้ คำอุปมา เป็นเครื่องเปรียบเทียบให้เห็นอย่างนี้ว่า

ก็ปิติมิอาการร่าเริงยินดีในอารมณ์อันเป็นส่วนเบื้องต้น พึงเห็นเหมือนเวลาที่ร่าเริงยินดี นับตั้งแต่เวลาที่บุรุษนั้นได้ยินว่ามีสระธรรมชาติและไพรสณฑ์

จนกระทั่งถึงการเห็นน้ำ. สุขดำรงอยู่ด้วยอาการสวรสอารมณ์ถึงแล้วซึ่งกำลัง
พึงเห็นเหมือนบุคคลอาบน้ำ คมแล้วนอนรำพึงว่า สุขหนอ สุขหนอ ที่ร่วม
เงาไม้อันเย็นเมื่อลมอ่อน ๆ โขยมากระทบ. ก็สุขนี้ พึงทราบว่า พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะความปรากฏในสมัยนั้น ๆ ดังนี้ คำนี้ท่านกล่าว
อธิบายว่า ก็ในทีใดมีปีติ แม้สุขก็มีอยู่ในที่นั้นนั่นแล.

อธิบายว่าด้วยเอกัคคตาแห่งจิต

ความที่จิตมีอารมณ์เลิศเป็นหนึ่ง ชื่อว่า จิตตสเสกัคคตา คำว่า
จิตตสเสกัคคตานี้ เป็นชื่อของสมาธิ. ก็ในบรรดาธรรมมีลักษณะเป็นคັນของ
สมาธินั้น ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาก่อนแล้ว. สมาธินั้นมีความ
เป็นประธานเป็นลักษณะ (ปามกุขลกฺขโณ) และมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็น
ลักษณะ (อวิกฺเขปลกฺขโณ).

จริงอยู่ สมาธิชื่อว่า เป็นประธานแห่งธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด
เพราะกุศลธรรมทั้งปวงสำเร็จด้วยสมาธิ เหมือนช่อฟ้าเรือนยอดชื่อว่า เป็น
ประธานของทิวสัณณการะของเรือนที่เหลื่อ เพราะเป็นเครื่องยึดไว้ เพราะ
เหตุนั้น พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรว่า มหาบพิตร ไม่จันทันทั้งหลาย
ไม่ว่าอันใดแห่งเรือนยอด ไม่จันทันทั้งหมดเหล่านั้นไปรวมที่ยอดเรือน
น้อมไปที่ยอด ไปประชุมกันยอด เจื่อมไปที่ยอด ยอดเรือน บัณฑิตกล่าวว่า
เป็นเลิศกว่าไม่จันทันเหล่านั้น จันใด ขอดถวายพระพรมหาบพิตร กุศลธรรม
ไม่ว่าชนิดใด กุศลธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดน้อมไปสู่สมาธิ ประชุมลงที่สมาธิ
เจื่อมไปสู่สมาธิ สมาธิ บัณฑิต ย่อมเรียกว่าเป็นเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น
จันนั้น สมาธิชื่อว่า มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ เพราะไม่ให้สหชาตธรรม
ทั้งหลายฟุ้งซ่านกระจัดกระจาย เหมือนพระราชจอมทัพเสด็จไปสู่ที่ทหาร

ประชุมกันเนื่องแน่น ในที่ที่พระองค์เสด็จไป ๆ ทหารย่อมพร้อมพร้อมทำลาย
ทหารข้าศึก ย่อมเคลื่อนตามพระราชานั้นแหละ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **สมาธิ** กล่าวคือเอกกัคคตาแห่งจิตนี้ มีความไม่ชาน
ไปเป็นลักษณะ หรือมีความไม่พุ้งชานเป็นลักษณะ มีการประมวลมาซึ่ง
สหชาตธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกันเป็นรสคุณน้ำประมวลจรณสำหรับอาบน้ำ (ทำ
จรณให้เป็นก้อน) มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุปัญฐาน หรือมีญาณเป็นปัจจุ-
ปัญฐาน คือว่า บุคคลมีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมทราบชัด ย่อมเห็นตามความ
เป็นจริง ว่าโดยพิเศษ สมาธิมีสุขเป็นปทัฏฐาน บัณฑิตพึงทราบ ความตั้งอยู่
แห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปทั้งหลายที่ปราศจากลม ฉะนั้น.

ความหมายของคำว่า **สัทธินทรีย์**

ธรรมที่ชื่อว่า **ศรัทธา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้เชื่อ หรือเชื่อเอง
หรือเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น ก็ชื่อว่า **ศรัทธา**. ศรัทธานั้น ชื่อว่า **อินทรีย์**
เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดี โดยครอบงำความไม่มีศรัทธา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในการน้อมใจเชื่อเป็นลักษณะ.
ศรัทธานั้นเองเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **สัทธินทรีย์**. ก็ศรัทธานั้น มีการเลื่อมใสเป็น
ลักษณะ และมีความเด่นไปเป็นลักษณะ ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้นย่อมข่มนิรวรณ
ทั้งหลาย ย่อมให้กิเลสสงบ ย่อมให้จิตผ่องใส ย่อมทำจิตไม่ให้ขุ่นมัว เหมือน
แก้วมณีพระเจ้าจักรพรรดิอันทำน้ำให้ใสสะอาด ใสในน้ำแล้วสามารถทำให้น้ำใส
ย่อมให้โคลนสาหร่าย จอกแห่น เปือกตมสงบ ย่อมให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว
ฉะนั้น. กุลบุตรโยคาวจรให้ทานก็ดี สมาทานศีลก็ดี กระทำอุโบสถกรรมก็ดี เริ่ม
ภาวนาที่ดี ด้วยจิตอันผ่องใส พึงทราบศรัทธานั้น อย่างนี้ว่ามีความเลื่อมใสเป็น
ลักษณะ เพราะเหตุนี้ ท่านพระนาคเสนเถระ จึงถวายพระพรพระยามิลินทร์ว่า

มหาบพิตร พระเจ้าจักรพรรดิข้ามแม่น้ำน้อยพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา น้ำนั้น
พึงกระทบกระเทือนด้วยช้าง ม้า รถ และพลเดินเท้าทั้งหลายก็ชุ่มมัว ชุ่มชื้น
เป็นเปือกตม พระราชาทรงข้ามไปแล้ว จึงสั่งมนุษย์ทั้งหลายว่า เนะพนาย
พวกเธอจงนำน้ำดื่มมา เราจักดื่มน้ำนั้น ก็พระราชามีแก้วมณีสำหรับทำน้ำให้
ใสสะอาด พวกมนุษย์จึงกราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า แล้วเอาแก้วมณีอันทำ
น้ำให้ใส่นั้นใส่ลงในน้ำ พร้อมกับการตกไปในน้ำ โคลน สาทร้าย จอกแหน
เปือกตมก็สงบ น้ำพึงเป็นน้ำใสสะอาดไม่ชุ่มมัว จากนั้นพวกมนุษย์ก็น้อม
น้ำดื่มถวายพระราชา กราบทูลว่า ขอพระองค์ผู้สมมติเทพ จงทรงดื่ม
พระเจ้าข้า.

ขอลวายพระพรหมาบพิตร พระองค์พึงเห็นจิตเหมือนน้ำ พึงเห็น
กุลบุตรโยคาวจรเหมือนมนุษย์เหล่านั้น พึงเห็นกิเลสทั้งหลายเหมือนโคลน
สาทร้าย จอกแหนเปือกตม พึงเห็นศรัทธาเหมือนแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาด
ขอลวายพระพรหมาบพิตร ศรัทธาเมื่อเกิดย่อมข่มนิวรณ์ทั้งหลาย จิตปราศจาก
นิวรณ์ก็ใสสะอาดไม่ชุ่มมัว เหมือนเมื่อใส่แก้วมณีอันยังน้ำให้ใสสะอาดแล้ว
โคลน สาทร้าย จอกแหนเปือกตมย่อมสงบ น้ำย่อมใสสะอาดไม่ชุ่มมัว ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่าเหล่าชนผู้กลัวอาศัฆมหานทีที่เคลื่อนไหวไปด้วยจระเข้
มังกร และรากษสร้ายเป็นต้น ก็ยืนอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำทั้งสอง ส่วนทหารผู้ใหญ่
ผู้กล้าในสงครามมาถึงจึงถามว่า เพราะเหตุไร พวกท่านจึงยืนอยู่ เมื่อเขา
กล่าวว่า พวกเราไม่อาจข้ามเพราะมีภัยเฉพาะหน้า จึงจับดาบที่ตนเคยชำนาญ
มาแล้วนั้น แล้วกล่าวว่า พวกท่านจงมาข้างหลังเรา อย่างกลัวเลย แล้วก้าวลงสู่
แม่น้ำ ป้อนกันจระเข้เป็นต้นที่มาแล้ว ๆ กระทำความสวัสดิแก่พวกมนุษย์
ทั้งหลาย นำจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้น จากฝั่งโน้นมาที่ฝั่งนี้ จันใด เมื่อบุคคล

ให้ทานรักษาศีล กระทำอุโบสถกรรม เริ่มภาวนา ศรัทธาย่อมเป็นหัวหน้า
เป็นภะวนาหน้าไป เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า **ศรัทธา** มีการเล่นไปเป็น
ลักษณะ ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธามีการเชื่อเป็นลักษณะ หรือมีการเชื่อมั่นเป็น
ลักษณะ. มีการฟ่องใสเป็นรส รวากะแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาด หรือว่า
มีการเล่นไปเป็นรสเหมือนการข้ามห้วงน้ำ มีการไม่ชุ่มมัวเป็นปัจจุปัญฐาน
หรือมีการน้อมใจเชื่อเป็นปัจจุปัญฐาน มีวัตถุเป็นตั้งแห่งศรัทธาเป็นปทัฏฐาน
หรือมีโศคาปัตติยังคะเป็นปทัฏฐาน บันทิตพึงเห็นเหมือนมือ ทรัพย์สมบัติ
และพืช.

ความหมายของคำว่า วิริยอินทรีย์

ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า วิริยะ หรือการงานของบุคคล
ผู้กล้า ชื่อว่า วิริยะ หรือว่า ชื่อว่า วิริยะ เพราะอรรถว่า พึงดำเนินไป
คือให้เป็นไปโดยวิธี คือโดยนัย โดยอุบาย วิริยะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า
อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดีเพราะครอบงำโกสัชชะ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะของความเพียร.
ความเพียรนั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า วิริยอินทรีย์. ก็วิริยะนี้นั้น มีการอุปถัมภ์
คือค้ำจุนไว้เป็นลักษณะ และมีความประคองไว้เป็นลักษณะ เหมือนอย่างว่า
เรือนเก่า ย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยเสาอื่นนำมาค้ำจุนไว้ ฉนั้นใด พระโยคาวจรก็
เหมือนกันนั่นแหละ เป็นผู้ได้อุปถัมภ์แล้วด้วยความอุปถัมภ์ของความเพียร
กุศลธรรมทั้งปวงจึงไม่เสื่อมสูญไป พึงทราบความที่วิริยอินทรีย์นั้น มีความ
อุปถัมภ์คือค้ำจุนไว้เป็นลักษณะอย่างนี้ก่อน ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระ

จึงถวายพระพรกะพระยามิลินทร์ว่า มหาบพิตร วิริยะมีการอุปถัมภ์คือค้ำจุนไว้เป็นลักษณะ กุศลธรรมทั้งหมดมีวิริยะอุปถัมภ์ค้ำจุนแล้ว ย่อมไม่เสื่อมไปเหมือนเมื่อบ้านเก่าจะพังไป ได้ไม้อื่นมาค้ำจุนไว้ บ้านเรือนที่มีเสาอุปถัมภ์ค้ำจุนแล้วนั้นแหละก็ไปพังล้มไป ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า กองทัพน้อยและกองทัพใหญ่ทำสงครามกัน กองทัพน้อยถอยร่นมา ที่นั่นเขาจึงกราบทูลพระราชา พระราชาจึงส่งพลและพาหนะไป กองทัพของพระองค์อันพลและพาหนะสนับสนุนแล้ว พึงยังกองทัพของข้าศึกให้พ่ายแพ้ ฉะนั้น วิริยะก็เหมือนกันนั้นแหละ ย่อมไม่ทำให้สัมปยุตธรรมที่เกิดพร้อมกันให้ล้าให้ถอย ย่อมยกคือย่อมประคองไว้ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าว ว่า วิริยะ มีความประคองไว้เป็นลักษณะ.

อีกนัยหนึ่ง วิริยะมีความอดสาหะเป็นลักษณะ มีความอุปถัมภ์สหชาตธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความไม่ทอดทิ้งเป็นปัจจุปัญฐาน มีความสลัดใจเป็นปทัฏฐาน เพราะพระบาลีว่า สัม วิจุโค โยนิโส ปทหติ (ความสลัด ย่อมเริ่มตั้งความเพียรโดยแยกกาย) หรือมีวัตถุแห่งวิริยารัมภะเป็นปทัฏฐาน. บัณฑิตพึงทราบว่ ความเพียรอันเริ่มตั้งไว้โดยชอบ เป็นมูลเหตุแห่งสมบัติทั้งปวง ดังนี้.

ความหมายของคำว่า สตินทริย

ธรรมที่ชื่อว่า สติ เพราะเป็นเหตุระลึก หรือว่า ย่อมระลึกเอง หรือว่าเป็นเพียงการระลึกเท่านั้น. ก็สตินั้น ชื่อว่า อินทริย ด้วยอรรถเป็นอธิบดี โดยครอบงำความเป็นผู้หลงลืมด้วยสติ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการอุปการะ สตินั้นแหละเป็นอินทริย

ชื่อว่า สตินทริยฺ. ก็สตินั้นมีการระลึก (การไม่พินเพื่อน) เป็นลักษณะ
 และมีการเข้าไปประกอบไว้เป็นลักษณะ สติยอมให้กำหนด ยอมให้ระลึก
 กุศลกรรมโดยชอบ เหมือนบุคคลของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อ
 ยังพระราชาให้กำหนด ให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติในเวลาเย็นเวลาเช้า ฉะนั้น.
 ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระราชาว่า มหาบพิตร บุคคล
 ของพระเจ้าจักรพรรดิ ยอมให้พระเจ้าจักรพรรดิให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติทั้ง
 เวลาเย็นและเวลาเช้าว่า ข้าแต่ทเวะ ช่างมีประมาณเท่านี้ ม้ามีประมาณเท่านี้
 รถมียประมาณเท่านี้ พลเดินเท้ามีประมาณเท่านี้ เงินมีประมาณเท่านี้ ทองมี
 ประมาณเท่านี้ สมบัติทั้งปวงมีประมาณเท่านี้ ขอทเวะจงระลึกถึงอิสริยสมบัติ
 นั้น ฉันทใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร สติก็ฉันทนั้นเหมือนกันแล ยอมให้
 ระลึกถึงกุศลกรรมทั้งหลาย คือ สติปัญญา ๔ เหล่านี้ สัมมปธาน ๔ เหล่านี้
 อิทธิบาท ๔ เหล่านี้ อินทริย ๕ เหล่านี้ พละ ๕ เหล่านี้ โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้
 นีริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้สมณะ นี้วิปัสสนา เหล่านี้เป็นอริยสัจ
 นี้เป็นวิชา นี้เป็นวิมุตติ เหล่านั้นเป็นโลกุตระธรรม มหาบพิตร สติมีการระลึก
 เป็นลักษณะอย่างนี้แล.

ก็สติใคร่ครวญคิดทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็น
 ประโยชน์ รู้ว่าธรรมทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้ ว่าไม่มีประโยชน์
 ย่อมบันเทาธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่าธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นเหล่านี้เป็น
 ประโยชน์ ย่อมประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ เหมือนปริณายกแก้วของ
 พระเจ้าจักรพรรดิ รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นประโยชน์ของพระเจ้า-
 จักรพรรดิ ยื่อนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ออกไป ยื่อน้อมเข้ามาซึ่งสิ่งเป็น
 ประโยชน์ ฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระราชาว่า

มหาบพิตร ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และ
ไม่เป็นประโยชน์แก่พระเจ้าจักรพรรดิว่า สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่พระราชา
สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งเหล่านั้นเป็นอุปการะ สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นอุปการะ
ดังนี้ จากนั้นก็จะบันเทา (กำจัด) สิ่งไม่เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคอง
สิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉันทิ ขอถวายพระพรมหาบพิตร สติฉันทันนั้นเหมือนกันแล
เมื่อเกิดขึ้น ย่อมใคร่ครวญสติทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็น
ประโยชน์ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์
ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ ดังนี้ จากนั้นย่อมบันเทา
(กำจัด) ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์
มหาบพิตร สติมีการประคับประคองเป็นลักษณะอย่างนี้แล.

ก็อีกนัยหนึ่ง สติมีการระลึกเป็นลักษณะ มีการไม่หลงลืมเป็นรส
มีการรักษา (การรักษารมณ์) เป็นปัจจุปัญฐาน หรือมีการมุ่งต่ออารมณ์
เป็นปทัฏฐาน มีการจำได้อันมั่นคงเป็นปทัฏฐาน หรือว่ามีกายคตาสติปัญฐาน
เป็นต้นเป็นปทัฏฐาน ก็บัณฑิตพึงเห็นสติเหมือนเสาเขื่อน เพราะตั้งอยู่มั่นคง
ในอารมณ์ และเหมือนนายทวารผู้รักษาประตู เพราะรักษาทวารทั้งหลาย
มีจักขุทวารเป็นต้น.

ความหมายของสมาธิทริย

ธรรมที่ชื่อว่า สมาธิ เพราะตั้งมั่น คือวางจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบ
ก็สมาธินั้น ชื่อว่า อินทริย ด้วยอรรถว่าเป็นอินทิ เพราะครอบงำความ
ฟุ้งซ่าน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น
ในลักษณะแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน. สมาธินั้นแหละเป็นอินทริย ชื่อว่า สมาธิทริย

ก็ธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสมาธินั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วใน
หนหลังนั่นแหละ.

ความหมายของคำว่า ปัญฺญินทรีย์

ปชานาตติ ปญฺญา ธรรมที่ชื่อว่า ปัญฺญา เพราะอรรถว่า
ย่อมรู้ทั่ว. ถามว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอะไร? ตอบว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอริยสัจทั้งหลาย
โดยนัยมีคำว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า ชื่อว่า ปัญฺญา
เพราะอรรถว่า ย่อมให้รู้. ถามว่า ย่อมให้รู้อะไร? ตอบว่า ย่อมให้รู้
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

ก็ปัญฺญานั้น ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอริบดีเพราะครอบงำ
อวิชชา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรม
อื่นในลักษณะแห่งการเห็น. ปัญฺญานั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า ปัญฺญินทรีย์.
ก็ปัญฺญานี้มีการส่องแสงเป็นลักษณะ. และมีการรู้ทั่วเป็นลักษณะ เหมือน
อย่างว่า เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน
ความมืดย่อมหมดไป แสงสว่างย่อมปรากฏขึ้นได้ ปัญฺญามีการส่องสว่างจันทน์
เหมือนกัน. ธรรมดาแสงสว่างเสมอด้วยแสงสว่างของปัญฺญาย่อมไม่มี. จริ่งอยู่
เมื่อมหาบุรุษผู้มีปัญฺญานั่งโดยบัลลังก์หนึ่ง หมั่นโลกธาตุก็มีแสงสว่างเป็น
อันเดียวกัน. ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระราชว่า
มหาบพิตร ในเวลาที่มืดค่ำแล้ว บุรุษพึงเอาประทีปเข้าไปวางไว้ในบ้าน
ประทีปที่นำเข้าไปแล้วย่อมกำจัดความมืด ย่อมยังโอกาสให้เกิดขึ้น ย่อมยัง
แสงสว่างให้รุ่งโรจน์ ย่อมทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏขึ้นได้ มหาบพิตร ปัญฺญา
ก็จันทน์เหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดความมืดคือ อวิชชา ย่อมยังโอกาส

คือวิขาให้เกิด ย่อมยังแสงสว่างคือญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อมทำอริยสัจจะทั้งหลายให้ปรากฏ มหาบพิตร ปัญญามีการส่องสว่างเป็นลักษณะด้วยประการฉะนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมรู้ทั่วซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล และอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ เหมือนแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้เภสัชเป็นต้นที่เป็นที่สบายและไม่สบายแก่บุคคลผู้ป่วย ฉะนั้น. สมดังคำพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า คุณก่อนอาวุโส ธรรมชาติใดย่อมรู้ทั่ว เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า ปัญญา. ถามว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอะไร? ตอบว่า ย่อมรู้ทั่วว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น ข้อความนี้บัณฑิตพึงให้พิสดาร. พึงทราบความที่ปัญญานั้นมีความรู้ทั่วเป็นลักษณะด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะคุณการแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไป ฉะนั้น มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรสคุณประทีป มีการไม่หลงไหลเป็นปัจจุปัญฐานคุณผู้ชี้ทางแก่บุคคลไปมาฉะนั้น.

ความหมายของคำว่า มนินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า มนะ เพราะย่อมรู้ คือย่อมรู้แจ้ง.

แต่ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า มนะ เพราะย่อมรู้อารมณ์ เหมือนบุคคลนั้นบอญด้วยทะนาน และเหมือนซึ่งอยู่ด้วยช้างใหญ่ ฉะนั้น. มนะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่า ธรรมอื่นในลักษณะแห่งความรู้. มนะนั่นแหละเป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า มนินทรีย์. มนะนี้เป็นคำไวพจน์ของจิตตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง.

ความหมายของคำว่า โสมนัสสินทริย์

บุคคลชื่อว่า **สุমনะ** เพราะมีใจงาม เพราะสัมปโยคะด้วยปีติและ
โสมนัส ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีใจงาม ชื่อว่า **โสมนัสสะ** โสมนัสสะนั้น
ชื่อว่า **อินทริย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งความ
ยินดี. โสมนัสสะนั้นแหละเป็นอินทริย์ ชื่อว่า **โสมนัสสินทริย์** โสมนัส-
สินทริย์นี้เป็นไวพจน์ของเวทนาตามที่กล่าวแล้วในหนหลังแล.

ความหมายของชีวิตินทริย์

ธรรมที่ชื่อว่า **ชีวิต** เพราะเป็นเหตุให้ธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวิตินทริย์
นั้นเป็นอยู่. ชีวิตนั้นชื่อว่า **อินทริย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น
ในลักษณะแห่งการตามรักษา. ชีวิตนั้นแหละเป็นอินทริย์ ชื่อว่า **ชีวิตินทริย์**
ชีวิตินทริย์นั้น เป็นอธิบดีในความเป็นไปและสืบต่อ. ก็เมื่อว่าโดยลักษณะ
เป็นต้น ชีวิตินทริย์มีการตามรักษาธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่เว้นตนเป็นลักษณะ
มีการเป็นไปแห่งสัมปยุตธรรมเหล่านั้นเป็นรส มีการดำรงอยู่แห่งสัมปยุต-
ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละเป็นปัจจุปัญฐาน มีธรรม (คือ เวทนา สัญญา
วิญญูณ) ที่เป็นอยู่เป็นปทัฏฐานะ เมื่อการทรงไว้มีการตามรักษาเป็นต้น
แม้มีอยู่ ชีวิตินทริย์ก็ย่อมตามรักษาธรรมในขณะที่มีอยู่เท่านั้น เหมือนน้ำ
ตามรักษาอยู่ซึ่งดอกอุบลเป็นต้น และย่อมรักษาธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเพราะ
ปัจจัยตามความเป็นของทนคงแม่นมเลี้ยงคูมาร และเป็นไปโดยสัมพันธ์กับ
ธรรมที่ตนให้เป็นไปดุจดั่งหนยังเรือให้แล่นไป ชีวิตินทริย์นั้นให้เป็นไปเหนือ
กัณขะไม่ได้ เพราะความที่ตนและธรรมที่ตนให้เป็นไปไม่มี ย่อมไม่ตั้งอยู่

ในกัมมขณะเพราะตนเองก็ต้องแตกดับ คุงไสน้ำมันสิ้นไปอยู่ เปลวประทีปก็ดับไป บัณฑิตไม่พึงเห็นชีวิตินทรีย์ว่าเว้นจากอานุภาพแห่งการรักษา การให้เป็นไป การดำรงไว้เพราะชีวิตินทรีย์ยังอานุภาพนั้น ๆ ให้สำเร็จ ดังนี้.

อธิบายว่าด้วยสัมมาทิฐิเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สัมมาทิฐิ เป็นต้น องค์มรรคที่ชื่อว่า สัมมาทิฐิ เพราะอรรถว่าการเห็น. ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่าการยกขึ้น. ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าการประคอง. ชื่อว่า สัมมาสติ เพราะอรรถว่าการอุปการะ. ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าการไม่ฟุ้งซ่าน. กัวโดยวจนัตถะ คือความหมายของพระบาลี ชื่อว่า สัมมาทิฐิ เพราะเห็นชอบหรือว่าเป็นเหตุให้เห็นชอบ. ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะดำริชอบหรือว่าเป็นเหตุให้ดำริชอบ. ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะพยายามชอบหรือว่าเป็นเหตุให้พยายามชอบ. ชื่อว่า สัมมาสติ เพราะระลึกชอบหรือว่าเป็นเหตุให้ระลึกชอบ. ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะตั้งมั่นโดยชอบหรือว่าเป็นเหตุให้ตั้งมั่นโดยชอบ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบวจนัตถะขององค์มรรคนั้นโดยนัยนี้ว่า ทิฐิอันบัณฑิตสรรเสริญแล้วเป็นทิฐิดี ชื่อว่า สัมมาทิฐิ. ส่วนธรรมมีลักษณะเป็นต้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ.

อธิบายว่าด้วยศรัทธาพละเป็นต้น

ธรรมมีศรัทธาพละเป็นต้น มีเนื้อความตามกล่าวไว้แม้ในศรัทธาพละนั้นแหละ แต่ว่าพึงทราบว่าพละเพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว. บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมที่ชื่อว่า ศรัทธาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่า วิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเกียจคร้าน.

ชื่อว่า สติพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความหลงลืมสติ. ชื่อว่า สมาธิพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความฟุ้งซ่าน. ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในอวิชชา. ชื่อว่า หิริพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในอหิริกะ. ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะไม่หวั่นไหวไปในอโนตตปปะ นี่เป็นการพรรณนาเนื้อความด้วยอำนาจทั้งสอง ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาพละ ๗ เหล่านั้น พละ ๕ เบื้องต้นข้าพเจ้าประกาศแล้วโดยลักษณะเป็นต้นนั้นแหละ พละ ๒ บทหลัง มีคำอธิบายว่า ธรรมที่ชื่อว่า หิริ เพราะละอายแต่กายทุจริตเป็นต้น คำว่า หิรินี้เป็นชื่อของความละอาย ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะความเกรงกลัวแต่กายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นเหมือนกัน คำว่า โอตตปปะนี้เป็นชื่อของความเกรงกลัวต่อบาป. เพื่อการแสดงความต่างกันแห่งหิริและโอตตปปะทั้ง ๒ นั้น ท่านจึงเริ่มตั้งมาติกา (แม่บท) นี้ว่า สมุฏฐานํ อธิปติขุขายลกฺขณณ วา (สมุฏฐาน อธิปติ ลักษณะ และ ลักษณะ) ดังนี้.

ว่าโดยสมุฏฐานเป็นต้น ชื่อว่า หิริ เพราะมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน. ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน. ชื่อว่า หิริ เพราะมีอิตตาเป็นอธิปติ ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะมีโลกเป็นอธิปติ. ชื่อว่า หิริ เพราะตั้งอยู่โดยสภาพแห่งความละอาย. ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะตั้งอยู่โดยสภาพแห่งความกลัว. ชื่อว่า หิริ เพราะมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะ ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะมีความกลัวโทษและเห็นเป็นลักษณะ บรรดาหิริและโอตตปปะเหล่านั้น บุคคลย่อมให้หิริอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ คือ พิจารณาถึงชาติ พิจารณาถึงวัย พิจารณาถึงความเป็นผู้กล้า พิจารณาถึงความเป็นพหูสูต. ถามว่า พิจารณาอย่างไร ตอบว่า

เบื้องต้นบุคคลพิจารณาถึงชาติอย่างนี้ว่า จินฺนํชื่อว่า การกระทำความชั่วนี้ไม่ใช่
การทำงานของบุคคลสมบุรณ์ด้วยชาติ การงานนี้เป็นของบุคคลผู้มีชาติมีพวกประมง
เป็นต้น การงานนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบุรณ์ด้วยชาติ เช่นดังเรา แล้วไม่ทำ
ปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า ยังหิริให้ตั้งขึ้น.

อนึ่ง บุคคลผู้พิจารณาถึงวัยอย่างนี้ว่า จินฺนํชื่อว่า การทำบาปนี้เป็น
การกระทำอันคนหนุ่มทั้งหลายพึงกระทำ การทำนี้ไม่สมควรแก่ผู้ดำรงอยู่ในวัย
เช่นอย่างเรา แล้วไม่ทำปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมยังหิริให้ตั้งขึ้น.

อนึ่ง บุคคลพิจารณาถึงความเป็นผู้กล้าอย่างนี้ว่า จินฺนํชื่อว่า การทำ
บาปนี้เป็นการทำของบุคคลผู้มีชาติอ่อนแอ การทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้
สมบุรณ์ด้วยความกล้าเช่นเรา แล้วไม่ทำปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมยัง
หิริให้ตั้งขึ้น.

อนึ่ง บุคคลพิจารณาถึงความเป็นพหูสูตอย่างนี้ว่า จินฺนํชื่อว่า การทำบาป
นี้เป็นการกระทำของบุคคลอันพาลไม่ใช่ของบัณฑิต การทำนี้ไม่สมควรแก่
บุคคลผู้เป็นพหูสูตผู้เป็นบัณฑิตเช่นกับเราแล้วไม่ทำบาป ชื่อว่า ย่อมยังหิริ
ให้ตั้งขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลชื่อว่า ย่อมยังหิริอันมีเหตุภายในเป็น
สมุฏฐานให้ตั้งขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง ก็และครั้งให้ตั้งขึ้น คือให้หิริเข้าไปตั้ง
ไว้ในจิตของตนไม่กระทำการบาปกรรม ชื่อว่า หิริ มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน
ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ชื่อว่า โอตตปปะ มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน อย่างไร
ตอบว่า ถ้าท่านจักทำบาป ท่านก็จักถูกบริษัท ๔ ดิเคยฺน จริยังอยู่ เมื่อบุคคล
พิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า

วิญญูชนทั้งหลายจักคิดเตียนเธอ เธอ
จักเป็นอันบุคคลผู้มีศีลทั้งหลายเว้นแล้ว
เหมือนชาวพระนครเว้นของไม่สะอาด
ดูก่อนภิกษุ เธอจักทำอะไรเล่า ดังนี้.

บุคคลนั้นย่อมไม่ทำบาปกรรมเพราะโอตตปปะอันเหตุภายนอกเป็น
สมุฏฐาน ชื่อว่า โอตตปปะ มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ชื่อว่า หิริ มีอรรถาเป็นอธิบดี อย่างไร. ตอบว่า กุลบุตรบาง
คนในโลกนี้กระทำตนให้เป็นใหญ่ให้เป็นหัวหน้าแล้วคิดว่า การทำความชั่ว
ไม่สมควรแก่บุคคลผู้บวชด้วยศรัทธา เป็นพหูสูต ผู้ปฏิบัติตรง ผู้เช้นกับเรา
แล้วไม่ทำบาปกรรม ชื่อว่า หิริ มีอรรถาเป็นอธิบดี อย่างนี้ เพราะเหตุที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า บุคคลนั้นกระทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่ ให้เป็น
หัวหน้าแล้วย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มี
โทษ ย่อมบริหารตนให้หมดจด ดังนี้.

ถามว่า ชื่อว่า โอตตปปะ มีโลกเป็นอธิบดี อย่างไร. ตอบว่า
กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำโลกให้เป็นใหญ่ให้เป็นหัวหน้า แล้วไม่ทำบาป-
กรรมเหมือนอย่างที่เราได้ชื่อว่า ก็โลกสันนิวาสนี้ใหญ่แล อนึ่ง ในโลกสันนิวาส
ใหญ่แล ย่อมมีสมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตของผู้อื่น
สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้แต่ที่ใกล้เราก็มองไม่
เห็นท่าน สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต ท่านแม่เหล่านั้น
จักรู้เราอย่างนี้ว่า ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เขาเป็นผู้มีศรัทธา
ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน แต่เกลื่อนกล่นด้วยอกุศลธรรม
อันลามกอยู่ ดังนี้ ถึงเวทนาทั้งหลายที่มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้ใจผู้อื่นก็มีอยู่

เทวดาเหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้ท่านอยู่ใกล้พวกเราก็ไม่เห็น
 เทวดาเหล่านั้นย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต ถึงพวกเทวดาเหล่านั้นก็จรรู้เรา
 อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูอุบลบุตรนี้ซิ เป็นผู้มีศรัทธาออกจากเรือน
 บวชเป็นบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน แต่เคลื่อนกล่นไปด้วยอกุศลธรรมอันลามก
 ทั้งหลายอยู่ ดังนี้ บุคคลนั้นกระทำโลกเท่านั้นให้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้าแล้ว
 ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อม
 บริหารตนให้หมดจด ชื่อว่า โอตตปปะ มีโลกเป็นอธิบดี ด้วยประการฉะนี้.

ก็บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในคำว่า หิริ อันตั้งขึ้นด้วยสภาวะ คือ
 ความละอาย และโอตตปปะอันตั้งขึ้นด้วยสภาวะคือความกลัวต่อไป คำว่า
 ละอาย ได้แก่ อาการที่น่าละอาย อธิบายว่า หิริตั้งอยู่โดยสภาวะที่น่าละอาย
 นั้น. คำว่า กลัว ได้แก่ กลัวอบาย อธิบายว่า โอตตปปะตั้งอยู่โดยสภาวะ
 ที่กลัวนั้น. หิริและโอตตปปะแม้ทั้ง ๒ นั้น ย่อมปรากฏในการเว้นจากความชั่ว.
 จริงอยู่ คนบางคนก้าวลงสู่ธรรมคือ ความละอายในภายใน ย่อมไม่ทำบาป
 เหมือนอย่างอุบลบุตรบางคนผู้กระทำการถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น เห็นบุคคล
 แม้คนเดียวที่ตนควรละอายก็พึงถึงอาการละอาย พึงแอบแล้วเป็นผู้ละอายแล้ว
 ไม่ทำการถ่ายอุจจาระปัสสาวะจะนั้น. คนบางคนเป็นผู้กลัวต่อภัยในอบายแล้ว
 ก็ไม่ทำบาปกรรม. ในอธิการแห่งหิริและโอตตปปะนั้น มีข้ออุปมาดังนี้
 เปรียบเหมือนก้อนเหล็ก ๒ ก้อน ก้อนหนึ่งเย็นแต่เปื้อนคูถ ก้อนหนึ่งร้อน
 ลูกโป่ง บรรดาก้อนเหล็กทั้ง ๒ นั้น คนฉลาดรังเกียจก้อนเหล็กที่เย็นแต่
 เปื้อนคูถจึงไม่จับ รังเกียจก้อนเหล็กนอกนี้เพราะกลัวความร้อน ในการ
 อุปมานั้น พึงทราบการที่บุคคลก้าวลงสู่ธรรม คือความละอายภายในแล้วไม่ทำ
 บาปเหมือนคนฉลาดไม่จับก้อนเหล็กเย็นที่เปื้อนคูถเพราะความรังเกียจ. พึง
 ทราบการไม่ทำบาปเพราะกลัวอบาย เหมือนบุคคลไม่จับก้อนเหล็กร้อนเพราะ
 กลัวความร้อน ฉะนั้น.

หิริมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะ โอตตัปปะมีความกลัวโทษและเห็นภัยเป็นลักษณะ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ แม่นี่จึงปรากฏในการเว้นจากบาปเหมือนกัน. จริงอยู่ คนบางคนยังหิริอันมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ คือ พิจารณาถึงชาติที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงศาสนาที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงความเป็นทาสทาสที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงเพื่อนพรหมจารีที่เป็นใหญ่ บางคนยังโอตตัปปะอันมีความกลัวโทษและเห็นภัยเป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ คือ ภัยเกิดแต่การดิเียนตนเอง ภัยเกิดแต่การดิเียนแต่ผู้อื่น ภัยแต่อาชญา ภัยแต่ทุกคติ. บรรดาเหตุทั้ง ๘ เหล่านี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึงการพิจารณาชาติที่เป็นใหญ่เป็นต้น และภัยมีการดิเียนตนเองเป็นต้นให้พิสดาร.

ความหมายของคำว่า อโลกะ

ธรรมที่ชื่อว่า อโลกะ เพราะเป็นเหตุให้ไม่โลภ หรือว่า ตัวเองไม่โลภ หรือว่าเป็นเพียงความไม่โลภ. แม้อโทะสะและอโมหะกัณฺณนีเหมือนกัน บรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ อโลกะมีความที่จิตไม่กำหนดในอารมณ์เป็นลักษณะ หรือมีความที่จิตไม่คิดในอารมณ์เป็นลักษณะเหมือนหยดน้ำไม่ติดบนใบบัว มีการไม่หวงแหนเป็นรสเหมือนภิกษุพ้นแล้ว มีการไม่คิดใจเป็นปัจจุปัญฐานเหมือนบุรุษผู้ตกไปในของไม่สะอาด ฉะนั้น. อโทะสะมีการไม่ครุร้ายเป็นลักษณะ หรือว่า มีการไม่พิโรธเป็นลักษณะเหมือนมิตรผู้ช่วยเหลือ มีการกำจัดความอาฆาตเป็นรส หรือว่า มีการกำจัดความเร่าร้อนเป็นรส เหมือนเนื้อไม้จันทน์ มีความร่มเย็นเป็นปัจจุปัญฐานเหมือนจันทร์เพ็ญ. ส่วนอโมหะพร้อมทั้งลักษณะเป็นต้น ท่านตั้งบทอธิบายเหมือนปัญญูนทริย์ ตามที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

อนึ่ง ในธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้น โอละเป็นข้าศึกต่อมลทินคือความตระหนี่
อโทสะเป็นข้าศึกต่อมลทินคือความเป็นผู้ทุศีล อโมหะเป็นข้าศึกต่อความไม่
เจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย และในบรรดาคุณธรรมเหล่านั้น โอละเป็นเหตุ
แห่งทาน อโทสะเป็นเหตุแห่งศีล อโมหะเป็นเหตุแห่งภาวนา. บรรดาคุณธรรม
เหล่านั้น บุคคลมีความไม่โลภย่อมถือเอาไม่มาก เพราะผู้โลภจึงถือเอามาก
บุคคลไม่มีโทสะย่อมถือเอาไม่พร่อง เพราะผู้โทสะประทุษร้ายจึงถือเอาพร่อง
บุคคลไม่มีความหลงย่อมถือเอาไม่วิปริต เพราะผู้หลงจึงถือเอาวิปริต.

อนึ่ง ในบรรดาคุณธรรมเหล่านั้น บุคคลทรงจำโทษที่มีอยู่โดยความ
เป็นโทษ ย่อมเปิดเผยโทษทั้งหลายไปเพราะความไม่โลภ เพราะว่า บุคคลโลภ
แล้วย่อมปกปิดโทษ. บุคคลทรงจำคุณที่มีอยู่โดยความเป็นคุณ ย่อมประกาศคุณ
ทั้งหลายให้เป็นไปเพราะความไม่มีโทสะ เพราะว่า บุคคลมีโทสะประทุษร้าย
แล้ว ย่อมลบหลู่คุณท่าน. บุคคลทรงจำไว้ซึ่งสภาวะตามความเป็นจริง โดย
สภาวะตามความเป็นจริง ย่อมประกาศสภาวะตามความเป็นจริงให้เป็นไป
เพราะความไม่หลง เพราะว่า บุคคลหลงย่อมถือเอาสิ่งที่แท้จริง ว่าเป็นสิ่งที่
ไม่แท้จริง ถือเอาสิ่งที่ไม่แท้จริง ว่าเป็นสิ่งที่แท้จริง.

อนึ่ง ทุกข์มีการพลัดพรากจากของที่รักย่อมไม่มี เพราะความไม่โลภ
เพราะคนโลภแล้ว มีสภาวะยึดถือความรัก และเพราะอดทนต่อการพลัดพราก
ของที่รักไม่ได้. ทุกข์อันประสพกับของอันไม่เป็นที่รักย่อมไม่มีเพราะความ
ไม่มีโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะประทุษร้าย แล้วมีสภาวะยึดสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก
และเพราะอดทนต่อการประสพกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักไม่ได้. ทุกข์มีการไม่ได้สิ่ง
ที่ปรารถนาย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง เพราะบุคคลผู้ไม่หลงมีการเจริญ
พิจารณาอย่างนี้ว่า พวกท่านพึงได้สิ่งนั้นในที่นี้แต่ที่ไหน เป็นต้น.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านี้ ชาติทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโลกะ เพราะอโลกะเป็นปฏิปักษ์ต่อค้นหา และชาติทุกข์มีค้นหาเป็นมูล. ชราทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะกล้าเป็นผู้มีสภาวะคือความชราเร็วพลัน. มรณทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโมหะ เพราะการตายของบุคคลผู้หลงเป็นทุกข์ แต่ทุกข์นั้น ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่หลง.

อนึ่ง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของภคหัตถ์ทั้งหลายเพราะความไม่โลภ การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของบรรพชิตทั้งหลายเพราะความไม่หลง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของภคหัตถ์และบรรพชิตแม้ทั้งหมด เพราะความไม่มีโทสะ.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น ว่าโดยพิเศษ ความเกิดขึ้นในปิตติ-วิสัยย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายโดยมากย่อมเข้าถึงปิตติวิสัยเพราะค้นหา ด้วยว่า ความไม่โลภเป็นปฏิปักษ์ต่อค้นหา. ความเกิดในนรกย่อมไม่มีเพราะความไม่มีโทสะ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงนรก เช่นกับโทสะ เพราะความเป็นผู้ดุร้ายด้วยโทสะ ด้วยว่าโทสะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ. การเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง จริงอยู่ บุคคลทั้งหลายผู้หลงเป็นนิตย์ด้วยโมหะย่อมเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยว่าอโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ. บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโลกะย่อมไม่ทำความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจแห่งราคะ อโทสะย่อมไม่ทำความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจแห่งโทสะ อโมหะย่อมไม่ทำความเป็นกลางด้วยอำนาจแห่งโมหะ.

อนึ่ง ว่าโดยคุณธรรมเหล่านั้นแม้ทั้ง ๓ ย่อมได้สัญญา ๓ เหล่านี้ ตามลำดับ คือ เนกขัมมสัญญา อภัยปาทสัญญา อวิหีตสัญญา และสัญญา ๓ เหล่านี้ คือ อสุภสัญญา อัปมาณสัญญา ชาติสัญญา ก็การเว้นธรรมที่สุดคือกามสุขัลลิกานุโยคย่อมมีเพราะอโลกะ การเว้นธรรมที่สุดคือ

อรรถกถาอรรถกถาโยคยอมมีเพราะอโตะ การดำเนินไปด้วยข้อปฏิบัติอันเป็น
มัชฌิมายอมมีเพราะอโตะ อนึ่ง การทำลายอกุศลกายคณฐะยอมมีเพราะ
อโตะ การทำลายพยาปาตกายคณฐะยอมมีเพราะอโตะ การทำลายคณฐะทั้ง ๒
ที่เหลือยอมมีเพราะอโตะ และสติปัญฐาน ๒ ข้อเบื้องต้น ย่อมสำเร็จด้วย
อานุภาพ (ความยิ่งใหญ่) แห่งคุณธรรม ๒ ข้อเบื้องต้น สติปัญฐาน ๒ ข้อหลัง
ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งคุณธรรมข้อหลังเท่านั้น.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค
เพราะบุคคลไม่โลภแล้วยอมไม่เสพสัปปาเย แม้เป็นอารมณ์ของอโตะ เพราะ
เหตุนี้ บุคคลผู้ไม่โลภจึงไม่มีโรค. อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่ความหนุ่มสาว
เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่ถูกไฟคือโทสะอันนำมาซึ่งความ
เป็นผู้มีหนังเหี่ยวช่น และผมหงอกเผดเผดอยู่ ย่อมเป็นหนุ่มสาวได้นาน.
อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน เพราะบุคคลผู้ไม่หลงรู้สิ่งที่
เป็นประโยชน์ และไม่ประมาทประโยชน์ ก็เว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เพลิดเพลิน
ประโยชน์ จึงเป็นผู้มีอายุยืน.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่โภคสมบัติ เพราะ
คนไม่โลภแล้วก็เป็นผู้ได้เฉพาะซึ่งโภคะ ด้วยจาคะ. อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่การได้
มิตรสมบัติ เพราะเมื่อบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ได้มิตรและการไม่
เสื่อมมิตร. อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่อรรถสมบัติ เพราะบุคคลไม่หลง เมื่อทำ
ประโยชน์ของตนนั้นแหละ ย่อมชื่อว่ายังตนให้ถึงพร้อม. อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่
ทิพยวิหาร อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่พรหมวิหาร อโตะยอมเป็นปัจจัยแก่จริยวิหาร.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น บุคคลผู้ดับเจริญในสัตว์และสังขาร
ทั้งหลายฝ่ายตนได้ด้วยอโตะ เพราะสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป ก็ไม่มี

ความทุกข์อันมีความเกี่ยวข้องกันเป็นเหตุ ผู้ดับเจตฺตฺวในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ฝ่ายอื่นได้ด้วยอโทสะ. เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่มีความสำคัญแม้ในบุคคลทั้งหลายที่จองเวรกัน. ผู้ดับเจตฺตฺวในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ในฝ่ายความเฉยได้ด้วยอโมหะ. เพราะคนไม่หลงก็ไม่มีเกี่ยวข้องทั้งหมด. การเห็นอนิจจังย่อมมีด้วยอโลภะ เพราะบุคคลโลกแล้วย่อมไม่เห็นสังขารแม้ไม่เที่ยงโดยความเป็นไม่เที่ยง โดยมุ่งจะใช้สอย. การเห็นทุกข์ย่อมมีด้วยอโทสะ เพราะคนมีอวิชชาสัยไม่มีโทสะ กำหนดสละอาฆาตวัตถุได้แล้วย่อมเห็นสังขารนั้นแหละ โดยความเป็นทุกข์. การเห็นอนัตตาย่อมมีด้วยอโมหะ เพราะคนไม่หลงเป็นผู้ฉลาดในการถือเอาสภาวะตามความเป็นจริง ย่อมรู้ขั้น ๕ ซึ่งมิใช่ผู้เป็นใหญ่โดยมิใช่ผู้เป็นใหญ่. การเห็นอนิจจังเป็นต้น ย่อมมีด้วยคุณธรรม ๓ เหล่านั้น จันใด แม้คุณธรรม ๓ เหล่านั้น ก็ย่อมมีด้วยการเห็นอนิจจังเป็นต้น จันนั้นเหมือนกัน. จริงอยู่ ความไม่โลภย่อมมีเพราะการเห็นอนิจจลักษณะ ความไม่โกรธย่อมมีเพราะการเห็นทุกข์ลักษณะ ความไม่หลงย่อมมีเพราะการเห็นอนัตตลักษณะ. เพราะว่า ชื่อว่าใครรู้โดยชอบว่า สิ่งนี้เป็นของไม่เที่ยง ดังนี้แล้ว พึงให้ความรักเกิดขึ้นเพื่อต้องการสิ่งไม่เที่ยงนั้น หรือรู้ยู่ว่าเป็นทุกข์ในสังขารดังนี้แล้ว. พึงยังความทุกข์ที่เกิดจากความโกรธจัด แม้อื่นให้เกิดขึ้นอีกทีเดียว และรู้ถึงความว่างเปล่าแห่งอัตตาแล้ว ก็พึงถึงความหลงไหลอีกเล่า ดังนี้.

ความหมายของคำว่า อนภิชฌา

ธรรมที่ชื่อว่า อนภิชฌา เพราะไม่เพ่งเล็ง. ชื่อว่า อภยาบาท เพราะยังสุขทางกายสุขทางใจ ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และการได้เกียรติ ที่ได้เฉพาะแล้วด้วยอานุภาพแห่งความดีไม่ให้พินาศ. ชื่อว่า

สัมมาทิฐิ เพราะยอมเห็นโดยชอบ หรือเห็นอันงาม. คำว่า **อนภิขณา** เป็นต้นเหล่านั้นเป็นชื่อของธรรมมีความไม่โลกเป็นต้นนั้นแหละ ก็ธรรมเหล่านี้พึงทราบว่า ในตอนต้นท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งความเป็นมูล ในที่นี้พึงทราบว่า ท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งกรรมบถ.

แม่หิริและโอตตปปะ ก็พึงทราบว่า ในตอนต้นท่านถือเอาด้วยอำนาจแห่งความเป็นพละ ในที่นี้พึงทราบด้วยอำนาจแห่งโลกบาล. จริงอยู่ธรรมทั้ง ๒ นี้ย่อมรักษาโลก เหมือนอย่างที่เราได้รู้ไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ ย่อมรักษาโลก ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน ? คือ หิริและโอตตปปะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรม ๒ เหล่านี้แลย่อมรักษาโลก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าสุกกธรรม ๒ เหล่านี้ไม่พึงคุ้มครองโลกไซ้ ในโลกนี้ก็ไม่พึงปรากฏ คำว่า แม่ น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู ชาวโลกจักถึงแล้วซึ่งการปะปนกันเหมือนอย่างพวกแพะ แกะ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะสุกกธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ย่อมคุ้มครองโลก ฉะนั้น จึงยังปรากฏคำว่า แม่ น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู ดังนี้.

ความหมายของยกุลธรรม

ความสงบกายชื่อว่า **กายปัสสัทธิ** ความสงบจิตชื่อว่า **จิตตปัสสัทธิ** คำว่า กาย ในคำว่า **กายปัสสัทธิ** นี้ ได้แก่ ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น อนึ่ง ปัสสัทธิธรรมทั้ง ๒ แม้เหล่านี้รวมกันแล้ว พึงเห็นว่ากายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ มีการระงับความกระวนกระวายทางกายและทางจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความกระวนกระวายทางกายและจิตเป็นรส มีการเหือกเย็นไม่

เราร้อนแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีกาย (เจตสิก) และจิตเป็นปทัฏฐาน เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีอุทธัจจะอันกระทำความไม่สงบเป็นต้นแห่งกายและจิต.

ความเบาแห่งกาย ชื่อว่า กายลหุตา. ความเบาแห่งจิต ชื่อว่า จิตลหุตา. ลหุตาทั้ง ๒ นั้น พึงเห็นว่า มีความสงบความหนักกายและจิต เป็นลักษณะ มีการกำจัดความหนักกายและจิตเป็นรส มีความไม่ชักช้าแห่งกาย และจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีถิ่นมีทระเป็นต้นที่กระทำความหนัก.

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อว่า กายมฺหุตา. ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตมฺหุตา. กายและจิตมฺหุตาเหล่านั้น มีความสงบความกระด้างกายและจิต เป็นลักษณะ มีการกำจัดความกระด้างกายและจิตเป็นรส มีการไม่คับแคบใจ เป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีทิฏฐิและมานะเป็นต้น อันการทำความที่กายและจิตให้กระด้าง.

ความควรแก่การงานของกาย ชื่อว่า กายกัมมัญญตา ความควรแก่การงานของจิต ชื่อว่า จิตตกัมมัญญตา. กัมมัญญตาทั้ง ๒ นั้น มีการเข้าไปสงบความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการจัดการไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นรส มีการถึงพร้อมด้วยการทำกายและจิตสมควรแก่อารมณ์เป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อนิर्वรณที่เหลือ อันกระทำความไม่ควรแก่การงานของกายและจิต. และพึงเห็นกัมมัญญตาทั้ง ๒ นั้น เป็นธรรมนำมาซึ่งความเลื่อมใส ในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย เป็นการนำมาซึ่งความเกษมเหมาะสมในการทำประโยชน์เกื้อกูลความสุขความหมดจดแห่งทอง ฉะนั้น.

ความเป็นแห่งการคล่องแคล่วของกาย ชื่อว่า กายปาคุญญตา ความ
เป็นแห่งการคล่องแคล่วของจิต ชื่อว่า จิตตปาคุญญตา. ปาคุญญตาทั้ง ๒
นั้น มีการไม่ขัดข้องของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความขัดข้องของ
กายและจิตเป็นรส มีการปราศจากโทษเป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็น
ปทัฏฐาน ฟังเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส คือความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น
อันกระทำความขัดข้องของกายและจิต.

ความตรงของกาย ชื่อว่า กายชุกตา ความตรงของจิต ชื่อว่า
จิตตชุกตา. อุชุกตาทั้ง ๒ นั้น มีการตรงของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการ
กำจัดการคดของกายและจิตเป็นรส มีการชื่อตรงของกายและจิตเป็นปัจจุปัญฐาน
มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน ฟังทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีมายาและ
สาธะยะเป็นต้น อันกระทำความคดโค้งของกายและจิต.

ธรรมที่ชื่อว่า สติ เพราะระลึก ชื่อว่า สัมปชัญญะ เพราะรู้ตัว
อธิบายว่า ย่อมรู้โดยประการต่าง ๆ รอบด้าน ก็บรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ฟังทราบ
สัมปชัญญะ ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ สาทถกสัมปชัญญะ สัมปายสัมปชัญญะ
โคจรสัมปชัญญะ อสัมโมหสัมปชัญญะ ส่วนธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสติและ
สัมปชัญญะเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในสตินทริย์ และปัญญินทริย์นั้น-
แหละ คู่ธรรมนี้ ตรัสไว้ในหนหลังแล้ว ในที่นี้ตรัสไว้อีกด้วยสามารถแห่ง
ความเป็นธรรมมีอุปการะด้วยประการฉะนี้.

ธรรมที่ชื่อว่า สมถะ เพราะสงบธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะเป็นต้น.
ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็นธรรมทั้งหลายโดยอาการต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่ง
ความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยอรรถะวิปัสสนานี้ก็คือปัญญานั้นเอง. ธรรมมีลักษณะ
เป็นต้นแห่งสมถะและวิปัสสนาแม้เหล่านั้นมีเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วในหน-

หลังนั้นแล แต่ถือเอาในที่นี้อีกด้วยสามารถแห่งธรรมยุคนัทระ (ธรรมเนื่องกันเหมือนแอก).

ธรรมที่ชื่อว่า **ปักคาหะ** เพราะประกอบสหชาตธรรม. ที่ชื่อว่า **อวิกเขปะ** เพราะความไม่ฟุ้งซ่านโดยปฏิบัติกับความฟุ้งซ่าน คือ อุทธัจจะธรรมมีลักษณะเป็นต้น แม้แห่งธรรมทั้ง ๒ นี้ กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ ก็ธรรมทั้ง ๒ นี้ ฟังทราบว่าถือเอาในที่นี้เพื่อการประกอบวิริยะและสมาธิแล.

อธิบายคำว่า **เยวาปนกนัย**

คำว่า **เยวาปน** ตสุมี สมเย อญฺเณปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา
อรูปีโน ฐมฺมา อิม ฐมฺมา กุสลา (ก็หรือว่า ในสมัยนั้น ธรรมที่มีใช้
รูป ซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น แม้อื่นใดมีอยู่ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **กุศล**)
ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

กุศลธรรมเกิน ๕๐ (**ปโรปณฺณาสฐมฺมา**) เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงยกขึ้นแสดงโดยลำดับว่า ผัสสะย่อมมี ฯลฯ อวิกเขปะย่อมมีอย่างเดียว
ก็หาไม่ โดยที่แท้ทรงแสดงว่า ในสมัยใด มหาจิตเป็นอสังขาริก ดวงที่หนึ่ง
สหรกด้วยโสมนัสสติเหตุกะฝ่ายกามาวจรย่อมเกิดขึ้น ในสมัยนั้น ธรรมแม้
เหล่าอื่นที่เป็นเยวาปนกธรรม ที่สัมปยุตด้วยธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ มีผัสสะ
เป็นต้น ซึ่งอาศัยปัจจัยอันสมควรแก่ตน ๆ เกิดขึ้น ชื่อว่า **อรูป** เพราะความ
ไม่มีรูป ซึ่งกำหนดได้โดยสภาวะ ธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นกุศล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ธรรมราชาครั้งแสดงธรรมเกิน ๕๐ ที่ยกขึ้นไว้ใน
บาลีด้วยอำนาจแห่งส่วนประกอบของจิตด้วยพุทธพจน์มีประมาณเท่านี้แล้วจึง
ทรงแสดงธรรม ๕ อย่าง แม้อื่นอีกด้วยสามารถแห่งเยวาปนกธรรม. จริงอยู่
บรรดาบทพระสูตรเหล่านั้น ๆ ธรรม ๕ เหล่านี้ย่อมปรากฏ คือ

ฉันทะ ๑ อธิโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑ ตตรมัชฌัตตตา ๑ กรุณา ๑

มุตตา ๑ กายทุจริตวิริตี ๑ วจีทุจริตวิริตี ๑ มิจจาชีวีวิริตี ๑.

อนึ่ง ในมหาจิตดวงที่หนึ่งแม่นี้ ฉันทะในกุศลธรรมของความเป็น
ผู้ใคร่เพื่อกระทำก็มีอยู่ แต่ไม่ได้ยกไว้ในพระบาลีด้วยอำนาจแห่งส่วนประกอบ
ของจิต ในที่นี้ ฉันทะนั้นท่านจึงถือเอาด้วยสามารถแห่งเขวาปนกรรม.

อธิโมกษ์ก็มี มนสิการ ตตรมัชฌัตตตา และบุรพภาคของเมตตาก็มี เมื่อ
อโหสตรงถือเอาแล้ว บุรพภาคของเมตตานี้ก็เป็นอันถือเอาด้วยเหมือนกัน
ถึงบุรพภาคของกรุณา บุรพภาคของมุทิตา บุรพภาคของอุเบกขาก็มี แต่เมื่อ
ตตรมัชฌัตตตาทรงถือเอาแล้ว บุรพภาคของอุเบกขานี้ก็ย่อมเป็นอันถือเอา
แล้วโดยแท้ สัมมาวาจาก็มี สัมมากัมมันตะก็มี สัมมาอาชีวะก็มี แต่ท่าน
ไม่ได้ยกขึ้นไว้ในบาลีด้วยสามารถแห่งส่วนประกอบของจิต ในที่นี้ ธรรมมี
สัมมาวาจาเป็นต้น แม่นั้นก็ถือเอาด้วยอำนาจแห่งเขวาปนกรรม แต่ในบรรดา
ธรรม ๕ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๔ อย่าง ที่ได้ในขณะเดียวกัน คือ ฉันทะ ๑
อธิโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑ ตตรมัชฌัตตตา ๑ ที่เหลือนอกนั้นได้ในขณะต่างกัน.

เหมือนอย่างว่า บุคคลย่อมละมิจฉาวาจาด้วยจิตดวงนี้ ย่อมบำเพ็ญ
สัมมาวาจาด้วยอำนาจวิริตี ในกาลใด ในกาลนั้น ธรรม ๕ อย่างเหล่านั้น คือ
ธรรม ๔ มีฉันทะเป็นต้น และสัมมาวาจาย่อมเกิดในขณะเดียวกัน. เมื่อใด
บุคคลย่อมละมิจฉากัมมันตะ ย่อมบำเพ็ญสัมมากัมมันตะด้วยอำนาจวิริตี ฯลฯ
ย่อมละมิจฉาอาชีวะ ย่อมบำเพ็ญสัมมาอาชีวะด้วยอำนาจวิริตี ฯลฯ เมื่อใดกระทำ
บริกรรมด้วยกรุณา ฯลฯ ทำบริการด้วยมุทิตา ในกาลนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้
ย่อมเกิดในขณะเดียวกัน คือ ธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้น และบุรพภาค
ของมุทิตา. ก็นอกจากนี้แล้ว เมื่อบุคคลให้ทาน บำเพ็ญศีล เจริญภาวนา

ย่อมได้ธรรม ๔ อย่าง (ฉันทะ อธิโมกษ์ มนสิการ ตัตตมัตตตต) ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่แน่นอน.

อธิบายฉันทะเป็นต้น

บรรดาเขวาปนกรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ ดังที่พรรณนามานี้ คำว่า **ฉันทะ** เป็นชื่อของกัตตุกัมมตา เพราะฉะนั้น ฉันทะนั้น จึงมีความเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะทำเป็นลักษณะ มีการแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มีการต้องการอารมณ์เป็นปัจจัยพื้นฐาน อารมณ์ของฉันทะนั้นนั้นแหละเป็นปทัชฐาน ก็ฉันทะนี้ในการยึดอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นเหมือนจิตเหี่ยยมือออกไป.

ความน้อมใจเชื่อ ชื่อว่า **อธิโมกษ์** อธิโมกษ์นั้นมีการตกลงใจเป็นลักษณะ มีการไม่ส่ายไปเป็นรส มีการตัดสินใจเป็นปัจจัยพื้นฐาน มีธรรมที่พึงตกลงใจเป็นปทัชฐาน อธิโมกษ์นี้พึงเห็นเหมือนเสาเขื่อนเพราะความไม่หวั่นไหวในอารมณ์.

การกระทำ ชื่อว่า **การะ** การกระทำไว้ในใจชื่อว่า มนสิการ ธรรมที่ชื่อว่า **มนสิการ** เพราะทำให้ขึ้นสู่วิถีจากกว้างจิต. มนสิการนี้นั้น มี ๓ ประการ คือ

อาร์มมณปฏิปาทกะ (สังขารจันท์)

วิธิปฏิปาทกะ (ปัญญาทวาราวชชนจิต)

ชวนปฏิปาทกะ (มโนทวาราวชชนจิต).

บรรดามนสิการทั้ง ๓ นั้น มนสิการที่ทำจิตให้รับอารมณ์ ชื่อว่า **มนสิการ** เพราะกระทำไว้ในใจ. มนสิการที่ทำจิตให้รับอารมณ์นั้น มีการทำสัมปยุตตธรรมให้รับอารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบสัมปยุตตธรรม

ทั้งหลายไว้ด้วยอารมณ์เป็นรส มีการมุ่งต่ออารมณ์เป็นปัจจุภูฐาน นับเนื่องด้วยสังขารขันธ (มีอารมณ์เป็นปทัฏฐาน) พึงเห็นเหมือนสารถิ เพราะยังสัมปยุตตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์. ส่วนคำว่า วิถีปฏิบัติทกะ นี้ เป็นชื่อของปัญจทวาราวชชนจิต. คำว่า ชวนปฏิบัติทกะ นี้ เป็นชื่อของมนทวาราวชชนจิต. มนสิการทั้ง ๒ เหล่านั้น ท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้.

ความเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ตัตรมัชฌัตตตา ตัตรมัชฌัตตตานัน มีการทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกให้เสมอกันเป็นลักษณะ มีการห้ามจิตและเจตสิกไม่ให้ยิ่งและหย่อนเป็นรส หรือมีการตัดขาดจากการตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นรส มีความเป็นกลางเป็นปัจจุภูฐาน ด้วยอำนาจแห่งความวางเฉยต่อจิตและเจตสิก (และมีสัมปยุตตธรรมเป็นปทัฏฐาน) ตัตรมัชฌัตตตานัน พึงเห็นเหมือนสารถิผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยทั้งหลายที่วิ่งไปเรียบร้อย ฉะนั้น.

กรุณาและมฤตัจจมีแจ้งในนิเทศแห่งพรหมวิหาร อันที่จริง กรุณาและมฤตัจจนั้นมีข้อที่แปลกกันอยู่เท่านี้ว่า ที่ถึงอุปปนาเป็นรูปาวจร ในที่นี้เป็นกามาพจร.

การงดเว้นจากกายทุจริต ชื่อว่า กายทุจริตวิริติ. วิริติ ๒ ที่เหลือก็เช่นนี้แหละ. ก็วิริติแม้ทั้ง ๓ เหล่านั้นโดยลักษณะเป็นต้น มีการไม่ก้าวล่วงวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ อธิบายว่า มีการไม่ย่ำยีสัตว์เป็นลักษณะ วิริติ ๓ นั้นมีการเบือนหน้าจากวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นรส มีการไม่ทำกายทุจริตเป็นต้นเป็นปัจจุภูฐาน มีคุณคือศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และความปรารถนาน้อยเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นวิริติ ๓ นั้นเป็นจิตที่เฉยต่อการทำบาป.

วาระแห่งธัมมทเทศ (ธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดง) นี้ มีบทธรรมแม้ทั้งหมด ๖๕ บท คือ ธรรม ๕๖ มีผัสสะเป็นต้น และธรรม ๙ ที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจเขวอาปนกรรม.

บรรดาบทเหล่านั้น บางคราวในขณะที่เดียวกันมี ๖๑ บางคราวมี ๖๐ บทถ้วน เพราะว่า บทธรรมเหล่านั้นที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งการสมบุรณ์ ด้วยสัมมาวาจาเป็นต้น ก็มี ๖๑ บท ที่เป็นไปในฐาน ๕ (วิบัติ ๓ อัปปมัญญา ๒) ในฐานะหนึ่งพ้นจากฐาน ๕ เหล่านี้ มีฐานะ ๖๐ ถ้วนแต่ถ้าเว้นเขวาปนกรรม บทธรรมที่ท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งรูปหีศัพทในพระบาลีมี ๕๖ บท. แต่ถ้าไม่นับบทที่ซ้ำกันในบาลีนี้ ก็มีบทธรรม ๓. ถ้วน คือ หมวด ๕ แห่งผัสสะ (ผลสุบลัญจก) วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ จิตเตกัคคตา ๑ อินทริย์ ๕ พละ ๒ คือ หิริพละ โอตตปปพละ มุล ๒ คือ อโทกะ อโทสะ ธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิเป็นต้น.

บรรดาธรรม ๓๐ เหล่านี้ ธรรม ๑๘ ท่านไม่จำแนกไว้ ธรรม ๑๒ ท่านจำแนกไว้. ธรรม ๑๘ ประการเป็นไฉน ? ธรรม ๑๘ ประการเหล่านี้ คือ ผัสสะ ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ ชีวิตินทริย์ ๑ ธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิเป็นต้นท่านไม่จำแนกไว้. ธรรม ๑๒ ประการเหล่านี้ คือ เวทนา ๑ จิต ๑ วิตก ๑ จิตเตกัคคตา ๑ สัทธินทริย์ ๑ วิริยอินทริย์ ๑ สตินทริย์ ๑ ปัญญินทริย์ ๑ หิริพละ ๑ โอตตปปพละ ๑ อโลกะ ๑ อโทสะ ๑ ท่านจำแนกไว้.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรม ๗ ประการจำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๒ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๓ ธรรมสองจำแนกไว้ในฐานะ ๔ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะ ๖ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะ ๗.

ธรรม ๗ เหล่านี้ คือ จิต วิตก ศรัทธา หิริ โอตตปปะ อโลกะ อโทสะ จำแนกไว้ในฐานะ ๒ อย่างไร ? จริงอยู่บรรดาธรรม ๗ เหล่านี้ จิตก่อนท่านมุ่งถึงธรรมมีหมวด ๕ แห่งผัสสะ ท่านเรียกว่า จิต เฟงถึงอินทริย์ ท่านเรียกว่า มนินทริย์. วิตกถึงเป็นองค์ฌานก็เรียกว่า วิตก ถึงเป็นองค์มรรค

เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ สรรพาทะเป็นอินทรีย์เรียกว่า สัทธินทรีย์ พะถึง
เป็นพละเรียกว่า สัทธาพละ หิริพะถึงเป็นพละเรียกว่า หิริพละ พะถึงธรรม
หมวด ๒ แห่งโลกบาลเรียกว่า หิริ. แม้ในโอตตปปะกัณยนี้เหมือนกัน. อโลกะ
พะถึงมูลเรียกว่า อโลกะ พะถึงกรรมบถเรียกว่า อนภิขณา. อโทสะพะถึง
มูลเรียกว่า อโทสะ พะถึงกรรมบถเรียกว่า อัพยาบาท. ธรรม ๗ เหล่านี้
จำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๒.

ส่วนเวทนา พะถึงธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะเรียกว่า เวทนาพะถึง
องค์ฌานเรียกว่า สุข พะถึงอินทรีย์เรียกว่า โสมนัสสินทรีย์. ธรรมหนึ่งนี้
จำแนกไว้ในฐานะ ๑ อย่างนี้.

ส่วนวิริยะพะถึงอินทรีย์เรียกว่า วิริยินทรีย์ พะถึงองค์มรรคเรียกว่า
สัมมาวายามะ พะถึงพละเรียกว่า วิริยพละ พะถึงปัญฺฑิตุกะ เรียกว่า
ปิกคาหะ แม้สติพะถึงอินทรีย์ก็เรียกว่า สตินทรีย์ พะถึงองค์มรรคเรียกว่า
สัมมาสติ พะถึงพละเรียกว่า สติพละ พะถึงปัญฺฑิตุกะ เรียกว่า สติ.
ธรรม ๒ เหล่านี้จำแนกไว้ในฐานะ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนสมาธิพะถึงองค์ฌานเรียกว่า จิตเตกัคคตา พะถึงอินทรีย์เรียกว่า
สมาธินทรีย์ พะถึงองค์มรรคเรียกว่า สัมมาสมาธิ พะถึงพละเรียกว่า สมาธิ-
พละ พะถึงปัญฺฑิตุกะ เรียกว่า สมถะและอวิกเขปะ ธรรมอย่างหนึ่งนี้จำแนก
ไว้ในฐานะ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนปัญญาพะถึงอินทรีย์เรียกว่าปัญฺณินทรีย์ พะถึงองค์มรรค
เรียกว่าสัมมาทิฏฺฐิ พะถึงพละ เรียกว่า ปัญฺญาพละ พะถึงมูล เรียกว่า อโมหะ
พะถึงกรรมบถ เรียกว่า สัมมาทิฏฺฐิ พะถึงปัญฺฑิตุกะ เรียกว่า สัมปชฺฌัญญะ
และวิปัสสนา ธรรมหนึ่งนี้จำแนกไว้ในฐานะ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ถ้าบุคคลใดๆพึงท้วงว่า ในพระบาลีนี้ ขึ้นชื่อว่าบทที่ไม่เคยมี ห้ามไม่ เพราะพระองค์ทรงกำหนดธรรมที่ทรงถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละมาทำบท ให้เต็มในฐานะนั้น ๆ ถาที่ไม่มีอนุสนธิเช่นกับสิ่งของอันพวกโจรลักมาสูมกันไว้ เช่นกับหญ้าที่ฝูงโคเหยียบย่ำที่ทางเดิน อันพระพุทธเจ้าไม่ทรงรู้แล้วจึงตรัสไว้ ไชริ์ บุคคลนั้นพึงถูกกล่าวปฏิเสธว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ธรรมคำว่าเทศนา ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ไม่มีอนุสนธิ ห้ามไม่ เป็นเทศนาที่มีอนุสนธิ แม้ถ้อยคำที่ไม่ทรงทราบตรัสไว้ก็ไม่มี เรื่องทั้งหมดพระองค์ทรงทราบแล้วจึงตรัส ไว้ทั้งนั้น. จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธะทรงทราบหน้าที่ (กิจ) ของธรรมเหล่านั้น ๆ ครั้นทรงทราบกิจนั้นแล้วจึงทรงยกขึ้นจำแนกไปตามหน้าที่ ทรงทราบ ธรรม ๑๘ อย่าง ว่ามีหน้าที่แต่ละอย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกไว้ในฐานะแต่ละ ฐานะ ทรงทราบธรรม ๑ อย่าง มีหน้าที่อย่างละ ๒ จึงทรงยกขึ้นจำแนก ในฐานะ ๒ ทรงทราบเวทนามีหน้าที่ ๓ ในฐานะ ๓ จึงทรงยกขึ้น จำแนกในฐานะ ๓ ทรงทราบวิริยะและสติมีหน้าที่ ๔ อย่าง จึงทรงยกขึ้น จำแนกในฐานะ ๔ ทรงทราบสมาธิมีหน้าที่ ๖ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกใน ฐานะ ๖ ทรงทราบ ปัญญาที่ ๗ จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๗ ในข้อ นั้นมีอุปมา ดังนี้.

ได้ยินว่า พระราชาพระองค์หนึ่งทรงเป็นบัณฑิตเสด็จประทับอยู่ในที่ เฉพาะพระองค์แล้วทรงดำริว่า เราจักเพิ่มสินจ้างอันสมควรแก่ผู้รู้ศิลปะโดย ประการที่ไม่พึงเสียทรัพย์พระคลังหลวงนี้ ท้าวเธอจึงตรัสให้เรียกนักศิลปะ ทั้งหมดประชุมกัน แล้วตรัสว่า พวกเธอจงเชิญคนที่มีความรู้เฉพาะอย่างเดียว มา เมื่อพระองค์ตรัสให้เรียกอย่างนี้ คนทั้ง ๑๘ ก็ลุกขึ้นมาแล้วก็พระราชทาน ให้คนเหล่านั้นคนละส่วน. เมื่อพระราชตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๒ อย่างจงมา คน ๑ คนพากันมาเฝ้า พระองค์ก็ทรงพระราชทานให้คนเหล่านั้นคนละ ๒ ส่วน

เมื่อตรัสว่าผู้รู้ศิลปะ ๓ อย่างจงมา มีคนเพียงคนเดียวเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนนั้น ๓ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๔ อย่างจงมา ก็มีคน ๒ คนเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนละ ๔ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๕ อย่างจงมา แม้คนเดียวก็ไม่มา เมื่อตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๖ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้ ๖ ส่วน แก่เขา เมื่อตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๗ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้เขาถึง ๗ ส่วน.

ในเรื่องนี้มีข้ออุปมา ดังนี้.

พระมาศัมพุทธรูปผู้ทรงเป็นธรรมราชาไม่มีใครยิ่งกว่า เปรียบเหมือนพระราชผู้เป็นบัณฑิต ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการเป็นองค์ของจิต เปรียบเหมือนชนผู้รู้ศิลปะ การที่พระองค์ทรงยกธรรมเหล่านั้น ๆ ขึ้นจำแนกด้วยสามารถแห่งหน้าที่ เปรียบเหมือนการเพิ่มค่าจ้างให้สมควรแก่ผู้รู้ศิลปะ ก็ธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดเป็นกองแห่งธรรม ๑๗ หมวด คือ หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น องค์แห่งฌาน ๑ อินทรีย์ ๑ องค์แห่งมรรค ๑ พลละ ๑ มूल ๑ กรรมบถ ๑ โลกบาล ๑ ปัสสัทธิ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัชฌูตา ๑ ปาคุณญูตา ๑ อุชุกตา ๑ สัมปชัญญะ ๑ สมถวิปัสสนา ๑ ปีกาหาวิกเขปะ ๑.

จบกล่าวด้วยธรรมมุทเทสวาร.

บาลีนิเทศवार

[๑๗] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๑๘] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณ
ธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยา
เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๑๙] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่
สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๒๐] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๒๑] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ* มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิตมีในสมัยนั้น.

* ธรรมชาติที่ผ่องใส

[๒๒] **วิตก** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความขกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมา-
สังกัปปะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๒๓] **วิจารณ์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิจารณ์มีในสมัยนั้น.

[๒๔] **ปีติ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอัมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความคั่นแต่น ความที่จิตชื่นชมยินดี ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ปีติมีในสมัยนั้น.

[๒๕] **สุข** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุขมีในสมัยนั้น.

[๒๖] **เอกัคคตา** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา
มีในสมัยนั้น.

[๒๗] **ลัทธินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
อินทรีย์คือศรัทธา สัทธาพละ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธินทรีย์มีใน
สมัยนั้น.

[๒๘] วิริยอินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ สัมมา
วายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยอินทรีย์ในสมัยนั้น.

[๒๙] สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความ
ทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๓๐] สมာธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
สมาธินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๓๑] ปัญฺญินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้

ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อินทรีย์คือปัญญา ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ
ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ปัญญาอินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๒] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนาคณะ อินทรีย์ คือ
มโนวิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด
นี่ชื่อว่า มนินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๓] โสมนัสสินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๔] ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์คือชีวิต
ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๕] สัมมาทิฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ

ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลุก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจิตรธรรม ความเห็นชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัมมาทิฐิ มีในสมัยนั้น.

[๓๖] สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะมีในสมัยนั้น.

[๓๗] สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ ความพยายามชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัมมาวายามะมีในสมัยนั้น.

[๓๘] สัมมาสติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ ความระลึกชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัมมาสติมีในสมัยนั้น.

[๓๙] สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทริย์ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
สัมมาสมาธิมีในสมัยนั้น.

[๔๐] สัทธาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
สัทธินทริย์ กำลังคือศรัทธา ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธาพละ มีใน
สมัยนั้น.

[๔๑] วิริยพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสหาะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทริย์ กำลังคือวิริยะ สัมมาวายามะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยพละ มีในสมัยนั้น.

[๔๒] สติพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทริย์ กำลังสติ สัมมาสติ ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สติพละมีในสมัยนั้น.

[๔๓] สมาธิพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย์ กำลังคือสมาธิ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สมาธิพละ มีในสมัยนั้น.

[๔๔] ปัญญาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาทริย์ กำลังคือปัญญา ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ปัญญาพละ มีในสมัยนั้น.

[๔๕] หิริพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า หิริพละมีในสมัยนั้น.

[๔๖] โอตตัปปพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาเกรงกลัวต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า โอตตัปปพละมีในสมัยนั้น.

[๔๗] อโลกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลกะ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า อโลกะมีในสมัยนั้น.

[๔๘] อโทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโทสะมีในสมัยนั้น.

[๔๙] อโมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทับ ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ กุศลมูลคือ อโมหะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโมหะมีในสมัยนั้น.

[๕๐] อนภิชฌา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลภะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อนภิชฌามีในสมัยนั้น.

[๕๑] อัปยาปาทะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อัปยาปาทะ มีในสมัยนั้น.

[๕๒] สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิชัยธรรม ความเห็นชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิมีในสมัยนั้น.

[๕๓] หิริ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่
ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
หิริมีในสมัยนั้น.

[๕๔] โอตตัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยา
ที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อ
ว่าโอตตัปปะมีในสมัยนั้น.

[๕๕] กายปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบ
ระงับแห่งเวทนาคันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
กายปัสสัทธิมีในสมัยนั้น.

[๕๖] จิตตปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบ
ระงับแห่งวิญญาณขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตปัสสัทธิมีในสมัยนั้น.

[๕๗] กายลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่กระด้าง แห่ง
เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายลหุตามีใน
สมัยนั้น.

[๕๘] จิตตลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่กระด้าง แห่ง
วิญญาณขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตลหุตามีในสมัยนั้น.

[๕๙] กายมูทุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่กักขพะ ความไม่แข็ง แห่งเวทนา-
ขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายมูทุตามีในสมัย
นั้น.

[๖๐] จิตตมูทุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่กักขพะ ความไม่แข็ง แห่งวิญญาณ-
ขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตมูทุตามีในสมัยนั้น.

[๖๑] กายกัมมัญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
กายกัมมัญญตา มีในสมัยนั้น.

[๖๒] จิตตกัมมัญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งวิญญูณขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตกัมมัญญุตามีในสมัยนั้น.

[๖๓] กายปาคุญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่งเวทนา-
ขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายปาคุญญตา
มีในสมัยนั้น.

[๖๔] จิตตปาคุญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่ง
วิญญูณขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตปาคุญญตา มีในสมัยนั้น.

[๖๕] กายชุกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ แห่ง
เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายชุกตา
มีในสมัยนั้น.

[๖๖] จิตตชุกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ แห่ง
วิญญูณขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตชุกตา มีในสมัยนั้น.

[๖๗] สติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ ในสมัย
นั้นอันใด นี้ชื่อว่า สติมีในสมัยนั้น.

[๖๘] สัมปชัญญะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม สัมมาทิฎฐิในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมปชัญญะ มีในสมัยนั้น.

[๖๔] สมถะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมถะ
มีในสมัยนั้น.

[๗๐] วิปัสสนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม สัมมาทิฎฐิในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิปัสสนา มีในสมัยนั้น.

[๗๑] ปักคาหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยปณิธิ วิริยผละ สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า ปักคาหะ มีในสมัยนั้น.

[๗๒] อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิปณิธิ สมาธิผละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น. *หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปทภาษนีย จบ

ปฐมภาณวาร จบ

* คำว่า หรือว่า นามธรรม ฯลฯ ธรรมเป็นกุศล. จบบาลีไทยและพม่าไม่มีชื่อ ของกรมเป็นข้อ ๑๓ ข้อในบาลีกับแปลจึงไม่ตรงกันหลายข้อ.

อรรถกถาจิตอุปาทกัณฑ์

บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกทวารว่าด้วยธัมมุตเทส (หัวข้อธรรม) ๕๖ ที่ยกขึ้นสู่พระบาลีเหล่านั้นทั้งหมด จึงทรงเริ่มนิเทศสวาร์ โดยนัยมีอาทิว่า กตโม ตสฺมี สมเย ผลุโส โหติ (ผัสสะย่อมมีในสมยนั้น เป็นไฉน) ดังนี้ ควรทราบเนื้อความนี้แห่งคำถามในนิเทศนั้นก่อนแล้วพึงทราบใจความในคำถามทั้งหมดโดยนัยมีอาทิว่า กามาวจรมหากุศลจิตสหรคด้วยโสมนัสเป็นอสังขาริกเกิดขึ้นในสมยใด ผัสสะใดก็ย่อมมีในสมยนั้นดังนี้ จึงตรัสว่า ผัสสะมีในสมยนั้นเป็นไฉน ? ดังนี้.

คำว่า ผัสสะโดย่อมมีในสมยนั้น ความว่า ผัสสะอันใดที่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งธรรมที่สัมผัส (กระทบ) ในสมยนั้น คำว่า ผัสสะนี้นั้นชื่อว่าเป็นบพทสภาวะเพราะแสดงสถานะของผัสสะ. คำว่า มุสนา ได้แก่อาการที่ถูกต้อง คำว่า สมมุสนา คืออาการที่กระทบพร้อมกันนั้นแหละ ทรงเพิ่มบทอุปสรรคแล้วตรัสว่า สมมุสนา. คำว่า สมมุสติดตุต ได้แก่ภาวะที่ถูกกระทบกันแล้ว. ก็ในนิเทศสวารนี้ มีคำประกอบความดังต่อไปนี้ว่า

ผัสสะอันใดด้วยการถูกต้องย่อมมีในสมยนั้น มุสนา (กิริยาที่กระทบ) อันใดย่อมมีในสมยนั้น สมมุสนา (อาการที่กระทบพร้อมกัน) อันใดย่อมมีในสมยนั้น สมมุสติดตุต (ภาวะที่ถูกกระทบพร้อมกัน) อันใดย่อมมีในสมยนั้น อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะอันใดย่อมมีด้วยสามารถแห่งธรรมที่กระทบกัน โดยปริยายอื่นท่านเรียกว่า มุสนา สัมมุสนา สัมมุสติดตตา สภาวะนี้ชื่อว่า ผัสสะย่อมมีในสมยนั้นดังนี้. ในนิเทศทั้งหลายแม้แห่งธรรมมีเวทนา

เป็นต้น พึงทราบโยชนาเฉพาะบทโดยนัยนี้ ส่วนข้อวินิจฉัยในการจำแนกบทที่ทั่วไปในบททั้งหมดในนิตเทสวาร ดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงจำแนกถามาวจรมหากุศลจิตดวงที่หนึ่งแล้ว เมื่อจะทรงจำแนกออกไป จึงวางบทธรรมไว้เกิน ๕๐ บทด้วยอำนาจแห่งมาติกาแล้ว จึงทรงยกขึ้นที่ละบทจำแนกอีก บทธรรมเหล่านั้น เมื่อถึงการจำแนกย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการ บทธรรมเหล่านั้นเมื่อแตกต่างกันก็ย่อมแตกต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการ. ก็ในนิตเทสวารนี้ การแสดงโดยประการอื่น ย่อมได้ฐานะ ๒ ประการ ได้อย่างไร จริงอยู่ บทเหล่านั้นย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการเหล่านั้น คือด้วยอำนาจพยัญชนะ ๑ ด้วยอำนาจอุปสรรค ๑ ด้วยอำนาจอรรถ ๑.

บรรดาเหตุ ๓ ประการเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบถึงการจำแนกด้วยสามารถแห่งพยัญชนะอย่างนี้ว่า ความโกรธ (โกธ) กิริยาที่โกรธ (กุขณา) ความเป็นผู้โกรธ (กุขณิตต) ความประทุษร้าย (โทโส) กิริยาที่ประทุษร้าย (ทุสสุตา) ความเป็นผู้ประทุษร้าย (ทุสสุตต) จริงอยู่ ในเหตุเหล่านี้ ความโกรธอย่างเดียวนั้นถึงถึงการจำแนกอย่างนี้ด้วยอำนาจแห่งพยัญชนะ.

ส่วนการจำแนกด้วยสามารถแห่งอุปสรรคพึงทราบอย่างนี้ว่า จาโร (การเที่ยวไป) วิจาโร (การพิจารณา) อนูวิจาโร (การตามพิจารณา) อุปวิจาโร (การเข้าไปพิจารณา) พึงทราบถึงการจำแนกด้วยอำนาจแห่งอรรถะอย่างนี้ว่า ปณฺหิจฺจ (ความเป็นบัณฑิต) โกสลฺล (ความเป็นคนฉลาด) เนปฺปญฺญ (ความเฉลียวฉลาด) เวทฺฐยา (ความเป็นผู้รู้แจ้ง) จินฺตา (ความคิด) อุปปริกฺขา (ความใคร่ครวญ) บรรดาการจำแนกบทธรรมเหล่า

นั่น การจำแนกแม่ทั้ง ๑ เหล่านั้นย่อมได้ในนิเทศแห่งบทผัสสะก่อน จริงอยู่
คำว่า ผลุโส ผุสนา ได้แก่การจำแนกด้วยพยัญชนะ คำว่า สมผุสนาได้แก่
การจำแนกด้วยอุปสรรค. คำว่า สมมุติตตํ ได้แก่การจำแนกด้วยอรรถะ.
พึงทราบการจำแนกในนิเทศบททั้งปวงโดยนัยนี้.

ส่วนธรรมทั้งหลายเมื่อมีบทต่างกัน ชื่อว่า ย่อมต่างกันด้วยเหตุ
ประการเหล่านั้น คือ ความต่างกันโดยชื่อ ความต่างกันโดยลักษณะ
ความต่างกันโดยกิจ (หน้าที่) ความต่างกันโดยการปฏิเสธ บรรดา
ความต่างกันเหล่านั้น พึงทราบความต่างกันโดยชื่ออย่างนี้ในที่นี้ว่า ความ
พยาบาทมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ? ความประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้ายอันใดมี
ในสมัยนั้นดังนี้ ธรรมเหล่านี้แม่ทั้ง ๒ คือ ความพยาบาท หรือโทสะ
ก็คือความโกรธนั่นเอง แต่ถึงความต่างกันโดยชื่อ อนึ่ง ธรรมแม่ ๕ อย่าง
ชื่อว่าขันธเพราะอรรถว่า เป็นกอง ธรรมหนึ่งเท่านั้นก็เรียกว่า ขันธ กัณฑ์
๕ ย่อมมีความต่างกันโดยลักษณะนี้ คือ ในบรรดาขันธ ๕ เหล่านี้ รูปมี
ความย่อยยับไปเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ สัญญามีการ
จำอารมณ์เป็นลักษณะ เจตนามีการกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมเป็นลักษณะ
วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ว่าโดยความต่างกันแห่งกิจ ความเพียร
อย่างเดียวกันมาแล้วในฐานะทั้ง ๔ อย่างนี้ว่า สัมมปปธาน ๔ คือ ภิกขุ
ในศาสนานี้ ทำกันทะให้เกิด ประคองจิตไว้ ทำความเพียร ฯลฯ เพื่อป้องกัน
บาปอกุศลธรรมที่ยังมีเกิดมิให้เกิดขึ้น พึงทราบความต่างกันด้วยสามารถความ
ต่างกันด้วยกิจ ด้วยประการฉะนี้. ก็พึงทราบความต่างกันด้วยความต่างกันโดย
การปฏิเสธ ในประโยคมีอาทิอย่างนี้ว่า อธรรม ๔ ประการคือ ความเป็นผู้
หนักในความโกรธมิใช่เป็นผู้หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในความลบหลู่

มิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในลาภมิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในสักการะมิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ดังนี้.

ก็ความต่างกัน ๔ อย่างเหล่านั้น ย่อมได้ในผัสสะเท่านั้นก็หาไม่ ย่อมได้ในธรรมแม้ทั้งหมด อันเป็นหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น จริงอยู่ คำว่า **ผัสโส** เป็นชื่อของผัสสะ ฯลฯ คำว่า **จิตฺตํ** เป็นชื่อของจิต (นี้เรียกว่าต่างกันโดยชื่อ) ก็ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นลักษณะ เจตนามีการกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมเป็นลักษณะ วิญญาณมีการรื้ออารมณ์เป็นลักษณะ(นี้เรียกว่าต่างกันโดย ลักษณะ) อนึ่ง ผัสสะมีการถูกต้องเป็นกิจเท่านั้น เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นกิจ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นกิจ เจตนามีการกระตุ้นเตือนเป็นกิจ วิญญาณมีการรื้ออารมณ์เป็นกิจ พึงทราบความต่างกัน แห่งกิจอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

ความต่างกันในการปฏิเสชในธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะไม่มี. แต่ในนิทเทสแห่งธรรมมีโลภะเป็นต้น พึงทราบความต่างกันด้วยสามารถแห่งความปฏิเสชอย่างนี้ว่า บุคคลย่อมโลกโดยนัยเป็นต้นว่า ความไม่โลก กิริยาที่ไม่โลก ความเป็นผู้ไม่โลก พึงทราบความต่างกันแม้ทั้ง ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งบทที่มีอยู่ในนิทเทสบททั้งหมดด้วยประการฉะนี้.

ส่วนการแสดงโดยปริยายอื่นอีก ย่อมได้ ๒ ฐานะอย่างนี้ คือ ปทัตถุติ (บทสคฺคิ) ทัพพีกรรม (บทที่ย้ำความ) จริงอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ผัสสะเพียงครั้งเดียว ประจุการกคปลายไม้เท้าลง บทเดียวยังไม่เชื่อว่าการประดับแล้วตกแต่งแล้วซึ่งบทสัมผัส เมื่อตรัสบ่อย ๆ ว่า ผัสสะ พุสนา สัมพุสนา สัมมุติตตัง ด้วยสามารถแห่งพยัญชนะ ด้วยสามารถแห่งอุปสรรค ด้วยสามารถอรรค บทนั้นชื่อว่า ประดับแล้วตกแต่งแล้วซึ่งบทผัสสะ เปรียบ

เหมือนพี่เลี้ยงอาบน้ำให้พระราชกุมารแล้วเอาผ้าที่ขบใจห่มแล้ว เอาดอกไม้
ทั้งหลายประดับแล้ว หยอดยาตาแล้วต่อจากนั้นก็เอาโมณิสลา (สีแดง) เจิมหน้า
ผากเพียงจุดเดียวเท่านั้น เพียงเท่านั้นยังไม่ชื่อว่า มีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อ
พี่เลี้ยงเอาสีทั้งหลายมาเจิมล่อม จึงชื่อว่า มีรอยเจิมที่สวยงาม ความอุปมาเป็น
เครื่องเปรียบเทียบนี้ ฟังเห็นฉันทันเกิด. นี้ชื่อว่า ปัตตัญญิบท. ก็การกล่าว
บ่อย ๆ นั้นแหละ. ด้วยสามารถแห่งพญูชนะ อรรถะ และอุปสรรค ชื่อว่า
ทัฬหิกรรมบทเปรียบเทียบเมื่อกล่าวว่า อาวุโสก็ดี กันตะก็ดี ยักษก็ดี ภูก็ดี
ไม่ชื่อว่า กล่าวร้ายความ แต่เมื่อกล่าวว่า อาวุโส อาวุโส กันตะ กันตะ ยักษ
ยักษ ภู ภู ดังนี้ จึงชื่อว่า กล่าวร้ายความ ฉันทใด เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสพบว่า ผัสสะก็ฉันทันเหมือนกัน เป็นตุการกคปลายไม้เท้า ไม่ชื่อว่า
เป็นการร้ายความ แต่เมื่อตรัสบ่อย ๆ ว่า ผัสสะ ผุสนา ผัมผุสนา สัมผุสติดัดตั้ง
ด้วยสามารถแห่งพญูชนะ อุปสรรคและอรรถนั้นแหละ จึงชื่อเป็นการตรัส
ร้ายความ การแสดงโดยปริยายอื่นย่อมได้ฐานะ ๒ ด้วยประการฉะนี้. บัณฑิต
พึงทราบเนื้อความในบททั้งหมด ในนิเทศแห่งบทที่มีอยู่ด้วยสามารถแห่ง
ผัสสะแม้เกิด.

คำว่า อยิ ตสมี สมเย ผลุโส โหติ ความว่า กามาวจร-
มหากุศลจิตดวงที่หนึ่งย่อมเกิดขึ้นในสมยใด ชื่อว่า ผัสสะนี้ย่อมมีในสมยนั้น
การพรรณานิทเทศบทแห่งผัสสะเพียงเท่านี้ก่อน.

อธิบายเวทนานิทเทศเป็นต้น

ก็ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าพรรณนาซึ่งเหตุลักษณะต่างกันไปในนิเทศอื่น ๆ
แห่งบทมีเวทนาเป็นต้น คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่ง
ผัสสะนี้แหละ.

ในคำว่า ยํ ตสฺมี สมเย นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มคำมีอาทิว่า เวทนาในสมยนั้นเป็นไฉนดังนี้แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ตรัสคำว่า ยํ ไปด้วยอำนาจแห่งบาทสาตะ (ความยินดี) เวทนาตรัสเรียกว่า ตัชชาในคำว่า ตชฺชามโน-
วิญญานธาตุสมฺมุสฺสํ นี้ เพราะเหมาะสม สมควรแก่ความสุขอันเป็นที่
ยินดีนั้น จริงอยู่ ตัชชาศัพท์นี้มีอรรถว่า เหมาะสมก็มี เหมือนอย่างที่ตรัสว่า
ตชฺชํ สารูปํ กถํ มนุเตติ (ชนพูดถ้อยคำพอเหมาะพอสมควร) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า ตัชชา เพราะเกิดแต่ธรรมมีรูปารมณํ
เป็นต้นเหล่านั้นและเกิดแต่ปัจจัยแห่งความสุขนี้ก็มี. มโนวิญญานนั้นแหละ
ชื่อว่า ธาตุ ด้วยอรรถว่าไม่ใช่สัตว์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มโนวิญญานธาตุ.
ธรรมใดเกิดแต่สัมผัส หรือเกิดในสัมผัส เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น จึงชื่อว่า
สัมผัสสชะ. ชื่อว่า เจตสิกเพราะอาศัยจิต. ชื่อว่า สาตะ เพราะอรรถว่า
ชอบใจ. คำนี้มีอธิบายว่า เจตสิกที่เกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญานธาตุที่ชื่อ
ตัชชา โดยความหมายดังที่กล่าวแล้วเป็นความยินดีในสมยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า
เวทนาในสมยนั้นดังนี้. พึงทราบการประกอบกับบททั้งปวงด้วยประการดังนี้.

บัดนี้ ในคำว่า เจตสิกํ สุขํ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ปฏิเสศสุขทางกายด้วยบทแห่งเจตสิก ทรงปฏิเสศทุกข์ทางใจด้วยบทแห่งสุข.
บทว่า เจโตสมฺมุสฺสํ ได้แก่ จิตเกิดในสัมผัส. หลายบทว่า สาตํ สุขํ เวทยิตํ
ได้แก่ เสวยอารมณ์ที่น่าชอบใจมิใช่อารมณ์ที่ไม่ชอบใจ เสวยอารมณ์ที่เป็นสุข
มิใช่อารมณ์ที่เป็นทุกข์. ส่วนสามบทข้างหน้าตรัสไว้ด้วยอุตถิลิงค์. ก็เนื้อความ
ในบททั้ง ๓ นี้มีเพียงเท่านี้ว่า เวทนาที่ชอบใจมิใช่เวทนาที่ไม่ชอบใจ เวทนา
ที่เป็นสุขมิใช่เวทนาที่เป็นทุกข์.

ในนิทเทศแห่งสัญญา คำว่า ตชฺชามโนวิญญานธาตุสมุผลสุชา
ได้แก่ สัญญาเกิดในสัมผัสแห่งมโนวิญญานธาตุอันสมควรแก่กุศลสัญญานั้น.
คำว่า สัญญา เป็นชื่อสภาวะ. คำว่า สยฺขานนา ได้แก่ อาการที่จำได้.
คำว่า สยฺขานิตตํ ได้แก่ ภาวะที่จำได้. แม้ในนิทเทศแห่งเจตนาที่พึง
ทราบโดยนัยนี้.

ในนิทเทศแห่งจิต ที่ชื่อว่า จิต เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติวิจิตร
ชื่อว่า มโน เพราะกำหนดรู้อารมณ์. มโนนั้นแหละชื่อว่า มานัส จริงอยู่
ในกาลว่า อนุตฺติกฺขจโร ปาโธ ยวายํ จรติ มานโส เตน ตํ
พารยิสฺสามิ น เม สมณ มโนรมา (บ่วงใดมีใจไปได้ในอากาศ กำลัง
เที่ยวไป ข้าพระองค์จักคล้องพระองค์ไว้ด้วยบ่วงนั้น สมณะท่านไม่พ้นเรา) นี้
ตรัสเรียกธรรมคือราคะที่สัมปยุตด้วยใจว่า มานัส. พระอรหันต์ ก็ตรัสว่า มานัส
ดังในพระคถานี้ว่า

กถณฺหิ ภควา ตฺยํ สวโก สาสเน รโต
อปตฺตมานโส เสโฆ กาลิ กยิรา ชนฺตฺตา.

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ปรากฏ

ในหมู่ชน สวภของพระองค์ยินดีในพระ-

ศาสนา ยังไม่บรรลุพระอรหันต์เป็นพระเสข

บุคคล เพราะเหตุไรเล่า จึงทำกาละเสีย.

แต่ในนิทเทศนี้ มโนนั่นเองชื่อว่า มานัส เพราะท่านทำบทให้เจริญ
ด้วยพยัญชนะ. คำว่า หทัย อธิบายว่า ออก ท่านเรียกว่า หทัย ในคํานี้ว่า
เราจักขว้างจิตของท่านไป หรือจักฝ่าหทัยของท่านเสีย. จิตเรียกว่า หทัย
ในประโยคนี้ว่า หทยา หทยํ มนฺตฺเว อญฺญาเย ตจฺจติ (บุตรช่างทำรถ

ย่อมถากไม้เหมือนจะรู้ใจด้วยใจ) หทัยวัตถุเรียกว่า หทัย ในคำนี้ว่า วกฺกํ หทัย (ม้าม หัวใจ) แต่ในนิทเทสนี้ จิตเท่านั้นเรียกว่า หทัย เพราะอรรถว่า อยู่ภายใน. จิตนั้นแหละชื่อว่า ปันฑระ เพราะอรรถว่า บริสุทธิ์. คำว่า ปันฑระ นี้ หมายเอาวงจิต เหมือนอย่างที่เราได้รู้ไว้ว่า ลูกอ่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมมา ดังนี้ อนึ่ง แม้กุศลก็ตรัสเรียกว่า ปันฑระเหมือนกัน เพราะออกจากจิตนั้น เหมือน เมื่อน้ำคองคาไหลมาจากแม่น้ำคองคา และแม่น้ำโคธาวรีไหลมาจากแม่น้ำโคธาวรี ฉะนั้น.

ส่วนศัพท์มโน ในที่นี้ว่า มโน มนายตนฺ ดังนี้ เพื่อแสดงมโน นั้นเองว่าเป็นอายตนะ. ด้วยคำว่า มโน มนายตนฺ นั้น จึงแสดงบทว่า มโนนั้น. มโนนี้ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นอายตนะแห่งใจนั้นแหละ เหมือน คำว่า เทวายตนฺ นี้หามิได้ โดยที่แท้อายตนะ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า มนายตนะ ในคำว่า มนายตนะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ เพราะอรรถว่าเป็นบ่อเกิด เพราะอรรถว่าเป็น ที่ประชุม เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นการณะ.

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ในโลก เรียกว่า อายตนะ จุจในประโยชน์ มีอาทิว่า ที่อยู่ของพระอิศวร (อิสฺสรายตนํ) ที่อยู่ของवासु-เทวายตนํ) บ่อเกิดเรียกว่า อายตนะ จุจในประโยชน์มีอาทิว่า บ่อเกิดแห่งทอง (สฺวณฺณายตนํ) บ่อเกิดแห่งรัตนะ (รัตนายตนํ) แต่ในศาสนา สถานที่ประชุมเรียกว่า อายตนะ จุจในประโยชน์มีอาทิว่า เมื่อสถานที่ประชุมอันเป็นที่รื่นเริงมีอยู่ นกทั้งหลายย่อมพากันเสพที่นั่น. ถิ่นเกิดเรียกว่า อายตนะ จุจ ในประโยชน์มีอาทิว่า ทักขิณาบถ เป็นถิ่นเกิดของโคทั้งหลาย. การณะเรียกว่า

อายตนะ คุณในประโยชน์มีอาทิว่า เธอย่อมถึงความสามารถในธรรมที่ควรทำให้แจ้ง...ในที่นี้นั้น ๆ นั้นแหละได้ ในเมื่อมีสติ. ถิ่นที่นี้ ย่อมควรแม้ทั้ง ๓ อรรถะ คือ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่ประชุม และเพราะอรรถว่าเป็นการณะ (เหตุ).

จริงอยู่ ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดพร้อมกันในขณะนี้ เพราะเหตุนี้ มนะนี้จึงชื่อว่า ความเกิดแห่งอายตนะ แม้เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด. รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะในภายนอก ย่อมประชุมลงในขณะนี้ เพราะเหตุนี้ มนะนี้จึงชื่อว่า อายตนะ แม้อรรถว่าเป็นสถานที่ประชุม. ถิ่นนี้พึงทราบว่าเป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยของผัสสะเป็นต้น มีสหชาติปัจจัยเป็นต้นบ้าง ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ เพราะเป็นการณะบ้าง มนินทรีย์มีอรรถตามที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิญญาณ เพราะย่อมรู้แจ้ง จันท์คือวิญญาณนั้นแหละ เรียกว่า วิญญาณจันท์ พึงทราบเนื้อความแห่งวิญญาณจันท์นั้น ด้วยอำนาจความเป็นกองเป็นต้น.

จริงอยู่ จันท์พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยความเป็นกอง ในพระบาลีนี้ว่า น้ำในมหาสมุทร ย่อมนับว่าเป็นกองน้ำใหญ่แท้ ดังนี้. จันท์ตรัสไว้โดยอรรถว่าคุณ ดังในประโยชน์มีอาทิว่า คุณคือศีล คุณคือสมาธิดังนี้. จันท์ตรัสไว้โดยอรรถว่าเป็นเพียงบัญญัติ ดังในประโยชน์ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็นแล้วแลซึ่งท่อนไม้ใหญ่ ดังนี้. แต่ในวิญญาณจันท์นี้ ตรัสจันท์ด้วยรูปหีศัพท (คือตามที่เข้าใจกัน) เพราะว่า ส่วนแห่งวิญญาณจันท์ เรียกว่า วิญญาณดวงหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นกอง เพราะฉะนั้น วิญญาณแม้ดวงเดียว

ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญานขันธ ท่านก็เรียกว่า วิญญานขันธ ตามที่รู้จักัน เหมือนคนตัดส่วนหนึ่งแห่งต้นไม้ ท่านก็เรียกว่า ตัดต้นไม้จะนั้น.

คำว่า **ตชฺชมนโนวิญญานธาตุ** ได้แก่ มโนวิญญานธาตุอันสมควร แก่กรรม มีผัสสะเป็นต้น เหล่านั้น. จริงอยู่ ในบทนี้จิตดวงเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวชื่อไว้ ๓ อย่าง คือ ชื่อว่า มโน เพราะอรรถว่ากำหนดอารมณ์ ชื่อว่า วิญญาน เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ หรือ เพราะอรรถว่ามีใช้สัตว์.

ในหมวด ๕ แห่งผัสสะนี้ ตามที่กล่าวมาแล้ว จะกล่าวผัสสะก่อน เพราะเป็นผัสสะเท่านั้น มิใช่ผัสสะที่เกิดด้วยสัมผัสผัสสะที่เป็นตชฺชมนโนวิญญาน-ธาตุ และเพราะจิตเป็นตชฺชมนโนวิญญานธาตุเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระองค์ จึงไม่ทรงยกบัญญัติที่เป็นตชฺชมนโนวิญญานธาตุสัมผัสสชา ใน ๒ บทนี้ แต่ก็ ใช้ในบทใดเป็นต้นได้บ้าง ที่ไม่ยกขึ้นใช้ในบทเทศนี้ เพราะมิได้กำหนดไว้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงจำแนกกรรมหมวด ๕ แห่ง ผัสสะเหล่านี้จำแนกเป็นแต่ละแผนกแล้วทรงยกขึ้นสู่บัญญัติ ชื่อว่า กระทำสิ่ง ที่ทำได้โดยยาก เมื่อบุคคลใส่น้ำต่าง ๆ น้ำมันต่าง ๆ ลงในภาชนะหนึ่งแล้ว กวนตลอดวัน การมองดูสี หรือการสูดกลิ่น หรือการลิ้มรสก็อาจรู้ความต่าง กันได้ เพราะความต่างกันแห่งสี กลิ่น และรส แม้จะเป็นถึงอย่างนั้น เขาก็ กล่าวกันว่า การกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ยาก. แต่พระสัมมาสัมพุทธะ เมื่อทรงจำแนกกรรมคือจิตและเจตสิกอันไม่ใช่รูปเหล่านี้ ที่เป็นไปในอารมณ์ หนึ่งกระทำให้เป็นแผนก ๆ แล้วทรงยกขึ้นสู่บัญญัติ ชื่อว่า ทรงกระทำที่ยาก อย่างยิ่ง. ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระยามิลินทร์ว่า มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำสิ่งที่ทำได้โดยยาก.

พระยามิลินทร์ : ท่านพระนาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าทำอะไร ซึ่งทำได้โดยยาก

พระนาคเสน มหาบพิตร : พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบอกการกำหนดธรรมคือจิตและเจตสิกอันไม่ใช่รูปเหล่านี้ ที่เข้าไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่เป็นผัสสะ นี่เป็นเวทนา นี่เป็นสัญญา นี่เป็นเจตนา นี่เป็นจิต.

พระยามิลินทร์ : ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ฟัง.

พระนาคเสน : มหาบพิตร อุปมาเหมือนคนบางคนข้ามสมุทรด้วยเรือ แล้วใช้อุ้งมือวกน้ำชิมดูก็พึงทราบหรือหนอว่า นี่น้ำแม่น้ำคงคา นี่น้ำแม่น้ำยมุนา นี่น้ำแม่น้ำอจิรวดี นี่น้ำแม่น้ำสรวฐ นี่น้ำแม่น้ำมही.

พระยามิลินทร์ : ข้าแต่ท่านนาคเสน รู้ได้ยาก.

พระนาคเสน : มหาบพิตร การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกการกำหนดธรรมคือจิตและเจตสิก ซึ่งไม่ใช่รูปเป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่เป็นผัสสะ ฯลฯ นี่เป็นจิต ชื่อว่า ทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากกว่านั้นมาก.

อธิบายวิตกนิเทศเป็นต้น

ในนิเทศแห่งวิตก ธรรมที่ชื่อว่า ตักกะเพราะตริก. บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งธรรมที่ชื่อว่า ตักกะนั้น ด้วยสามารถแห่งการตริกอย่างนี้ว่า ท่านตริกถึงอะไร ? ท่านตริกถึงหม้อ ตริกถึงเกวียน ตริกถึงโยชน์ ตริกถึงครึ่งโยชน์หรือ นี่เป็นบทแสดงสภาวะของการตริก. ธรรมที่ชื่อว่า วิตก เพราะอำนาจแห่งการตริกพิเศษ คำว่า วิตกนี้เป็นชื่อของความตริกที่มีกำลังมากกว่า. ชื่อว่า สังกัปปะ เพราะการกำหนดอย่างดี. เอกัคคจิต ชื่อว่า อัปปนา เพราะแนบแน่นในอารมณ์. บทที่สองทรงเพิ่มขึ้นด้วยอำนาจอุปสรรคอีกอย่างหนึ่ง อัปปนาที่มีกำลังกว่า ชื่อว่า พยัปปนา. ธรรมชาติที่ชื่อว่า การ

ยกจิตขึ้น เพราะยกจิต คือตั้งจิตไว้ในอารมณ์. ธรรมที่ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะเป็นสังกัปปะ (ความดำริ) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญถึงความ เป็นกุศล เพราะเป็นความดำริตามความเป็นจริง และเป็นความดำรินำสัตว์ ออกจากวิภูฏะ.

ในนิทเทสแห่งวิจาร ธรรมที่ชื่อว่า จาระ เพราะเที่ยวไปในอารมณ์ บทนี้เป็นบทแสดงสภาวะของจาระนั้น ที่ชื่อว่า วิจาร เพราะเที่ยวไปพิเศษ ชื่อว่า อนุวิจาร เพราะเที่ยวตามไป ชื่อว่า อุปวิจาร เพราะเที่ยวไปใกล้. บทเหล่านั้นท่านเพิ่มมาด้วยอำนาจอุปสรรค. ธรรมที่ชื่อว่า ความสืบทอดจิต เพราะการตั้งจิตสืบทอดไว้ในอารมณ์ คุจการพาดลูกศรที่สายธนู. ธรรมที่ชื่อว่า การเข้าไปเพ่ง เพราะตั้งอยู่ คุจการเพ่งอารมณ์.

ในนิทเทสแห่งปีติ บทว่า ปีติ เป็นบทแสดงสภาวะ ภาวะแห่ง บุคคลผู้ปราโมทย์แล้ว ชื่อว่า ปาโมชชะ อาการแห่งการบันเทิง ชื่อว่า อาโมทนา อาการที่รื่นเริง ชื่อว่า ปโมทนา. การรวมกันแห่งยาหรือน้ำมัน หรือน้ำร้อน และน้ำเย็นเข้าด้วยกัน ท่านเรียกว่า โมทนา ฉันทใด แม้ปีตินี้ก็ฉันทนั้น ชื่อว่า โมทนาเพราะรวมธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกัน แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประดับ คำโมทนาด้วยอุปสรรคแล้ว ตรัสว่า อาโมทนา และปโมทนา ธรรมที่ชื่อว่า หาสะ เพราะร่าเริง คำว่า หาสะนี้เป็นชื่อของอาการที่ร่าเริงยินดี. ธรรมที่ชื่อว่า วิตตะ เพราะปลื้มใจ คำว่า วิตตะนี้ เป็นชื่อของทรัพย์ ก็ความปลื้มใจนี้ ชื่อว่า วิตติ เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดโสมนัส เพราะคล้ายกับความปลื้มใจเหมือน อย่างว่า คนมีทรัพย์อาศัยทรัพย์เกิดโสมนัส ฉันทใด คนมีปีติก็อาศัยปีติเกิด โสมนัสขึ้น ฉันทนั้น ดังนั้นจึงเรียกปีติว่า วิตติ คำว่า วิตตินี้ เป็นชื่อของ ปีติดำรงอยู่ด้วยความยินดี. ก็บุคคลผู้มีปีติตรัสเรียกว่า อุทกุละ เพราะพุ่งขึ้น

แห่งกายและจิต คือพุ่งขึ้นสูงแห่งกายและจิต. ภาวะแห่งคนที่มีกายและใจสูงขึ้น เรียกว่า โอทักกะ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ชื่อว่า อัตมนา จจริงอยู่ ใจของบุคคลผู้ไม่ยินดี (โกรธ) ไม่ชื่อว่า เป็นใจของตน เพราะเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์. อนึ่ง บุคคลยินดีแล้ว ก็ชื่อว่า มีใจเป็นของตน เพราะเป็นเหตุให้เกิดสุข. ด้วยเหตุตามที่กล่าวมานี้ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน จึงชื่อว่า อัตมนา คือมีใจเป็นของตน. อธิบายว่า ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ก็เพราะความดีใจนั้นมีใช่ของใครอื่น เพราะความเป็นผู้มีใจเป็นของตนเอง คือสภาพนั้น เป็นของจิตนั่นเอง อนึ่ง เพราะความผู้มีใจเป็นของตนเอง นั้น มีใช่เป็นกรรมอื่น คือมีใช่เป็นเจตสิกกรรม ฉะนั้น จึงตรัสว่า ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน คือ จิต.

ในนิเทศแห่งจิตตเสกคคตา ธรรมชาติที่ชื่อว่า ฐิติ เพราะตั้งมั่นในอารมณ์อันไม่หวั่นไหว. สองบทข้างหน้าท่านเพิ่มบทอุปสรรคเข้ามา. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า สันฐิติ เพราะประมวลสัมปยุตตธรรมทั้งหลายมาตั้งไว้ด้วยอารมณ์. ที่ชื่อว่า อวิญญูฐิติ เพราะยังลงสู่อารมณ์ คือเข้าไปแล้วตั้งอยู่. จจริงอยู่ ธรรมทั้ง ๔ คือ ศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา ย่อมหยั่งลง คือย่อมปรากฏในฝ่ายกุศล. ด้วยเหตุที่นั่นแหละ ธรรมคือศรัทธา พระองค์จึงตรัสว่า โอทักปนา (การทำใจให้เชื่อมั่น). ตรัสเรียกสติว่า อปีตาปนา (ความเป็นผู้มีใจไม่พินเพื่อน). ตรัสเรียกสมาธิว่า อวิญญูฐิติ (ความที่ใจตั้งมั่น). ตรัสเรียกปัญญาว่า ปริโยคานา (การส่องดู).

ส่วนในฝ่ายอกุศล ธรรม ๓ อย่าง คือ ตัณหา ทิฏฐิ และอวิชชา ย่อมหยั่งลงสู่อารมณ์ ด้วยเหตุที่นั่นแหละ ธรรมเหล่านั้น พระองค์จึงตรัสว่าเป็นโอฆะ แต่ในฝ่ายอกุศลนี้ เอกคคตาแห่งจิตไม่เป็นสภาพมีกำลัง เปรียบ

เหมือนบุคคลเอาน้ำรดในที่ที่มีฝุ่น สถานที่ที่ก็เกลี้ยงฝุ่น ฝุ่นย่อมระงับไปเวลาเล็กน้อย เมื่อฝุ่นแห้ง ฝุ่นก็ตั้งขึ้นเป็นปกติอีก ฉะนั้น. แต่ในฝ่ายกุศล เอกัคคตาแห่งจิตมีกำลังมาก เปรียบเหมือนบุคคลเอามือน้ำลาดน้ำลงในที่นั้น คลุกเคล้าด้วยจอบกระทำการทบขยำ ชัดสีได้ทำให้ปรากฏเหมือนในเงากระจก แม้จะก้าวเลยไปร้อยปีก็เป็นของวิจิตรเหมือนเวลาคู่หนึ่ง ฉะนั้น.

ธรรมที่ชื่อว่า อวิสาหาระ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่านที่เป็นไปด้วยอำนาจอุทธัจจะและวิจิกิจา. จิตที่ดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งอุทธัจจะและวิจิกิจา ชื่อว่า ย่อมฟุ้งซ่าน แต่ความฟุ้งซ่านนี้เช่นอย่างนั้นไม่มี เพราะเหตุนี้สภาพธรรมนั้นจึงชื่อว่า อวิกเขปะ. จิตที่ชื่อว่า ฟุ้งซ่านไปด้วยอำนาจแห่งอุทธัจจะและวิจิกิจาเท่านั้น คือ อุทธัจจะและวิจิกิจา ย่อมนำไปทางนี้และทางโน้นได้ แต่อวิกเขปะนี้เป็นภาวะของใจที่ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอาการอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ความเป็นผู้มีใจไม่ฟุ้งซ่าน (อวิสาหฺมานสตา).

คำว่า สมณะ ได้แก่ สมณะ ๓ อย่าง คือ จิตตสมณะ อธิกรณสมณะ และสัพพสังขารสมณะ

บรรดาสมณะทั้ง ๓ นั้น เอกัคคตาแห่งจิต (ความที่จิตแน่วแน่) ในสมาบัติ ๘ ชื่อว่า จิตตสมณะ จริงอยู่ เพราะอาศัยจิตตสมณะนั้น ความคั่นรณแห่งจิต ความหวั่นไหวแห่งจิตย่อมสงบ คือ เข้าไประงับไว้ เพราะฉะนั้นสมณะนั้นจึงตรัสเรียกว่า จิตตสมณะ. สมณะ ๑ อย่างมีสัมมุขาวินัยเป็นต้น ชื่อว่า อธิกรณสมณะ เพราะอาศัยอธิกรณสมณะนั้น อธิกรณ์เหล่านั้นย่อมสงบ คือ ย่อมระงับไว้ เพราะฉะนั้น สมณะนั้น จึงตรัสเรียกว่า อธิกรณสมณะ. อนึ่ง เพราะสังขารทั้งหมด อาศัยพระนิพพานย่อมเข้าไปสงบระงับ ฉะนั้น พระนิพพานนั้น พระองค์จึงตรัสเรียกว่า สัพพสังขารสมณะ. ในอรรถนี้ ทรง

ประสงค์เอาจิตตสมณะ จิตตสมณะนั้นชื่อว่า สมาธิทริย เพราะทำความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งสมาธิ. ที่ชื่อว่า สมาธิพละ เพราะความไม่หวั่นไหวไปในเพราะอุทธัจจะ สมาธิตามความเป็นจริง ชื่อว่า สัมมาสมาธิ สมาธิฝ่ายกุศล ชื่อว่า นิยยานิกสมาธิ (สมาธิที่นำออก).

ในนิทเทสแห่งสัทธินทริย ธรรมที่ชื่อว่า ศรัทธา เพราะการเชื่อ พุทธคุณเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ศรัทธา เพราะเชื่อ คือ ดำเนินไปสู่ รัตนะมีพระพุทธรัตนะเป็นต้น. อาการแห่งการเชื่อ ชื่อว่า สัททหนา. ที่ชื่อว่า โอกัปปนา (น้อมใจเชื่อ) เพราะหยั่งลงเหมือนการทำลายแล้วแทรกเข้าไปใน พุทธคุณเป็นต้น. ที่ชื่อว่า อภิปสาทะ (เลื่อมใสยิ่ง) เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายเลื่อมใสอย่างยิ่งในพุทธคุณเป็นต้น หรือว่าตัวเองยอมเลื่อมใสยิ่ง. บัดนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงปรารภปริยายอื่นด้วยบทสมาส (ความย่อ) แห่งสัทธินทริยเป็นอาทิ จึงทรงถือเอาบทว่า อาทิ มาทำการจำแนกบท ข้อนี้เป็นเรื่องธรรมดาในพระอภิธรรม ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสคำว่า ศรัทธา อีก. อีกอย่างหนึ่ง อินทริยแห่งหญิง ชื่อว่า อิตถินทริย ฉันทิ สัทธินทริย นี้ฉันทินันหามิได้. ก็อินทริยนี้คือศรัทธาเท่านั้น จึงชื่อว่า สัทธินทริย ด้วยอาการอย่างนี้ จึงตรัสศรัทธาอีก เพื่อจะให้รู้ถึงภาวะที่กระทำให้อย่างยิ่งกว่ามีอยู่. ในทำนองเดียวกันนี้ พึงทราบการประกอบคำสำหรับบทว่า อาทิ ในนิทเทสแห่งบททั้งปวงอีก. ธรรมชาติที่ชื่อว่า สัทธินทริย เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งอิโมกข์ (น้อมใจเชื่อ) ที่ชื่อว่าสัทธาพละ. เพราะความไม่หวั่นไหวใน เพราะความไม่มีศรัทธา.

ในนิทเทสแห่งวิริยินทริย คำว่า เจตสิโก นี้ท่านกล่าวเพื่อแสดง ถึงความที่วิริยะเป็นเจตสิกโดยนิยม. จริยอยู่ วิริยะนี้แม้จะกล่าวอยู่ว่าเป็นกายิกะ

คือเป็นไปทางกายเพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เดินจงกรมเป็นต้น ในสูตรทั้งหลายมี
อาทิวา คุก้อนภิกษุทั้งหลาย วิริยะเป็นไปทางกายก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์
วิริยะที่เป็นไปทางใจก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะนี้ย่อมมาสู่อุทเทสด้วยประการ
ดังนี้ แต่ไม่เป็นไปทางกายเหมือนกายวิญญาณ ก็เพื่อแสดงว่าวิริยะนั้นเป็นไป
ทางใจอย่างเดียว จึงตรัสว่า เจตสิกโก (เป็นเจตสิก). คำว่า **วิริยารมฺโห**
ได้แก่ การเริ่ม กล่าวคือความเพียร. ด้วยบทว่า **วิริยารมฺโห** นี้ท่านปฏิเสธ
การเริ่มความเพียรที่เหลือนอกจากนี้. จริงอยู่ อารัมภศัพท์นี้มาในอรรถะมิใช่น้อย
คือ **กรรม อาบัติ กิริยา วิริยะ หิงสา** (ความเบียดเบียน) **วิโกปนะ**
(การพราง).

จริงอยู่ กรรม มาในคำว่า อารัมภะ ดังในประโยคนี้ว่า

ยํ ภิกฺขุ ทุกฺขํ สมฺภอติ สพุทฺธ อารมฺภปฺจฺจยา

อารมฺภานํ นิโรธเณ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว

ทุกฺขํทํมฺหตฺถํยํใดยํหนึ่ง ย่อม

เกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะกรรมดับ

โดยไม่เหลือ ทุกข์ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น.

อาบัติมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า ภิกษุย่อมต้องอาบัติและ
เป็นผู้มีวิปัติสาร. กิริยามีการปิกหลักฐาขัณฺฐมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยค
นี้ว่า มหัชฌ มีกิริยาใหญ่ แต่มหัชฌเหล่านั้น หามีผลใหญ่ไม่. วิริยะมาใน
คำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า ท่านทั้งหลายจงเพียร จงพยายาม จงชวนชวาย
ในพระพุทธศาสนา. ความเบียดเบียนมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า
ชนทั้งหลายเบียดเบียนสัตว์อุทิศพระสมณโคดม. การพรางมีการตัดและการหัก
เป็นต้นมาในอารัมภะ ในประโยคนี้ว่า พระสมณโคดมเว้นขาดจากการพราง

พิชคามและภูตคาม. แต่ในนิทเทสนี้ท่านประสงค์เอาวิริยะเท่านั้น เพราะเหตุนี้
จึงตรัสว่า วิริยารัมภโก อธิบายว่า อารัมภะคือความเพียร. จริงอยู่ วิริยะ
ตรัสเรียกว่า อารัมภะด้วยอำนาจแห่งความริเริ่ม คำว่า **อารัมภโก** นี้เป็นบท
แสดงสภาวะของวิริยะ สภาวะที่ชื่อว่า นิกกมะ ด้วยอำนาจการออกไปจากการ
เกียจคร้าน. ที่ชื่อว่า ปรักกมะ ด้วยอำนาจการก้าวไปสู่ประโยชน์อย่างยิ่ง
ข้างหน้า. ที่ชื่อว่า อูยยามะ ด้วยอำนาจความพยายามเข้าถึง. ที่ชื่อว่า วายามะ
ด้วยอำนาจความพากเพียร. ที่ชื่อว่า อุตสาหะ ด้วยอำนาจแห่งความอดทน.
ที่ชื่อว่า อุตโสพหิ ด้วยอำนาจแห่งความอุตสาหะยิ่ง. ที่ชื่อว่า ถามะ ด้วย
อรรถะว่ามั่นคง ที่ชื่อว่า ฐิติ เพราะทรงไว้ซึ่งการสืบต่อกุศล ด้วยสามารถ
แห่งการทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย หรือการเป็นไปโดยไม่ขาดสาย.

อีกนัยหนึ่ง ก็สภาวะนั้นชื่อว่า นิกกมะ เพราะบรรเทาความทั้งหลาย
ชื่อว่า ปรักกมะ เพราะตัดเครื่องผูกพัน ชื่อว่า อูยยามะ เพราะการถอน
โอฆะ ชื่อว่า วายามะ ด้วยอรรถะว่าการถึงฝั่ง ชื่อว่า อุตสาหะ ด้วย
อรรถะว่าเป็นหัวหน้า ชื่อว่า อุตโสพหิ ด้วยอรรถะว่าเป็นหัวหน้าใหญ่
ชื่อว่า ถามะ เพราะอรรถะว่าถอดลุ่มสลัก ชื่อว่า ฐิติ เพราะการทำได้ตาม
ต้องการ.

วิริยะนั้นก็คือ ความบากบั่นไม่ย่อท้อด้วยสามารถแห่งการไม่ย่อหย่อน
ในปวัตติกาลอย่างนี้ว่า...จะเหลืออยู่แต่หนึ่งเอ็นกระดุกก็ตามดังนี้ อธิบายว่า
ความบากบั่นมั่นคง ความบากบั่นเด็ดเดี่ยว. ก็เพราะวิริยะนี้ไม่ทอดทิ้งฉันทะ
ไม่ทอดทิ้งธุระ ไม่ให้ความเกียจคร้านได้โอกาส ไม่สละ นำความพอใจไม่
ทอดยในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้น จึงตรัสว่า วิริยะไม่ทอดทิ้ง
ฉันทะ ไม่ทอดทิ้งธุระ.

เหมือนอย่างว่า ในสถานที่ที่มีโคลนตมตามธรรมชาติ เจ้าของโค
กล่าวว่า พวกเราจงเอาโคตัวที่นำธุระไปได้มา โคนั้นแม้จะคุกเข่ายันที่พื้นดิน
ก็สู้นำไปไม่ยอมให้แอกตกที่พื้นดิน ฉะนั้น วิริยะก็ฉันทันเหมือนกัน ย่อมไม่
ทอดทิ้ง ย่อมประคองธุระไปในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วิริยะเป็นธรรมประคับประคองธุระอย่างดี (**ฐธม-**
ปคฺคาโห) ธรรมที่ชื่อว่า วิริยินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะ
แห่งการประคับประคอง. ที่ชื่อว่า วิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความ
เกียจคร้าน. ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะความพยายามในกุศลอันนำออกจาก
สังสารวัฏตามความเป็นจริง.

ในนิทเทสแห่งสตินทรีย์ ธรรมที่ชื่อว่า สติ ด้วยสามารถแห่งการ
ระลึก. การระลึกนี้เป็นบทแสดงสภาวะของสติ. ชื่อว่า อนุสสติ ด้วยสามารถ
การตามระลึกเพราะการระลึกบ่อยๆ. ชื่อว่า ปฐิสสติ ด้วยอำนาจการระลึก
เฉพาะโดยการระลึกดูไปข้างหน้า. อีกอย่างหนึ่ง คำที่กล่าวแล้วนี้เป็นเพียง
เพิ่มเติมด้วยอุปสรรค. อาการที่ระลึก ชื่อว่า สรณตา ก็เพราะคำว่า สรณตา
เป็นชื่อแห่งการระลึกทั้ง ๓ ฉะนั้น เพื่อที่จะปฏิเสธคำที่เป็นชื่อทั้ง ๓ นั้น จึง
กระทำสทศัพท (คือตรัสถึงสติ) อีก. ในที่นี้มีอธิบายว่า ภาวะที่ระลึกคือสติ.
สติ ชื่อว่า ธารณตา เพราะทรงจำสิ่งที่ได้ฟังและได้เรียนมา. ภาวะที่ไม่
เลอะเลือน ชื่อว่า อปีลาปนตา ด้วยอรรถว่าหยั่งลงคือการไหลเข้าไปในอารมณ์
เปรียบเหมือนกระโหลกน้ำเต้าเป็นต้น ลอยอยู่บนน้ำไม่จมน้ำ ฉะนั้น สติก็
ฉันทัน ตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่จมนลง เพราะสติยอมไปตามอารมณ์ ฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า อปีลาปนตา (ความไม่เลอะเลือน). สติ ชื่อว่า
อสมมุสนตา (ความไม่หลงลืม) เพราะความไม่หลงลืมในการทำงานที่ทำและคำพูด

ที่ล่วงมานานได้. สติ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะ
แห่งการอุปการะ อินทรีย์ คือ สติ เรียกว่า สตินทรีย์. สตินั่นเองเป็นอินทรีย์
เรียกว่า สตินทรีย์. สติ ชื่อว่า สติพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความ
ประมาท. สติชื่อว่า สัมมาสติ เพราะเป็นสติตามความเป็นจริง เป็นสตินำออก
เป็นสติในกุศล.

ในนิเทศแห่งปัญญินทรีย์ ธรรมที่ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า
การประกาศให้รู้ คือ กระทำเนื้อความนั้น ๆ ให้แจ่มแจ้ง. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า ปัญญา เพราะย่อมรู้ธรรมทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง
เป็นต้นนั้น ๆ. คำนี้เป็นบทแสดงสภาวะของปัญญานั้น. อาการที่รู้ทั่ว ชื่อว่า
ปชานนา. ปัญญา ชื่อว่า วิจัย เพราะค้นหาธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น
คำว่า ปวิชัย นี้ท่านเพิ่มอุปสรรคเข้ามา. ปัญญา ชื่อว่า ธรรมวิชัย
เพราะค้นหาธรรม คือ สังขะ ๔ ธรรมที่ชื่อว่า สัลลक्षणด้วยอำนาจการ
กำหนดอนิจจลักษณะเป็นต้นได้. สัลลक्षणนั้นแหละ ตรัสเรียกว่า อุปลักขณา
ปัจจุลักขณา โดยความต่างกันแห่งอุปสรรค. ความเป็นแห่งบัณฑิต ชื่อว่า
ปณทิจจะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด ชื่อว่า โกสัลละ. ความเป็นแห่งธรรม
ที่ละเอียด ชื่อว่า เบนฺปัญญะ ความเป็นแห่งการทำให้แจ้งซึ่งความไม่เที่ยงเป็นต้น
ชื่อว่า เวภฺพยา ปัญญาที่ชื่อว่า จินตา ด้วยสามารถแห่งการคิดความไม่เที่ยง
เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า จินตา เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้ใดย่อมยังบุคคล
นั้นให้คิดอนิจจลักษณะเป็นต้น. ที่ชื่อว่า อุปปริกขา เพราะใคร่ครวญ
อนิจจลักษณะเป็นต้น. คำว่า ภูริ เป็นชื่อของแผ่นดิน. จจริงอยู่ปัญญานี้
เรียกว่า ภูริ ดุจแผ่นดิน เพราะอรรถว่าตั้งมั่นและกว้างขวาง เพราะเหตุนี้
จึงตรัสเรียกแผ่นดินว่า ภูริ. บุคคลชื่อว่า มีปัญญาดังแผ่นดิน เพราะ

ประกอบด้วยปัญญาอันกว้างขวางไพศาลเสมอด้วยแผ่นดินนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
คำว่า ฐิริ นี่เป็นชื่อของปัญญา. ปัญญาชื่อว่า ฐิริ เพราะย่อมยินดีในอรรถที่
เป็นจริง. ปัญญาที่ชื่อว่า เมธา เพราะทำลายเบียดเบียนกิเลสเหมือนสายฟ้า
ผ่าภูเขาหิน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะเรียนและทรงจำได้เร็วพลัน.
ที่ชื่อว่า ปริณายิกา เพราะเกิดแก่ผู้ใด ย่อมนำผู้นั้นไปในการปฏิบัติประโยชน์
เกื้อกูล และในการแทงตลอดลักษณะตามความเป็นจริงในสัมปยุตธรรม.
ปัญญาที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะย่อมเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายด้วยสามารถแห่ง
อนิจจลักษณะเป็นต้น. ที่ชื่อว่า สัมปชัญญะ เพราะย่อมรู้ปัจจุลักษณะ
เป็นต้นโดยประการต่าง ๆ โดยชอบ. ที่ชื่อว่า ปโตทะ (ปฏัก) เพราะแทงจิต
ที่คลงโง่งงไปผิดทางให้ขึ้นสู่ทาง เหมือนปฏักแทงม้าสินธพที่วิ่งไปผิดทางให้
ไปถูกทาง. ปฏักคือปัญญานั้นแหละชื่อว่า ปัญญา คือ ปฏัก. ที่ชื่อว่า
อินทริย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น. อินทริย์ คือ
ปัญญา เรียกว่า ปัญฺอินทริย์. ปัญญานั้นเองเป็นอินทริย์ก็ชื่อว่า ปัญฺอินทริย์.
ที่ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะอวิชา. ศาสดา คือ ปัญญานั้น
นั้นแหละชื่อว่า ปัญญาสัจฉะ เพราะอรรถว่าตัดกิเลส. ปราสาท คือ ปัญญานั้น
แหละชื่อว่า ปัญญาปาสาทะ เพราะอรรถว่าสูงยิ่ง. แสงสว่างคือปัญญาเทียว
ชื่อว่า ปัญญาอาโลกะ เพราะอรรถว่าการส่องแสง. โอภาสคือปัญญาเทียว
ชื่อว่า ปัญญาโอภาสะ เพราะอรรถว่าสว่าง. ประทีปคือปัญญาชื่อว่า ปัญญา-
ปชโชตะ เพราะอรรถว่าโชติช่วง. จริงอยู่ บุคคลผู้มีปัญญานั่งแล้วโดย
บัลลังก์เดียว หมั่นโลกธาตุก็แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน มีโอภาสเป็นอันเดียวกัน
มีการโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน ด้วยเหตุนั้นพระองค์จึงตรัสพระคำรสนั้นไว้แล้ว.

กัณฑ์ปัญญาทั้ง ๑ เหล่านี้ แม้บทเดียวก็สำเร็จเนื้อความได้. พระผู้มี-
พระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตรทั้งหลาย (ในอังคุตตรนิกายจตุกนิบาต) ตาม
อรรถาธิบายของสัตว์ทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านั้นมี ๔ อย่าง
แสงสว่าง ๔ อย่างเป็นไฉน ? คือแสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่ง
ดวงอาทิตย์ แสงสว่างแห่งไฟ แสงสว่างแห่งปัญญา คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
แสงสว่าง ๔ เหล่านี้แล ภิกษุทั้งหลาย บรรดาแสงสว่าง ๔ เหล่านี้ แสงสว่าง
แห่งปัญญาเป็นเลิศ. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โอภาส ๔ เหล่านี้ ฯลฯ คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ความโชติช่วง เหล่านี้ทั้งนั้น. แม้ในนิพเทศนี้พระองค์ก็ทรงทำ
เทศนาโดยสมควรแก่พระสูตรนั้นเหมือนกัน. เพราะว่า เนื้อความเมื่อทรง
จำแนกโดยอาการมีใช้น้อย ย่อมเชื่อว่าเป็นการจำแนกดีแล้ว. สัตว์ทั้งหลาย
พวกหนึ่งย่อมตรัสรู้ได้โดยประการอย่างหนึ่ง และพวกอื่นก็ตรัสรู้ได้โดย
ประการอื่น. ก็รัตนะ คือ ปัญญา เรียกว่าปัญญารัตนะ ด้วยอรรถว่ากระทำ
ความยินดี ด้วยอรรถว่าให้ความยินดี ด้วยอรรถว่าให้เกิดความยินดี ด้วย
อรรถว่าปลื้มใจ ด้วยอรรถว่าปรากฏได้โดยยาก ด้วยอรรถว่าซัง (เปรียบ)
ไม่ได้ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม. ที่ชื่อว่า อโมหะ
เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายไม่ลุ่มหลง หรือว่า ตัวปัญญาเองย่อมไม่หลงใน
อารมณ์ หรือว่า สิ่งนี้นั้นเป็นเพียงไม่หลงไหลไปเท่านั้น. บทแห่งธรรมวิจยะมี
เนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ถ้ามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสธรรมวิจยะ
นี้อีก. ตอบว่า เพื่อแสดงความที่อโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะ เพราะฉะนั้น
จึงแสดงธรรมวิจยะนี้. อโมหะนั้นมิใช่เป็นธรรม นอกจากโมหะอย่างเดียว
ที่แท้เป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะด้วย ชื่อว่า อโมหะ กล่าวคือธรรมวิจยะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในที่นี้. ทิฏฐิที่เป็นจริง เป็นเครื่องนำ
ออกจากภพ และเป็นกุศล ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ.

ในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ พระบาลีว่า โย เตส อรูปิน ฐมมานํ อายุ ความว่า สภาวะธรรมที่ชื่อว่า อายุ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องต่อสัมปยุตต-
ธรรมที่เป็นรูปเหล่านั้น. จริยังอยู่ เมื่ออายุนั้นมีอยู่ อรูปธรรมทั้งหลายย่อมมี
ต่อไป ดำเนินไป เป็นไปทั่ว เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า อายุ. บทว่า อายุ นี้
เป็นบทแสดงสภาวะของอายุนั้น ก็เพราะเมื่ออายุยังมีอยู่เท่านั้น อรูปธรรม
เหล่านั้นจึงดำรงอยู่ ย่อมนำไป ย่อมให้นำไป ย่อมเคลื่อนไหว ย่อมเป็นไป
ย่อมรักษา ฉะนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า จิตฺติ. ส่วนความหมายถ้อยคำในบทนี้
ดังนี้

ที่ชื่อว่า จิตฺติ เพราะเป็นเหตุให้ตั้งอยู่. ที่ชื่อว่า ยปนา เพราะนำไป
ชื่อว่า ยปนา ก็เหมือนกัน แต่พระองค์ทรงทำบทก่อนให้สิ้นด้วยอำนาจแห่ง
สัตว์ผู้ตรัสรู้ด้วยอาการอย่างนั้น. ที่ชื่อว่า อริยนา เพราะเป็นเหตุให้เคลื่อน
ไป. ที่ชื่อว่า วัตตนา เพราะเป็นเหตุให้เป็นไป. ที่ชื่อว่า ปาลนา เพราะ
รักษาไว้. ที่ชื่อว่า ชีวิต เพราะเป็นเหตุให้สัตว์เป็นอยู่. ที่ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์
เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งอนุบาล.

ในนิเทศแห่งหิริพละ พระบาลีว่า ยํ ตสฺมี สมเย ความว่า
ในสมัยนั้น... ด้วยธรรมใด. อีกอย่างหนึ่ง ท่านทำให้เป็นลิงควิปลาสแล้วพึง
ทราบเนื้อความว่า ในสมัยนั้น ธรรมใดดังนี้ ก็ได้. บทว่า หิริยิตฺตพฺเพน
เป็นตติยาวิภคติ ใช้ในอรรถทุตติยาวิภคติ อธิบายว่า ย่อมละอายคือรังเกียจ
ธรรมมีกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การละอาย. บทว่า ปาปกาณํ ได้แก่
ลามก. บทว่า อกุสลานํ ฐมมานํ ได้แก่ ธรรมที่เกิดแต่ความไม่ฉลาด.
แม้คำว่า สมาปตฺติยา นี้ก็เป็นตติยาวิภคติใช้ในอรรถแห่งทุตติยาวิภคติ.
อธิบายว่า ย่อมละอายคือย่อมรังเกียจซึ่งการถึงพร้อม การได้เฉพาะ และการ
พรั่งพร้อมแห่ง (อกุศล) ธรรมเหล่านั้น.

ในนิเทศแห่งโอตตปปะ บทว่า โอตตปิตตพพยุตฺตเคน เป็น

ตติยวิภัตติ ใช้ในอรรถแห่งเหตุ อธิบายว่า ย่อมหวั่นเกรง คือ ย่อมกลัวทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้น ซึ่งควรแก่ความเกรงกลัวอันเป็นเหตุแห่งความควรเกรงกลัว และการเข้าถึงมีประการตามที่กล่าวแล้วอันเป็นเหตุแห่งความเกรงกลัว.

ในนิเทศแห่งโอโลกะ ธรรมที่ชื่อว่า โอโลกะ เพราะความไม่ละโมภ

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โอโลกะ เพราะย่อมไม่โลภ. บทว่า โอโลกะ นี้เป็น บทแสดงสภาวะของความไม่โลภนั้น. อาการที่ไม่โลภ ชื่อว่า อลุพภนา (กิริยาที่ไม่โลภ) บุคคลผู้พร้องพร้อมด้วยโลภะ ชื่อว่า ผู้ละโมภ. บุคคลผู้ไม่ละโมภ ชื่อว่า อลุพภิตะ (ผู้ไม่ละโมภ). ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ละโมภ ชื่อว่า ภาวะแห่งความไม่ละโมภ. สภาวะที่ชื่อว่า อสาราคะ (ความไม่กำหนด) เพราะไม่กำหนดโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความกำหนด. อาการที่ไม่กำหนด ชื่อว่า อสารัชนา (กิริยาที่ไม่กำหนด). ภาวะแห่งผู้ไม่กำหนด แล้วชื่อว่า อสารัชัตตตะ (ความเป็นผู้ไม่กำหนด). สภาวะที่ชื่อว่า อนภิขณา เพราะย่อมไม่เพ่งเล็ง. บทว่า โอโลโก กุสลมูล ได้แก่ กุศลมูล คือโอโลกะ จริงอยู่ โอโลกะ ชื่อว่า กุศลมูล เพราะอรรถว่าเป็นมูลคือเป็น ปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายบ้าง ชื่อว่า กุศลมูล เพราะกุศลนั้นด้วยเป็นมูล ด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัย ดังนี้บ้าง.

ในนิเทศแห่งโอทสะ สภาวะที่ชื่อว่า โอทสะ เพราะไม่ประทุษร้าย.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โอทสะ เพราะย่อมไม่ประทุษร้ายบ้าง. บทว่า โอทสะ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของโอทสะนั้น. อาการที่ไม่ประทุษร้าย ชื่อว่า อทุสสนา (กิริยาที่ไม่ประทุษร้าย) ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายแล้ว ชื่อว่า อทุสสิตตตะ (ความไม่ประทุษร้าย) สภาวะชื่อว่า อัพยาบาท เพราะ

ไม่พยาบาทโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความพยาบาท. สภาวะที่ชื่อว่า **อภัยปาพะ** (ความไม่เบียดเบียน) เพราะไม่เบียดเบียนโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความทุกข์ อันเกิดแต่ความโกรธ. กุศลมูล คือ อโทสะ ชื่อว่า **อโทสะ** เป็นรากเหง้าของกุศล กุศลมูลนั้นมีเนื้อความตามกล่าวแล้วนั้นแหละ.

ในนิเทศแห่งกาย**ปัสสัทธิ**เป็นต้น **ชั้น ๓** (เวทนา สัญญา สังขารชั้น) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในคำว่า กาย นี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **เวทนาภนุสสุต** เป็นต้น. สภาวะที่ชื่อว่า **ปัสสัทธิ** เพราะเป็นเหตุให้ธรรมเหล่านั้นสงบ คือ ปราศจากความกระวนกระวายถึงความปลอดโปร่ง. บทที่ ๒ (**ปฏิบัติปัสสัทธิ**) ทรงเพิ่มอุปสรรค อาการที่สงบ ชื่อว่า **ปัสสัสมณา** (กิริยาที่สงบ). บทที่ ๒ (**ปฏิบัติปัสสัสมณา**) ก็ทรงเพิ่มอุปสรรค. ภาวะแห่งชั้น ๓ ที่สงบเพราะพร้อมด้วยปัสสัทธิ ชื่อว่า **ปฏิบัติปัสสัสมัตตะ** (ความเป็นผู้สงบระงับ). ความสงบระงับแห่งความกระวนกระวายของกิเลส ของชั้น ๓ ท่านกล่าวไว้แม้ด้วยบททั้งหมด. ความสงบระงับความกระวนกระวายของวิญญาณชั้น ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยนัยที่ ๒.

อาการแห่งภาวะที่เบา ชื่อว่า **ลหุตา**. คำว่า **ลหุปริณามตา** ความว่า ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ลหุปริณามะ** (การเปลี่ยนไปเร็ว) เพราะธรรมเหล่านั้นเปลี่ยนไปเร็ว. ภาวะแห่งลหุปริณามธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ลหุปริณามตา**. อธิบายว่า สามารถเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลัน. คำว่า **อทันธตา** เป็นคำปฏิเสธความหนัก คือ ไม่ใช่ภาระหนัก. คำว่า **อวิตุณตา** ได้แก่ ความไม่กระด้าง เพราะความไม่มีภาระหนัก คือ กิเลสมีถีนะและมานะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ความไม่กระด้างแห่งภาระหนักแห่งกิเลสมีถีนะและมานะเป็นต้น

ชื่อว่า อวิตถนา. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาการคือความเบาแห่งขั้นทั้ง ๓ เหล่านั้นโดยนัยแรก ตรัสอาการ คือ ความเบาแห่งวิญญานขั้นโดยนัยที่ ๒.

ความอ่อน ชื่อว่า มุทุตา คำว่า มุทุทวา ความว่า ความสนธิ ความเกลี้ยกลด ตรัสเรียกว่า มัททวะ ความเป็นมัททวะนั้น ชื่อว่า มัทททวา. ภาวะที่ไม่กักขพะ ชื่อว่า อักกขพตา. ภาวะที่ไม่กระด้าง ชื่อว่า อกถินตา. แม้ในนิทเทสนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า อาการ คือ ความอ่อนแห่งขั้น ๓ ไว้โดยนัยแรก และของวิญญานขั้นโดยนัยหลัง.

ความสำเร็จแห่งกายงาน ชื่อว่า กัมมัญญตา ความควรแก่การงาน คือ ความควรแก่การประกอบในการทำกุศล. สองบทที่เหลือท่านเพิ่มมาด้วยอำนาจพยัญชนะโดยแท้. จริงอยู่ แม้โดยบททั้ง ๒ พระองค์ก็ตรัสอาการ คือ ความควรแก่การงานของขั้นทั้ง ๓ โดยนัยแรก และตรัสอาการ คือ ความควรแก่การงานแห่งวิญญานขั้นโดยนัยหลัง.

ภาวะแห่งความคล่องแคล่ว ชื่อว่า ปถุนตา คือ ความไม่ชักช้า ความไม่ป่วยไข้. บทที่เหลือเป็นบทที่เพิ่มมาด้วยอำนาจพยัญชนะ. แม้ในนิทเทสนี้ ก็ตรัสความคล่องแคล่วไม่เป็นไฉนนั้นแหละแห่งขั้น ๓ โดยนัยแรก ตรัสความคล่องแคล่วไม่ป่วยไข้แห่งวิญญานขั้นโดยนัยหลัง.

ภาวะแห่งความซื่อตรง ชื่อว่า อุชุตตา คือ ความเป็นไปโดยอาการ อันตรง. ภาวะแห่งขั้น ๓ อันตรงและวิญญานขั้นอันตรง เรียกว่า อุชุกตา. ความปฏิเสธแห่งความคดเหมือนมูตรโค ชื่อว่า อชิมหตา (ความคล่องแคล่ว). บทว่า อวฏกตา ได้แก่ ปฏิเสธความโค้งเหมือนวงจันทร์. บทว่า อกุฏิลตา ได้แก่ ปฏิเสธความคดเหมือนปลายงอนไถ. จริงอยู่ บุคคลใดทำบาปแล้วกล่าวว่าเราไม่ได้กระทำ บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้คดเหมือนมูตรโค (เยี่ยวโค)

เพราะความไปวาทน ผู้ใดกำลังทำบาปแล้วพูดว่า เราไม่กลัวบาปผู้ นั้น ชื่อว่า คด เหมือนนางจันทร์ เพราะความคดมาก ผู้ใดกำลังทำบาป แต่กล่าวว่า ใครไม่กลัวบาปเล่า ผู้ นั้นชื่อว่า คด เหมือนนางอนไถ เพราะไม่คดมาก.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทวาร ๓ ของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อ เป็นผู้คดเหมือนน้ำมูตรโค. กรรมทวาร ๒ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่แก่ บุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้คดเหมือนนางจันทร์. กรรมทวาร หนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้คดเหมือนปลายอนไถ.

ส่วนอาจารย์ผู้เรียนที่ฌณิกาย กล่าวว่า ภิกษุบางรูปในวัยทั้งหมดย่อม ประพฤติอนเสนา ๒๑ และอโคจร ๖ ภิกษุนี้ชื่อว่า คดเหมือนน้ำมูตรโค. บางองค์ในปฐมวัยย่อมบำเพ็ญจุฑาปริสฺสชาติล เป็นผู้ละอาย รังเกียจความชั่ว ใคร่การศึกษา ในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัยเป็นเช่นภิกษุของคักกอน ภิกษุนี้ ชื่อว่า เป็นผู้คดเหมือนนางจันทร์. บางองค์ในปฐมวัยก็ดี มัชฌิมวัยก็ดี ย่อมบำเพ็ญ จุฑาปริสฺสชาติล มีความละอาย มีความรังเกียจบาป ใคร่การศึกษา แต่ใน ปัจฉิมวัยเป็นเช่นภิกษุของคักกอน ภิกษุนี้ ชื่อว่า คดเหมือนปลายอนไถ. ภาวะของบุคคลผู้คดอย่างนี้ด้วยอำนาจกิเลส นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ชิมหตา (ความคด) อวฺกตฺตา (ความโค้ง) อญฺญิตฺตา (ความงอ) พระ- ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความไม่คดเป็นต้น โดยปฏิเสธความคดเป็นต้นเหล่านั้น แล้วทรงแสดงโดยเป็นขันธาริษฐาน จริงอยู่ ความไม่คดเป็นต้นนี้ ย่อมมีแก่ ขันธทั้งหลาย หามีแก่บุคคลไม่ ด้วยบทเหล่านั้น แม้ทั้งหมดอย่างนี้ พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสอาการ คือ ความตรงโดยนัยแรก ตรัสอาการ คือ ความตรง แห่งวิญญานขันธโดยนัยหลัง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ พระองค์ทรงตรัส

อาการ คือ ความตรงแห่งรูปธรรมทั้งหลาย เพราะความไม่มีกิเลส. บัดนี้
นิเทศเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยสังเขปแห่งธรรม ชื่อว่า เยวา-
ปนกะ นั้นแหละ ที่แสดงไว้ในธัมมุตทวาระ โดยอัปนาวาระที่ตรัสว่า
เย วา ปน นั้นดังนี้.

จบกล่าวด้วยนิเทศวาร

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันว่าจบวาระว่าด้วยการกำหนดธรรม
ระดับด้วยปริจเฉท ๘ ปริจเฉท คือ ในอุทเทสวาร ๔ ปริจเฉทมี ปุจฉา ๑
สมยนิเทศ ๑ ธัมมุตทวาร ๑ อัปนา ๑ และในนิเทศวาร ๔ ปริจเฉทมี
ปุจฉา ๑ สมยนิเทศ ๑ ธัมมุตทวาร ๑ อัปนา ๑ ดังนี้แล.

โกฏฐาสวาร

[๗๓] กิ์ขันธ ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทริย์ ๘
ฉานมืองค์ ๕ มรรคมืองค์ ๕ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑
เจตนา ๑ จิต ๑ เวทนาขันธ ๑ สัญญาขันธ ๑ สังขารขันธ ๑ วิญญาณขันธ ๑
มนายคณะ ๑ มนินทริย์ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ
มีในสมัยนั้น หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๗๔] ขันธ ๔ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ

เวทนาขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนาขันธ มีในสมัยนั้น

สัญญาขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญาขันธ
มีในสมัยนั้น

สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา สัทธินทริย์ วิริยินทริย์
สตินทริย์ สมาธินทริย์ ปัญฺณินทริย์ ชีวิตินทริย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ
ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา

อัชยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตัปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปา-
คฺญญตา จิตตปาคฺญญตา กายชุกตา จิตตฺชุกตา สติ สัมปชฺฌญญะ สมถะ
วิปัสสนา ปิณฑะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น เวทนาขันธํ สัญญาขันธํ วิญญานขันธํ นี้ชื่อว่า **สังขารขันธํ**
มีในสมัยนั้น

วิญญานขันธํ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑะ มโน มนายตนะ มนินทริยํ วิญญาน
วิญญานขันธํ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **วิญญาน-**
ขันธํ มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ขันธ ๔** มีในสมัยนั้น.

[๗๕] **อายตนะ ๒** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน?

มนายตนะ ธรรมายตนะ

มนายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑะ มโน มนายตนะ มนินทริยํ วิญญาน
วิญญานขันธํ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **มนายตนะ**
มีในสมัยนั้น

ธรรมายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธํ สัญญาขันธํ สังขารขันธํ นี้ชื่อว่า **ธรรมายตนะ** มีใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **อายตนะ ๒** มีในสมัยนั้น.

[๗๖] ธาตุ ๒ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

มโนวิญญูณธาตุ ธรรมธาตุ

มโนวิญญูณธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณหาระ มโน มนายคณะ มนินทริยวิญญูณ วิญญูณขันธ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มโนวิญญูณธาตุ มีในสมัยนั้น.

ธรรมธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้ชื่อว่า ธรรมธาตุ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธาตุ ๒ มีในสมัยนั้น.

[๗๗] อาหาร ๓ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสอาหาร มโนสัณฺเจตนาหาร วิญญูณาหาร.

ผัสสอาหาร มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความถูกต้อง อาการที่ถูกต้อง กิริยาที่ถูกต้อง ภาวะที่ถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสอาหาร มีในสมัยนั้น.

มโนสัณฺเจตนาหาร มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มโนสัณฺเจตนาหาร มีในสมัยนั้น.

วิญญูณาหาร มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณหาระ มโน มนายคณะ มนินทริยวิญญูณ วิญญูณขันธ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิญญูณาหาร มีในสมัยนั้น.

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อาหาร ๓ มีในสมัยนั้น.

[๗๘] อินทรีย์ ๘ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์
มณินทรีย์ โสมนัสสสินทรีย์ จีวิตินทรีย์.

สัทธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
อินทรีย์ คือศรัทธา สัทธาพละ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธินทรีย์
มีในสมัยนั้น.

วิริยินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ. วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ
สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

สมาธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
สมาธินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

ปัญญนทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อินทรีย์คือปัญญา ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง
ความวิจยธรรมสัมมาทิฎฐิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ปัญญนทรีย์** มีใน
สมัยนั้น.

มณินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือ
มโนวิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า **มณินทรีย์** มีในสมัยนั้น.

โสมนัสสินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **โสมนัสสินทรีย์** มีในสมัยนั้น.

ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิตของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์** มีใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อินทรีย์ ๘ มีในสมัยนั้น.

[๗๕] ฌานมีองค์ ๕ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

วิตก วิचार ปีติ สุข เอกัคคตา.

วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์
ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตก มีในสมัยนั้น.

วิचार มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิचार มีในสมัยนั้น.

ปีติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอิ่มใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื้นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ปีติ มีในสมัยนั้น.

สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุข มีในสมัยนั้น.

เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า เอกัคคตา มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมนี้ชื่อว่า ฌานมีองค์ ๕ มีในสมัยนั้น.

[๘๐] มรรคมมีองค์ ๕ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

สัมมาทิฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม

ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัมมาทิฐิ มีในสมัยนั้น.

สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น.

สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง

ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประทับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยผละ ความพยายามชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น.

สัมมาสติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความความระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติผละ ความระลึกชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสติ ในสมัยนั้น.

สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบแห่งจิต สมาธินทรีย์ สมาธิผละ ความตั้งจิตไว้ชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมนี้ชื่อว่า มรรคมืองค์ ๕ มีในสมัยนั้น.

[๘๑] พละ ๗ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ.

สัทธาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์ กำลังคือศรัทธา ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธาพละ มีในสมัยนั้น.

วิริยพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่

ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ กำลังคือวิริยะ
สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **วิริยพละ** มีในสมัยนั้น.

สติพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ กำลังคือสติ สัมมาสติ
มีในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **สติพละ** มีในสมัยนั้น.

สมาธิพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิในทรีย์ กำลังคือสมาธิ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า **สมาธิพละ**
มีในสมัยนั้น.

ปัญญาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ควรเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ กำลังคือปัญญา
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ปัญญาพละ** มีในสมัยนั้น.

หิริพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่
ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
หิริพละ มีในสมัยนั้น.

โอดตปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โอดตปปะพะละ มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า พละ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๒] เหตุ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ

อโลกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคือความไม่โลภ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโลกะมีในสมัยนั้น.

อโทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคือความไม่คิดประทุษร้าย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโทสะมีในสมัยนั้น.

อโมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง

คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม สัมมาทิฐิ กุศลมูลคืออโมหะ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า
อโมหะมีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า เหตุ ๓ มีในสมัยนั้น.

[๘๓] ผัสสะ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ อาการที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี่ชื่อว่า ผัสสะ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๔] เวทนา ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า เวทนา ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๕] สัญญา ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า สัญญา ๑
มีในสมัยนั้น.

[๘๖] เจตนา ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่าเจตนา ๑
มีในสมัยนั้น.

[๘๗] จิต ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มนัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายจนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี่ชื่อว่า
จิต ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๘] เวทนาขันธ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนาขันธ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๙] สัญญาขันธ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญาขันธ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๙๐] สังขารขันธ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อพยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปฺปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฺฤตา จิตตมฺฤตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปา-
คฺคณฺญูตา จิตตปาคฺคณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺฌณฺเฐ สมณะ วิปัสสนา ปิณฑะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญูณขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๙๑] วิญญูณขันธ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑะ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญูณ วิญญูณขันธ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิญญูณขันธ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๔๒] **มนายตนะ ๑** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มนายตนะ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๔๓] **มนินทรีย์ ๑** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มนินทรีย์ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๔๔] **มโนวิญญาณธาตุ ๑** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า **มโนวิญญาณธาตุ ๑** มีในสมัยนั้น.

[๔๕] **ธรรมายตนะ ๑** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้ชื่อว่า **ธรรมายตนะ ๑**
มีในสมัยนั้น.

[๔๖] **ธรรมธาตุ ๑** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้ชื่อว่า **ธรรมธาตุ ๑** มีใน
สมัยนั้น.

[๔๗] หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

โกฏฐาสวาท จบ

อรรถกถาจิตอุปาทกัณฑ์

อธิบายสังคหาวาร*

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มสังคหาวารโดยคำเป็นต้นว่า **ตสฺมี**
โฆ ปน สมเย จตุตาโร ขนฺธา โหหฺติ (กัณฺโณสมฺมยํ นํ แล จันฺธํ ๔
ย้อมมิ) ก็สังคหาวารนั้นมี ๓ อย่าง คือ อุทเทส นิทเทส และปฏินิทเทส.

บรรดาสังคหาวารทั้ง ๓ เหล่านี้ วาระที่มีคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ตสฺมี**
โฆ ปน สมเย จตุตาโร ขนฺธา (กัณฺโณสมฺมยํ นํ แล จันฺธํ ๔ ย้อมมิ) ดังนี้
พึงทราบว่าเป็นอุทเทส. วาระที่มีคำเป็นต้น ว่า **กตเม ตสฺมี สมเย จตุตาโร**
ขนฺธา (จันฺธํ ๔ มิสมฺมยํ นํ เป็น โฉน) ดังนี้พึงทราบว่าเป็นนิทเทส. วาระที่
มีคำเป็นต้นว่า **กตโม ตสฺมี สมเย เวทนาขุขนฺโ** (เวทนาจันฺธํ มิใน
สมฺมยํ นํ เป็น โฉน) ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นปฏินิทเทส.

บรรดาวาระเหล่านั้น วาระว่าด้วยอุทเทสมิคำ ว่า **จตุตาโร ขนฺธา**
เป็นต้น มิโกฏฐาส ๒๓ พึงทราบเนื้อความโกฏฐาสเหล่านั้น ดังต่อไปนี้
กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมมยใด ในสมมยนั้น
ธรรมทั้งหลายเกิน ๕๐ ซึ่งมาในพระบาลีที่เกิดขึ้นเป็นส่วนประกอบของจิตเวทนา
เยวปนกธรรม เมื่อประมวลเข้าด้วยกันแม้ทั้งหมด ชื่อว่า **จันฺธํ ๔** ด้วยอรรถ
ว่าเป็นกอง ชื่อว่า เป็นอายตนะ ๒ เท่านั้น ด้วยอรรถว่าเป็นที่ต่อตาม
ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า เป็นธาตุ ๒ เหมือนกันนั้นแหละ ด้วยอรรถว่าเป็น
สภาวะ ด้วยอรรถว่าเป็นสุญญตะ ด้วยอรรถว่าเป็นนิสสัตะ. ในธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า เป็นอาหารมี ๓ เท่านั้น ด้วยอรรถว่านามากกล่าวคือเป็นปัจจัย ๓ ธรรม
ที่เหลือไม่ใช่เป็นอาหาร.

* บาลี เรียกว่า โกฏฐาสวาร

ถามว่า ธรรมที่เหลือนั้นไม่เป็นปัจจัยของกันและกันหรือ หรือ
ว่าไม่เป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานหรือ ? ตอบว่า ไม่เป็นปัจจัย
หามิได้ แต่ว่าธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นปัจจัยอย่างนั้นก็ได้ ย่อมเป็นโดยประการ
อื่นก็ได้ เพราะฉะนั้น ครั้นเมื่อความเป็นปัจจัยแม้มีอยู่ ก็ย่อมเป็นปัจจัยเกินไป
ดังนั้น จึงตรัสว่า ธรรมเหล่านั้น ว่าเป็นอาหาร.

ถามว่า ตรัสว่าอย่างไร ? ตอบว่า บรรดาอาหารเหล่านั้น ผัสสาหาร
เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่จิตและเจตสิกเป็นปัจจัยเหล่านั้น และยอมนำมา
ซึ่งเวทนา ๓. มโนสญฺเจตนาหารย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และยอมนำมา
ซึ่งภพ ๓. วิญญาณาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และยอมนำมา
ซึ่งปฏิสนธิ นามและรูป.

ถามว่า วิญญาณาหารนั้นเป็นวิปากอย่างเดียว ส่วนวิญญานนี้เป็น
กุศลวิญญาน มิใช่หรือ. ตอบว่า เป็นกุศลวิญญานแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
กุศลวิญญานนั้น ท่านก็เรียกว่า วิญญาณาหารเหมือนกัน เพราะเป็นสภาพ
เหมือนกับวิปากวิญญาณาหารนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ ตรัส
เรียกว่า อาหาร เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอุปถัมภ์. จริงอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็น
ปัจจัยโดยเป็นอุปถัมภ์ปัจจัย แก่สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เหมือนกพพิงการา-
หารเป็นปัจจัยแก่รูปกาย เพราะเหตุนี้แหละ พระองค์จึงตรัสว่า อรูป-
อาหารย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรม และแก่รูปทั้งหลายที่มีอาหารนั้นเป็น
สมุฏฐาน ด้วยอาหารปัจจัย.

อีกนัยหนึ่ง ก็ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า
อาหาร ดูกพพิงการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแห่งสันตติ (ความสืบต่อ) ในภายใน
จริงอยู่ กพพิงการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของสัตว์ทั้งหลายผู้มีกพพิงกา-

ราหารเป็นอาหาร ในนามกายผัสสะเป็นปัจจัยพิเศษแก่เวทนา มโนสัญญาเจตนา เป็นปัจจัยพิเศษแก่วิญญาณ. วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษแก่นามรูป. เหมือนอย่างที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย กายนี้ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ ไม่อาศัยอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เช่นกับที่ตรัสว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ฉะนั้น.

ก็ธรรม ๘ เท่านั้น (สรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มนะโสมนัส จีวิตะ) ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดี ธรรมที่เหลือไม่ชื่อว่าเป็นอินทรีย์ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า อินทรีย์ ๘ มีในสมัยนั้น. ธรรม ๕ เท่านั้น ชื่อว่า เป็นองค์ฌาน เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่ง เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า ฌานมีองค์ ๕ ดังนี้. ธรรม ๕ เท่านั้น ชื่อว่าเป็นองค์มรรค เพราะอรรถว่า นำออก และเพราะอรรถเป็นเหตุ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า มรรคมีองค์ ๕ ดังนี้. จริงอยู่ อริยมรรคมีองค์ ๘ แม้ก็จริง แต่ว่าองค์มรรคในโลกียจิต ไม่ได้วิริติ ๓ พร้อมกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า มรรคมีองค์ ๕.

ถามว่า แม้มรรคที่เป็นบุรพภาควิปัสสนาก็มีองค์ ๘ เหมือนโลกุตรมรรค ดังในสูตรนี้ว่า คุณก่อนภิกษุ คำว่า ยถาคตมคฺโคติ โข มคฺโค โหติ นี้ เป็นชื่อของอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะความที่เนื้อความนี้ เป็นการแสดงตามยถาคตศัพท์ แม้โลกิยมรรคก็พึงประกอบด้วยองค์ ๘ มิใช่หรือ. ตอบว่า โลกิยมรรคไม่พึงประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะชื่อว่า สุตตันตสิกเทศนา นี้ เป็นปริยายเทศนา ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ส่วนกายกรรม วาจกรรม อาชีวะของเธอบริสุทธิ์ดีแล้วในเบื้องต้นเทียว ดังนี้. ส่วนเทศนานี้เป็นนิปปริยายเทศนา เพราะในโลกียจิตไม่ได้วิริติ ๓ พร้อมกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ในโลกิยมรรคได้มรรคมีองค์ ๕ เท่านั้น ดังนี้.

ก็กรรม ๗ เท่านั้น (สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หิริ โอตตัปปะ) ชื่อว่า พละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว. ธรรม ๓ เท่านั้น (อโลกะ อโทสะ อโมหะ) ชื่อว่า เป็นเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นมูล. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่าถูกต้อง. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่า เสวยอารมณ์. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า สัญญา เพราะอรรถว่าจำได้. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า การตั้งใจ. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่าคิดและทำให้วิจิตร.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า เวทนาขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าเสวยอารมณ์. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า สัญญาขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าจำได้. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า สังขารขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าปรุงแต่ง. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า วิญญาณขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่า คิดและกระทำให้วิจิตร. ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า มนายตนะ เพราะอรรถว่า รู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า มนินทริย์ เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นอธิบดี. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ. เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ เป็นสุญญตะ เป็นนิสสัคตะ ธรรมที่เหลือไม่ใช่ธรรม (ตามที่กล่าวมา) ธรรมแม้ทั้งหมดที่เหลือเว้นจิต ชื่อว่า เป็นธรรมายตนะ หนึ่ง และเป็นธรรมธาตุหนึ่งนั้นแหละ เพราะอรรถว่าเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว ดังนี้.

คำว่าโดยอุปนาวารนี้ว่า เย วา ปน ตสฺมि สมเย ดังนี้ แม้ในที่นี้ท่านก็สงเคราะห์ คือ รวมเอาเววาปนกรรมตามที่กล่าวแล้วในหนหลังด้วย

คือว่า เขวายนกธรรม ในที่นี้ฉันใด ในที่ทั้งปวงก็ฉันนั้น เพราะว่า ต่อจาก
นี้ไป ข้าพเจ้าจักไม่วิจารณ์เท่านี้ บัณฑิตพึงทราบวาระในนิเทศและปฏิบัติเทศ
ทั้งหลายโดยนัยตามที่กล่าวมาแล้วในหนหลังนั้นแหละ แม้คำว่าโกฏฐาสวาท
ก็เป็นชื่อของสังคหาวารนั้นแหละ.

จบสังคหาวาร

บาลีสถูญญตวาท

จิตดวงที่ ๑

[๔๘] ก็ธรรม ขันธ์ อายตนะ ธาตุอาหาร อินทรีย์ ฌาน มรรค
พละ เหตุ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์
สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ มนายตนะ มนินทรีย์ มโนวิญญาณธาตุ ธรรมายตนะ
ธรรมธาตุ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

[๔๙] **ธรรม** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เหล่านี้ชื่อว่า
ธรรม มีในสมัยนั้น.

[๑๐๐] **ขันธ์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เหล่านี้ชื่อว่า
ขันธ์ มีในสมัยนั้น.

[๑๐๑] **อายตนะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

มนายตนะ ธรรมายตนะ เหล่านี้ชื่อว่า **อายตนะ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๒] **ธาตุ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ ธรรมธาตุ เหล่านี้ชื่อว่า **ธาตุ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๓] **อาหาร** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสาหาร มโนสังขเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหล่านี้ชื่อว่า **อาหาร** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๔] **อินทริย์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์ สมာธินทริย์ ปัญฺญินทริย์ มนินทริย์ โสมนนัสสตินทริย์ จีวิตินทริย์ เหล่านี้ชื่อว่า **อินทริย์** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๕] **ฌาน** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา นี้ชื่อว่า **ฌาน** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๖] **มรรค** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่า **มรรค** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๗] **พละ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมာธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ เหล่านี้ชื่อว่า **พละ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๘] **เหตุ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ เหล่านี้ชื่อว่า **เหตุ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๙] **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น.

[๑๑๐] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๑๑๑] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า สัญญา มีในสมัยนั้น.

[๑๑๒] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น.

[๑๑๓] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า จิต มีในสมัยนั้น.

[๑๑๔] เวทนาขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า เวทนาขันธ์ มีในสมัยนั้น.

[๑๑๕] สัญญาขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า สัญญาขันธ์ มีในสมัยนั้น.

[๑๑๖] สังขารขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า สังขารขันธ์ มีในสมัยนั้น.

[๑๑๗] วิญญาณขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า วิญญาณขันธ์ มีในสมัยนั้น.

[๑๑๘] มนายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า มนายตนะ มีในสมัยนั้น.

[๑๑๙] มนินทริย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า มนินทริย์ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๐] มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๑] ธรรมายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้ชื่อว่า ธรรมายตนะ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๒] ธรรมชาติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้ชื่อว่า ธรรมชาติ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๓] หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

สุญญตวาร จบ

จิตดวงที่ ๑ จบ

จิตดวงที่ ๒

[๑๒๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระกด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีกาย ชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๒ จบ

จิตดวงที่ ๓

[๑๒๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระกด้วยโสมนัส วิปปยุตจากญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด

ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสตินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ
วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตปปพละ อโลกะ อโทสะ
อนภิชฌา อพยาปาทะ หิริโอตตปปะ กายปัสสัทธา จิตตปัสสัทธา กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมูหุตา จิตตมูหุตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กาย-
ปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สมณะ ปิณฑะ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๒๖] ที่ขั้น ๔ อายุขณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๗
ฉานมีองค์ ๕ มรรคมียก ๔ พละ ๖ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายขณะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๒๗] **สังขารขั้น** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตปปพละ
อโลกะ อโทสะ อนภิชฌา อพยาปาทะ หิริ โอตตปปะ กายปัสสัทธา
จิตตปัสสัทธา กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูหุตา จิตตมูหุตา กายกัมมัณฺญตา
จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ

สมณะ ปิณฑะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๓ จบ

จิตดวงที่ ๔

[๑๒๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๔ จบ

จิตดวงที่ ๕

[๑๒๙] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโณภูัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์

มณินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ จีวตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ
หิริพละ โอตตปปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อัพยาปาทะ
สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปปะ จิตตปัสสัทธิ กายปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา
กายมฤตา จิตตมฤตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุณฺญตา
จิตตปาคุณฺญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺฌณฺเฐ สมถะ วิปัสสนา
ปิกคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อันใด
อยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

[๑๓๐] **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น.

เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่
สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อัน
เกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **เวทนา** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

อุเบกขา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **อุเบกขา** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

อุเบกขินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อุเบกขินทรีย์ มีใน
สมัยนั้น.

[๑๓๑] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นเมื่ออื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๓๒] กิชาณ ๔ อายตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘
ฌานมีองค์ ๔ มรรคมมีองค์ ๕ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๓๓] สังขารจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิ-
พละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา
อัปฺยาปาหะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปฺปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหฺตา
จิตตลหฺตา กายมุทฺตา จิตตมุทฺตา กายกัมมัณฺณยฺตา จิตตกัมมัณฺณยฺตา กายปา-
คุณฺณยฺตา จิตตปาคุณฺณยฺตา กายชุกฺตา จิตตชุกฺตา สติ สัมปชฺฌณฺะ สมถะ
วิปัสสนา ปัสสาคะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย เกิดขึ้นเมื่ออื่นใด
มีอยู่ในสมัยนั้น เว้นเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญานจันท์นี้ชื่อว่าสังขารจันท์
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๕ จบ

จิตดวงที่ ๖

[๑๓๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระกด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีการ
ชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาพธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๖ จบ

จิตดวงที่ ๗

[๑๓๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระกด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา
สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ มนินทรีย์ อุเบกขินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาขามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ
วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตัปปพละ อโลกะ อโทสะ
อนภิชฌา อพยาปาทะ หิริ โอตตัปปะ กายปัสสัทธา จิตตปัสสัทธา กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปา-
คฺญญตา จิตตปาคฺญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สมณะ ปัสสาคะ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๓๖] ก็ขั้น ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ ฌานมี
องค์ ๔ มรรคมียองค์ ๔ พละ ๖ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายคณะ ๑ ธรรม-
ชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๓๗] **สังขารขั้น** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ จีวนินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตัปปพละ
อโลกะ อโทสะ อนภิชฌา อพยาปาทะ หิริ โอตตัปปะ กายปัสสัทธิ
จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมธุตา จิตตมธุตา กายกัมมัณฺญา
จิตตกัมมัณฺญา กายปาคุณฺณฺญา จิตตปาคุณฺณฺญา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ
สมณะ ปิณฑะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใดมีอยู่ใน
สมัยนั้น เว้นเวทนาขั้น สัญญาขั้น วิญญาณขั้น นี้ชื่อว่า **สังขารขั้น**
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

จิตดวงที่ ๗ จบ

จิตดวงที่ ๘

[๑๓๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระกด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือว่า ปราภวอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น
โดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๘ จบ

กามาวจรมหากุศลจิต ๘ จบ

ทุติยภาณวาร จบ

อธิบายสุญญตวาร

จิตดวงที่ ๑

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มสุญญตวาร มีคำว่า **ตสฺมึ โข ปน**
สมเย ฐมา โหนติ ดังนี้ สุญญตวารนั้นกำหนดไว้ ๒ อย่าง ด้วยสามารถ
แห่งอุทเทส และนิทเทส. บรรดาอุทเทสและนิทเทสเหล่านั้น วาระว่าด้วย
อุทเทสจิตไว้เป็น ๒ ส่วน รวมทั้งบอกว่า **ฐมา โหนติ**. ก็ในส่วนทั้งปวง
ท่านมิได้กล่าวกำหนดนับว่า เป็น ๔ เป็น ๒ และเป็น ๓ ดังนี้. ถามว่า
เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะกำหนดไว้ในสังคหวารแล้ว ด้วยว่า ธรรม
ทั้งหลายที่กำหนดไว้ในสังคหวารนั้นนั่นแหละท่านก็กล่าวไว้ แม้ในสุญญต-

วารนี้ จริงอยู่ ในสุญญตวารนี้ ย่อมไม่ได้สัตว์ หรือภาวะ หรืออรรถา
ก็ธรรมทั้งหลาย ตรัสไว้เพื่อแสดงสุญญตา (ความว่าง) นี้ว่า ธรรมเหล่านี้
สักว่าเป็นธรรม ไม่มีสาระ ไม่เป็นปริณายก เพราะฉะนั้น ในวาระแห่ง
อุทเทสนี้ พึงทราบเนื้อความ อย่างนี้ว่า

ในสมัยใด กามาวจรมหากุศลจิต ดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ธรรมเกิน
๕๐ ที่เกิดขึ้นด้วยองค์ประกอบของจิต ในสมัยนั้น ธรรมนั้นแหละ ย่อมมี
ด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะ ไม่ใช่อะไร ๆ อื่น คือ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ภาวะ
ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่โปสะ ไม่ใช่บุคคล. อนึ่ง ธรรมนั้น ย่อมชื่อว่า **จันท์**
เพราะอรรถว่าเป็นกอง. ในบททั้งปวงพึงทราบการประกอบเนื้อความโดยนัย
ก่อนนั้นแหละ ด้วยประการฉะนี้.

ก็เพราะองค์ฌานอื่นจากฌาน หรือว่าองค์มรรคอื่นจากมรรคไม่มี
ฉะนั้น ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ฌานย่อมมี มรรคย่อมมี ดังนี้.
จริงอยู่ ที่ชื่อว่า **ฌาน** ก็เพราะอรรถว่าการเข้าไปเพ่งโดยแท้ ที่ชื่อว่า **มรรค**
ก็เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอันแหละ สัตว์หรือว่าภาวะ อย่างใดอย่างหนึ่งอื่นไม่มี
พึงทราบการประกอบเนื้อความในบททั้งปวง อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้. นิทเทส-
วาร มีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

จบสุญญตวาร และ

จบการพรรณนาอรรถแห่ง

ปฐมจิตซึ่งอธิบายแล้วประดับ

ด้วยมหาวารทั้ง ๓

อธิบายจิตดวงที่ ๒

บัดนี้ เพื่อแสดงมหากุศลจิตมีจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมา ดังนี้อีก. แม้ในจิตเหล่านั้นทั้งหมด ฟังทราบมหาวาระดวงละ ๓ วาระโดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐมจิต และไม่ไข่มหาวาระอย่างเดียวกันเท่านั้น แม้บรรพแห่งบททั้งปวงเช่นกับคำที่กล่าวในปฐมจิต ก็ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน. เพราะว่า เบื้องหน้าไปข้าพเจ้าจักกระทำการพรรณนาตามลำดับบท เบื้องต้นฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งจิตดวงที่ ๒ ก่อน.

คำว่า สติ ขาเรน นี้เท่านั้นเป็นคำยังไม่เคยพรรณนา ฟังทราบเนื้อความแห่งคำว่า สติ ขาเรน นั้น. ธรรมที่ชื่อว่า สสังขาร (การชักชวน) เพราะเป็นไปกับด้วยสังขาร อธิบายว่า มีสังขารนั้น คือ มีการประกอบ มีอุบาย มีปัจจัยเป็นหมู่ จริงอยู่ ปฐมจิต (มหากุศลจิตดวงที่ ๑) ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่แห่งปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้น อันใด จิตดวงที่ ๒ นี้ ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่แห่งปัจจัยโดยมีปโยคะ มีอุบายนั้นเหมือนกัน.

ฟังทราบความเกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๒ นั้น อย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่ในที่สุดแห่งวิหาร เมื่อถึงเวลากวาดลานพระเจดีย์ หรือถึงเวลาบำรุงพระเถระ หรือถึงวันฟังธรรม ก็คิดว่า เมื่อเราไปแล้วกลับมาจักไกลยิ่ง เราจักไม่ไป ดังนี้ แล้วคิดอีกว่า ชื่อว่า การปิดกวาดลานพระเจดีย์ หรือการบำรุงพระเถระ หรือการไม่ไปฟังธรรมไม่สมควรแก่ภิกษุเราจักไป ดังนี้ จึงไป. กุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้กระทำปโยคะของตน หรือถูกผู้อื่นแสดงโทษในการไม่ทำวัตรเป็นต้น และอานิสงส์ในการกระทำแล้วกล่าวสอนอยู่ หรือแก่ภิกษุที่ถูกสั่งให้กระทำว่า เจ้าจงมาจงกระทำสิ่งนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นโดยมีสังขาร มีหมู่แห่งปัจจัย ดังนี้.

จบจิตดวงที่ ๒

อธิบายจิตดวงที่ ๓

ในจิตดวงที่ ๓ บทว่า **ญาณวิปยุตต์** ความว่า จิตไม่ประกอบด้วยญาณ ชื่อว่า **ญาณวิปยุต** ถึงจิตญาณวิปยุตต์นี้จะรู้เรณฺยินดีแล้วในอารมณ์ แต่ว่าในจิตดวงที่ ๓ นี้ไม่มีญาณเป็นเครื่องกำหนด เพราะฉะนั้นจิตที่เป็นญาณวิปยุตต์นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเกิดขึ้นในกาลที่พวกเด็กเล็ก ๆ เห็นภิกษุแล้วไหว้ด้วยคิดว่า พระเถระนี้ของพวกเราดังนี้ และในกาลต่าง ๆ มีการไหว้พระเจดีย์และการฟังธรรมเป็นต้น โดยนัยนี้นั้นแหละ ก็ในพระบาลีจิตดวงที่ ๓ นี้ไม่มีปัญญาในที่ ๗ แห่ง คำที่เหลือเป็นไปตามปกติ คือ เช่นกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

จบจิตดวงที่ ๓

อธิบายจิตดวงที่ ๔

แม้ในจิตดวงที่ ๔ ก็นัยนี้เหมือนกัน แต่จิตดวงที่ ๔ นี้ เพราะพระบาลีว่า **สํ ขาเรน** (การชักชวน) พึงทราบว่า ย่อมมีในกาลที่มารดาบิดาจับศีรษะเด็กเล็ก ๆ ให้ก้มไหว้พระเจดีย์เป็นต้น ถึงแม้เด็กเหล่านั้นไม่ปรารถนาจะไหว้ก็รู้เรณฺยินดี.

จบจิตดวงที่ ๔

อธิบายจิตดวงที่ ๕ เป็นต้น

ในจิตดวงที่ ๕ บทว่า **อุเปกขาสหคตํ** ได้แก่ สัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา เพราะว่า อุเบกขาสหคตํนี้ ย่อมเป็นกลางในอารมณ์ ในจิตดวงที่ ๕ นี้ มีญาณเป็นเครื่องกำหนดโดยแท้. ก็ในจิตดวงที่ ๕ นี้ในบาลี

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อุเบกขาย่อมมีในหมวด ๔ แห่งฌาน อุเบกขินทรีย์
ย่อมมีในหมวด ๘ แห่งอินทรีย์ ดังนี้ แล้วทรงทำเทศาโดยการปฏิเสธสิ่งที่
น่ายินดี ไม่น่ายินดี สุข ทุกข์ในนิเทศแห่งบทว่า เวทนา เป็นต้น แม้ทั้งปวง
แล้วตรัสต่อทุกขมสุขเวทนา พึงทราบความที่ทุกขสุขเวทนานั้นเป็นอุเบกขินทรีย์
ด้วยสามารถแห่งการครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งมัชฌตดา. อนึ่ง เมื่อ
ว่าโดยลำดับแห่งบทไม่มีปีติในฐานะหนึ่งเลย เพราะฉะนั้น ธรรม ๕๕ ท่าน
จึงยกขึ้นสู่พระบาลีด้วยสามารถแห่งองค์ประกอบของจิต พึงทราบวินิจฉัยใน
โกฏฐาสทั้งปวง และในวาระทั้งปวงด้วยสามารถแห่งธรรมเหล่านั้น.

พึงทราบจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ โดยนัยที่กล่าวแล้วในจิตดวงที่ ๒
ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละ. ในจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ เหล่านี้ การเปลี่ยนไป
แห่งเวทนาและการลดปีติอย่างเดียว. คำที่เหลือ กับนัยแห่งการเกิดขึ้นเป็น
เช่นนั้นเหมือนกัน. แม้ในการบริกรรมของกรุณาและมุทิตา ความเกิดขึ้นแห่ง
จิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ เหล่านี้ ได้รับรองแล้วในมหาอรรถกถาทีเดียว.
จิตเหล่านี้ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง.

กามาวจรกุศลจิตเหล่านั้น แม้ทั้งหมดบัณฑิตพึงแสดงด้วยบุญกิริยา-
วัตถุ ๑๐ ประการ ถ้ามว่าแสดงอย่างไร ? ตอบว่า พึงแสดง ชื่อบุญกิริยาวัตถุ
๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ทานมัย บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน
๒. สิลมัย " " ด้วยศีล
๓. ภวานมัย " " ด้วยภavana
๔. อปจิติสหคตะ บุญที่สหระคด้วยนอบน้อม
๕. เวยยาวัจสหคตะ " ด้วยการชวนชวน

๖. ปิตานุปทานมัย บุญสำเร็จด้วยการแผ่ส่วนบุญ
๗. อัphanuโมทนมัย บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนา
๘. เทศนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดงธรรม
๙. สวณมัย บุญสำเร็จด้วยการฟังธรรม
๑๐. ทิฏฐุชกรรม.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ทานนั้นแหละชื่อว่า ทานมัย เป็นการทำบุญ (บุญกิริยา) การทำบุญนั้นด้วย เป็นวัตถุ (คือที่ตั้ง) แห่งอธิมยสังสทั้งหลายนั้น ๆ ด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ. ในบุญกิริยาวัตถุ แม้ที่เหลือก็เช่นนี้แหละ.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น เมื่อบุคคลให้ปัจจัยเป็นต้น ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น หรือในบรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น หรือทานวัตถุ ๑๐ มีการให้ข้าวเป็นต้นนั้น เจตนาที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ในกาลเบื้องต้น ๑ ในกาลบริจก ๑ ในการตามระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในกาลภายหลัง ๑ จำเดิมแต่การเกิดขึ้นแห่งปัจจัยเป็นต้นนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยการให้ (ทานมัย).

เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้สมาทานศีล ๕ หรือศีล ๘ หรือศีล ๑๐ หรือของผู้ไปสู่วิหารด้วยคิดว่า เราจักบวชก็ดี ผู้บวชอยู่ก็ดี ผู้ยังมโนรถให้ถึงที่สุดแล้วรำพึงว่า เราบวชแล้วเป็นการดียิ่งหนอ ดังนี้ก็ดี ผู้สํารวมพระปาฏิโมกข์ก็ดี ผู้พิจารณาปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้นก็ดี ผู้สํารวมทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ในรูปเป็นต้นที่มาสู่คลองก็ดี ผู้ชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์ก็ดี ชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยศีล (ศีลมัย).

เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้พิจารณาจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ผู้พิจารณาโสต ฯลฯ ผู้พิจารณามนะ ฯลฯ ผู้พิจารณา
รูปทั้งหลาย ฯลฯ ผู้พิจารณาธรรมทั้งหลาย ผู้พิจารณาจักขุวิญญาณ ฯลฯ
ผู้พิจารณามโนวิญญาณ. ผู้พิจารณาจักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้พิจารณามโนสัมผัส ผู้
พิจารณาเวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้พิจารณาเวทนาอันเกิดแต่มน
สัมผัส ผู้พิจารณารูปสัญญา ฯลฯ ผู้พิจารณาธรรมณะโดยความเป็นของไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยอุบายแห่งวิปัสสนา (วิปัสสนามคฺเคน)
ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค หรือว่าเจตนาแม้ทั้งหมดที่ไม่
ถึงอุปปนาในอรมณ ๓๘ อย่าง ชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยภาวนา
(ภาวนามยฺ).

พึงทราบบุญกิริยาวัตถุที่สหระค โดยเห็นผู้ใหญ่แล้วทำการต้อนรับ
การรับบาตรจีวร การอภิวาท และการหลีกทางให้เป็นต้น.

พึงทราบบุญกิริยาวัตถุที่สหระค ด้วยการชวนชวายในกาลชวนชวาย
ทางกาย ด้วยสามารถทำวัตรและทำวัตรปฏิบัติแก่ภิกษุผู้เจริญกว่าก็ดี โดยเห็น
ภิกษุผู้เข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาต แล้วรับบาตรชักชวนให้เข้าไปรับภิกษา
ในบ้านก็ดี โดยได้ยินคำว่า ท่านจงไป จงนำบาตรมาให้ภิกษุทั้งหลาย แล้ว
รีบไปนำบาตรมาให้เป็นต้นก็ดี.

เมื่อบุคคลให้ทาน กระทำการบูชาด้วยของหอมเป็นต้น แล้วให้ส่วน
บุญว่า ขอส่วนบุญจงมีแก่บุคคลชื่อนั้น หรือว่า ขอส่วนบุญจงมีแก่สรรพสัตว์
ทั้งหลาย ดังนี้ พึงทราบว่า เป็นบุญกิริยาวัตถุอันเกิดแต่การให้ส่วนบุญ.
ถามว่า ก็เมื่อบุคคลให้อยู่ซึ่งส่วนบุญนี้ บุญย่อมไม่หมดไปหรือ ตอบว่า
ย่อมไม่หมดไป เหมือนอย่างว่า บุคคลตามประทีปให้โพลงอยู่หนึ่งดวง แล้ว

ก็ยังประทีปหนึ่งพันดวงให้สว่างโพลงได้เพราะประทีปหนึ่งดวงนั้น ใคร ๆ ไม่
พึงพูดได้ว่า ประทีปดวงแรกดับไปแล้ว แต่ว่า แสงสว่างแห่งประทีปดวง
หลัง ๆ กับประทีปดวงแรกรวมกัน แล้วก็เป็แสงสว่างมากยิ่ง ฉะนั้น เมื่อ
บุคคลให้อยู่ซึ่งส่วนบุญก็ฉันั้นเหมือนกัน ชื่อว่าบุญทั้งหลายที่จะลดลงไปย่อม
ไม่มี พึงทราบว่ ย่อมมีแต่เจริญขึ้นเท่านั้น.

พึงทราบบุญกิริยาวัตถุที่เกิดจากการอนุโมทนา ด้วยสามารแห่งการ
อนุโมทนาส่วนบุญที่บุคคลอื่นให้แล้ว หรือว่าด้วยบุญกิริยาอื่น ๆ ด้วยการ
เปล่งว่า สาธุ (ดี) สุกกุ (ดี) ดังนี้.

ภิกษุรูปหนึ่งตั้งอยู่ในความอยากโดยคิดว่า คนทั้งหลายจักรู้จักเราว่า
เป็นพระธรรมกถึก ดังนี้ แล้วเป็นผู้หนัก (มาก) ด้วยลาภแสดงธรรม การ
แสดงธรรมนั้นไม่มีผลมาก. ส่วนภิกษุรูปหนึ่ง ไม่หวังผลตอบแทนแสดงธรรม
ที่ตนชำนาญแก่ชนเหล่าอื่น โดยอุบายที่จะให้บรรลุมุติ การแสดงนี้ ชื่อว่า
บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยการแสดง (เทศนามัย).

ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อฟังธรรม ย่อมฟังด้วยคิดว่า คนทั้งหลายจักรู้เรา
ว่าเป็นผู้มีศรัทธา การฟังนั้นไม่มีผลมาก. ส่วนภิกษุรูปหนึ่ง ย่อมฟังธรรม
ด้วยจิตอ่อนโยน ด้วยการแผ่ไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูลว่า ผลมากจักมีแก่เราด้วย
อาการอย่างนี้ การฟังธรรมนั้น ชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยการฟัง
(สวนมัย).

เมื่อบุคคลทำความเห็นให้ตรง ชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ ที่เกิดจากการ
ทำความเห็นให้ตรง. แต่ท่านที่มภาณกัจจายกกล่าวว่า ทิฐุชุกรมเป็นลักษณะ
นิยม (คือเครื่องหมายแห่งความสมบูรณ์) ของบุญกิริยาทั้งหมด เพราะว่า

เมื่อบุคคลจะทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นบุญมีผลมาก เพราะความเห็นอันตรงนั่นเอง ดังนี้.

ก็บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมเกิดขึ้น แก่บุคคลผู้คิดอยู่ว่า เราจักให้ทานก่อน เมื่อบุคคลกำลังให้ทาน บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า ทานอันเราให้แล้วดังนี้ บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดาว่า บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมจะได้เพราะทำเจตนาทั้ง ๓ คือ บุพเจตนา มุญจนเจตนา อปรเจตนา ให้เป็นอันเดียวกัน. แม้ศีลมั้ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้คิดอยู่ว่า เราจักบำเพ็ญศีลมั้ย่อมเกิดขึ้น ในเวลาที่กำลังบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ศีลมั้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อพิจารณาว่า เราได้บำเพ็ญศีลแล้ว ศีลมั้ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดาว่า บุญกิริยาวัตถุที่เป็นศีลมั้ย่อมจะได้ก็เพราะเจตนาแม้ทั้งปวงนั้นเป็นอันเดียวกัน ฯลฯ แม้บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทิฏฐุชกรรม เมื่อเกิดก็ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้คิดว่า เราจักทำความเห็นให้ตรง ดังนี้ เมื่อบุคคลกำลังทำความเห็นให้ตรง ทิฏฐุชกรรมก็ย่อมเกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า ความเห็นอันเราทำให้ตรงแล้ว ดังนี้ ทิฏฐุชกรรมก็ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดาบุญกิริยาวัตถุที่เป็นทิฏฐุชกรรมจะมีได้ก็เพราะทำเจตนาแม้ทั้งหมดเหล่านั้นให้เป็นอันเดียวกัน ก็บุญกิริยาวัตถุในพระสูตรมีมาเพียง ๓ เท่านั้น.

พึงทราบการสงเคราะห์บุญกิริยาวัตถุเมื่อนอกนี้ ลงในบุญกิริยาวัตถุ ๓ เหล่านั้น จริงอยู่ ความประพฤดิอ่อนน้อมและการขวนขวาย ย่อมสงเคราะห์เป็นศีลมัยเท่านั้น. การให้ส่วนบุญและการอนุโมทนาส่วนบุญสงเคราะห์เข้าในทานัย. การแสดงธรรม การฟัง และทิฏฐุชกรรมสงเคราะห์เข้าในภาวนามัย. ส่วนชนเหล่าใดกล่าวว่ ทิฏฐุชกรรมเป็นลักษณะแห่งความสมบูรณ์กว่า

บุญกิริยาทั้งปวง ทิฏฐุชกรรมของชนเหล่านั้น ย่อมถึงการสงเคราะห์ลงใน บุญกิริยาวัตถุแม่ทั้ง ๓. บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้นโดยย่อมี ๓ โดยพิสดารมี ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น เมื่อบุคคลคิดอยู่ว่า เราจักให้ทาน ดังนี้ ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งโดยแท้. แม้เมื่อให้ (ทาน) ก็ย่อมให้ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้เมื่อพิจารณาว่า ทานอันเราถวายแล้วดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน แม้เมื่อคิดว่า เราจักบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้ กำลังบำเพ็ญศีลอยู่ ก็บำเพ็ญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง นั้นแหละ แม้พิจารณาว่า ศีลเราบำเพ็ญแล้ว ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจร- กุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน แม้เมื่อคิดว่า เราจักเจริญภาวนา ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้เมื่อเจริญภาวนา ก็ย่อมเจริญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง นั้นแหละ แม้เมื่อพิจารณาว่า ภาวนาเราเจริญแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วย กามาวจรกุศล ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน.

แม้เมื่อคิดว่า เราจักทำความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ก็ย่อมคิดด้วยกาม- วจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ แม้เมื่อจะกระทำก็ย่อมกระทำ ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อพิจารณาว่า ความอ่อนน้อมเรากระทำแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม้เมื่อคิดว่า เราจักทำกรรมคือการขวนขวายทาง กาย แม้เมื่อจะการทำ แม้เมื่อพิจารณาว่า เราทำการขวนขวายแล้ว ก็ย่อม

พิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่าเราจักให้ส่วนบุญ ดังนี้ แม่เมื่อกำลังให้ แม่เมื่อพิจารณา ส่วนบุญอันเราให้แล้ว แม่คิดว่าเราจักอนุโมทนาส่วนบุญ หรือกุศลที่เหลือ ดังนี้ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่ออนุโมทนา ก็ย่อมอนุโมทนาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อจะพิจารณาว่า อนุโมทนาเราอนุโมทนาแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่า เราจักแสดงธรรม ก็คิดด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อแสดง ก็ย่อมแสดงด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อพิจารณาว่า เราแสดงเทศนาแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่า เราจักฟังธรรม ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อฟังก็ย่อมฟังด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อพิจารณาว่า เราฟังธรรมแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่า เราจักกระทำทักขณิให้ตรง ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง ก็เมื่อจะกระทำ ความเห็นให้ตรง ก็ย่อมกระทำโดยญาณสัมปยุต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง ก็เมื่อจะกระทำ พิจารณาว่า ทักขณิอันตรงเรากระทำแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง.

ว่าด้วยอนันตะ (สิ่งไม่มีที่สิ้นสุด) ๔ อย่าง

ในฐานะ (แห่งกามาวจรกุศลจิต ๘) นี้ ท่านถือเอาอนันตะ ๔ อย่าง
จริงอยู่ อนันตะ มี ๔ อย่าง คือ

อากาศ อนนโต (อากาศไม่มีที่สุด)

จกกวาพานิ อนนทานิ (จักรวาลไม่มีที่สุด)

สตตินิกาโย อนนโต (หมู่มสัตว์ไม่มีที่สุด)

พุทฺธญาณํ อนนตํ (พุทฺธญาณไม่มีที่สุด).

จริงอยู่ การกำหนดอากาศว่า ในทิศบูรพา หรือในทิศปัจฉิม ในทิศอุดร ในทิศทักษิณว่ามีเท่านั้นร้อยโยชน์ หรือเท่านั้นเป็นโยชน์ ย่อมไม่ได้ ถ้าว่าเอาก้อนเหล็กทำขุณเฑาะฐิเนรุทำแผ่นดินให้แยกเป็นส่วนแล้วโยนไป ก้อนเหล็กก็ฟุ้งตกไปข้างล่างโดยแท้ หามิที่รองรับไว้ได้ไม่ ชื่อว่า **อากาศ** เป็นอนันตะ (คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

การกำหนดแม้จักรวาลทั้งหลายว่ามีหลายร้อย หรือว่าหลายพัน หรือว่าหลายแสนจักรวาล หาได้ไม่. จริงอยู่ แม้ถ้าว่า ท้าวมหาพรหมทั้ง ๔ ผู้เกิดในอกนิภฐภพ ผู้ประกอบด้วยความเร็ว ผู้สามารถผ่านแสนจักรวาลไปด้วยเวลาเพียงเท่าที่ลูกศรที่เร็วมากของนายขมังธนูผู้มีกำลังแข็งแรงผ่านเงาต้นตาลด้านขวาง ฟุ้งวิ่งไปโดยเร็ว นั้น ด้วยคิดว่า เราจักดูที่สุดจักรวาล ดังนี้ ท้าวมหาพรหมเหล่านั้น ไม่ทันเห็นที่สุดแห่งจักรวาล ก็จะพึงปรินิพพานเสียโดยแท้ ชื่อว่า **จักรวาล** ทั้งหมดเป็นอนันตะ (คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

ก็ประมาณแห่งสัตว์ที่อยู่ในน้ำ และที่อยู่บนบกทั้งหลายในจักรวาลทั้งหลายมีประมาณเท่านั้น ย่อมไม่มี หมู่มสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **เป็นอนันตะ** (คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

พุทฺธญาณ ชื่อว่า **เป็นอนันตะ** (คือไม่มีที่สุด) แม้กว่าอนันตะทั้ง ๓ นั้นโดยแท้. กุศลจิตที่เป็นกามาวจร สหรัคด้วยโสมนัสเป็นญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก ย่อมเกิดขึ้นมากมายแก่สัตว์หนึ่งของสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีประมาณ

ในจักรวาลที่หาประมาณมิได้ โดยประการนี้ กุศลจิตมากดวงย่อมเกิดขึ้น แก่สัตว์แม่มาก. กุศลจิตเหล่านั้นแม่ว่าทั้งหมด ชื่อว่า ย่อมถึงความเป็นอันเดียวกัน ด้วยอรรถว่าเป็นกามาวจร ด้วยอรรถว่า สหรัคด้วยโสมนัส ด้วยอรรถว่าเป็นญาณสัมปยุต ด้วยอรรถว่าเป็นอสังขาริก. มหาจิตที่สหรัคด้วยโสมนัส เป็นตักเหตุกะ เป็นอสังขาริก มีดวงเดียวเท่านั้น มหาจิตเป็นอสังขาริกก็เหมือนกัน ฯลฯ จิตที่สหรัคด้วยอุเบกขาญาณวิปยุตเป็นเหตุกะ เป็นสสังขาริก ก็เหมือนกันแล.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดกามาวจรกุศลจิตแม่ว่าทั้งหมดที่เกิดขึ้น แก่สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณในจักรวาลที่ไม่มีประมาณอย่างนี้ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ เป็นจุทรงซึ่งอยู่ด้วยตราซึ่งใหญ่ จูกลงในทะนนานับอยู่จะนั้น ทรงกระทำให้เป็นส่วน ๘ ส่วนเท่านั้นแล้วทรงแสดงจิตเหล่านั้นว่า ๘ เท่านั้น โดยสภาวะเป็นเช่นเดียวกัน.

ในฐานนี้ ชื่อว่า การประมวลซึ่งบุญ ๖ อย่าง ที่ทรงถือเอาอีก จริงอยู่ บุญที่กระทำเอง (สยงการ) ก็มี บุญที่ผู้อื่นกระทำ (ปรังการ) ก็มี บุญที่ทำด้วยมือของตนก็มี บุญที่สั่งให้คนอื่นกระทำก็มี บุญที่เกิดด้วยความไม่รู้ก็มี บรรดาบุญทั้ง ๖ เหล่านั้น บุญที่ทำตามธรรมดาของตน ชื่อว่า สยงการ. บุญที่เห็นคนอื่นกระทำก็กระทำ ชื่อว่า ปรังการ. บุญที่ทำด้วยมือของตนเอง ชื่อว่า สาหัตถิกะ. บุญที่ใช้ให้บุคคลกระทำ ชื่อว่า อาณัตติกะ. บุญที่เชื่อกรรมและผลแล้วกระทำ ชื่อว่า สัมปชานกตะ. บุญที่ไม่รู้กรรมก็ดี ผลก็ดีกระทำแล้ว ชื่อว่า อสัมปชานกตะ.

บรรดาบุญทั้ง ๖ เหล่านั้น บุคคลแม่ว่าเมื่อกระทำเองก็ย่อมกระทำ ด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ เมื่อจะทำอาศัยผู้อื่นก็ดี

เมื่อกระทำด้วยมือของตนก็ดี เมื่อใช้ให้ผู้อื่นกระทำก็ดี ก็ย่อมการทำความด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน. แต่การกระทำด้วยความรู้ ย่อมประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง. การกระทำด้วยความไม่รู้ ย่อมไม่ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง

ในฐานนี้เหมือนกัน พระผู้พระภาคเจ้าทรงถือเอา ทักขินา-
วิสุทธิ ๔ อย่าง คือ ความที่ปัจจัยทั้งหลายเกิดขึ้นโดยธรรม (ธัมมิกะ) ๑
ความที่เจตนามีกำลังมาก (เจตนามหัตตะ) ๑ วัตถุสมบัติ ๑ ความเป็นผู้มากยิ่งขึ้น
ด้วยคุณ (คุณาติเรกตา) ๑.

บรรดาทักขินาวิสุทธิ ๔ อย่างเหล่านั้น ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดขึ้นโดย
ชอบธรรม ชื่อว่า **ธัมมิกะ**. ก็เมื่อบุคคลเชื่อมั่นแน่วแน่แล้วให้อยู่ ชื่อว่า
เจตนามหัตตะ. ความเป็นแห่งพระชินาเสพ ชื่อว่า **วัตถุสมบัติ**. ความที่
พระชินาสนั่นและออกจากนิโรธสมบัติ ชื่อว่า **คุณาติเรกตา**. เมื่อบุคคล
สามารถประมวลทักขินาวิสุทธิ ๔ เหล่านั้นมาแล้วถวายอยู่ กามาวจรกุศลย่อม
ให้วิบากในอรรถาพินัยโดยแท้ ดูกามาวจรกุศลที่ให้วิบากแก่ปุณณกเศรษฐี นาย
กาลวลียะ และนายสุมนมาลาการเป็นต้น.

ก็เมื่อว่าโดยย่อ กามาวจรกุศลจิตนั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า **เป็นอย่างเดียว**
เท่านั้น ด้วยอรรถว่าจิตเป็นสภาพวิจิตร เพราะทำให้วิจิตร. ว่าด้วยอำนาจ
แห่งเวทนาเป็น ๒ อย่าง คือ สหระคด้วยโสมนัส และสหระคด้วยอุเบกขา.
อสังขาริกมหาจิต ที่สหระคด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุต และอสังขาริกมหาจิต
ที่สหระคด้วยอุเบกขา เป็นญาณสัมปยุต เป็น ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการ
แสดงจำแนกญาณ ชื่อว่า **เป็นอย่างเดียวเท่านั้น** เพราะอรรถว่าเป็นญาณ
สัมปยุต และเพราะอรรถว่าเป็นอสังขาริก. สสังขาริกที่เป็นญาณสัมปยุต

อสังขาริกที่เป็นญาณวิปยุต และสสังขาริกที่เป็นญาณวิปยุตก็เหมือนกัน
อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ในกามาวจรกุศลจิตนี้จึงมี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการ
แสดงการจำแนกญาณ ว่าโดยการจำแนกอสังขารและสสังขารแล้วก็ได้กุศลจิต
๘ ดวงเท่านั้น คือ อสังขาริก ๔ ดวง สสังขาริก ๔ ดวง. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญู ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าเจ้าคณะทั้งหลาย ทรงเป็นมุนี
ผู้ประเสริฐสุด ทรงทราบกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้นตามความเป็นจริงแล้วจึง
ทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงแต่งตั้ง ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก
ทรงทำให้ง่าย ดังนี้แล.

นิเทศว่าด้วยกามาวจรกุศลจิต

ในอรรถกถาธรรมสังคหะชื่ออัฐสาลินีจบบริบูรณ์

รูปาวจรกุศล กสิณ ฌาน

จตุกนัย

[๑๓๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ในสมัยใด ผัสสะ
 ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๔๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิปทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน ที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ภายในผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ จิตถึงความ เป็นธรรมชาติผุดขึ้นดวงเดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปีกาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๑] ก็ขันธ ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ ฌานมีองค์ ๓ มรรคมองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายคณะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๒] สังขารขันธ มีอยู่ในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปีกาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญูณขันธ นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้เพ่งโดยอุปัฏฐก มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวว่าบุคคลนั้นเป็นผู้เพ่งโดยอุปัฏฐก มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ เพราะฉนาคไศ บรรลุตติยฉนาคินันที่มีปฐมวิภังคเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ มนสิการอินทรีย์ โสมนัสสอินทรีย์ จีวิตอินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวาจา มะ ฯลฯ ปิณฑะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือ นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้ฉนาคินัน มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๔] กิณฑะ ๔ อายตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์

ฉนาคินัน ๒ มรรคินัน ๔ พละ ๑ เหตุ ๑ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือ นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้ฉนาคินัน มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๕] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ จีวิตอินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวาจา มะ ฯลฯ ปิณฑะ อวิกเขปะ หรือ นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้ฉนาคินัน มีอยู่ในสมัยนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า สังขารขันธ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๔๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิปทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุจุตตถฌาน
ที่มีปรวิกสิณเป็นอารมณ์ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขและทุกข์ได้เพราะโสมนัส
และโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ มนินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ จีวิตินทรีย์
สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปิศาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใดมีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๗] กิขันธ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘
ฌานมืองค์ ๒ มรรคมืองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๘] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์
สมาธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปิศาหะ
อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้น
เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

จตุกนัย จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายรูปาวจรกุศล

บัดนี้ เพื่อจะแสดงรูปาวจรกุศล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน?) ดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า รูปุปัตติยา มคฺคิ ภาวติ (พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ) ดังนี้ ความว่า รูปภพท่านเรียกว่า รูป. คำว่า อุปุปติ (ความเข้าถึง) ได้แก่ ความบังเกิด คือความเกิด ความเกิดพร้อม. คำว่า มคฺโค ได้แก่ อุบาย. ก็ความหมายถ้อยคำในคำว่า มรรค นี้ ดังนี้.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า ย่อมค้นหา คือ ย่อมแสวงหา ย่อมให้เกิด ย่อมให้สำเร็จซึ่งความเข้าถึงนั้น. มีอธิบายว่า ความเข้าถึง ความบังเกิด ความเกิด ความเกิดพร้อมย่อมมีในรูปภพด้วยมรรคใด พระโยคาวจรย่อมเจริญมรรคนั้น ดังนี้. ถ้ามว่า ก็ความเข้าถึงรูปภพด้วยมรรคนี้ได้โดยนิยมหรือ. ตอบว่า ไม่ใช่โดยนิยม. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัด ย่อมรู้พร้อม ย่อมเห็นตามความเป็นจริง ดังนี้ เพราะว่า แม้การก้าวล่วงรูปภพโดยส่วนแห่งการแทงตลอดย่อมมีไม่ได้ ก็แต่ว่า ชื่อว่ามรรคอื่นนอกจากมรรคนี้ เพื่อความเข้าถึงรูปภพย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ ดังนี้. อนึ่ง เมื่อว่าโดยอรรถ ธรรมคามมรรคนี้เป็นเจตนาก็มี เป็นธรรมสัมปยุตด้วยเจตนาที่มี เป็นทั้ง ๒ คือ เป็นทั้งเจตนาทั้งธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่มี.

จริงอยู่ เจตนา ชื่อว่า มรรค ดังในประโยคนี้ว่า ดูก่อนสาริบุตร เรา (ตถาคต) ย่อมรู้ทั่วถึงนรก และมรรค (เจตนา) ที่ให้สัตว์ไปสู่ นรก ดังนี้.

ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ชื่อว่า **มรรค** (ทาง)ดังในประโยคนี้ว่า

ธรรมเหล่านี้ คือ ศรัทธา หิริ กุศล-

ทาน เป็นทางดำเนินของสัตบุรุษ **ก็สัตบุรุษ**

ย่อมกล่าวทางนี้เป็นทางทิพย์ เพราะว่า

บุคคลย่อมไปสู่เทวโลกด้วยทางนี้ ดังนี้.

เจตนาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ชื่อว่า **มรรค** ในพระสูตร มีสังขารูปัตติสูตรเป็นต้นว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นมรรค นี่เป็นปฏิปทา ดังนี้. แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา เพราะพระบาลีว่า **ฉนํ** ดังนี้. แต่เพราะเจตนาสัมปยุตด้วยฉนํ ย่อมเป็นเหตุให้ปฏิสนธิ ฉะนั้น เจตนาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ย่อมสมควรเหมือนกัน.

คำว่า **ภาวติ** (ย่อมเจริญ) ได้แก่ ย่อมให้เกิด คือย่อมให้บังเกิด ย่อมให้เจริญ. เนื้อความแห่งความเจริญ (ภาวนา) ในที่นี้มีเพียงนี้ก่อน. แต่ในที่อื่น ว่าด้วยความหมายแห่งอุปสรรค มีเนื้อความโดยเป็นอีกอย่างหนึ่ง อย่างนี้ว่า **สัมภาวนา** (การยกย่อง) **ปริภาวนา** (การอบรม) **วิภาวนา** (การชี้แจง)

บรรดาบททั้ง ๓ เหล่านั้น เนื้อความนี้ว่า คุณก่อนอุทายี สาวกทั้งหลายของเราในศาสนานี้ ย่อมยกเราในอริยสัจว่า พระสมณโคตมามีศีล ประกอบด้วยศีลชั้นร้อยอย่างนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **สัมภาวนา** ได้แก่เชื่อนั่น. เนื้อความนี้ว่า สมาธิอันศีลอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันสมาธิอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันปัญญาอบรมแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบทีเดียว ดังนี้ ชื่อว่า **ปริภาวนา** ได้แก่

การอบรม. เนื้อความนี้ว่า เจริญท่านจี๋แจ้งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
เกิด ดังนี้ ชื่อว่า วิภาวณา ได้แก่ การจี๋แจ้งทำเป็นข้อ.

ส่วนปฏิทานี้ว่า คู่ก่อนอุทาสี ยังมีข้ออื่นอีก เราได้ออกปฏิปทาแก่
สาวกทั้งหลาย โดยประการทั้งสาวกทั้งหลายของเราปฏิบัติตามแล้ว ชื่อว่าย่อม
เจริญสติปัญญา ๔ ดังนี้ ชื่อว่า สำเร็จแล้วด้วยภาวณา เพราะอรรถว่า
ให้เกิดคือให้เจริญ. ในที่แม่นี้ ปฏิปทานี้เท่านั้นทรงประสงค์เอาแล้ว เพราะ
เหตุนี้ จึงตรัสว่า ภาเวติ ได้แก่ ย่อมให้เกิด คือให้บังเกิดขึ้น ให้เจริญขึ้น
ดังนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในกามาวจรกุศลนิเทศ ทรงกระทำเทศนา
มีธรรมเป็นประธาน แต่ในรูปาวจรนิเทศไม่ทำเหมือนอย่างนั้น คือได้ทรงทำ
เทศนาบุคคลเป็นประธาน. ตอบว่า เพราะจะชำระปฏิปทาให้หมดจด. จริยอยู่
รูปาวจรนิเทศนี้ พระโยคาวจรพึงชำระให้หมดจดได้ด้วยปฏิปทา ๔ อย่างใด
อย่างหนึ่ง เว้นจากปฏิปทาเสียจะเกิดเหมือนกามาวจรได้ไม่. อนึ่ง ธรรมดา
ปฏิปทานี้ เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติยังมีอยู่ จึงมีอยู่ เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดง
เนื้อความนั้น จึงทรงทำเทศนามีบุคคลเป็นประธาน จึงตรัสว่า พระโยคาวจร
เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ ดังนี้.

คำว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ ความว่า สักดแล้ว คือเว้นแล้ว ก้าวล่วง
แล้วจากกามทั้งหลาย ก็ เอว อักษรในคำว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ นี้ พึงทราบ
ว่า ใช้ในอรรถว่า นิยม (แน่นอน) ก็เพราะ เอว อักษรมีอรรถว่า
แน่นอน ฉะนั้น จึงทรงแสดงซึ่งความที่กามทั้งหลายแม้ไม่มีอยู่ในสมัยเป็นที่
เข้าปฐมฌานอยู่นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌานนั้น และแสดงถึงการบรรลु
ปฐมฌานนั้น โดยการสละกามได้ขาดแล้ว. ถามว่า อย่างไร? ตอบว่า

ก็เมื่อบุคคลกำหนดไปอย่างนี้ว่า สัจจจากามทั้งหลาย ดังนี้ ฌานนี้จึงปรากฏ
ก็กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้แน่ เพราะกามทั้งหลายยังอยู่ ฌานนี้
ก็เข้าไปไม่ได้ เปรียบเหมือนเมื่อความมืดยังมีอยู่ แสงสว่างแห่งประทีปก็ยังไม่
มี ฉะนั้น การบรรลุมานนั้นได้ เพราะการสลัดกามเหล่านั้นนั้นแหละ
เปรียบเหมือนละฝั่งนี้จึงไปถึงฝั่งโน้นได้ เพราะฉะนั้น เอวอักษรนี้ จึงทำ
ความว่าแน่นอน ดังนี้.

ในปฐมฌานนั้น พึงมีคำท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร เอวอักษรนี้ท่านกล่าว
ไว้ในบทต้นเท่านั้น ไม่กล่าวไว้ในบทหลัง พระโยคาวจรแม้สัจจจากอกุศลธรรม
ทั้งหลายแล้วพึงเข้าฌานอยู่ได้หรือ? ตอบว่า ข้อนี้ ไม่พึงเห็นอย่างนั้น
เพราะว่า เอวอักษรนี้ท่านกล่าวไว้ในบทต้น เพราะการสลัดออกซึ่งกามนั้น
ด้วยว่า ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามทั้งหลายนั้นแหละ เพราะเป็นเหตุ
ก้าวล่วงกามธาตุ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ เหมือนอย่างตรัสไว้ว่า
เนกขัมมะ คือการสลัดออกจากกามทั้งหลายนี้. อนึ่ง เอวอักษรนี้ แม้ในบทหลัง
ก็ควรนำมากล่าวไว้ในที่นี้เหมือนดังที่ตรัสไว้ว่า **อิธว ภิกขเว ปฐม**
สมโณ อิธ ทุติโย สมโณ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่หนึ่ง มีใน
ธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่สองก็มีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน) ฉะนั้น. เพราะ
ใคร ๆ ที่ยังไม่สละอกุศลธรรมกล่าวคือนิวรณ์ แม้เหล่าอื่นจากามนี้แล้ว ก็
ไม่อาจเข้าฌานอยู่ได้ ฉะนั้น พึงใช้เอวอักษรนี้แม้ในบททั้งสอง อย่างนี้ว่า
วิวิจฺเจว กามเหติ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺมุเมหิ ดังนี้. ก็ด้วยพระดำรัส
ที่ไม่ท้าวไปว่า **วิวิจฺจ** นี้ วิเวกแม้ทั้งหมดมีตทั้งควิเวกเป็นต้น และกายวิเวก
เป็นต้น ข้อมรวมลงแม้ในบททั้งสองก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ พึงเห็นวิเวก
๓ เท่านั้น คือ กายวิเวก จิตตวิเวก วิขัมภณวิเวก.

ก็ด้วยบทว่า **กามะहि** นี้ วัตถุกามทั้งหลายที่ตรัสไว้ในนิทเทส โดยนัย
เป็นต้นว่า วัตถุกามเป็นไหน ? คือรูปที่น่าชอบใจ ดังนี้. และกิเลสกาม
ทั้งหลาย ตรัสไว้ในนิทเทสนั้นนั่นแหละ ในวิภังคอย่างนี้ว่า จันตะชื่อว่ากาม
ราคะชื่อว่ากาม จันทราคะชื่อว่ากาม สังกัปปกามชื่อว่าราคะ กามสังกัปป-
ราคะชื่อว่ากาม ธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กาม ดังนี้ อกุศลเหล่านั้นแม้ทั้งหมด
พึงเห็นว่ารวมกันในที่นี้แล. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ชื่อความว่า **วิวิจุเจว กามะहि**
(สังคจากามทั้งหลาย) จะพึงมีความหมายว่า สังคแล้วจากวัตถุกามทั้งหลาย
บ้างก็สมควร. ด้วยคำว่า **วิวิจุเจว กามะहि** นั้น ตรัสว่าเป็นกายวิเวก.

คำว่า **วิวิจุจ อกุสเลहि ฆมฺเมहि** (สังคแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย)
อธิบายว่า สังคแล้วจากกิเลสกามทั้งหลาย หรืออกุศลธรรมทั้งหมด ดังนี้ก็
สมควร. ด้วยคำว่า **วิวิจุจ อกุสเลहि ฆมฺเมहि** นั้น ตรัสถึงจิตตวิเวก.
ก็ในบรรดาบททั้ง ๒ เหล่านั้น บทแรกย่อมเป็นอันตรัสการสละความสุขในกาม
เพราะตรัสถึงความสังค จากวัตถุกามทั้งหลายนั่นแหละ บทที่สอง ตรัสอธิบาย
ถึงการกำหนดความสุขในเนกขัมมะ เพราะตรัสถึงความสังคจากกิเลสกาม
ทั้งหลาย. ก็เพราะตรัสถึงความสังคจากวัตถุกามและกิเลสกามด้วยประการฉะนี้
นั่นแหละ พึงทราบความหมายว่า บรรดาคำเหล่านั้น ด้วยบทแรกตรัสการละ
สังคกิเลสวัตถุ บทที่สองตรัสการละสังคกิเลส. บทแรก ตรัสสละเหตุแห่งความโลเล
บทที่สองตรัสการสละเหตุความเป็นพาล ด้วยบทแรก ตรัสปโยคสุทธิ บทที่สอง
ตรัสอบรมอริยาศัยของจิต ดังนี้ก็มี. ในกามตามคำว่า **กามะहि** นี้ ในฝ่าย
วัตถุกามมีนัยเพียงเท่านั้นก่อน. ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามจันตะนั้นนั่นแหละมี
ประเภทมิใช่น้อยด้วยคำเป็นต้นอย่างนี้ คือ จันตะชื่อว่ากาม ราคะชื่อว่ากาม
ท่านประสงค์เอาว่า กาม. ก็กามจันตะนั้นแม่นับเนื่องด้วยอกุศลธรรม แต่

เพราะเป็นปฏิบัติต้องคณาน จึงตรัสไว้ส่วนหนึ่งในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า บรรดากรรมเหล่านั้น กามฉันทะเป็นไฉน ?

อีกนัยหนึ่ง กามตรัสไว้ในบทแรกเพราะเป็นกิเลสกาม ในบทที่สอง ตรัสไว้เพราะนับเนื่องในอกุศล. ก็เพราะกามนั้นแยกมิใช่น้อย จึงไม่ตรัสว่า กามโต แต่ตรัสว่า กามเมหิ ดังนี้. อนึ่ง แม้มีกรรมเหล่าอื่นที่เป็น อกุศลธรรม แต่ตรัสเฉพาะนิวรรณธรรมเท่านั้น โดยทรงถือนิ वर्ณเป็นข้าศึก และขดวงองค์มานเบื่องสูงไว้ในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า ในมาติกาเหล่านั้น ธรรมเป็นอกุศลเป็นไฉน ? คือ กามฉันทะ ดังนี้. จริงอยู่ นิวรรณธรรมทั้งหลายเป็นข้าศึกต่อองค์มาน. อธิบายว่า นิ वर्ณทั้งหลายเป็นปฏิบัติ เป็นตัวกำจัด เป็นตัวพิฆาตองค์มานเหล่านั้น. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์ปญฺเฑกะกล่าวไว้ว่า สมาริเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ ปิติเป็นปฏิบัติต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิบัติต่อถีนมิตฺทะ สุขเป็นปฏิบัติต่ออุทธัจจกุกกุจจะ วิจารเป็นปฏิบัติต่อวิจิกิจฉา ด้วยอาการอย่างนี้ ในบททั้ง ๒ เหล่านั้น ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มกามฉันทะด้วยบทว่า วิวิจุเจว กามเมหิ นี้ ตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มนิ वर्ณแม้ทั้ง ๕ ด้วยบทว่า วิวิจุจ อกุสเลหิ นี้.

อนึ่ง ว่าโดยนัยที่ยังมิได้อธิบาย ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มกามฉันทะด้วยบทที่หนึ่ง (วิวิจุเจว กามเมหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องละนิ वर्ณที่เหลือด้วยบทที่สอง (วิวิจุจ อกุสเลหิ). อนึ่ง ในบรรดา อกุศลมูล ๓ อย่าง ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มโลกอันเป็นอารมณ์แห่งกามคุณ ๕ ประเภท ด้วยบทที่หนึ่ง (วิวิจุเจว กามเมหิ) ด้วยบทที่สอง (วิวิจุจ อกุสเลหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มโทสะและโมหะซึ่งเป็นอารมณ์อันต่างด้วยอาณาตวัตถุเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง บรรดาธรรมทั้งหลายมี

โอฆะเป็นต้น ด้วยบทแรก (วิวิจูเจว กามะหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกอันเป็น
เครื่องข่มกามโอฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิฌากายคณฐะ
และกามราคสัญโญชน์ ด้วยบทที่สอง (วิวิจุจ อกุสเลหิ) ย่อมเป็นอันตรัส
วิเวกเป็นเครื่องข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คณฐะและสัญโญชน์ที่เหลือ
หนึ่ง ด้วยบทต้น (วิวิจูเจว กามะหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่ม
คันหาและธรรมที่สัมปยุตด้วยคันหา นั้น ด้วยบทที่สอง (วิวิจุจ อกุสเลหิ)
ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มอวิชชา และธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชชา นั้น.
อีกนัยหนึ่ง ด้วยบทแรก (วิวิจูเจว กามะหิ) พึงทราบทั่วว่า ตรัสวิเวกเป็น
เครื่องข่มจิต ๘ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลภะ ด้วยบทที่สอง (วิวิจุจ อกุสเลหิ)
ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มอกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือ. การประกาศ
เนื้อความในค่านีว่า วิวิจูเจว กามะหิ วิวิจุจ อกุสเลหิ ฐมเมหิ ดังนี้
เท่านั้นก่อน.

ว่าด้วยองค์ฌาน

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงองค์ที่ปฐมฌานละได้แล้ว ด้วยคำ
ประมาณเท่านั้นบัดนี้ เพื่อแสดงสัมปโยคธรรม จึงตรัสคำเป็นต้นว่า สวิตกก
สวิจารณ์ ดังนี้. บรรดาบทเหล่านั้น ฌานตรัสเรียกว่า สวิตก สวิจารณ์
เพราะความเป็นไปร่วมกับวิตกและวิจารณ์ ชื่อว่า ถึงความเป็นรูปาวจร
เพราะสัมปโยคะด้วยอัปปนา โดยการจำแนกลักษณะเป็นต้น ตามที่กล่าวใน
หนหลัง คุณนี้ไม่มีที่มิดอกและผล ฉะนั้น. แต่ในวิภังค์ท่านทำเทศนาเป็น
ปุคคลาธิษฐาน โดยนัยมีอาทิว่าพระโยคาวจรเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว
ด้วยวิตก ด้วยวิจารณ์. ส่วนเนื้อความในวิภังค์เมื่อนั้น พึงเห็นตามที่กล่าว
แล้วนั้นแหละ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **วิเวกข** นี้ ความสังคทานเรียกว่า **วิเวก** อธิบายว่า ปราศจากนิวรณ์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **วิเวก** เพราะสังคแล้ว อธิบายว่า กองธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานสังคจากนิวรณ์. **ปิติและสุข** ชื่อว่า **วิเวกขะ** (เกิดแต่วิเวก) เพราะอรรถว่า เกิดแต่วิเวกนั้น หรือเกิดในวิเวกนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปิติ สุข** นี้ ความว่า **ปิติและความสุข** เป็นคำที่ข้าพเจ้าอธิบายไว้ในหนหลังแล้วนั้นแหละ. บรรดาปิติและสุขเหล่านั้น **ปิติ ๕** อย่าง มีประการตามที่กล่าวแล้ว **ผรณปิติ** เป็นมูลรากแห่งอัปปนาสมาธิ เจริญถึงความเป็นองค์ประกอบของสมาธิ ท่านประสงค์เอาว่า **ปิติในอรรถนี้** **ปิตินี้** และ **สุขนี้มีอยู่แก่ฌานนี้** หรือใน **ฌานนี้** เพราะฉะนั้น **ฌานนี้** ท่านจึงเรียกว่า **มีปิติและสุข** ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง **ปิติและสุข** ชื่อว่า **ปิติและสุข** เหมือนศัพท์ว่า **ธรรม** และ **วินัย** ชื่อว่า **ธรรมวินัยเป็นต้น**. **ปิติและสุข** เกิดแต่วิเวกมีอยู่แก่ **ฌานนี้** หรือใน **ฌานนี้** เพราะเหตุนี้ **ฌานนี้** จึงชื่อว่า **มีปิติและสุข** อันเกิดแต่วิเวก แม้ดังพรรณนามาจะนี้. เหมือนอย่างว่า **ฌานมีปิติและสุข** เกิดแต่วิเวก **จันใด** **ปิติและสุขในฌานนี้** ก็เกิดแต่วิเวกจันนั้นเหมือนกัน. อนึ่ง **ปิติและสุข** นั้นมีอยู่แก่ **ฌานนี้** เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวว่า **ปิติและสุข** เกิดแต่วิเวกด้วยบทเดียวเท่านั้น ก็สมควร. แต่ในวิภังค์ ท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **สุขนี้** สหจรตด้วย **ปิตินี้** ดังนี้ ส่วนความหมายพึงเห็นตามนัยวิภังค์นั้นนั่นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปรมชฺฌาน** นี้ ต่อไป

ฌานที่ชื่อว่า ที่หนึ่ง เพราะนับตามลำดับ. ชื่อว่า **ที่หนึ่ง** เพราะเกิดขึ้นก่อนดังนี้ก็มี. ชื่อว่า **ที่หนึ่ง** เพราะพระโยคาวจร พึงเข้าก่อนดังนี้ก็มี. การกำหนดเมื่อนี้มิใช่แน่นอน เพราะพระโยคาวจรผู้ได้สมาบัติ ๘ มีวสีประพฤติ

มาแล้ว ย่อมสามารถเพื่อจะเข้าฌานตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดก็ได้ สามารถเข้าฌานกระทำตั้งแต่ที่สุดลงมาถึงเบื้องต้นก็ได้ สามารถเข้าฌานหนึ่งภายในระหว่างก็ได้ ฌานนั้น ชื่อว่า **ที่หนึ่ง** เพราะอรธว่าเกิดขึ้นก่อน ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ฌาน** ได้แก่ ฌาน ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน และ ลักขณูปนิชฌาน. บรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น สมบัติ ๘ ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์มีปฐมวิกสิตเป็นต้นเพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงถึงการนับว่าเป็นอารัมมณูปนิชฌาน. ส่วนวิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน**. บรรดาวิปัสสนา มรรคผลเหล่านั้น วิปัสสนาชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะการเข้าไปเพ่งลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น. มรรคชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะกิจที่วิปัสสนาทำแล้วสำเร็จด้วยมรรค. ส่วนผลชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะอันเป็นความจริง คือนิโรธัสจะ บรรดาอารัมมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌานทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌาน เพราะฉะนั้น ฌานนั้น พึงทราบว่าเป็น **ฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ หรือเพราะเป็นเครื่องเผาธรรมที่เป็นข้าศึก ดังนี้.

บทว่า **อุปสมบท** ได้แก่ เข้าถึงแล้ว คือ บรรลุแล้ว. อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า ให้เข้าถึงแล้ว หรือให้สำเร็จแล้ว. แต่ในวิภังค์กล่าวว่า บทว่า **อุปสมบท** ได้แก่ การได้ การได้เฉพาะ การบรรลุ การบรรลุพร้อม การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงปฐมฌาน ดังนี้. ความหมายแม้แห่ง ฌานนั้นพึงเห็นเหมือนในวิภังคินั้นนั่นแหละ.

บทว่า **วิหริติ** ได้แก่ ความพรำพร้อยแห่งฌานมีประการตามที่กล่าวแล้วว่า โดยการอยู่แห่งอิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น ย่อมให้สำเร็จ การเคลื่อนไหว การเป็นไป การรักษา การดำเนินไป การให้ดำเนินไป การเที่ยว

ไป การอยู่แห่งอัทธภาพ สมจริงดังที่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่า บทว่า วิหริติ ได้แก่
ย่อมเคลื่อนไหว ย่อมเป็นไป ย่อมค้ำครอง ย่อมดำเนินไป ย่อมให้ดำเนินไป
ย่อมเที่ยวไป ย่อมอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า วิหริติ ดังนี้.

ว่าด้วยปฐวิกสิณ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ปฐวิกสิณ นี้ ต่อไป

แม้ปฐมฌาน (วงกลมแห่งพื้นดิน) ท่านก็เรียกว่า ปฐวิกสิณ
เพราะอรรถว่าเป็นวัตถุสำหรับเพ่ง. แม้นิมิตที่ได้แล้วเพราะอาศัยปฐวิกสิณ
นั้นก็ชื่อว่า ปฐวิกสิณ. แม้นามที่ได้เฉพาะแล้วในนิมิต ก็ชื่อว่า ปฐวิกสิณ.
บรรดาความหมายเหล่านั้น ฌาน พึงทราบว่าเป็นปฐวิกสิณ ในความหมายนี้.
ก็ในความหมายว่า พระโยคาวจรเข้าฌานกล่าวคือปฐวิกสิณอยู่ ดังนี้ มีเนื้อความ
ย่อ ดังนี้

ก็กุลบุตรผู้ใคร่บรรลุพระอรหัตกระทำบริกรรมในปฐวิกสิณนี้ ยังฌาน
หมวด ๔ ฌานหมวด ๕ ให้เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนามีฌานเป็นปทัฏฐาน
พึงทำอะไร ? เบื้องต้น ควรชำระศีล ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริย-
สังวรศีล อาชีวนาปาติสสุทธีศีล ปังจยสันนิสสิตศีลให้หมดจดก่อน เมื่อดำรงอยู่
ในศีลดีแล้วก็ตัดปติโพธที่มีอยู่ในปติโพธ ๑๐ ประการที่มีอยู่ มีอาวสยปติโพธ
เป็นต้นนั้น แล้วเข้าไปหาภคยานมิตรผู้ให้กรรมฐาน ใคร่ครวญกรรมฐานที่
สมควรแก่จริตของตนในบรรดากรรมฐาน ๓๘ ประการ ที่มีมาในพระบาลี
ถ้าปฐวิกสิณนี้สมควรแก่จริตของตนก็พึงถือเอากรรมฐานนี้เท่านั้น ละวิหารที่
ไม่สมควรแก่การเจริญฌานอยู่ในวิหารที่เหมาะสม ตัดความกังวลเล็ก ๆ น้อยๆ
รักษাবริกรรมและนิมิตกสิณ เว้นอุปปาเย ๗ แห่ง เสพเสนาสนสัปปายะ

๗ แห่ง พึงทำภาวนาวิธีทั้งหมดอันมีอุปปนาโกศล ๑๐ อย่าง ไม่ให้ตกหล่น
พึงปฏิบัติเพื่อบรรลุนาน เนื่อความสังเขปมีเพียงนี้. ส่วนความพิสดาร พึงทราบ
โดยนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค. อนึ่ง ในกสิณแม้อื่นจากนี้ ก็พึงทราบเหมือน
ในปฐมกสิณนี้ จริงอยู่ วิธีทั้งหมดแห่งกรรมฐานทั้งปวงแห่งวิธีการเจริญภาวนา
ข้าพเจ้าถือเอาโดยนัยแห่งอรรถกถาแล้วขยายให้พิสดารในวิสุทธิมรรคแล้ว จะมี
ประโยชน์อะไรด้วยวิธีการเจริญกรรมฐานนั้นในวิธีการที่จะกล่าวซ้ำอีกในที่นั้น ๆ
เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักไม่ขยายความอีก. แต่ว่า ข้าพเจ้าจักไม่ทำเนื่อความ
ที่มาในพระบาลีในหนหลัง ให้ตกหล่นจะพรรณนาตามลำดับบทติดต่อกันไป.

บทว่า ตสุมี สมเย ความว่า ในสมัยที่เข้าปฐมฌานอยู่นั้น ธรรม
๕๖ ตามลำดับมีประการตามที่กล่าวในกามาวจรกุศลจิตดวงหนึ่งเหล่านี้ คือ
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ย่อมมี ก็ความแปลกกันในการปฐมฌานนี้มีอย่างเดียว
คือ ธรรม ๕๖ เหล่านั้นเป็นกามาพจร ธรรม ๕๖ ที่กล่าวนี้เป็นมหัคคตะ
เป็นรูปาวจร ธรรมที่เหลือนอกจากนี้เป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้น ส่วนเขวาปนก-
กรรมและกรรม ๔ อย่างมีจันตะเป็นต้น ย่อมหาได้ในฌานนี้. โกฎฐาสวาระ
และสุญญตวาระ ย่อมเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ ดังนี้แล.

ปฐมฌานจบ

อธิบายทุติยฌาน

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งทุติยฌาน ต่อไป

บทว่า วิตกุกิจารานํ รูปสมา (เพราะวิตกวจารสงบ) ความว่า
ความสงบ คือ เพราะความก้าวล่วงธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ วิตกและวิจาร
มีอธิบายว่า เพราะความที่วิตกและวิจารไม่ปรากฏในฌานที่ ๒ ในบรรดาฌาน

ทั้ง ๒ นั้น ธรรมที่เป็นปฐมฌานแม้ทั้งหมด ย่อมไม่มีในทุตติยานแม้โดยแท้ เพราะ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ในปฐมฌานก็อย่างหนึ่ง ในทุตติยานนี้ก็อย่างหนึ่งก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็พึงทราบว่ คำที่ตรัสอย่างนี้ว่า เพราะวิตก และวิจารณ์ เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุตติยานเป็นต้นเป็นอย่างอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมีเพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ.

ในบทว่า **อหุตฺต** (ภายใน) นี้ ท่านประสงค์เอาภายในเป็นของตนเอง แต่ในวิภังค์ตรัสคำมีประมาณเท่านี้ว่าเฉพาะตัว ชื่อว่า **อหุตฺต** ก็เพราะ บทว่า **อหุตฺต** นี้ ท่านประสงค์เอาบทว่า **นียกหุตฺต** ฉะนั้นในบทว่า **อหุตฺต** จึงมีอธิบายว่า เกิดในภายในของตน หรือเกิดในสันดานของตน. สร้ทธา เรียกว่า ความส่องใสในบทว่า **สมุปสาทน** นี้. แม้ฌานก็เรียกว่า ความส่องใส เพราะประกอบด้วยความส่องใส เหมือนผ้า ชื่อว่า **ผ้าเขียว** เพราะประกอบด้วยสีเขียว. อีกอย่างหนึ่ง เพราะฌานนั้นยังจิตให้แจ่มใส เพราะประกอบด้วยความส่องใส และเพราะความสงบความกำเริบวิตกและวิจารณ์นั้น จึงตรัสว่า **สมุปสาทน** (ความส่องใส). ก็ในการกำหนดเนื้อความนี้พึงทราบ ความสัมพันธ์แห่งบทอย่างนี้ว่า **สมุปสาทน เจตโส** แต่ในการกำหนด เนื้อความบทแรก บทว่า **เจตโส** นี้ พึงประกอบกับบท **เอโกทิกาว** . ในบทนั้นมีการประกอบเนื้อความดังต่อไปนี้.

สมาธิใด ย่อมผุดขึ้นเป็นเอก เพราะเหตุนั้น สมาธินั้น จึงชื่อว่า **เอโกทิ** อธิบายว่า สมาธินั้นเป็นภาวะที่เลิศประเสริฐผุดขึ้น เพราะวิตกและวิจารณ์ไม่เจริญ (เกิด) ขึ้นในภายใน. จริงอยู่ แม้บุคคลผู้ประเสริฐที่สุด เขาก็เรียกว่า เป็นเอกในโลก ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง แม้จะกล่าวว่าสมาธิที่เว้นวิตก ละวิจารณ์เป็นเอกไม่มีสหายผุดขึ้น ดังนี้ก็ควร. อีกนัยหนึ่ง สมาธิใดย่อมยัง

สัมปยุตตธรรมให้สูงขึ้น เพราะเหตุนั้น สมานีนัน จึงชื่อว่า อุกิ คือยอมให้
สัมปยุตตธรรมตั้งขึ้น สมานีนันเป็นเอกเพราะอรรถว่าประเสริฐด้วย และยัง
สัมปยุตตธรรมให้สูงขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เอโกทิ. คำว่า เอโกทิ
นี้ เป็นชื่อของสมานิ. ทุติมานโคยอมยังสมานิชื่อว่า เอโกทินี้ให้เกิด
ให้เจริญ เพราะเหตุนี้ ทุติมานนี้จึงชื่อว่า เอโกทิภาวะ ก็เพราะสมานิ
นี้นันเป็นเอกเป็นสภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้สูงขึ้นยอมมิแก่จิต มิใช่มีแก่สัตว์
มิใช่มีแก่ชีวะ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า เจตโส เอโกทิภาว
ดังนี้

ถามว่า ศรัทธา^๑ และสมานิมิชื่อว่า เอโกทิ นี้ มีอยู่แม้ในปฐมฌาน
มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ทุติมานนี้นันแหละ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นเครื่องฟ่องใส และเป็นเอโกทิภาวะอีกเล่า. ตอบว่า
เพราะว่า ปฐมฌานนั้นยังไม่ฟ่องใสแท้เพราะกำเรบด้วยวิตกวิจารณ์ เหมือน
น้ำที่ขุ่นเพราะระลอกคลื่น ฉะนั้น แม้เมื่อศรัทธามีอยู่ ก็ไม่ตรัสว่า สมุปสาทน์
(ความฟ่องใส) หนึ่ง แม้สมานิในปฐมฌานนี้ก็ยังไม่ปรากฏ เพราะยังไม่ฟ่องใส
เท่านั้นแหละ ฉะนั้น ปฐมฌานนั้น จึงไม่ตรัสว่า เอโกทิภาวะ แต่ในทุติยฌานนี้
ศรัทธามีกำลังได้โอกาส เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์เป็นปติโพธ (กังวลใจ) แม้
สมานิก็ปรากฏเพราะการได้ศรัทธาเป็นกำลังและเป็นสหาย ฉะนั้น ทุติมานนี้
เท่านั้นพึงทราบ ว่า ตรัสไว้อย่างนั้น. ส่วนในวิภังค์ ตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า
บทว่า สมุปสาทน์ (ฟ่องใส) ได้แก่ศรัทธา (ความเชื่อ) กิริยาที่เชื่อ
ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง. คำว่า เจตโส เอโกทิภาว (ธรรมเอก
สูงขึ้นแก่ใจ) ได้แก่ ความตั้งอยู่ การตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมานิดังนี้.
พึงทราบการพรรณานี้กับความนี้กับพระดำรัสที่ตรัสไว้อย่างนั้น ย่อมไม่ผิด
เทียบเคียงกันอยู่ ย่อมลงกันได้ ฉะนั้น.

บทว่า อวิตกกํ อวิจารณ์ (ไม่วิตกไม่มีวิจารณ์) มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อวิตก (ไม่มีวิตก) เพราะอรรถว่า วิตกในทุติยฉานนี้ หรือของทุติยฉานนี้ ไม่มี เพราะความที่วิตกนั้นละได้แล้วด้วยภาวนา. ชื่อว่า อวิจารณ์ (ไม่มีวิจารณ์) โดยนัยนี้เหมือนกัน. แม้นในวิภังค์ก็ตรัสไว้ วิตกนี้ และวิจารณ์นี้ ย่อมสงบระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ให้ละลายไป ถูกทำให้แห้งไป ถูกทำให้ผากไป ถูกทำให้สิ้นสุด ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนี้หากมีผู้ท้วง แม้ด้วยคำนี้ว่า เพราะการเข้าไปสงบวิตกและวิจารณ์ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ก็สมบูรณ์แล้วมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์อีกเล่า. ตอบว่า ได้ความหมายนี้ สำเร็จแล้วอย่างนั้นนั่นแหละ แต่คำว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์นี้เป็นคำที่แสดงความ ข้อนั้นก็หาไม่ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ อย่างนี้ว่า วิตกวิจารณ์ รุปสมา ดังนี้ เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุติยฉาน เป็นต้นเป็นอย่างหนึ่งจากปฐมฉาน ย่อมมิได้เพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นเหตุแสดงเหตุแห่งภาวะสัมปสาททณะและเอโกติ อย่างนี้ว่า ทุติยฉานนี้ ชื่อว่า สัมปสาททณะ เพราะสงบวิตกและวิจารณ์ มิใช่ เข้าไปสงบกิเลสที่กำเริบตามกาล ฉานนั้น ชื่อว่า เอโกติภาวะสงบวิตก และวิจารณ์ มิใช่ละนิรณได้เหมือนอุปจารฉาน มิใช่องค์ฉานปรากฏเหมือน ปฐมฉาน. อนึ่ง ทุติยฉานนี้ ชื่อว่า อวิตักกะอวิจารณ์ เพราะเข้าไปสงบ วิตกและวิจารณ์ มิใช่เพราะไม่มีเองเหมือนตติยฉานและจตุตถฉาน และเหมือน จักขุวิญญาณ เป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นคำแสดง เหตุแห่งความที่ทุติยฉานนี้เป็นธรรมชาติไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มิใช่เป็นคำแสดง

เพียงความไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์. ส่วนคำว่า อวิตกกัม อวิจารณ์ นี้ เป็นคำแสดงเพียงสักว่าความไม่มีวิตกและวิจารณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสอวิตกกะอวิจารณ์แล้ว ก็พึงตรัสอีกโดยแท้.

บทว่า สมาริข (เกิดแต่สมาธิ) ความว่าเกิดแต่สมาธิในปฐมฌาน หรือแต่สมาธิที่สัมปยุตกัน. บรรดาสมาธิทั้ง ๒ นั้นแม้ฌานที่หนึ่งเกิดแต่สมาธิที่สัมปยุตกันก็จริง. แต่ที่แท้ สมาธินี้เท่านั้น ย่อมควรกล่าวคำว่า สมาธิ เพราะเป็นสมาธิที่ไม่หวนไหวเกินไป โดยเป็นการเว้นจากการกำเริบของวิตกและวิจารณ์ และเพราะเป็นเหตุให้สมาธิผ่องใสดี ฉะนั้น เพื่อกล่าวยกย่องทุติยฌานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า สมาริข นี้ทีเดียว. คำว่า ปิติ สุข นี้ มีนัยตามที่กล่าวมาแล้ว. คำว่า ทุติย นี้ ชื่อว่า ที่สองโดยลำดับแห่งการนับ. ที่ชื่อว่า ที่สอง เพราะอรรถว่า ย่อมบรรลุฌานที่สองนี้ ดังนี้ก็ได้.

ในคำว่า ตสุมี สมเย ผลุโส โหติ เป็นต้น พึงทราบการลด บทวิตกและวิจารณ์ในฌานหมวด ๕ พึงทราบการลดบทสัมมาสังกัปปะในหมวด ๕ แห่งมรรค. พึงทราบวินิจัยบทที่มีการจำแนกและไม่มีการจำแนกด้วยสามารถแห่งหมวด ๕ แห่งฌานและหมวด ๕ แห่งมรรคเหล่านั้น. แม้ในโกฏฐาสวาระ ก็มีพระบาลีว่า ฌานประกอบด้วยองค์ ๓ มรรคประกอบด้วยองค์ ๔ ดังนี้. คำที่เหลือนอกจากนี้เป็นเช่นกับปฐมฌานนั่นแล.

ทุติยฌานจบ

อธิบายตติยฌาน

พึงทราบวินิจัยในตติยฌานนิตเทส ต่อไป

บทว่า ปิตยา จ วิจารณ์ (เพราะคล้ายปีติ) ความว่า ความรังเกียจหรือความก้าวล่วงปีติมีประการตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า วิจารณ์ (ความคล้ายราคะ)

ก็ จ ศัพท์ในระหว่างศัพท์ทั้งสองมีอรรถว่า ประมวลมา ก็ย่อมประมวลมา ซึ่งความสงบ หรือย่อมประมวลมาซึ่งความสงบและพิจารณา. ในการประมวล มาทั้ง ๒ นั้น ในกาลใด จ ศัพท์ย่อมประมวลซึ่งความสงบเท่านั้น ในกาลนั้น พึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปีติ และเพราะความสงบยิ่ง ขึ้นไปเล็กน้อย. เนื้อความที่ประกอบนี้ พึงเห็นว่า วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่ารังเกียจ. แต่ว่า ในกาลใด จ ศัพท์ย่อมประมวลมาซึ่งความสงบวิตก และพิจารณา ในกาลนั้น พึงทราบการประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปีติ และเพราะความสงบวิตกและพิจารณายิ่งขึ้นเล็กน้อย. ถ้าวัดด้วยการประกอบเนื้อความ นี้ วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงเห็นเนื้อความ นี้ว่า เพราะการก้าวล่วงปีติ และเพราะสงบวิตกและพิจารณาดังนี้. ถ้าวัดกและพิจารณา เหล่านั้นสงบแล้วในทุติยฌานก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็กล่าวคำว่า เพราะความ สงบวิตกและพิจารณาไว้เพื่ออธิบายแนวทางของฌานนี้ และเพื่อจะกล่าวชมฌานนี้. จริงอยู่ เนื้อกล่าวคำว่า วิตกพิจารณา รูปสมา ดังนั้น ทุติยฌานนี้ ย่อม ปรากฏชัดว่า ความเข้าไปสงบวิตกและพิจารณา เป็นอุบายเครื่องบรรลุฌานนี้ แน่แท้. เหมือนอย่างว่าการที่ท่านกล่าวไว้ในอริยมรรคที่ ๓ อย่างนี้ว่า เพราะ ละสัญโญชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่ยังมิได้ละดังนี้ ย่อมเป็น การกล่าวถึงคุณความดี เพื่อให้เกิดการอุตสาหะแก่บุคคลผู้ชวนชวายเป็นบรรดู มรรคนั้น ฉะนั้น การสงบวิตกและพิจารณา แม้ที่ยังไม่สงบตามที่ตรัสไว้ใน ทุติยฌานนี้ ย่อมเป็นการกล่าวชมเชยคุณอันนั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัส เนื้อความนี้ว่า เพราะก้าวล่วงปีติ และเพราะความสงบวิตกและพิจารณาทั้งหลาย ดังนี้.

ในคำว่า อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ นี้ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ชื่อว่า

อุเบกขา เพราะอรรถว่า ย่อมเห็นโดยความเกิดขึ้น อธิบายว่า ย่อมเห็นเสมอ คือเห็นอยู่โดยไม่ตกไปเป็นฝ่ายไหน. พระโยคาวจรผู้ร่ำพร้อมด้วยศรัทธา ๓๖๖ เรียกว่า อุเปกฺขโก (ผู้เข้าไปเพ่ง) เพราะประกอบด้วยอุเบกขาอันบริสุทธิ์ ไพบูลย์กำลังนั้น.

ว่าด้วยอุเบกขา ๑๐ อย่าง

ก็อุเบกขามี ๑๐ อย่าง คือ

ฉฬงฺกุเบกขา (อุเบกขาของพระฉินาสพคือคฤหัสถ์มคธ)

พรหมวิหารุเบกขา (อุเบกขาในพรหมวิหารคือคฤหัสถ์มคธ)

โพชฌังกุเบกขา (อุเบกขาในสัมโพชฌงค์คือคฤหัสถ์มคธ)

วิริยฺอุเบกขา (อุเบกขาถึงความเพียร)

สังฆารุเบกขา (อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา)

เวทฺฐุเบกขา (อุเบกขาเวทนา)

วิปัสสนุเบกขา (อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา)

คตฺตรมฺมณฺตฺตฺอุเบกขา (คตฺตรมฺมณฺตฺตฺเจตสิก)

ฌานุเบกขา (อุเบกขาในฌานคือคตฺตรมฺมณฺตฺตฺ)

ปาริสฺสุทฺธิอุเบกขา (อุเบกขาทำสติให้บริสุทธิ์คือคตฺตรมฺมณฺตฺตฺ).

บรรดาอุเบกขา ๑๐ เหล่านี้ อุเบกขาใดเป็นธรรมบริสุทธิ์เป็นปกติ ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาในทวาร ๖ ของพระฉินาสพเป็นอาการมีอยู่ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นฉินาสพในธรรมวินัยนี้เห็นรูป ด้วยจักขุแล้วไม่พอใจ ไม่เสียใจ มีสติ มีความรู้สึกตัว วางเฉยอยู่เที่ยว ย่อมอยู่ ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า ฉฬงฺกุเบกขา.

ก็อุเบกขาใดมีอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุมีใจประกอบด้วยอุเบกขา แฝไปสู่ทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **อุเบกขาในพรหมวิหาร.**

อุเบกขาใดมีความเป็นกลางในสหชาตธรรมทั้งหลาย ที่มาในพระบาลีว่า ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อาศัขวิเวก ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **อุเบกขา-สัมโพชฌงค์.**

อุเบกขาใด กล่าวคือความเพียรที่ไม่หย่อนไม่ยิ่งของความเพียรเกินไป มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุมนสิการนิมิตอุเบกขาตลอดกาล ดังนี้ อุเบกขา-นี้ชื่อว่า **วิริยอุเบกขา.**

อุเบกขาใดมีอาการเป็นกลาง มีการกำหนดพิจารณานีวรณเป็นต้น มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า สังขารูเบกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารูเบกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา สังขารูเบกขา ๘ อย่าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารูเบกขา ๑๐ อย่าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **สังขารูเบกขา.**

อุเบกขาใดที่หมายรู้ในความไม่ไช่ทุกข์ ไม่ไช่สุข ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า กามาวจรกุศลจิต ย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้น ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **เวทณูเบกขา.**

อุเบกขาใดมีความเป็นกลางในการค้นหาพิจารณา ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า สิ่งใดมีอยู่เป็นแล้ว ย่อมละสิ่งนั้นเสีย ภิกษุย่อมได้เฉพาะซึ่งอุเบกขา ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **วิปัสสนูเบกขา.**

อุเบกขาไดยังสหชาตธรรมให้เป็นไปสม่าเสมอ ที่มาในเขวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า **ตัตรมัชฌัตตุเบกขา.**

อุเบกขาใดเป็นชาติตกไปในความสุขแห่งฉนนั้น แม้เป็นสุขอันเลิศ
ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า เป็นผู้เพ่งอยู่ดังนี้ ชื่อว่า ฉนอุเบกขา.

อุเบกขาใดบริสุทธิ์จากปัจจัยนิกรรมทั้งปวง ไม่ต้องชวนชวายนแม้ใน
การสงบปัจจัยนิกรรม ที่มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ฉนที่ ๔ มีสติบริสุทธิ์
เพราะอุเบกขา ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า ปาริสุทธอุเบกขา.

บรรดาอุเบกขาทั้ง ๑๐ เหล่านั้น จักอุเบกขา พรหมวิหารอุเบกขา
โพชฌังคอุเบกขา ตัตรมัชฌัตตอุเบกขา ฉนอุเบกขา ปาริสุทธอุเบกขา โดย
อรรถเป็นอย่างเดียวกัน คือเป็นตัตรมัชฌัตตอุเบกขา. แต่ความแตกต่างกัน
แห่งอุเบกขาตามที่กล่าวมานั้น เพราะแยกประเภทนั้น ๆ ไว้ ดูความแตกต่าง
กันแห่งคนแม้คนเดียว คือโดยเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี
และเป็นพระราชาเป็นต้น เพราะฉะนั้น บรรดาจักอุเบกขาเป็นต้นเหล่านั้น
ในที่ใดไม่มีจักอุเบกขา พึงทราบว่าเป็นที่นั้นมิใช่โพชฌังคอุเบกขาเป็นต้น หรือว่า
ในที่ใดไม่มีโพชฌังคอุเบกขา พึงทราบว่าเป็นที่นั้นมิใช่จักอุเบกขาเป็นต้น.

อนึ่ง อุเบกขา ๖ เหล่านั้น ว่าโดยอรรถมีภาวะเป็นอันเดียวกัน ฉนใด
แม้สังขารอุเบกขาและวิปัสสนุเบกขาก็เป็นภาวะอันเดียวกัน ฉนนั่น. ก็สังขาร-
อุเบกขาและวิปัสสนุเบกขานั้นคือปัญญานั้นเอง แยกแยกเป็น ๒ ด้วยสามารถ
แห่งกิจ. เหมือนอย่างว่า เมื่อนุชถือไม้มีลักษณะเหมือนเท้าแพะแสวงหา
ซึ่งเข้าไปสู่บ้านในเวลาเย็น เห็นญนนอนในที่หลบซ่อนในกองสิ่งของก็มองดู
อยู่ด้วยสงสัยว่า ไซ้หรือไม้นอน เห็นเครื่องหมายดอกจันทน์ก็หมดความสงสัย
จึงเป็นผู้วางเฉยในการที่จะวินิจฉัยว่าเป็นญหรือมิใช่ ฉนใด เมื่อพระโยคาวจร
ผู้ปรารถนาวิปัสสนาเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉย
ในการที่จะพิจารณาสังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น ฉนนั่น
ความเป็นผู้วางเฉย (มัชฌัตตตา) นี้ ชื่อว่า วิปัสสนาอุเบกขา.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษนั้นเอาไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะกดคอง แล้วแสวงหาอาการที่จะปลดคองว่า โดยวิธีใด เราจะจับงูนี้ไม่ลำบาก และ โดยอุบายอย่างไร เราจึงจะไม่ให้งูกัดเราได้ ดังนี้ การวางเฉย (มัชฌัตตตา) ในการจับจึงมี ฉันทโค เมื่อพระโยคาวจรเห็นภพทั้ง ๓ จุจไฟติดทั่วแล้ว เพราะ เห็นไตรลักษณ์ ก็มีความวางเฉย (มัชฌัตตตา) ในการยึดถือสังขารจันนั้น เหมือนกัน มัชฌัตตตานี้ ชื่อว่า **สังขารุเบกขา**. ด้วยประการตามที่กล่าวมานี้ แม้สังขารุเบกขาจะสำเร็จได้ก็เพราะวิปัสสนุเบกขาสำเร็จแล้วโดยแท้. ก็อุเบกขา (คือปัญญา) นี้แยกออกเป็น ๒ อย่างโดยกิจนี้ กล่าวคือการวางเฉยในการพิจารณา และในการยึดถือ ดังนี้. ส่วนวิริยุเบกขา และเวทณูเบกขา โดยอรรถต่างกัน และต่างจากอุเบกขาที่เหลือด้วย.

บรรดาอุเบกขาเหล่านั้น ตามที่กล่าวมาในที่นี้ ท่านประสงค์เอาฉานูเบกขา. ฉานูเบกขานั้นมีความวางตนเป็นกลางเป็นลักษณะ มีความไม่คำนึงถึงเป็นรส มีการไม่ชวนขวยเป็นปัจจุภูฐาน มีความคลายปิติเป็นปัทภูฐาน.

ในอธิการแห่งฉานที่ ๓ นี้ หากมีผู้ค้านว่า ฉานูเบกขานี้โดยอรรถ ก็เป็นตตรมัชฌัตตดูเบกขามิใช่หรือ และตตรมัชฌัตตดูเบกขานั้น ก็มีอยู่ในปฐมฉานและทุติยฉาน เพราะเหตุนั้น แม้ในปฐมฉานและทุติยฉานนั้น ฉานูเบกขานี้ก็ควรกล่าวว่า **อุเปกฺขโก จ วิหริติ** (ผู้เพ่งอยู่) ดังนี้ เพราะเหตุไร จึงไม่ตรัสฉานูเบกขาไว้. ตอบว่า เพราะปฐมฉานและทุติยฉานนี้มีกิจยังไม่แจ่มแจ้ง. จจริงอยู่ กิจคือความแจ่มแจ้งในปฐมฉานและทุติยฉานนั้น ไม่มี เพราะถูกธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นครอบงำแล้ว แต่ในตติยฉานนี้ ไม่มีข้าศึกคือวิตกวิจารณ์และปิตครอบงำแล้ว เป็นดุจยกศิระชนะขึ้นได้แล้ว มีกิจอันแจ่มแจ้งแล้ว เพราะฉะนั้น จึงกล่าวฉานูเบกขาไว้ในตติยฉานนี้แล.

จบการพรรณนาความทั้งปวงแห่งคำว่า **อุปกุขโก จ วิหริ**
เพียงนี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สตโต จ สมุปชาโน** (มีสติและ
สัมปชัญญะ) นี้ต่อไป.

บุคคลใด ย่อมระลึกได้ เพราะเหตุ นั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า **มีสติ**.
บุคคลใด ย่อมรู้ทั่วโดยชอบ เพราะเหตุ นั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า **มีสัมปชานะ**
(ผู้รู้ทั่วโดยชอบ). พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติและสัมปชัญญะไว้โดยบุคคลา-
ริยฐาน. บรรดาสติและสัมปชัญญะนั้น สติมีการระลึกเป็นลักษณะ. มีการ
ไม่หลงลืมเป็นรส มีการรักษาเป็นปัจจุภูฐาน... สัมปชัญญะมีความไม่
หลงลืมอารมณ์ (การรู้ทั่วโดยชอบ) เป็นลักษณะ มีการพิจารณา (หรือมีการ
ถึงฝั่ง) เป็นรส มีการไคร่ครวญเป็นปัจจุภูฐาน...

บรรดาฉานเหล่านั้น สติและสัมปชัญญะนี้ แม้อยู่ในฉานเบื้องต้น
ก็จริง เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรมีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ แม้แต่เพียง
อุปะการฉานก็ย่อมไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปไปถึงอัปปนาเล่า ถึงอย่างนั้น
เพราะความที่ฉานทั้งหลาย (ปฐมฉานทุติยฉาน) เหล่านั้นเป็นองค์อันหยาบ
ทางไป (คติ) ของจิตจะต้องเป็นทางสบาย เหมือนทางไปของบุคคลบนแผ่นดิน
ฉะนั้น กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในฉานต้น ๆ นั้นยังไม่มีกำลังกล้า แต่เพราะ
ฉานที่ ๓ นี้เป็นฉานมีอารมณ์สุขุม เพราะละองค์ฉานหยาบ ๆ ได้ การดำเนิน
ไปแห่งจิตอันกิจ (หน้าที่) ของสติและสัมปชัญญะประคองไว้แล้วนั้นแหละ
อันพระโยคีพึงปรารถนา เหมือนบุรุษเดินไปในที่แหลมคม ฉะนั้น เพราะ
เหตุ นั้น สติและสัมปชัญญะ จึงตรัสไว้ในตติยฉานนี้เท่านั้น.

ฟังทราบเนื้อความนี้ให้ยิ่งขึ้นอีกหน่อยหนึ่งว่า เปรียบเหมือนลูกโค
ซึ่งยังค้มนมแม่โค เจ้าของพรากออกไปแล้วไม่รักษาไว้ ย่อมกลับมาหาแม่โค
อีกนั่นแหละ ฉนโค สุขในตติยมานนี้ก็ฉนนั่น อันพระโยคาวจรพรากจากปิติ
ได้แล้ว สุขนั้นไม่รักษาไว้ด้วยสติและสัมปชัญญะ ก็ฟังกลับมาหาปิตีอีกนั่นแหละ
สุขนั้นก็เพิ่งสัมปยุตด้วยปิตีโดยแท้. อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีในสุข และสุขนี้
(ตติยมาน) ก็มีสุขที่ชอบใจยิ่ง เพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านี้ แต่ด้วยอานุภาพ
แห่งสติและสัมปชัญญะในตติยมานนี้ ไม่มีความยินดีในสุข หาใช่ด้วยอานุภาพ
อื่นไม่ เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงความต่างกันแห่งเนื้อความนี้ จึงตรัสคำว่า
สติและสัมปชัญญะไว้ในตติยมานนี้ทีเดียว.

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า สุขญจ กาเยน ปญฺธิ เวเทติ
(และเสวยสุขด้วยนามกาย) นี้ต่อไป.

ความผูกใจในการเสวยเฉพาะความสุข ของบุคคลผู้พร้อมด้วย
ตติยมานย่อมไม่มีแม้ก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะความสุขของพระโยคาวจร
นั้นสัมปยุตด้วยนามกาย หรือว่า พระโยคาวจรนั้นพึงเสวยสุขใดนั้นอันสัมปยุต
ด้วยนามกาย หรือเพราะรูปอันประณีตยิ่ง อันตั้งขึ้นด้วยนามกายนั้นถูกต้อง
รูปกายของพระโยคาวจรนั้น แม้เธอออกจากมานแล้ว ก็ยังเสวยความสุข
เพราะความที่กายนั้นอันรูปประณีตยิ่งถูกต้องแล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อจะแสดง
เนื้อความนี้จึงตรัสคำว่า สุขญจ กาเยน ปญฺธิ เวเทติ ดังนี้.

บัดนี้ ฟังทราบอธิบายในคำว่า ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก
สตีมา สุขวิหารี (พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวว่า บุคคลผู้เพ่งเฉย มีสติ
อยู่เป็นสุข) ดังนี้ต่อไปว่า

พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อม
บัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมกระทำให้ง่าย ย่อมประกาศ

ย่อมสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้พร้อมด้วยตติยฌานนั้น เพราะฌานใดเป็นเหตุ เพราะฌานใดเป็นภาระ.

ถามว่า ย่อมสรรเสริญ อย่างไร ?

ตอบว่า ย่อมสรรเสริญว่า เป็นผู้เพ่งเฉยมีสติอยู่เป็นสุข.

บัณฑิตพึงทราบการประกอบเนื้อความในข้อนั้น อย่างนี้ว่า พระโยคาวจรเข้าถึงฌานที่ ๓ นั้นอยู่. เพราะเหตุไร พระอริยะทั้งหลายจึงสรรเสริญ พระโยคินั้นอย่างนี้ เพราะท่านเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ. จริ่งอยู่ พระโยคาวจรนี้เป็นผู้เพ่งเฉยในตติยฌานอันมีความสุขที่ชอบใจยิ่ง แม้ถึงที่สุดแห่งความสุขก็ไม่ถูกความติดใจในสุขดึงมาในตติยฌานนั้น และชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติตั้งมั่นโดยประการที่ปีติจะไม่เกิดขึ้น และย่อมเสวยที่ไม่เศร้าหมอง ที่พระอริยะใคร่ ที่อริยชนเสพแล้วนั้นแหละด้วยนามกาย เพราะเหตุนั้น พระโยคินั้นจึงควรเพื่อสรรเสริญ. ด้วยประการดังกล่าวมานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระอริยะเหล่านั้น เมื่อจะประกาศคุณอันเป็นเหตุควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เพ่งเฉย มีสติอยู่เป็นสุข เพราะท่านควรแก่การสรรเสริญดังนี้.

คำว่า ตติย (ที่ ๓) คือ ชื่อว่า เป็นที่ ๓ เพราะนับตามลำดับ. ฌานนี้ ชื่อว่า ที่ ๓ เพราะอรรถว่า ย่อมเข้าถึงครั้งที่ ๓. พึงทราบวินิจฉัยในบทที่จำแนกและไม่จำแนกในคำเป็นต้นว่า ตสุมี สมเย ผลุโส โหติ ดังนี้ ในหมวด ๕ แห่งฌาน แม้บทแห่งปีติก็ต้องลบล้างด้วยสามารถแห่งฌานเท่านั้น. แม้ในโกฏฐาสวาระก็ตรัสว่า ฌานมีองค์ ๒ คำที่เหลือเป็นเช่นนั้น ทุตติยฌานนั้นแหละ ดังนี้แล.

ตติยฌานจบ

อธิบายจตุตถฌาน

พึงทราบนิเทศแห่งจตุตถฌาน ต่อไป.

บทว่า สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละสุข และทุกข์ได้) ได้แก่ การละสุขทางกาย และทุกข์ทางกาย. คำว่า ปุพฺพเพว คือ การละนั้นมีในกาลก่อนทีเดียว มิใช่มีในขณะแห่งจตุตถฌานไม่. คำว่า โสมนสฺสโทมนสฺสํ อตฺตณฺคมา (เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท) ความว่า เพราะถึงการตั้งอยู่ไม่ได้แห่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ สุขทางใจ และทุกข์ทางใจ คำนี้ท่านอธิบายว่า เพราะละเสียแล้ว.

ถามว่า ก็การละสุขและทุกข์ทางใจเหล่านั้นมีในกาลไร.

ตอบว่า ในขณะแห่งอุปปจารณทั้ง ๔.

จริงอยู่ พระโยคาวจรละโสมนัสได้ในขณะแห่งอุปปจาระของฌานที่ ๔ เท่านั้น ส่วนทุกข์ โทมนัส และสุขย่อมละได้ในขณะแห่งอุปปจาระของฌานที่หนึ่ง ที่สอง และที่สาม. โดยประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส แม้ไม่ตรัสไว้โดยลำดับแห่งการละองค์ฌานเหล่านั้น แต่ก็ตรัสไว้ในฌานที่ ๔ นี้ โดยลำดับแห่งอุทเทศแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในอินทริยวิภังคินั้นแล.

ถามว่า ก็องค์ฌานเหล่านั้น พระโยคาวจรย่อมละได้ในขณะอุปปจาระของฌานนั้น ๆ ไชร เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสความดับในฌานทั้งหลาย อย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือ

ในที่ไหน ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย ภิกขุในธรรมวินัย สัจจจากกาม

สัจจจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิด

แต่วิเวกอยู่ ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือใน

ที่นี้.. ก็โทมนัสสินทริย์ ฯลฯ สุขินทริย์ ฯลฯ โสมนัสสินทริย์
เกิดขึ้นด้วยแล้ว ย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฌานไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละทุกข์
และสุข และดับโสมนัสและโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นต้น
ให้สติบริสุทธอยู่ โสมนัสสินทริย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มี
ส่วนที่เหลือในที่นี้ ดังนี้. ตอบว่า เพราะความดับดียิ่ง.

อันที่จริง ความดับองค์ฌานเหล่านั้นในปฐมฌานเป็นต้น ก็เป็นการ
ดับดียิ่งเหมือนกัน แต่การดับในขณะแห่งอุปจารฌานไม่ชื่อว่า ความดับที่ดียิ่ง
จริงอย่างนั้น เมื่อทุกขินทริย์แม้ดับแล้วในอุปจาระแห่งปฐมฌานในอาวัชชนะ
ต่าง ๆ ความเกิดขึ้นแห่งทุกขินทริย์ จะพึงมีได้เพราะสัมผัสอันเกิดแต่เหลือบยุง
เป็นต้น หรือว่า เพราะความลำบากเกิดแต่การนั่งในที่อันไม่เสมอ ส่วน
ภายในอัปปนา ทุกขินทริย์นั้นหาเกิดขึ้นไม่.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกขินทริย์ในอุปจารฌานแม้ยัง ไม่ดับอย่างสนิท
เพราะยังมิได้ถูกปฏิบัติกขธรรม (คือฌาน) ปราบปราม แต่ว่าภายในอัปปนา
กายทั้งปวงได้หยั่งลงสู่ความสุขแล้วด้วยการแผ่ไปแห่งปีติ ทุกขินทริย์ของพระ-
โยคาวจรผู้มีกายอันหยั่งลงแล้วในความสุข ย่อมเป็นธรรมดับสนิท เพราะอัน
ปฏิบัติกขธรรมกำจัดแล้ว

อนึ่ง โทมนัสสินทริย์แม้พระโยคาวจรจะได้แล้วในอุปจารแห่งทุติย-
ฌานในอาวัชชนจิตต่าง ๆ นั้นแหละ โทมนัสสินทริย์นี้ก็จะพึงเกิดขึ้น เพราะ
ความลำบากกาย และความคับแค้นใจ อันมิวิตกและวิจารณ์ปัจฉิมยังมีอยู่
แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ โทมนัสสินทริย์จะไม่เกิดเลย แต่เมื่อวิตกและวิจารณ์
อยู่ในที่ใด โทมนัสสินทริย์ก็ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น ก็คือ วิตกและวิจารณ์ในอุปจาร

แห่งทุติยฉนอันพระโยคาวจรยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น โทมนัสสินทริยก็พึงเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะความที่วิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยที่ยังละไม่ได้ ส่วนในทุติยฉน โทมนัสสินทริยเกิดไม่ได้เลย เพราะความที่วิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยนั้นท่านละได้แล้ว.

อนึ่ง ในอุปจารแห่งตติยฉน สุนทริยแม้พระโยคาวจรละได้แล้ว จะพึงเกิดขึ้นแก่กายที่รูปอันประณีตมีปิตีเป็นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว ส่วนในตติยฉน สุนทริยจะเกิดไม่ได้เลย เพราะว่า ปิตีซึ่งเป็นปัจจัยแก่สุขในตติยฉนย่อมดับไปโดยประการทั้งปวง.

อนึ่ง ในอุปจารแห่งจตุตถฉน โสมนัสสินทริยแม้พระโยคิละแล้วก็พึงเกิดขึ้นได้ เพราะความเป็นสภาวะใกล้ชิดต่อสุข และเพราะยังไม่ก้าวล่วงโดยชอบ โดยที่ไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปนา ส่วนในจตุตถฉน โสมนัสสินทริยจะเกิดไม่ได้เลย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกระทำให้ถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือในที่นั้น ๆ อย่างนี้ว่า ก็ทุกสุนทริยเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่นี้ ดังนี้.

ในอธิการแห่งจตุตถฉนนี้ มีผู้ท้วงว่า ถ้าเวทนาเหล่านั้นแม้พระโยคิละแล้วในอุปจารแห่งฉนนั้น ๆ ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว เพราะเหตุไร ในที่นี้จึงนำมาตรัสอีกเล่า. ตอบว่า เพื่อให้เข้าใจ. จริงอยู่ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขนี้ใด ซึ่งตรัสไว้ในองค์แห่งฉนนี้ว่า ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข ดังนี้ เวทนานั้นสุขุมรู้ได้โดยยาก ใคร ๆ ไม่อาจเข้าใจได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงนำเวทนาเหล่านี้ทั้งหมดมาอีกเพื่อให้กำหนดได้โดยง่าย เปรียบเหมือนนายโคบาลต้องการจับโคตัวหนึ่งที่ใคร ๆ ไม่อาจ เพื่อจะ

เข้าไปจับโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง จึงต้อนโคทั้งหมดเข้าไปในคอกเดียวกัน ที่นั่น เขาจึงต้อนออกไปทีละตัว มันก็ออกมาโดยลำดับ จึงชี้ให้จับว่า โคตัวนี้ คือ โคคุณั้น พวกท่านจงจับมัน ฉันทโค ข้อนี้อีกฉันทนั้นเหมือนกัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น ที่ทรงประมวลมา ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว ใคร ๆ ก็อาจเพื่อให้บุคคลกำหนดเวทนานั้นได้ว่า สภาวะใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส สภาวะนี้เป็น อทุกขมสุขเวทนา ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาเหล่านั้น เพื่อทรงชี้ถึงปัจจัยเพื่อเจโตวิมุตติ (คือ ความหลุดพ้นแห่งใจ) ที่ไม่มีทุกข์และ สุข เพราะว่า การละสุขและทุกข์เป็นเป็นปัจจัยเพื่อเจโตวิมุตตินั้น เหมือน อย่าง พระธรรมทินนาเถรี กล่าวไว้ว่า *จตุตาโร โข อาวุโส ปจฺจยา

อทุกขมสุขาย เจโตวิมุตติยา สมาปตฺติยา ฯเปฯ สมาปตฺติยา
ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งสมาบัติ ที่เป็นเจโตวิมุตติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มี สุข มี ๔ อย่างแล ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าถึงจตุตถ- ฌานอันไม่มีทุกข์และสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสในก่อน เสียได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธอยู่ ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่ง สมาบัติที่เป็นเจโตวิมุตติอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ๔ อย่างนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า สังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่พระอริย- เจ้าละได้แล้วในมรรคอื่น (ปฐมมรรคเป็นต้น) พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะ ทรงขอย่อมมรรคที่ ๓ จึงตรัสว่า ละแล้วในมรรคที่ ๓ นั้น ดังนี้ ฉันทโค

*ม. มู. เล่ม ๑๒. ๕๐๓/๕๔๓

เพื่อทรงยกย่องภูมิต้นนั้น จึงตรัสถึงอทุกข์ขมสุขเวทนานั้น ในภูมิต้นที่ ๔ นี้ภูมิต้นนั้น. หรืออีกอย่างหนึ่ง พึงทราบตรัสอทุกข์ขมสุขนั้น เพื่อแสดงถึงความรักและโทสะเป็นสภาพไถลยั้งในภูมิต้นที่ ๔ นี้ โดยจัดปัจจัยได้แล้ว จึงอยู่ บรรดาภูมิต้นเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแก่โทสะ ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัยอันจุตตภูมิต้นจัดแล้ว เพราะขจัดความสุขเป็นต้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น ราคะและโทสะ จึงชื่อว่า มีอยู่ในที่ไถลยั้ง ดังนี้.

คำว่า อทุกข์ขมสุข ความว่า ชื่อว่า อทุกข์ เพราะความไม่มีทุกข์ ชื่อว่า อสุข เพราะความไม่มีสุข. ด้วยคำว่า อทุกข์ขมสุข นี้ ย่อมทรงแสดงเวทนาคือ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุข ในจุตตภูมิต้นนี้ มิใช่ทรงแสดงเพียงความไม่ทุกข์ไม่สุข แต่ตรัสว่า ความไม่ทุกข์ ไม่สุข ชื่อว่า เวทนาคือ ๓ เป็นอุเบกษาดังนี้ก็มี.

อุเบกษาเวทนาคือ พึงทราบว่า มีการเสวยอารมณ์ตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีการไม่ปรากฏชัดเป็นปัจจุภูมิต้น มีการดับความสุขเป็นปทัฏฐาน.

คำว่า อุเบกษาสติปริสสุทธี (มีสติปริสสุทธีเพราะอุเบกษา) ได้แก่ มีสติปริสสุทธี อันอุเบกษาให้เกิดขึ้นแล้ว เพราะในภูมิต้นนี้ สติปริสสุทธีดีแล้ว ก็ความบริสุทธฺ์ของสติอันอุเบกษาคือแล้ว มิใช่ธรรมอื่นทำให้ เพราะเหตุนี้ จุตตภูมิต้นนี้ จึงชื่อว่า มีสติปริสสุทธี เพราะอุเบกษา ดังนี้. แม้ในวิภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า สตินี้ อันอุเบกษานี้ เปิดแล้ว เป็นธรรมชาติ บริสุทธฺ์ผ่องแผ้ว เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า มีสติปริสสุทธีเพราะอุเบกษา ดังนี้.

อนึ่ง ความบริสุทธิ์แห่งสติในฉณานี้ย่อมมิได้ด้วยอุเบกขาใด อุเบกขานั้น ว่า
โดยเนื้อความ พึงทราบว่า เป็นศีตรมฺหัตตตฺตา ดังนี้ ก็ในจตุตถฉณานี้ สติ
เท่านั้นบริสุทธิ์แล้วด้วยอุเบกขานั้นเพียงอย่างเดียวก็หาไม่ ที่แท้สัมปยุตตธรรม
แม้ทั้งหมดก็บริสุทธิ์เพราะอุเบกขาเหมือนกัน แต่รัสเทศนาไว้โดยยกสติเป็น
ประธาน บรรดาฉณเหล่านั้น อุเบกขานี้ แม้จะมีอยู่ในฉณเบื้องต้น ๓ ก็จริง
ถึงอย่างนั้น ก็ไม่ทำให้สติและสัมปยุตตธรรมบริสุทธิ์ผุดผ่อง เปรียบเหมือนดวง
จันทร์แม้มีอยู่ในกลางวันก็ไม่บริสุทธิ์ผ่องใส เพราะกลางวันถูกรัศมีพระอาทิตย์
ข่ม และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาวะ โดยเป็นราตรีแจ่มใส หรือราตรีที่
อุปการะแก่ตนฉันใด แม้ดวงจันทร์ คือ ศีตรมฺหัตตตฺตาอุเบกขานี้ก็ฉันนั้น
เหมือนกัน เพราะถูกเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และ
ไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาวะคืออุเบกขาเวทนา แม้จะมีอยู่ในฉณมีปฐมฉณ
เป็นต้น ก็ไม่บริสุทธิ์ เปรียบเหมือนดวงจันทร์ไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องในเวลา
กลางวัน รัศมีแห่งดวงจันทร์ ก็ไม่บริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้น
ก็ไม่บริสุทธิ์เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ในบรรดาฉณเหล่านั้น แม้ฉณหนึ่ง
ก็ไม่ตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แต่ในจตุตถฉณานี้ ดวงจันทร์ คือ
ศีตรมฺหัตตตฺตาอุเบกขานี้ บริสุทธิ์ยิ่งนัก เพราะได้ราตรี คือ อุเบกขาเวทนาเป็น
สภาวะ เพราะไม่ถูกเดชแห่งข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ เพราะเหตุที่อุเบกขา
นั้นเป็นธรรมบริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว จุจรัสมิ
แห่งดวงจันทร์ที่บริสุทธิ์แล้ว เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า จตุตถฉณานี้เท่านั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา ดังนี้.

คำว่า จตุตฺถํ แปลว่า ที่ ๔ โดยลำดับแห่งการนับ. ฉณานี้ ชื่อว่า
ฉณที่ ๔ เพราะอรรถว่า ย่อมบรรลุดังที่ ๔. ในคำว่า ผลฺโล โหติ

เป็นต้น ฟังทราบในผัสสปัญจะ (หมวด ๕ แห่งผัสสะ) ว่า เวทนานั้นเป็น
อุเบกขาเวทนาเท่านั้น. อนึ่ง ในหมวด ๕ แห่งฌาน และหมวด ๘ แห่ง
อินทรีย์ ก็ตรัสว่า เป็นอุเบกขา เป็นอุเบกขินทรีย์นั่นแล. บทที่เหลือนอกนี้
ไม่มีในฌานที่ ๑ แม้ในฌานที่ ๔ นี้ ก็ไม่มีเหมือนกัน. แม้ในโกฐฐาสวาร์
ก็ตรัสว่า ฌานมีองค์ ๒ คำนี้ฟังทราบด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและจิตเตกัคคตา
นั่นแหละ. คำที่เหลือทั้งปวงเป็นเช่นกับตถิยฌานนั่นแล.

ฌานจุตกนัยจบ

ปัญจนัย

[๑๔๙] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ
อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๕๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตถิยฌานที่มี
ปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีวิตก มีแต่วิจาร์ กับปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ
อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา

สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ มนินทรีย์
โสมนัสสตินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปิณฑะ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๑] กิञฺช ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ ฌาน
มืองค์ ๔ มรรคมืองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓. ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๒] สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิจาร์ ปิตี เอกกคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ
ปิณฑะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย เกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า **สังขารขันธ** มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๓] **ธรรมเป็นกุศล** เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุดติยฌาน
ที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ภายในช่องใส เพราะวิตรกวิจารณ์สงบ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ปิตี สุข เอกกคตา สัทธินทรีย์

วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสอินทรีย์
ชีวิดินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๔] กิ์ขันธ์ อยตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ ฌาน
มีองค์ ๓ มรรคมิ้องค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๕] สังขารขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์
สมาธิินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ ชีวิดินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปักคาหะ
อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้น
เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญูณขันธ์ นี้ชื่อว่า **สังขารขันธ์** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๖] **ธรรมเป็นกุศล** เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย ฯลฯ บรรลุจตุตถฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสอินทรีย์ ชีวิดินทรีย์
สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น. หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด อยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๗] กิเลส ๔ อายุคณ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘
ฌานมีองค์ ๒ มรรคมียองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๑ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายคณ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๘] **สังขารจันท์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกกคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์
สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ
ปัสสาคะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ นี้ชื่อว่า **สังขารจันท์** มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๙] **ธรรมเป็นกุศล** เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุปัญจฌาน
ที่มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกกคตา
สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์
อุปกจินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปัสสาคะ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๖๐] ก็จันท์ ๔ อายุคณ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘
ฌานมีองค์ ๒ มรรคมียองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายคณ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยใด หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๖๑] **สังขารจันท์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ตัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์
สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฎฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ
ปัสสาคะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
เว้นเวทนัจันท์ สัจญัจันท์ วิญญาณัจันท์ นี้ชื่อว่า **สังขารจันท์** มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ปัญจนัย จบ

อรรถกถาจิตตูปปาทกัณฑ์

อธิบายมานปัญจนัย

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มปัญจนัย (นัยแห่งมานหมวด ๕) ว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน) ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงมานปัญจนัย
ตอบว่า เพราะแสดงตามอัธยาศัยของบุคคล และเพราะความงามแห่งเทศนา
ได้ยินว่า ในเทวบริษัที่ประชุมกัน วิตกของเทวดาบางพวกเท่านั้นปรากฏ
เป็นของหายาบ ส่วนวิจาร ปิติ สุข เอกัคคตาจิตปรากฏเป็นของสงบ พระ-
ศาสดาทรงจำแนกชื่อหุตติยมานมืองค์ ๔ ซึ่งไม่มีวิตกมีแต่วิจารด้วยสามารถแห่ง
สัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีวิจารปรากฏโดยเป็นของหายาบ ปิติ สุข
เอกัคคตาจิตปรากฏโดยเป็นของสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อหุตติยมาน
มืองค์ ๓ ด้วยสามารถสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีปิติปรากฏโดยเป็น
ของหายาบ สุขเอกัคคตาจิตปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อ
จตุตถมาน มืองค์ ๒ ด้วยสามารถสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีสุข
ปรากฏโดยเป็นของหายาบ อุเบกขาและเอกัคคตาจิตปรากฏโดยความสงบ
พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อปัญจมานมืองค์ ๒ ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่
เทวดาเหล่านั้น นี่ชื่อว่า อัธยาศัยของบุคคลก่อน.

ส่วนชื่อว่า เทศนาที่ถึงความงามแห่งเทศนา เพราะธรรมชาติใด
อันเวไนยสัตว์แห่งตลอดดีแล้ว ธรรมชาตินั้น พระตถาคตทรงแห่งตลอดมา
ดีแล้ว เพราะฉะนั้น พระศาสดาผู้ทรงบรรลุถึงความงามแห่งเทศนา ผู้ฉลาด
ในวิธีเทศนาเพราะทรงมีพระญาณใหญ่ ทรงกำหนดเทศนาได้ตามพระประสงค์

ด้วยสามารถแห่งองค์นั้น ๆ ในที่นี้ ทรงจำแนกปฐมฌานมีองค์ ๕ ทุคิฌานมีองค์ ๔ คือไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ตติยฌานมีองค์ ๓ จตุตถฌานมีองค์ ๒ ปัญจฌานก็มีองค์ ๒ นั้นแหละ นี่ชื่อว่า เทศนาวิลาส (ความงามแห่งเทศนา).

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมาธิ ๓ เหล่าใดในพระสูตรว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมาธิ ๓ เหล่านี้ คือ

สวิตักกสมาธิ

อวิตักกสมาธิ

อวิตักกสมาธิ.

บรรดาสมาธิเหล่านั้น สวิตักกสมาธิ และอวิตักกสมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกแสดงไว้ในหนหลังแล้ว. ส่วนอวิตักกสมาธิยังมีได้ทรงแสดงไว้ เพราะฉะนั้น พึงทราบไว้ เพื่อแสดงอวิตักกสมาธิ นั้น จึงทรงเริ่มปัญจนัยนี้. ในนิเทศแห่งทุคิฌานในปัญจนัยนั้น บรรดาธรรมมีผัสสะเป็นต้น ธรรมมีเพียงวิตกที่ลดลง ส่วนในโกฐฐาสวาร์เนื่อความว่า ฌานมีองค์ ๔ มรรคมีองค์ ๔ ดังนี้ เท่านั้นที่แปลกกัน คำที่เหลือทั้งหมดเช่นกับปฐมฌานนั้นแหละ. และฌานที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ในจตุกนัยเป็นฌานที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ในปัญจนัยนี้ เพื่อแสดงลำดับการบรรลุมานเหล่านั้น พึงทราบนัยดังต่อไปนี้.

ได้ยิ่นว่า บุตรของอำมาตย์คนหนึ่ง มาสู่พระนครจากชนบทเพื่อเข้าเฝ้าพระราชา เขาเฝ้าพระราชาเพียงวันเดียวเท่านั้น แล้วผลาญทรัพย์ทั้งหมดด้วยการดื่มสุรา วันหนึ่ง พวกนักเลงแก้ผ้าเขาซึ่งเมาสุรา แล้วเอาเสื้อลำแพนเก่า

มาปิดไว้ แล้วเอาออกจากโรงสุรา ผู้รู้วิชาคุณลักษณะคนหนึ่งเห็นเขานอนหลับ ที่กองหยากเยื่อ จึงสันนิษฐานว่า บุรุษคนนี้จะเป็นที่พึงแก้มหาชนได้ เราควรช่วยบุรุษนี้ จึงให้อาบน้ำชำระร่างกาย ให้นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบคู่หนึ่ง แล้วให้อาบน้ำหอมอีก แล้วให้นุ่งห่มผ้าทุกุลเนื้อละเอียด ให้ขึ้นสู่ปราสาท ให้บริโภคนกโขนะอย่างดี แล้วมอบคนปรนนิบัติให้ด้วยคำว่า พวกเธอจงบำเรอผู้นี้อย่างนี้ แล้วหลีกไป.

ต่อจากนั้นพวกคนใช้เหล่านั้น ก็ยกเขาให้ขึ้นสู่ที่นอนก็เพื่อป้องกันไม่ให้เขาไปร่ำดื่มสุรา คนปรนนิบัติ ๔ คน ได้ยื่นกอดมือและเท้าเขาไว้ คนหนึ่งนวดเท้า คนหนึ่งเอาพัดใบตาลมาพัดโบก คนหนึ่งนั่งคิดพิณขับกล่อมอยู่. เขาหายเมื่อยแล้ว เพราะหลับบนที่นอนหน่ยหนึ่งแล้วตื่นขึ้นไม่สามารถทนการกอดมือและเท้าได้ จึงคุกคามด้วยคำว่า ใครมากดเท้ากอดมือเราไว้ จงออกไป คนเหล่านั้นก็ออกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาก็กลับไปอีกหน่ยหนึ่งแล้วก็ตื่นขึ้น ทนการนวดเท้าไม่ได้ จึงพูดว่า ใครมานวดเท้าของเรา จงออกไป แม้คนนวดเท่านั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขากลับไปอีกหน่ยหนึ่งตื่นขึ้นทนลมพัดใบตาลเหมือนลมเจือฝนไม่ได้ จึงพูดว่า นั่นใคร จงออกไป แม้คนนั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขากลับไปอีกหน่ยหนึ่งตื่นขึ้นทนเสียงเพลงขับเหมือนหลาวแทงหูไม่ได้ จึงคุกคามคนคิดพิณ แม้คนคิดพิณก็ออกไปเพียงคำเดียวเหมือนกัน ที่นั่นเขาจะอุปัทวะ (ความรบกวน) คือความเมื่อยล้า การถูกกอด การบีบนวด การถูกลมพัด และเพลงขับประโคม จึงนอนสบาย ตื่นขึ้นแล้วได้ไปเฝ้าพระราชา แม้พระราชาก็ได้พระราชทานความเป็นใหญ่ให้แก่เขา เขาได้เป็นที่พึงแก้มหาชนเกิดขึ้นแล้ว.

ในเรื่องนั้น พึงเห็นกุลบุตรผู้ครองเรือนถึงความเสื่อมโทรม เพราะความพินาศไปแห่งทรัพย์เป็นอนกนี้ เปรียบเหมือนบุตรแห่งอำมาตย์ผู้ถึงความเสื่อมโทรม เพราะพินาศไปด้วยการค้ำน้ำมานาน. พระตถาคตเปรียบเทียบ

บุคคลผู้รู้วิชาคุณลักษณะ การที่พระตถาคตทรงสันนิษฐานว่า กุลบุตรนี้จักเป็นที่พึงแก่มหาชน ได้สมควรจะบรรพชา ดังนี้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้รู้วิชาคุณลักษณะ สันนิษฐานว่า บุคคลนี้จักเป็นที่พึงแก่มหาชน สมควรจะช่วยเหลือต่อมากุลบุตรได้บรรพชา เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำทำความสะอาดชำระร่างกาย ต่อมากุลบุตรนี้ ได้นุ่งห่มผ้าคือสีล ๑๐ เหมือนบุตรอำมาตย์นั้นนุ่งผ้าเนื้อหยาบ การที่กุลบุตรนี้ได้อาบน้ำหอม คือ ปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำหอมอีก. การที่กุลบุตรนี้ได้นุ่งห่มผ้าทุกุลพัสดุ คือถึงพร้อมด้วยศีลวิสุทธิตามที่กล่าวแล้ว เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น ได้นุ่งห่มผ้าทุกุลเนื้อละเอียดอีก. การที่กุลบุตรนี้ นุ่งห่มผ้าทุกุลคือศีลวิสุทธิขึ้นสู่ปราสาท คือสมาธิภาวนา เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นนุ่งห่มผ้าทุกุลเนื้อละเอียดขึ้นสู่ปราสาท.

ต่อจากนั้นกุลบุตรนี้ได้รับการบริโภคอมตธรรม มีสติและสัมปชัญญะเป็นต้นซึ่งมีอุปการะต่อสมาธิ เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารอย่างดี. การที่กุลบุตรนี้ ถูกวิตักและวิจารณ์ขึ้นสู่อุปัชฌาจารย์แห่งฌาน เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารแล้ว ถูกผู้บำเรอทั้งหลายยกขึ้นสู่ที่นอน. เนกขัมมวิตักของกุลบุตรนี้ บีบคั้นจิตในอารมณ์เพื่อป้องกันมุ่งหน้าต่อกามสัญญา เปรียบเหมือนชาย ๔ คน กดเท้ากดมือของบุตรแห่งอำมาตย์นั้นไว้ เพื่อมิให้ไปสู่โรงคั่วอีก. วิจารณ์ที่เคล้าเคลียจิตในอารมณ์ของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนบุรุษบีบนวดเท้าของอำมาตย์นั้น. ปีติอันให้ซึ่งความเยือกเย็นใจของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนการให้บุรุษเอาพัดใบตาลพัดโบกให้บุตรของอำมาตย์นั้น. โสมนัสอนุเคราะห์จิตของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนนักดนตรีทำการอนุเคราะห์โสตของบุตรของอำมาตย์นั้น. การที่กุลบุตรบรรเทาความเมื่อยคือปราศจากนิวรณ โดยอาศัยอุปัชฌาจารย์เข้าถึงปฐมฌานนี้ เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น บรรเทาความเมื่อยลำห้อยหนึ่ง

ด้วยการเข้าไปสู่ที่นอนแล้วกลับไป. การที่กุลบุตรนี้ออกจากปฐมฌานเห็นโทษ
วิตก เพราะทนวิตกบีบคั้นจิตไม่ได้ จึงละวิตกเข้าฌานที่เป็นอวิตกกจิรา-
มัตตสมาธิ (ไม่มีวิตกมีเพียงจิรา) เปรียบเหมือนการที่บุตรของอำมาตย์หลับ
แล้วตื่นขึ้นคุกคามคนผู้กดมือกดเท้า เพราะทนต่อการกดมือกดเท้าไม่ได้ เพราะ
คนเหล่านั้นหนีไป จึงหลับน้อยหนึ่ง.

ต่อจากนั้น การที่กุลบุตรนี้ออกจากทุติยฌานเป็นต้นบ่อยๆ เห็นโทษ
จิราเป็นต้น โดยลำดับ เพราะไม่อาจทนต่อจิราเป็นต้น ซึ่งมีโทษตามที่
กล่าวแล้ว และเพราะละจิราเป็นต้นเหล่านั้น จึงเข้าฌานที่ไม่มีวิตก ไม่มีจิรา
ไม่มีปีติ ละโสมนัสได้แล้ว เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์นั้นนอนหลับแล้วตื่น
ขึ้นบ่อยๆ คุกคามคนผู้บีบนิ้วเท้าเป็นต้น โดยลำดับตามที่กล่าวแล้วเพราะ
ไม่อาจทนต่อการบีบนิ้วเท้าเป็นต้น และเพราะคนนิ้วเท้าเป็นต้นเหล่านั้นออกไป
ไปแล้ว จึงเข้าถึงความหลับน้อยหนึ่งบ่อยๆ. ก็เมื่อกุลบุตรเมื่อนี้ออกจาก
ปัญจฌานเข้าถึงวิปัสสนาบรรลุประอรหัตต์ เปรียบเหมือนบุตรของอำ-
มาตย์นั้นลุกจากที่นอนไปเฝ้าพระราชา แล้วถึงพร้อมด้วยอิสริยยศ. แม้ความ
ที่กุลบุตรเมื่อนี้บรรลุประอรหัตต์แล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก พึงทราบเหมือน
ความที่บุตรของอำมาตย์นั้นได้อิสริยยศแล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก ฉะนั้น.
จริงอยู่ ด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระอรหัตต์มีประมาณเท่านี้ กุลบุตรนี้ ก็ชื่อว่า
เป็นบุญเขตอันยอดเยี่ยมละ.

ฉานปัญจกนัยจบ

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นอันประกาศชื่อ สุตทิกนวกะ (ความ
บริสุทธิ์ ๕) อันต่างโดยฉานจตุกนัย และฉานปัญจกนัย แต่เมื่อว่าโดยอรรถ
สุตทิกนวกะนั้นพึงทราบว่าเป็นฉานปัญจกนัยนั่นเอง เพราะฉานจตุกนัยรวม
เข้าในฉานปัญจกนัยได้.

ปฏิบัติ ๔

[๑๖๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน
ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ
บรรลุปัญจฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา
ฯลฯ ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ ที่มี
ปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา ฯลฯ ที่มีปฐมวิกสิต
เป็นอารมณ์เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔ จบ

อารมณ์ ๔

[๑๖๗] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๙] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพเราะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน บรรลุปฐมฌาน ที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพเราะ ฯลฯ มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพเราะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อารมณ์ ๔ จบ

แจกฉกฉดอย่างละ ๑๖

[๑๗๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนราภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า เป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทวิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพเราะ ๗๑ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ๗๑ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๗๑

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทวิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ๗๑ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ๗๑ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๗๑

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทวิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพเราะ ๗๑ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ๗๑ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๗๑

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๗] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่

ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพศาล ฯลฯ อยู่

ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากการ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่

ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากการ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพศาล ฯลฯ อยู่

ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๔] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทวิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทวิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพญญ์ ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทวิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทวิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพญญ์ ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาติญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาติญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาติญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

สุขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังมาก เป็นอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่

ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตุนิยมาน
 ฯลฯ บรรลุตุนิยมาน ฯลฯ บรรลุตุนิยมาน ฯลฯ บรรลุตุนิยมาน ฯลฯ
 บรรลุตุนิยมานที่มีปฐวิกิตติเป็นอารมณ์.

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธาณู มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปภาณู มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพเราะ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

แจกฉานอย่างละ ๑๖ จบ

[๑๗๗] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีอาโปกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ
ที่มีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีวาโยกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีนิลกสิณ
เป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีปีติกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีโลหิตกสิณเป็นอารมณ์
ฯลฯ ที่มีโอทาทกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

กสิณ ๘ แจกอย่างละ ๑๖ จบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายปฏิบัติ ๔

บัดนี้ เพื่อแสดงประเภทลำดับปฏิบัติ เพราะธรรมคำว่าฉานนี้ย่อมสำเร็จด้วยลำดับปฏิปทานั้น ฉะนั้น จึงทรงปรารภคำมีอาทิว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา อิก. ในปฏิบัติเหล่านั้น ฉานที่ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** เพราะอรรถว่า ฉานนั้นปฏิบัติลำบาก ที่ชื่อว่า **ทันทาภิญญา** เพราะฉานนั้นรู้ได้ยาก ด้วยประการฉะนี้ แม้คำทั้ง ๓ คือ ทุกขาปฏิบัติก็ดี ทันทาภิญญาที่ดี ปฐวิกสิณก็ดี เป็นชื่อของฉานทั้งนั้น. แม้ในคำเป็นต้น ว่า **ทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญ** ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บรรดาปฏิบัติเป็นต้นเหล่านั้น การเจริญฉานตั้งแต่เริ่มตั้งใจครั้งแรก จนถึงอุปจารแห่งฉานนั้น ๆ เกิดขึ้นเป็นไป เรียกว่า **ปฏิบัติ**. ส่วนปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจาร จนถึงอัปปนา เรียกว่า **อภิญญา**. ก็ปฏิบัติ นั้นนั้น ย่อมเป็นทุกข์แก่บุคคลบางคนอธิบายว่า ชื่อว่า **ปฏิบัติยาก** ไม่ได้เสพความสุขเพราะความที่ปัจจัยนิกรรมมีนิเวศเป็นต้นทำให้ฟุ้งขึ้น. ปฏิบัติของบางคนเป็นสุข เพราะไม่มีปัจจัยนิกรรมเช่นนั้น แม้อภิญญาของบางคนก็ช้า คือเป็นธรรมชาติอ่อน ไม่เป็นไปโดยรวดเร็ว อภิญญาของบางคนรวดเร็ว คือไม่ช้า เป็นไปโดยรวดเร็ว เพราะฉะนั้น บุคคลใด เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายด้วย วิปัสสนาญาณตั้งแต่ต้น ลำบากอยู่ ย่อมข่มได้โดยยาก พร้อมทั้งสังขารและ สัมปโยคะ ปฏิบัติของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** (ปฏิบัติลำบาก).

ส่วนบุคคลใด ข่มกิเลสได้แล้วบรมอัปปนาอยู่ ย่อมบรรลุถึงความ เป็นองค์ฉานได้โดยกาลช้านาน ปฏิบัติของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ทันทาภิญญา**

(รู้ได้ช้า). บุคคลใดยอมบรรลุดังความเป็นองค์ฌานได้โดยเร็ว ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **จิปปาภิญญา** (รู้ได้เร็ว). บุคคลใดเมื่อข่มกิเลสทั้งหลายไม่ลำบากข่มได้โดยง่าย ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **สุขาปฏิบัติ** (ปฏิบัติสะดวก).

ในอธิการแห่งฌานเหล่านั้น สัมปายะและอสัมปายะก็ดี บุรพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นก็ดี อัมปนาโกศลก็ดี ข้าพเจ้าอธิบายไว้ในจิตถาวรานาฬเทศในวิสุทธิมรรคแล้ว ในปฏิปทามีสัมปายะเป็นต้นเหล่านั้น บุคคลใดเสพอสัมปายะ ปฏิปทาของบุคคลนั้นก็เป็ทุกขาปฏิบัติ และทันทาภิญญา. บุคคลใดเสพอสัมปายะ ปฏิปทาของบุคคลนั้นก็เป็สุขาปฏิบัติ และจิปปาภิญญา. ส่วนบุคคลใดเสพอสัมปายะในส่วนเบื้องต้น ย่อมเสพอสัมปายะในเวลาภายหลัง หรือว่าเสพอสัมปายะในกาลส่วนเบื้องต้น เสพอสัมปายะในกาลภายหลัง บัณฑิตพึงพิจารณาว่าปฏิบัติและอภิญญาของบุคคลนั้นปะปนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า พระโยคาวจรไม่ทำบุรพกิจมีการตัดปลิโพธเป็นต้นอย่างนั้นให้สำเร็จก่อนแล้วเจริญภาวนา ปฏิปทาของเขา เป็ทุกขาปฏิบัติ โดยปริยายตรงกันข้าม เป็สุขาปฏิบัติ อนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรไม่ทำอัมปนาโกศลให้สำเร็จ อภิญญาของเขาก็เป็ ทันทาภิญญา เมื่อทำอัมปนาโกศลให้สำเร็จอภิญญาของเขาก็เป็ จิปปาภิญญา.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทแห่งปฏิบัติและอภิญญาเหล่านั้นด้วยอำนาจค้นหาและอวิชา และด้วยอำนาจแห่งการบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนา. จริงอยู่ ปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกค้นหาครอบงำแล้ว เป็ทุกขาปฏิบัติ ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกค้นหาครอบงำแล้ว เป็สุขาปฏิบัติและปฏิบัติของบุคคลผู้ถูกอวิชาครอบงำแล้ว เป็ทุกขาภิญญา ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกอวิชาครอบงำแล้ว

เป็นขีปปาภิญญา อนึ่ง บุคคลใด ไม่สร้างความดีในสมณะไว้ ปฏิปทาของบุคคลนั้นเป็นทุกขาปฏิบัติ ปฏิปทาของบุคคลผู้สร้างความดีในสมณะไว้ เป็นสุขาปฏิบัติ. ก็บุคคลใดไม่ทำอริการไว้ในวิปัสสนา ปฏิปทาของบุคคลนั้นเป็นทันทาภิญญา ปฏิปทาของผู้ทำอริการไว้ในวิปัสสนาเป็นขีปปาภิญญา.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทแห่งปฏิบัติและอภิญญาเหล่านั้นด้วยสามารแห่งกิเลส และอินทรีย์. จริงอยู่ ปฏิปทาและอภิญญาของบุคคลมีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อนก็เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา. ส่วนปฏิบัติและอภิญญาของผู้มีอินทรีย์กล้าก็เป็นขีปปาภิญญา. ปฏิปทาและอภิญญาของบุคคลผู้มีกิเลสอ่อน อินทรีย์อ่อนก็เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา. ส่วนปฏิบัติและอภิญญาของบุคคลผู้มีอินทรีย์กล้าก็เป็นขีปปาภิญญา.

บรรดาปฏิบัติและอภิญญาเหล่านี้ โดยประการที่กล่าวมานี้ บุคคลใด ย่อมบรรลุฌาน เพราะปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า ฌานนั้นของบุคคลนั้น เรียกว่าทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา. แม้คำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน. ในอริการแห่งฌานนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า สติเป็นสภาพสมควรแก่ปฐมฌานเป็นต้นนั้น ย่อมตั้งโดยชอบ ปัญญาเป็นวิติภาคินี (มีส่วนตั้งมั่น) และพึงทราบปฏิบัติในการข่มไว้ด้วยสติตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ หรือด้วยความใคร่ในฌานนั้น ๆ และพึงทราบอภิญญาในการอบรมอัปปนาของผู้บรรลุอุปจารฌานนั้น ๆ.

อนึ่ง ปฏิปทาและอภิญญาย่อมมีแม้ด้วยสามารแห่งการบรรลุก็ได้เหมือนกัน. เพราะว่า แม้ทุกขฌานที่บุคคลบรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญาแล้ว บรรลุก็เป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ แม้ในฌานที่ ๓ ฌานที่ ๔ ก็นัยนี้แหละ พึงทราบความต่างกัน ๔ อย่างด้วยสามารแห่งปฏิบัติแม้ในฌานปัญจกนัย เหมือนในฌานจตุกนัย. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสฌาน ๒ นัย เป็นหมวด ๕ เป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้. ในฌานหมวด ๕

ปฏิบัติ ๔ เหล่านั้น ว่าโดยพระบาลี ได้จิต ๓๖ ดวง แต่ว่าโดยอรรถ (ใจความ) ได้จิต ๒๐ ดวงเท่านั้น เพราะความที่ฌานจตุกนัยก็รวมอยู่ในฌาน ปัญจกนัยแล.

ปฏิบัติ จบ

อธิบายอารมณ์ของฌาน ๔

บัดนี้ ชื่อว่า ฌานนี้มี ๔ อย่าง แม้โดยประเภทอารมณ์ เหมือน ประเภทปฏิบัติ เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงประเภทอารมณ์นั้นแห่งฌานนั้น จึงเริ่มคำเป็นต้น ว่า กตเม ฐมา กุสลา ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในรูปาวจรกุสลฌานนั้นมีคำเป็นต้น ว่า **ปริตต์ ปริตฺ-
ตารมฺมณ** (ฌานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย) ต่อไป ฌานใดไม่คล่องแคล่ว (มีคุณน้อย) ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานในเบื้องบน ฌานนี้ ชื่อว่า **ปริตตะ** ส่วนฌานใด เป็นไปในอารมณ์มีนิमितเท่ากระดิ่ง หรือเท่าขันน้ำ ซึ่งขยายขึ้น ไม่ได้ ฌานนี้ชื่อว่า **ปริตตะ** อารมณ์เป็นปริตตะของฌานนี้มีอยู่เพราะเหตุนั้น ฌานนั้น จึงชื่อว่า **ปริตตารมณ** (มีอารมณ์เล็กน้อย). ฌานใดคล่องแคล่ว อบรมดีแล้ว สามารถเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องบน ฌานนี้ ชื่อว่า **อัปฺปมาณ**. ฌานใดเป็นไปในอารมณ์อันกว้างขวาง ฌานนั้นก็ชื่อว่า **อัปฺปมาณ** เพราะกำหนด นิमितที่เจริญได้. อารมณ์เป็นอัปฺปมาณ มีอยู่แก่ฌานนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนั้น จึงชื่อว่า **อัปฺปมาณารมณ** (อารมณ์ไม่มีประมาณ). อนึ่ง พึงทราบนัยที่ เจือกันเพราะความที่ลักษณะตามที่กล่าวแล้วเจือกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ธรรมหมวด ๕ ไว้ ๔ หมวด แม้ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ดังพรรณนามาจะนี้ อนึ่ง การนับจิตในประเภทแห่งอารมณ์นี้ เหมือนกับประเภทแห่งปฏิปทานั้นแล.

อารมณ์ของฌาน ๔ จบ

อธิบายอารมณ์และปฏิบัติเพื่อกัน

บัดนี้ เพื่อแสดงนัย ๑๖ ครั้ง เจ็ดด้วยอารมณ์และปฏิบัติ จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมา กุสลา ดังนี้. บรรดานัยเหล่านั้น ฌานพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในนัยแรกชื่อว่า หินะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นทุกขาปฏิบัติ (ปฏิบัติลำบาก) เพราะเป็นต้นตันธาภิญา (รู้ได้ช้า) เพราะเป็นปริตตะ (ไม่ชำนาญ) เพราะเป็นปริตตารัมมณะ (มีอารมณ์เล็กน้อย) ฌานที่ตรัสไว้ในนัยที่ ๑๖ ชื่อว่า ปณิตะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นสุขาปฏิบัติ เพราะเป็นจิปปาภิญา เพราะเป็นอัปปมาณะ (ชำนาญ) เพราะเป็นอัปปมาณารัมมณะ (มีอารมณ์ไม่มีประมาณ). ในนัยที่เหลือ ๑๔ นัย พึงทราบความเป็นหินะและปณิตะ ด้วยเหตุหนึ่งเหตุสองและเหตุสาม.

ถามว่า ถิ่นนี้ท่านแสดงไว้เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งฌาน เป็นเหตุ.

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงสุทธกฌานในปฐวิกสิตด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนัย และฌานปัญจกนัย ทรงแสดงสุทธกปฏิบัติ และสุทธการมณในปฐวิกสิตด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนัย และฌานปัญจกนัยเหมือนกัน. บรรดาจตุกนัยและปัญจกนัยทั้งสองเหล่านั้น เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธกฌานในปฐวิกสิตที่พระองค์แสดงอยู่ด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนัย ก็ทรงแสดงจตุกนัยในสุทธกฌานด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธกฌานในปฐวิกสิตที่พระองค์ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งฌานปัญจกนัย ก็ทรงแสดงปัญจกนัย ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกमानในสุทธิกปฏิบัติ และในสุทธิกกรรม ที่ทรงแสดงด้วยสามารถจตุกนัยก็ทรงแสดงจตุกนัยในสุทธิกปฏิบัติ และในสุทธิกกรรม ด้วยสามารถสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกमानในสุทธิกปฏิบัติและในสุทธิกกรรม ที่ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งปัญจกนัย ก็ทรงแสดงปัญจกนัยในสุทธิกปฏิบัติ และสุทธิกกรรม ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำเทศนาด้วยสามารถแห่งอริยาคัยของบุคคลตามที่กล่าวด้วยประการดังนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้เทศนาไพเราะ ทรงแจกฉานในปฏิสัมภิทา ทรงมีพระทศพลญาณและเวสารัชชญาณบริสุทธิ สามารถกำหนดเทศนาด้วยอำนาจแห่งนัยใด ๆ ก็ได้ เพราะความที่พระองค์ฉลาดในการบัญญัติธรรม โดยที่ธรรมทั้งหลายพระองค์ทรงแทงตลอดดีแล้วตามความเป็นจริงพร้อมทั้งรสและลักษณะ. เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงทำเทศนาด้วยสามารถแห่งฉานสุทธิกจตุกนัยเป็นต้นในปฐมวิภังคนี้ เพราะเหตุที่ทรงเทศนาไพเราะนี้ (เทศนาวิลาส).

ก็ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งยังฉานให้เกิดขึ้น เว้นอารมณ์และปฏิบัติาก็ไม่สามารถจะให้ฉานเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสนัยสิ้น ๑๖ ครั้งนี้เพราะการบรรลุมานเป็นเหตุโดยการกำหนด ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันตรัสหมวด ๕ ไว้ ๒๕ นัย คือ สุทธิกนวกะ ๑ นัย ปฏิปัตตานวกะ ๔ นัย อารัมมณนวกะ ๔ นัย และนวกะ ๑๖ นัยนี้แหละ บรรดานวกธรรม ๒๕ นัยเหล่านั้น ในนวกะหนึ่ง ๆ มีนัย ๕๐ คือ จตุกนัย ๒๕ ปัญจกนัย ๒๕. บรรดานัย ๕๐ เหล่านั้นว่าโดยพระบาลีได้ฉานจิต ๒๒๕ ดวง คือ นัย ๒๕ ในจตุกนัย ได้ ๑๐๐ นัย

(๒๕ X ๘) ในปัญจกนัยได้ ๑๒๕ นัย แต่เมื่อว่าโดยอรรถได้จิต ๑๒๕ ดวงเท่านั้น เพราะความที่ฉานจตุกนัยก็รวมเข้าในฉานปัญจกนัย. ก็ในนิเทศแห่งจิตแต่ละดวงในบรรดาจิต ๒๒๕ ดวงเหล่านั้น ในพระบาลี มีมหาวาระ คือ ธรรมวักฏฐานะเป็นต้น มีอย่างละ ๓. ก็มหาวาระเหล่านั้นในที่นั้น ๆ ท่านย่อแสดงพอเป็นนัยเท่านั้น ดังนี้แล.

ปฐวิกสิณ จบ

อธิบายอาโปกสิณเป็นต้น

บัดนี้ ฉานเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแม้ในอาโปกสิณเป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงฉานเหล่านั้น จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมา กุสลา ดังนี้อีก. ในฉานเหล่านั้น นัยแห่งบาลีทั้งหมด การอธิบายเนื้อความ การนับจำนวนจิต การย่อวาระ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นแหละ แต่นัยแห่งภาวนาแม้ทั้งหมดตั้งแต่ทำปริกรรมกสิณ ข้าพเจ้าประกาศไว้ในวิสุทธิมรรคทั้งนั้น. ก็แต่ว่าในมหาสุกกุทายสูตร ท่านกล่าวกสิณไว้ ๑๐ อย่าง ในกสิณ ๑๐ เหล่านั้น มหัคคตวิญญานที่เป็นไปในอากาศก็ดี วิญญานัญญาชน-สมาบัติ ที่เกิดขึ้นเพราะกระทำปริกรรมในอากาศนั้นก็ดี รวมเทศนาไว้ในรูป โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น วิญญานกสิณ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงไม่ครัสไว้ในที่นี้.

ก็กสิณคณาภิมาภาส (อากาศที่เพิกกสิณทั้ง ๕ ออกเว้นอากาศกสิณ) ก็ดี จันทรทั้งหลายที่เป็นไปเพราะทำอากาศที่เพิกนั้นให้เป็นอารมณ์ก็ดี ปริจ-เฉทภาสมีนิมิตที่พึงถือเอาในช่องฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ฉานจตุกนัย และฉานปัญจกนัยที่เกิดขึ้นเพราะทำอากาศนั้นให้เป็นอารมณ์ก็ดี เรียกว่าอากาศ-

กสิณ. บรรดาอากาศกสิณทั้ง ๔ นั้น นัยเบื้องต้น (๒ นัยแรก) รวมอยู่ใน
อรูปเทศนา นัยหลัง (๒ นัยหลัง) รวมอยู่ในรูปาวจรเทศนา ด้วยประการฉะนี้
อากาศกสิณ จึงไม่กล่าวไว้ในรูปาวจรเทศนา เพราะความเป็นของปะปนกัน แต่
ฌานที่เกิดขึ้นในการกำหนดปริจเฉทากาส ย่อมเป็นมรรคเพราะความเข้าถึง
รูปภพ เพราะฉะนั้น จึงควรถือเอาฌานนั้น ฌานที่เป็นจุดกนัยและปัญจกนัย
เท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นในปริจเฉทากาสนั้น อรูปฌานย่อมไม่เกิดขึ้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงไม่เกิด.

ตอบว่า เพราะไม่ได้เพิกกสิณออก.

จริงอยู่ อากาศกสิณนั้นแม้เพิกอยู่บ่อย ๆ ก็เป็นอากาศนั้นแหละ ย่อม
ไม่ได้การเพิกกสิณขึ้นในอรูปฌานนั้น เพราะฉะนั้น ปริจเฉทากาสฌาน ซึ่ง
เกิดขึ้นในที่นั้น จึงเป็นไปเพื่อย่อมเป็นสุขในปัจจุบันเป็นเหตุแห่งอภิญา เป็น
บาทให้วิปัสสนา ไม่เป็นบาทให้นิโรธ แต่ว่า การดับโดยลำดับในรูปาวจรฌานนี้
จนถึงปัญจฌานเป็นเหตุแห่งวิภูษะเท่านั้น ก็ฌานนี้ (ปริจเฉทากาส) จันใด
แม้ฌานทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกสิณก่อนก็จันนั้น แต่ความที่กสิณก่อนเป็นบาท
แห่งนิโรธ จึงเป็นการแปลกกันในปริจเฉทากาสนั้น. คำที่เหลือในที่นี้ คำใด
ที่ควรจะกล่าวในอากาศกสิณ คำทั้งหมดนั้นได้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคนั้นแล.

ส่วนพระโยคาวจรผู้ปรารภนาแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ นัยอาทิว่า แม้คน
เดียวก็เป็นหลายคนได้ ดังนี้ ทำสมาบัติ ๘ ให้เกิดในกสิณ ๘ อันเป็นเบื้องต้น
แล้วพึงฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. กสิณานุโลมโต (เข้าฉานลำดับกสิณ)
๒. กสิณปฏิโลมโต (เข้าฉานย้อนกสิณ)
๓. กสิณานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฉานตามลำดับและย้อนกสิณ)
๔. ฉานานุโลมโต (เข้าตามลำดับฉาน)
๕. ฉานปฏิโลมโต (เข้าย้อนลำดับฉาน)
๖. ฉานานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฉานตามลำดับและย้อนฉาน)
๗. ฉานุกันติกโต (เข้าฉานโดยข้ามลำดับ)
๘. กสิณุกันติกโต (เข้าฉานโดยข้ามกสิณ)
๙. ฉานกสิณุกันติกโต (ข้ามทั้งฉานและกสิณ)
๑๐. อังคสังกันติกโต (เข้าฉาน ๕ โดยก้าวล่วงองค์)
๑๑. อารัมมณสังกันติกโต (เข้าฉานโดยเปลี่ยนอารมณ์)
๑๒. อังคารัมมณสังกันติกโต (เข้าตามลำดับฉานและกสิณ)
๑๓. อังคววัฏฐานโต (กำหนดรู้องค์ฉาน)
๑๔. อารัมมณวัฏฐานโต (กำหนดรู้อารมณ์).

เรื่องพิสดารแห่งการฝึกจิตเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค
ทั้งนั้นแล ก็พระโยคาวจรไม่เคยอบรมมาก่อน เป็นอาทิกัมมิกะ ไม่ฝึกจิต
โดยอาการ ๑๔ อย่าง อย่างนี้ จักยังการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ให้สำเร็จ ด้วยประการ
ที่กล่าวมานี้ นั้นมิใช่ฐานะที่มีได้ จริงอยู่ แม้การบริกรรมกสิณของพระ-
โยคาวจรผู้เริ่มเป็นภาระ (ของยาก) ก็บรรดาผู้เริ่มบริกรรมกสิณตั้งร้อยองค์
พันองค์ องค์เดียวย่อมสามารถ. พระโยคาวจรผู้ทำกสิณบริกรรมแล้ว การที่

จะทำนimitให้เกิดขึ้นก็เป็นภาระ (ของยาก) ในบรรดาร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ. เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ขยายนimitให้เจริญขึ้น แล้วบรรลุอุปนาก็เป็นภาระ (ของยาก) ในร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ แม้ผู้บรรลุอุปนาได้แล้ว การฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นภาระ (ของยาก) ในร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวย่อมสามารถ แม้ผู้ฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างแล้ว ชื่อว่า การแสดงฤทธิ์ต่างๆ ก็เป็นภาระ (ของยาก) ในร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ แม้ผู้แสดงฤทธิ์ได้แล้ว ชื่อว่า การเข้าฌานได้รวดเร็วก็เป็นภาระ (ของยาก) ในบรรดาร้อยองค์ พันองค์ จะมีองค์หนึ่งเท่านั้นเข้าฌานได้รวดเร็ว เหมือนพระรักขิตเถระผู้มีพรรษา ๘ โดยการอุปสมบท ในบรรดาท่านผู้มีฤทธิ์ประมาณสามแสนองค์ ผู้มาพยาบาล พระมหาโรหณคุดเถระผู้อาพาธในเถรัมพัตถวิหาร เรื่องพิสดารในวิสุทธิมรรค นั้นแล.

กสิณกถา จบ

อภิเษยตนะ

[๑๗๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สักจากกาม สักจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ
อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดชฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔

[๑๗๙] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ

รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้เห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปปาวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เป็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ

รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ฯลฯ
เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา ฯลฯ เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔ จบ

อารมณ์ ๒

[๑๘๐] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มี

กำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ
มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อารมณ์ ๒ จบ

แจกฉานอย่างละ ๘

[๑๘๑] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา มีกำลังเล็กน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทกัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปากัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทกัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทกัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปากัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปากัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

แจกตามอย่างละ ๘ จบ

[๑๘๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบิภกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย มีสิ่งงามหรือสีไม่งาม ตั้งใจว่า
จะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบิภกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย มีสิ่งงามหรือสีไม่งาม ตั้งใจว่า
จะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น บรรลุดุติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุติยฌาน ฯลฯ บรรลु
จตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัจจิมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อภิภายคณะเมื่อนี้ก็แจกอย่างละ ๘

[๑๘๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ
อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุจตุตถฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔

[๑๘๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น

ทุกขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น

ทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น

สุขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น

สุขาปฏิบัติ จิปาถะ ๑๑ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๑๑ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ๑๑

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น บรรลุตุติยฌาน ๑๑ บรรลุตติยฌาน ๑๑ บรรลุตตตฌาน ๑๑
บรรลุปฐมฌาน ๑๑ บรรลุปฐมฌาน ๑๑ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธา-
ภิญญา ๑๑ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปาถะ ๑๑ เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธา-
ภิญญา ๑๑ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปาถะ ๑๑ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๑๑
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๑๑

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔ จบ

อารมณ์ ๒

[๑๘๕] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มีกำลัง

น้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มี
ในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มีกำลัง
มาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ
มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อารมณ์ ๒ จบ

แจกฉานอย่างละ ๘ อีกอย่างหนึ่ง

[๑๘๖] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา มีกำลังน้อย อารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ใน
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้เห็นครอบงำรูป
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทนธาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทนธาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาติญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำนั้น
สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น สุขา-
ปฏิบัติ จิปปาติญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยาน ฯลฯ บรรลุตติยาน ฯลฯ บรรลุจตุตถยาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาติญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาติญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาติญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปาถิกัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพญลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพญลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพญลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ จิปาถิกัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพญลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ จิปาถิกัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพญลย์ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

แจกฉานอย่างละ ๘ อีกอย่าง จบ

[๑๘๗] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบิภกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพญลย์ มีสีงามหรือมีสีไม่งาม ตั้งใจว่า
จะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบิภกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพญลย์ ทั้งมีสีงามและมีสีไม่งาม
ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ
บรรลุดุจตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อภิภายตนะแม้นี้ ก็แจกอย่างละ ๘

[๑๘๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เขียว มีวรรณเขียว เขียวแท้ มีรัศมีเขียว
ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย
แล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เหลือง มีวรรณเหลือง เหลืองแท้
มีรัศมีเหลือง ฯลฯ เห็นรูปภายนอกที่แดง มีวรรณแดง แดงแท้ มีรัศมีแดง
ฯลฯ เห็นรูปภายนอกที่ขาว มีวรรณขาว ขาวแท้ มีรัศมีขาว ตั้งใจว่าจะรู้
จะเห็นครอบงำรูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ-
ปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อภิภายคณะแม่เหล่านี้ ก็แจกอย่างละ ๑๖

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายอภิกายคณะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงรูปาจรกุศลในกสิณ ๘ ด้วยอาการ
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงรูปาจรกุศลกล่าวคืออภิกายคณะแม่อื่นอีกที่
เป็นไปในกสิณ ๘ เหล่านี้ เพราะความที่อภิกายคณะเป็นภาวะที่ไม่เหมือนกันใน
ภavanaในอารมณ์แม่ที่มีอยู่นั้น เพราะฉะนั้น จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม
ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กตเม ธมฺมา เป็นต้น.

บทว่า อชฺชุตฺตํ อรูปสณฺณํ (ไม่มีบริกรรมรูปสัญญาในภายใน)
ความว่า เว้นบริกรรมสัญญาในอชฺชัตตติกรุป เพราะการไม่ได้อชฺชัตตติกรุป
หรือว่า เพราะไม่มีอชฺชัตตติกรุป. บทว่า พหิทฺธา รุปานิ ปสฺสตี ความว่า
ย่อมเห็นรูปในกสิณ ๘ ในภายนอกเหล่านั้น ด้วยอำนาจบริกรรม และอำนาจ
อัปปนา เพราะความที่ทำบริกรรมในกสิณ ๘ ภายนอก. บทว่า ปริตฺตฺตานี
(เล็กน้อย) ได้แก่ มีอารมณ์ขยายไม่ได้. บทว่า ตานี อภิภูยฺย (ครอบงำ
รูปเหล่านั้น) ความว่า บุคคลผู้ยังด้วยญาณ ผู้มีญาณบริสุทธิตีความ จะมี
ประโยชน์อะไรที่ตนพึงเข้าสมาบัติในอารมณ์อันเล็กน้อยนี้ เพราะฉะนั้น รูป-
ธรรมนี้ จึงไม่ใช่ภาระของเรา ดังนี้ จึงครอบงำ (เว้น) รูปเหล่านั้นเสียแล้ว
เข้าสมาบัติ คือ ยังอัปปนาให้เกิดขึ้นในฉานนี้ พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งนิมิต
เปรียบเหมือนบุคคลผู้บริโภคอาหารได้เข้ามาเพียงทัพพีเดียวก็คิดว่า เราจะพึง
บริโภคอย่างไร ในภัตเพียงช้อนเดียวนี้ จึงรวมทำเป็นเพียงคำเดียวเท่านั้น
ฉะนั้น ก็บุรพภาคของฉานนั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยบทนี้ว่า ชานามิ ปสฺสามิ

(เราย่อมรู้ย่อมเห็น) แต่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาในนิกายที่มาทั้งหลายว่าท่านกล่าวถึงการผูกใจของฌานนั้น ด้วยบทว่า **ขานามิ ปตุตฺตมิมิ** นี้ ก็ความผูกใจนั้นย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้ออกจากสมาบัติแล้ว มิใช่มีในภายในสมาบัติ. บทว่า **อปปมณานิ** ได้แก่ มีอารมณ์กว้างใหญ่.

ก็ในคำว่า **อภิภุชฺช** นี้ มีอธิบายว่า บุคคลผู้ยังด้วยญาณ ผู้มีญาณบริสุทธิ์ คิดว่า ประโยชน์อะไรที่เราจะเข้ารูปฌานนี้ รูปฌานนี้ไม่มีอารมณ์กว้างใหญ่ การทำจิตให้แน่วแน่หาใช่เป็นการของเราไม่ เพราะฉะนั้น จึงครอบงำ (เว้น) อารมณ์นั้นเสีย แล้วเข้าสมาบัติ คือยังอัปปนาสมาธิให้เกิดขึ้นในรูปฌานนี้ พร้อมกับให้นิมิตเกิดขึ้น เหมือนคนที่กินจุได้กัดที่เขาควให้ส่วนหนึ่ง ก็คิดว่า ส่วนอื่นๆ ยังมีอีก เพราะฉะนั้น กัดส่วนนี้จักทำประโยชน์อะไรให้แก่เรา ดังนี้ จึงไม่เห็นกัดส่วนนั้นว่ามาก ฉะนั้น.

ในคำว่า **ปริตฺตํ ปริตฺตารมมณํ อปปมณํ ปริตฺตารมมณํ** (มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย) นี้ มิได้ทรงถือเอารูปฌานมีอารมณ์หาประมาณมิได้ เพราะได้ตรัสมาแล้วว่า เป็นปริตตะ คือมีกำลังน้อย ส่วนในนัยที่สองมิได้ทรงถือว่า รูปฌานนั้นมีอารมณ์ไม่มีประมาณ เพราะได้ตรัสข้างหน้าว่า **อปปมณานิ** และในอรรถกถาก็ได้กล่าวไว้อย่างนั้น แต่ในที่นี้มิได้ทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ แต่ทรงถือเอาอย่างละสองเท่านั้น. ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะเมื่อถือเอาอย่างละ ๔ เทศนาก็จะเป็น ๑๖ ครั้ง และเทศนา ๑๖ ครั้งก็จะเป็นเทศนาโดยกว้าง จุจหว่านเมล็ดจางบนเสื่อลำแพน ในที่นี้พระองค์มีอริยาศัຍเพื่อทรงทำเทศนาแก่สัตว์เพียง ๘ ครั้ง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ พระองค์ทรงถือเอาอย่างละ ๒ เท่านั้น.

บทว่า **สุวณฺณทพฺพณฺณานิ** (มีสีงามและไม่งาม) ความว่า มีสี
บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ จริงอยู่ อารมณ์มีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ ทรงประสงค์
เอาว่าสีงาม และอารมณ์มีสีไม่บริสุทธิ์ ทรงประสงค์เอาสีไม่งามในที่นี้. ส่วน
ในอรรถกถาที่มาในนิายทั้งหลายกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
อภิกายคณะเหล่านั้น ด้วยอำนาจที่เป็นปริตตารมณ์ และอัปปมาณารมณ์เท่านั้น
ว่าเป็นอารมณ์ที่มีสีงาม และอารมณ์ที่มีสีไม่งาม. อนึ่ง ในอภิกายคณะ ๔ เหล่านี้
อภิกายคณะที่เป็นปริตตารมณ์สมควรแก่บุคคลผู้มีวิตักกจริต อภิกายคณะที่เป็น
อัปปมาณารมณ์สมควรแก่บุคคลผู้มีโมหจริต อภิกายคณะที่มีสีงามสมควรแก่
บุคคลผู้มีโทสจริต อภิกายคณะที่มีสีไม่งามสมควรแก่บุคคลผู้มีราสจริต เพราะ
อารมณ์เหล่านี้เป็นสัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น. และความที่อารมณ์เหล่านั้นเป็น
สัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในจรินิทเทศ ในวิสุทธิมรรค
โดยพิสดารแล้ว.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในพระอภิธรรมนี้ จึงตรัสว่า ความที่บุคคล
มีความสำคัญในรูปภายในว่ามีใช้รูป ในอภิกายคณะแม้ทั้ง ๔ ไม่ตรัสเหมือนที่
ตรัสในพระสูตรซึ่งมีคำเป็นต้นว่า บุคคลคนหนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน
ว่าเป็นรูป เห็นรูปภายนอกกว่ามีอารมณ์เล็กน้อย อย่างนี้เล่า ?

ตอบว่า เพราะไม่ครอบครองถึงรูปในภายใน จริงอยู่ ในพระสูตรนั้น
หรือในพระอภิธรรมนี้ ตรัสคำเป็นต้นว่า เห็นรูปภายนอกมีอารมณ์เล็กน้อย
ดังนี้ รูปภายนอกนั้นแหละพระโยคาวจรครอบครองได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัส
ไว้ในพระสูตรบ้าง ในพระอภิธรรมบ้างว่า รูปภายนอกเหล่านั้นพึงกล่าวถึง
โดยจำกัด ดังนี้.

ก็ในคำว่า **อหุตตอรูปสณฺณิ** นี้เป็นเพียงความงามของเทศนา
ของพระศาสดาเท่านั้น. นี่เป็นการพรรณนาตามลำดับบทในอภิกายคณะทั้ง ๔
ก่อน. ส่วนความแตกต่างแห่งปฏิปทาในสุทธิกนัยในที่นี้ พึงทราบในอภิกายคณะ
แต่ละอย่างโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นแหละว่า ก็ปฐวิกสิณในพระสูตรนั้น
อภิกายคณะมีอารมณ์ ๔ อย่าง ในพระอภิธรรมนี้มีอารมณ์ ๒ อย่าง และใน
ปฐวิกสิณนั้นแสดงอภิกายคณะไว้ ๑๖ ครั้ง อภิกายคณะในอภิธรรมนี้แสดงไว้
๘ ครั้ง ข้อความที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ บรรดาอภิกายคณะ ๔
เหล่านี้ อภิกายคณะแต่ละอย่างมีนวกะ ๑๕ คือ สุทธิกนวกะ ๑ ปฏิปทานวกะ ๔
อารัมมณนวกะ ๒ นวกะที่มีอารมณ์เจือกัปปปฏิปทามี ๘ หมวด พึงทราบว่า
ในอภิกายคณะแม้ทั้ง ๔ รวมเป็นนวกะ ๖๐ หมวดพอดี.

บทว่า **นิลานิ** (เขียว) ในอภิกายคณะที่ ๕ เป็นต้น ตรัสไว้โดย
รวมอภิกายคณะทั้งหมด. บทว่า **นิลฉณฺณานิ** (สีเขียว) นี้ตรัสไว้ด้วยการ
เปรียบเทียบว่า ว่าโดยสีเป็นสีเขียวแท้. มีอธิบายว่า เขียวไม่ปรากฏมีช่องว่าง
เขียวไม่เจือปน เป็นสีเขียวล้วนทีเดียว. ก็บทว่า **นิลนิภาสานิ** (รัศมีเขียว) นี้
ตรัสด้วยอำนาจการส่องแสง อธิบายว่า การส่องแสงสีเขียวเป็นการประกอบ
ด้วยรัศมีเขียว ด้วยคำว่ารัศมีเขียวนี้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงความเป็นรูป
เหล่านั้นเป็นรูปบริสุทธิ์ดีแล้ว เพราะฉะนั้น จึงตรัสอภิกายคณะ ๔ เหล่านี้
ด้วยอำนาจสีที่บริสุทธิ์ดีแล้วนั้นแหละ แม้ในคำเป็นต้นว่า **ปีตานิ** (เหลือง)
ก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้ ก็การทำกสิณก็ดี การบริกรรมก็ดี อปปนาก็ดี
ในนิลกสิณนี้ ซึ่งมีคำเป็นต้นว่า พระโยคาวจรผู้ศึกษานิลกสิณ ย่อมถือเอา
นิมิตเขียวในดอกไม้ หรือในวัตถุ หรือในวรรณธาตุ ทั้งหมดเข้าพเจ้ากล่าว
ไว้โดยพิสดาร ในวิสุทธิมรรคนั้นแล. ในอภิกายคณะแต่ละอย่างในนิลกสิณนี้
พึงทราบนวกะ ๒๕ นั้นแหละ เหมือนในปฐวิกสิณแล.

อภิกายตนกถาจบ

วิโมกข์ ๓

[๑๘๕] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เป็นผู้ได้ฌาน มีรูปภายในเป็นอารมณ์ เห็นรูปทั้งหลาย สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอก สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ผูกใจอยู่ในวรรณ-
กสิณว่างาม สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
 ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

แม้วิโมกข์ ๓ นี้ ก็แจกอย่างละ ๑๖

พรหมวิหารมาน ๔

[๑๕๐] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคด้วยเมตตา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน
ที่สหระคด้วยเมตตา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย ฯลฯ บรรลุตติยฌานนั้น ที่สหระคด้วยเมตตา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคด้วยเมตตา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุดุติยฌาน
ที่สหระตด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจาร กับปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุดุติยฌาน
ที่สหระตด้วยเมตตา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย ฯลฯ บรรลุดุตตฌานนั้น ที่สหระตด้วยเมตตา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระตด้วยกรุณา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุนิติคุณ
๗๑ บรรลุนิติคุณ ๗๑ บรรลุปฐมฌาน ๗๑ บรรลุตตตฌานนั้น ที่
สหระคด้วยกรุณา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๗๑ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๗๑
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคด้วยมูทิตา ๗๑
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๗๑ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๗๑

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุนิติคุณ
๗๑ บรรลุนิติคุณ ๗๑ บรรลุปฐมฌาน ๗๑ บรรลุตตตฌานนั้น ที่
สหระคด้วยมูทิตา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๗๑ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๗๑
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตตตฌาน
ที่สหระคด้วยอุเบกขา ๗๑ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๗๑ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ๗๑

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

พรหมวิหารฌาน ๔ แจกอย่างละ ๑๖

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายวิโมกข์ ๓

ธรรมคำว่า รูปาวจรกุศลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจอภิยาตนะเพราะ
ครอบงำอายตนะ คือ อารมณ์อย่างเดียวเท่านั้นก็หามิได้ โดยที่แท้ รูปตายนะนี้
ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิโมกข์ด้วย เพราะฉะนั้น บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดง
นัยเมื่อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา ดังนี้ อีก.

ถามว่า ก็ธรรมคือวิโมกข์นี้ บัณฑิตพึงทราบได้อย่างไร ตอบว่า
พึงทราบได้ ด้วยอรรถว่าหลุดพ้น. อะไรเล่า ชื่อว่า อรรถว่าหลุดพ้นนี้.
ก็อรรถว่าหลุดพ้นนี้ เป็นการหลุดพ้นอย่างดีจากปัจจัยนิกรรมทั้งหลาย และ
เป็นการหลุดพ้นอย่างดีด้วยอำนาจแห่งความยินดียิ่งในอารมณ์ เมื่ออธิบายว่า
ธรรมคือวิโมกข์นี้ย่อมเป็นไปในอารมณ์ โดยความไม่เกี่ยวข้องกับปัจจัยนิกรรม
และความยินดียิ่งในอารมณ์ เพราะความไม่ยึดถือ เหมือนทารกปล่อยขว้ยะ
น้อยใหญ่ นอนบนตักของบิดา ฉะนั้น.

ก็เพื่อทรงแสดงรูปาวจรกุศลที่ถึงความเป็นวิโมกข์ด้วยลักษณะอย่างนี้
จึงทรงเริ่มนัยนี้. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รูปี (มีรูป) มีวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า
รูปี เพราะอรรถว่า รูปของบุคคลนั้นมีอยู่ คือ รูปฌานที่เกิดขึ้นในโกฏฐาส
มีผมเป็นต้นในภายใน. จริงอยู่ พระโยคาวจรเมื่อทำบริกรรมนิลกสิณในภายใน
ย่อมกระทำที่ผม หรือที่น้ำดี หรือที่ดวงตา เมื่อจะกระทำปีตกสิณ ย่อมทำ
มันข้น หรือที่ผิวหนัง หรือที่ฝ่ามือฝ่าเท้า หรือที่ตาสีเหลือง เมื่อจะทำ
บริกรรมโลหิตกสิณ ก็ย่อมทำที่เนื้อ หรือที่เลือด หรือที่ลิ้น หรือที่ฝ่ามือฝ่าเท้า
หรือที่สีแดงแห่งลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโอทาตกสิณ ก็ย่อมทำที่กระดูก

หรือที่ฟัน หรือที่เล็บ หรือที่สีของลูกตา. คำว่า **รูป** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาบุคคลคนหนึ่ง ในบรรดาบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยฌานที่เกิดขึ้น เพราะทำบริกรรมด้วยอาการอย่างนี้.

บทว่า **พหิทธานิ รูปานิ ปสฺสตี** (เห็นรูปทั้งหลายในภายนอก) ได้แก่ ย่อมเห็นรูปมีนัยลกฺขณเป็นต้นแม้ในภายนอก ด้วยฌานจักขุ (ด้วยจักขุ คือฌาน) ด้วยคำว่า **ย่อมเห็นในรูปในภายนอก** นี้ ทรงแสดงการได้ฌาน ในกสิณวัตถุทั้งในภายในทั้งในภายนอก.

บทว่า **อหฺมตฺตํ อรูปสฺสณฺณิ** (ไม่มีบริกรรมสัญญาในรูปภายใน) ความว่า ไม่มีความสำคัญในรูปภายใน อธิบายว่า บุคคลนั้นไม่มีรูปาวจรฌาน ที่เกิดขึ้นในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้นของตน ด้วยคำว่า **ไม่มีบริกรรม สัญญาในรูปภายใน** นี้ ทรงแสดงถึงความที่พระโยคาวจรได้ฌานในอารมณ์ ภายนอก เพราะทำบริกรรมในวัตถุภายนอก. ด้วยบทว่า **สุภํ** (งาม) นี้ ทรงแสดงฌานทั้งหลายในวรรณกสิณมีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ดีแล้ว. บรรดา ฌานที่เป็นไปในวรรณกสิณเหล่านั้น ความผูกใจว่า **งาม** ไม่มีในอัปปนาใน ภายใน แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น พระโยคาวจรใดทำสุกฺกสิณที่บริสุทธิ์ดีแล้ว ให้เป็นอารมณ์อยู่ พระโยคาวจรนั้นผูกใจอยู่ในวรรณกสิณว่า **งาม** สัจจจาก กาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วเข้าถึงปฐมฌานอยู่ ทุติยฌานเป็นต้น ก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงทำเทศนาไว้อย่างนี้ แต่ในปฏิสัม- ภิทามรรค ท่านกล่าวว่า สภาวธรรม ที่ชื่อว่า **วิโมกข์** เพราะอรรถว่า เป็นผู้โน้มไปในคำว่า **งาม** ดังนี้ เป็นอย่างไร ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีจิตสหระคต (ประกอบ) ด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิบัติ เพราะเจริญเมตตา ภิกษุมิจิตสหระคตด้วยกรุณา...มูทิตา

...อุเบกขา แผลไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิรูป
เพราะเจริญอุเบกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะ
อรรถว่า เป็นผู้โน้มไปในอารมณ์ว่า งาม ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่ใน
พระอภิธรรมนี้ พระองค์ทรงปฏิเสธนัยนั้น เพราะความที่พรหมวิหารมาแล้ว
ในพระบาลีข้างหน้านั้นแหละ ทรงตรัสอนุญาตสุกวิโมกข์ไว้ด้วยอำนาจนีกาสก
ที่ดี ปิตกาสกที่ดี โลหิตกาสกที่ดี โอทาทกาสกที่ดี นีลกาสกที่บริสุทธิ์ ปิตกาสก
ที่บริสุทธิ์ โลหิตกาสกที่บริสุทธิ์ โอทาทกาสกที่บริสุทธิ์เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้
คำว่า กาสก หรือคำว่า อภิกายตนะ หรือคำว่า วิโมกข์ ก็คือรูปาวจรฌาน
นั่นเอง. จริงอยู่ รูปาวจรฌานนั้น ตรัสว่า ชื่อว่า กาสก เพราะอรรถว่า
ทั่วไปแก่อารมณ์ ชื่อว่า อภิกายตนะ เพราะอรรถว่า ครอบงำอารมณ์
ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะอรรถว่า โน้มใจไปในอารมณ์ และเพราะอรรถว่า
หลุดพ้นจากกรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย บรรดาเทศนา กาสก อภิกายตนะและ
วิโมกข์เหล่านั้น เทศนา กาสก พึงทราบว่า ตรัสไว้ด้วยอำนาจพระอภิธรรม
ส่วนเทศนา ๒ อย่างนอกจากนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจการเทศนาในพระสูตร. นี้
เป็นการพรรณนาบทตามลำดับในวิโมกข์นี้ แต่ว่า วิโมกข์แต่ละข้อ พึงทราบ
นวกนัย ๑๕ หมวด โดยทำเป็นข้อละ ๒๕ คุขปฏิภาณิกาสกแล.

วิโมกข์กถาจบ

อธิบายพรหมวิหารฌาน

บัดนี้ เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลเป็นไปด้วยอำนาจพรหมวิหารมีเมตตา-
ฌานเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา
ดังนี้ อีก. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา เป็นต้นต่อไป.

คำว่า เมตตาสหคัม (สหคตด้วยเมตตา) ได้แก่ ประกอบด้วยเมตตา แม้ในคำว่า สหคตด้วยกรุณาเป็นต้นข้างหน้าก็เช่นนี้เหมือนกัน. ก็พระโยคาวจรนั้นปฏิบัติแล้วโดยวิธีใด จึงเข้าถึงฌานอันสหคตด้วยเมตตาเป็นต้นอยู่ วิธีการเจริญเมตตาเป็นต้นนั้น ข้าพเจ้าให้พิสดารไว้ในวิสุทธิมรรคแล้ว ส่วนเนื้อความพระบาลีที่เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสินั่นแหละ. ก็แต่ว่าในปฐวิกสินได้ธรรมหมวด ๕ รวม ๒๕ หมวดเท่านั้น ในพรหมวิหารนี้ได้ธรรมหมวด ๗ รวม ๒๕ หมวด ด้วยสามารถแห่งพระบาลี มีคำว่าตักฆาน (ฆานหมวด ๓) และจตุกฆาน (ฆานหมวด ๔) เป็นต้น ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น แต่ละหมวดได้ ๒๕ หมวด ด้วยอำนาจแห่งฌานที่ ๔ ในอุเบกขา แต่ในฌานที่สหคตด้วยกรุณาและมุทิตา ย่อมมีเยวาปนกรรมเมื่เหล่านี้ คือ กรุณาและมุทิตา กับธรรม ๔ มีฉันทะ เป็นต้น.

อนึ่ง ความเป็นทุกขาปฏิบัติเป็นต้นในพรหมวิหารนี้ ฟังทราบการข่มพยายามด้วยเมตตาก่อน ฟังทราบการข่มวิหิงสาด้วยกรุณา ฟังทราบการข่มอริด้วยมุทิตา ฟังทราบการข่มราคปฏิกะด้วยอุเบกขา มีอยู่ด้วยประการฉะนี้. ส่วนเนื้อความที่แปลกันมีว่า ความเป็นปริตตารมณีย่อมไม่มีด้วยอำนาจแห่งสัตว์จำนวนมากเป็นอารมณ์ ส่วนความเป็นอัปมาณารมณีย่อมมีด้วยอำนาจมีสัตว์มากเป็นอารมณ์ ดังนี้ คือที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันทั้งหมด.

บันทึกครั้งทราบพรหมวิหารเหล่านี้

อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพรหมอันสูงสุด
ตรัสแล้วด้วยอาการอย่างนี้ก่อนแล้วฟังทราบ
แม้ปกิณณกถา ในพรหมวิหารฌานเหล่านี้
ให้ยิ่งขึ้นไป.

จริงอยู่ บรรดาพรหมวิหาร คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เหล่านี้
ว่าโดยอรรถ ธรรมที่ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า ย่อมรักใคร่ คือว่าย่อม
เสนาหา. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า ธรรมนี้มีในมิตร
หรือว่า ย่อมเป็นไปเพื่อมิตร. ธรรมที่ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า ย่อม
กระทำหทัยของสาธุชนทั้งหลายให้หวั่นไหว ในเพราะคนอื่นมีทุกข์. อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า ย่อมบำบัด หรือย่อมเบียดเบียน คือ
ย่อมยังทุกข์ของผู้อื่นให้พินาศ. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า
ย่อมทำให้กระจายไปให้ออกไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้เป็นทุกข์. ธรรมที่ชื่อว่า
มุทิตา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องบันเทิงของผู้พร้อมด้วยมุทิตานั้นหรือ
ย่อมยินดีเอง. หรือว่า เป็นเพียงความยินดีเท่านั้น. ธรรมที่ชื่อว่า อุเบกขา
เพราะอรรถว่า ย่อมแลดูด้วยการละความพยาบาทมีอาทิว่า ขอสัตว์ทั้งหลาย
จงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด ดังนี้ และด้วยความเข้าถึงความเป็นกลาง.

อนึ่ง ในพรหมวิหารเหล่านี้ ว่าโดยลักษณะเป็นต้น ฟังทราบว่า
เมตตามีความเป็นไปแห่งอาการที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลเป็นลักษณะ มีการน้อม
เข้าไปซึ่งประโยชน์เป็นกิจ มีการกำจัดความอาฆาตเป็นปัจจุปัญฐาน มีการดู
แต่สิ่งที่น่าพอใจของสัตว์เป็นปทัฏฐาน เมตตานี้มีการสงบพยาบาทเป็นสมบัติ
มีการเกิดขึ้นแห่งเสนาหาเป็นวิบัติ.

กรุณา มีการเป็นไปแห่งอาการช่วยบำบัดทุกข์เป็นลักษณะมีการกำจัด
ทุกข์ผู้อื่นเป็นรส มีความไม่เบียดเบียนเป็นปัจจุปัญฐาน มีการเห็นสัตว์ผู้ถูก
ทุกข์ครอบงำแล้ว เป็นผู้ไม่มีพื้งเป็นปทัฏฐาน กรุณานี้ มีความสงบจากความ
เบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความโสภเป็นวิบัติ.

มุทิตา มีการบันเทิงใจเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยาในความดีเป็นรส มีความกำจัดอคติเป็นปัจจุปัญฐาน มีการเห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐาน มุทิตานี้มีการสงบอติเป็นสมบัติ มีการเกิดขึ้นแห่งความร่าเริงเป็นวิบัติ.

อุเบกขา มีการเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีความเห็นสัตว์ทั้งหลายโดยความเสมอกันเป็นรส มีการเข้าไปสงบความโกรธและความรักเป็นปัจจุปัญฐาน มีความเห็นสัตว์มีกรรมเป็นของตน อย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ ๆ ตน สัตว์เหล่านั้นจักมีความสุข หรือจักพ้นจากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากสมบัติตามความพอใจของใครดังนี้ เป็นปทัฏฐาน อุเบกขานั้น มีความสงบความโกรธและความรักเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งอัญญาญอุเบกขาซึ่งอาศัยเรือนเป็นวิบัติ.

ก็ความสุขในวิปีสสนา และภวสมบัติเป็นสาธารณประโยชน์ของพรหมวิหารเหล่านั้นแม้ทั้ง ๔ แต่ความกำจัดพยาบาทเป็นต้นเป็นประโยชน์เฉพาะองค์. จริงอยู่ ในอภิธรรมนี้ เมตตามีการกำจัดพยาบาทเป็นประโยชน์ พรหมวิหาร ๓ แม้นอกนี้มีการกำจัดความเบียดเบียน ความไม่ยินดี และราคะเป็นประโยชน์. ข้อนี้ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ดูก่อนอาวุธทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คือ เมตตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งความพยาบาท...ดูก่อนอาวุธทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คือ กรุณาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งความเบียดเบียน... ดูก่อนอาวุธทั้งหลายเพราะธรรมชาติ คือ มุทิตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งอริ...ดูก่อนอาวุธทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คืออุเบกขาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งราคะ ดังนี้.

ก็ในพรหมวิหารเหล่านั้น มีธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างละ ๒ โดยอำนาจแห่งความเป็นข้าศึกใกล้และไกล จริงอยู่ เมตตาพรหมวิหารมีราคะเป็นเหตุใกล้ เพราะเห็นว่าเป็นคุณเท่ากัน เหมือนศัตรูของบุรุษผู้เที่ยวไปใกล้กัน. ราคะนั้นย่อมได้โอกาสได้ เพราะฉะนั้น พึงรักษาเมตตาให้ดีจากราคะนั้น พยาบาทเป็นข้าศึกไกล เพราะความเป็นสภาคะและวิสภาคะ เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งอาศัยอยู่ในที่รกรงมีภูเขาคือเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงแผ่เมตตาออกไปโดยปราศจากความกลัวต่อพยาบาทนั้น ข้อที่ว่า บุคคลจักแผ่เมตตาและจักโกรธพร้อมกัน นั้นมิใช่เหตุที่มีได้.

โทมนัสอาศัยเรือนที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า บุคคลเมื่อเล็งเห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันนำปรารถนา นำใคร่นำขบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตนไม่ได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้เฉพาะในกาลก่อน อันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว ย่อมเกิดโทมนัส โทมนัสเช่นนี้ เราเรียกว่า โทมนัสอาศัยเรือน ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะเห็นความวิบัติเหมือนกัน ความเบียดเบียนเป็นข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาคะต่อสภาคะ ข้อที่ว่า ชื่อว่า บุคคลจักทำกรุณา และจักเบียดเบียนสัตว์ด้วยการประหารด้วยฝ่ามือเป็นต้นพร้อมกัน ดังนี้ นั้นมิใช่เหตุที่เป็นไปได้.

โทมนัสอาศัยเรือนที่ตรัสไว้โดยนัยว่า บุคคลเมื่อเล็งเห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันนำปรารถนา นำใคร่นำขบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ อันประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตน

ได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้เฉพาะแล้วในกาลก่อน อัน
ล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว ย่อมเกิดโสมนัส
โสมนัสเช่นนี้ เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือน ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของ
มุกตาพรหมวิหาร เพราะเห็นว่าเป็นสมบัติเสมอกัน อดีเป็นข้าศึกไกล เพราะ
เป็นวิสภาคต่อสภาค เพราะฉะนั้น พึงเจริญมุกตาไปโดยปราศจากความกลัว
ต่อข้าศึกนั้น ข้อที่ว่า บุคคลจักเป็นผู้ชื่นชมยินดี และจักเบือนหน้าในเสนาสนะ
อันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งพร้อมกัน ดังนี้ มิใช่ฐานะที่เป็นได้.

อัญญาอุเบกขา ที่อาศัยเรือน ที่ตรัสโดยนัยเป็นต้น ว่า เพราะเห็นรูป
ด้วยจักขุ อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุณฺณคนโง่เขลา ยังไม่ชนะกิเลส
ยังไม่ชนะวิบาก ไม่เห็นโทษไม่ได้ดับ เป็นคนหนาแน่น อุเบกขา
เช่นนั้น ไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขา
อาศัยเรือน ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะเป็นธรรม
เสมอกันด้วยอำนาจแห่งการไม่ใคร่ควรดูถึงโทษและคุณ ราคะและปฏิฆะเป็น
ข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาคต่อสภาค เพราะฉะนั้น พึงแผ่อุเบกขาไปโดย
ปราศจากความกลัวต่อข้าศึกนั้น ขึ้นชื่อว่า บุคคลจักแผ่อุเบกขาไป จักยินดี
จักโกรธพร้อม ๆ กันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้.

อนึ่ง ความพอใจใคร่เพื่อจะทำ (กตตุกมฺยตาณฺโท) เป็นเบื้องต้น
การข่มนิวรณ์เป็นต้น เป็นท่ามกลาง อปปนาเป็นปริโยสานของพรหมวิหาร
เหล่านั้นแม้ทั้งหมด สัตว์ตนหนึ่ง หรือมาก เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารนั้น
โดยบัญญัติธรรม อารมณ์บัญญัติธรรมนั้น เมื่อถึงอุปจาระหรืออปปนาแล้ว
จึงขยายอารมณ์ได้.

ในอธิการว่าด้วยพรหมวิหารนั้น มีลำดับแห่งการขยายอารมณ์ ดังต่อไปนี้. พระโยคาวจรพึงกำหนดอวาสหนึ่งก่อนที่เดียวแล้ว พึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในอวาสนี้นั้น โดยนัยว่า สตุตา อเวรา โหนตุ ขอให้สัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด ดังนี้เป็นต้น เหมือนชวานาผู้ฉลาดกำหนดสถานที่ตนพึงไถแล้วจึงไถ ฉะนั้น พระโยคาวจรพึงทำจิตให้อ่อนและควรแก่การทำงานในอวาสนั้น แล้วพึงกำหนดอวาส ๒ แห่ง จากนั้นก็กำหนดอวาส ๓ แห่ง ๔ แห่ง ๕ แห่ง ๖ แห่ง ๗ แห่ง ๘ แห่ง ๙ แห่ง ครอบหนึ่ง กิ่งหมู่บ้าน หนึ่งหมู่บ้าน ชนบทหนึ่ง รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่ง จนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์นั้น ๆ กรุณาพรหมวิหารเป็นต้นก็เหมือนกัน นี่เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณ์ในพรหมวิหาร ๔ ดังนี้.

ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลไหลออกของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น เหมือนรูปสมบัติเป็นผลไหลออกของกสิณทั้งหลาย เนวสัญญานาสัญญายคณะเป็นผลไหลออกของอรูปสมาธิ ผลสมบัติเป็นผลไหลออกของวิปัสสนา นิโรธสมบัติเป็นผลไหลออกของสมถะและวิปัสสนา ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า บุคคลสร้างบ้านยังไม่ได้ยกเสาทั้งหลายขึ้นตั้ง ยังมีได้ยกช่อและอกไก่ ก็ไม่สามารถจะยกยอดเรือนและกลอนหลังคาตั้งไว้ในอากาศได้ ฉะนั้น พระโยคาวจรเว้นตติยฌานที่เกิดขึ้นในเบื้องต้น ก็ไม่อาจเพื่อจะเจริญจุดตถฌานได้ฉะนั้น ก็แต่ว่า อุเบกขาพรหมวิหารนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ยังตติยฌานให้เกิดขึ้นแล้วในกสิณทั้งหลาย เพราะเป็นอารมณ์มีส่วนไม่เสมอกัน.

ก็ในพรหมวิหารเหล่านั้น หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา จึงตรัสเรียกว่า พรหมวิหาร ? เพราะเหตุไร พรหมวิหาร

จึงมี ๔ และลำดับของพรหมวิหารเหล่านั้นเป็นอย่างไร ? เพราะเหตุไร ใน
วิภังค์ จึงตรัสเรียกว่า เป็นอัปมัญญาเล่า ?

ตอบว่า ความเป็นพรหมวิหารในธรรมมีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ พึงทราบ
ด้วยอรรถว่าประเสริฐ และความเป็นธรรมไม่มีโทษก่อน.

จริงอยู่ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ เพราะ
เป็นความปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย ก็พรหมทั้งหลายมีจิตปราศจากโทษ
อยู่อันใด พระโยคีทั้งหลายผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้เสมอ
กับพรหมอยู่กันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกธรรมเหล่านั้นว่า
พรหมวิหาร เพราะอรรถว่าประเสริฐและความเป็นธรรมปราศจากโทษ.

ส่วนปัญหามีคำว่า เพราะเหตุไร จึงเป็น ๔ เป็นต้น มีคำวิชัน
ดังนี้ว่า

พรหมวิหาร ชื่อว่ามี ๔ เพราะเป็น
ทางหมดจดเป็นต้น อนึ่ง ลำดับแห่งพรหม-
วิหารเหล่านั้นย่อมมี เพราะอาการมี
ประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น และพรหมวิหาร
เหล่านั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ
เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อัปมัญญา ดังนี้.

จริงอยู่ บรรดาพรหมวิหารเหล่านั้น เมตตาเป็นทางหมดจดของบุคคล
ผู้มากด้วยพยาบาท กรุณาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยวิหิงสา มุทิตา
เป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยขอรติ อุเบกขาเป็นทางหมดจดของบุคคล
ผู้มากด้วยราคะ.

อนึ่ง มนสิการในสัตว์ทั้งหลายของพรหมวิหารก็มี ๔ อย่างนั้นแหละ ด้วยอำนาจการน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูล ๑ การนำออกซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๑ การพลอยยินดีด้วยสมบัติผู้อื่น ๑ และการไม่ผูกใจ ๑.

เหมือนอย่างว่า มารดา มีลูก ๔ คน บรรดาลูก ๔ คนเป็นเด็กคนหนึ่ง เป็นคนป่วยคนหนึ่ง เป็นหนุ่มสาวคนหนึ่ง และกำลังประกอบกิจทั้งปวงคนหนึ่ง มารดาช่วยปรารภนาให้ลูกคนเล็กเจริญเติบโต มีความปรารถนากำจัดความป่วยไข้ของลูกที่ป่วย มีความปรารถนาให้ลูกผู้เป็นหนุ่มสาวดำรงอยู่ในสมบัติแห่งความเป็นหนุ่มสาวตลอดกาลนาน และไม่ได้ชวนช่วยกิจการงานในการงานอะไร ของลูกคนที่ประกอบแล้ว ฉันทใด แม้พระโยคาวจรผู้มี อัมปมัญญาเป็นเครื่องอยู่ก็ฉันทนั้น พึงเจริญไปด้วยอำนาจแห่งอัมปมัญญามีเมตตาเป็นต้นในสัตว์ทั้งปวง เพราะฉะนั้น อัมปมัญญาจึงมี ๔ อย่าง เพราะอำนาจแห่งทางหมดจดเป็นต้นนี้.

ก็พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอัมปมัญญาเหล่านั้นแม้ทั้ง ๔ พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปด้วยอาการอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลก่อน ด้วยว่า เมตตามีการเป็นไปแห่งอาการเกื้อกูลแก่สัตว์เป็นลักษณะ ฉะนั้น ก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งอาการที่เห็น หรือได้ฟัง หรือกำหนดสัตว์ทั้งหลายผู้อื่น ความทุกข์ครอบงำที่ตนปรารถนาจะเกื้อกูล ด้วยประการฉะนี้แล้วช่วยนำทุกข์ออกไป ด้วยว่ากรุณา มีการเป็นไปแห่งอาการนำทุกข์ออกไปเป็นลักษณะ ลำดับนั้น ก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจความยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติ (คือการถึงพร้อม) แห่งสัตว์ที่ตน

ปรารธนาเกื้อกูลแล้ว มีทุกข์ไปปราศแล้วเหล่านั้น ด้วยว่า มุทิตามีการบันเทิงใจ
ต่อสมบัติผู้อื่นเป็นลักษณะ เบื้องหน้าแต่นั้น ก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย
โดยอาการแห่งความเป็นกลาง กล่าวคือ ความเป็นผู้วางเฉย เพราะความไม่มี
กิจที่พึงทำอีก ด้วยว่า อุเบกขามีความเป็นไปแห่งอาการแห่งความเป็นกลาง
เป็นลักษณะ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเมตตาไว้ก่อน ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไป
ด้วยอาการมีการเกื้อกูลเป็นต้น ต่อจากนั้นก็พึงทราบว่ ลำดับนี้ คือ กรุณา
มุทิตา และอุเบกขาโดยประการดังกล่าวมานี้.

ก็อปปมัญญาเหล่านี้ทั้งหมดย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ด้วย
เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า จริงอยู่ สัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของอปป-
มัญญาเหล่านี้ และพึงเจริญเมตตาเป็นต้นไปในประเทศเท่านี้ต่อสัตว์หนึ่ง ดังนี้
แล้ว ไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ แล้วให้เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการแผ่ไปทั้ง
สิ้นนั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อปปมัญญา ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้า
จึงกล่าวว่า

พรหมวิหาร ชื่อว่ามี ๔ เพราะเป็น

ทางหมดจดเป็นต้น อนึ่ง ลำดับแห่งพรหม

วิหารเหล่านั้นย่อมมี เพราะอาการมีประ-

โยชน์เกื้อกูลเป็นต้น และพรหมวิหารเหล่า

นั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ

เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อปปมัญญา ดังนี้.

ก็อัปมัญญาเหล่านั้น แม้มีอารมณ์เป็นลักษณะอย่างเดียวกัน โดย
ความเป็นอารมณ์ไม่มีประมาณอย่างนี้ แต่อัปมัญญา ๓ ข้างดันยอมเป็นไปใน
ฉาน ๓ และฉาน ๔. เพราะเหตุไร เพราะฉานเหล่านั้นยังไม่ปราศจากโสมนัส.
ก็เพราะเหตุไร อัปมัญญา ๓ ข้างดัน จึงยังไม่ปราศจากโสมนัส เพราะ
อัปมัญญา ๓ ข้างดันเป็นธรรมสัลดพยาบาทเป็นต้น อันมิโสมนัสเป็นสมุฏฐาน
ออกไป ส่วนอัปมัญญาข้อสุดท้ายฉานเดียวที่ไม่มีโสมนัสเหลือ เพราะเหตุไร
เพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา จริงอยู่ อุเบกขาในพรหมวิหารเป็นไปโดย
อาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย เว้นอุเบกขาเวทนา ย่อมเป็นไปไม่ได้เลย.

พรหมวิหารกถาจบ

อสุกขมาน

[๑๕๑] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระตด้วยอุทฺทมาตกสัญญา ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระตด้วยวินิโลกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยวิปฺพกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยวิจฺฉิทกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยวิกขยิตกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยวิกขิตตกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยหตวิกขิตตกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยโลหิตกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยปฺพวกสัญญา ฯลฯ ที่สหระตด้วยอญฺญิกสัญญา ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อสุกขมานแจกอย่างละ ๑๖

รูปาวจรกุศล จบ

อธิบายอสุภมาณ

ว่าด้วยรูปาวจรกุศล

บัดนี้ เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลสมควรแก่สัตว์ผู้มีราคะจริต ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจมานะเดียวในอารมณ์ต่างๆ นั้นแหละ จึงทรงเริ่มคำเป็นอาทิว่า กตเม ชมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า อุทฺธมตคกสฺสญา สหคํ (สหรคด้วยอุทฺธมตคกสฺสญา) เป็นต้นต่อไป.

ชาคสพ ชื่อว่า อุทฺธมตค เพราะพองขึ้นโดยความพองอืดขึ้นตามลำดับเพราะสันชีวิต เหมือนลูกหนังพองด้วยลมฉะนั้น. ชาคสพที่ชื่อว่า อุทฺธมตค นั้นเอง ชื่อว่า อุทฺธมตคะ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุทฺธมตค เพราะอรรถว่า เป็นชาคสพพองขึ้นน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล คำว่า อุทฺธมตคะ นี้เป็นชื่อของชาคสพอย่างนั้น. ชาคสพที่มีผิวแตกออกโดยประการต่าง ๆ (ที่เน่า) ท่านเรียกว่า วินิลกะ ชาคสพที่ชื่อว่า วินิละ นั้นเอง ชื่อว่า วินิลกะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วินิลกะ เพราะเป็นของน่าเกลียดมีสีเขียวคล้ำเพราะปฏิกูล. ก็คำว่า วินิลกะ นี้ เป็นชื่อของชาคสพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อมาก มีสีขาวในที่บ่มด้วยน้ำหนอง และมีสีเขียวโดยมากในที่สีเขียว เช่นกันคลุมด้วยผ้าสีเขียว. ชาคสพที่มีน้ำหนองอันไหลออกไปในที่แตกออกแล้ว ชื่อว่า วิปฺพพะ (น้ำหนองไหลออก) ชาคสพที่มีน้ำหนองไหลออกนั่นเอง ชื่อว่า วิปฺพพะ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิปฺพพะ เพราะอรรถว่า น่าเกลียดมีน้ำหนองไหลออกเพราะเป็นของปฏิกูล. คำว่า วิปฺพพะ นี้เป็นชื่อของชาคสพที่เป็นเช่นนั้น.

ชาคสพที่ขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า วิณิตกะ ชาคสพที่ชื่อว่า วิณิตกะ
นั่นเอง ชื่อว่า วิณิตกะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิณิตกะ เพราะอรรถว่า
นำเกลียดเป็นท่อนต่าง ๆ เพราะเป็นของปฏิภูม. คำว่า วิณิตกะนี้เป็นชื่อของ
ชาคสพที่ขาดในท่ามกลาง.

ชาคสพทั้งหลายที่มีสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกกัดกินโดยอาการต่าง ๆ
โดยกระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิขยิตกะ ชาคสพที่ชื่อว่า วิขยิตกะ นั่นเอง
ชื่อว่า วิขยิตกะ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิขยิตกะ เพราะอรรถว่า
เป็นของนำเกลียด เป็นของสัตว์กัดกิน เพราะเป็นของปฏิภูม. คำว่าวิขยิตกะ
นี้เป็นชื่อของชาคสพเช่นนั้น.

ชาคสพที่กระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิกจิตตะ ชาคสพที่ชื่อว่า วิก-
จิตตะ นั่นเอง ชื่อว่า วิกจิตตะ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิกจิตตะ
เพราะอรรถว่า เป็นของนำเกลียด เป็นของกระจัดกระจายไป เพราะเป็นของ
ปฏิภูม. คำว่า วิกจิตตะ นี้เป็นชื่อชาคสพที่กระจัดกระจายไปแต่ที่นั่น ๆ
อย่างนี้คือ มือไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง.

ชาคสพที่ถูกฟันยับเยิน กระจัดกระจายโดยนัยก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า
หตวิกจิตตะ คำว่า หตวิกจิตตะนี้ เป็นชื่อของชาคสพที่ถูกสับฟันด้วย
ศัสตราในอวัยวะน้อยใหญ่ โดยอาการดังเพิงกากบาทกระจัดกระจายโดยนัยที่
กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ชาคสพที่มีโลหิตหยดเรียไหลไปข้างโน้นข้างนี้ ชื่อว่า โลหิตกะ
คำว่า โลหิตกะนี้ เป็นชื่อของชาคสพที่เปื้อนโลหิตไหลไป.

หมู่หนอนทั้งหลาย ท่านเรียกว่า **ปูลูวา** ชากศพที่เคลื่อนไปด้วยหมู่
หนอนขอนไซ ชื่อว่า **ปูลูกะ** คำว่า **ปูลูกะ** นี้เป็นชื่อของชากศพที่เต็ม
ไปด้วยหมู่หนอน.

ชากศพที่มีกระดูกเท่านั้น เรียกว่า **อัญญิกะ** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อัญญิกะ เพราะอรรถว่า เป็นกระดูกอันน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล
คำว่า **อัญญิกะ**นี้ เป็นชื่อของชากศพที่มีร่างกระดูกบ้าง มีกระดูกท่อนหนึ่งบ้าง
ก็ชากศพเหล่านี้แหละเป็นชื่อของนิมิตที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยชากศพที่ขึ้นพอง
เป็นคั่นเหล่านี้บ้าง ของฉานที่ได้ในนิมิตทั้งหลายบ้าง.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อุทฺธมาตกสฺสญฺญาเป็นคั่นเหล่านั้นต่อไป.
สฺสญฺญาที่เกิดขึ้นด้วยสามารถอัปปนา ในชากศพที่ขึ้นพองเป็นนิมิต ชื่อว่า
อุทฺธมาตกสฺสญฺญา. จิตที่สหระคด้วยอุทฺธมาตกสฺสญฺญานั้น เพราะอรรถว่าเป็น
สัมปโยคะ ชื่อว่า **อุทฺธมาตกสฺสญฺญาสหคะ** แม้ในจิตที่สหระคด้วยวินิลก-
สฺสญฺญาเป็นคั่น ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ในอธิการแห่งอสุกะนี้ วิจิเรญฺญอันใดที่
พึงกล่าว วิจิเรญฺญนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในวิสุทฺธิมรรค แม้โดยประการทั้งปวง
การพรรณนาพระบาลีที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ ก็ใน
อสุกะนี้ แต่ละหมวดมีหมวดละ ๒๕ ด้วยอำนาจแห่งปฐมฉานอย่างเดียว
เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหารมีด้วยอำนาจจุดถณาน เพราะความที่อารมณ์ที่
เป็นอสุกะไม่พึงขยาย. อารมณ์นิมิตที่เกิดขึ้นในที่ชากศพอุทฺธมาตกะมีเล็กน้อย
พึงทราบว่าเป็นปริตตารมณฺ์ ที่เกิดขึ้นในอุทฺธมาตกะอันใหญ่เป็นอัปปมาณารมณฺ์
แม้ในอสุกะที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน. (บาลีปกิณณกถาว่า)

อิติ อสุภานิ สุภคุโณ

ทสสโตจเณน อุตติกิตฺติ

ยานิ อโวจ ทสพล

เอเกกชฺฌมานเหตุนิ.

เอวํ ปาลินเยเนว ตาว สพุพานิ ตานิ ชานิตฺวา

เตเสว อयํ ภิกฺขุโย ปกิณฺณกกถาปี วิญญฺเญยา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทสพลทรงพระ-

คุณอันงาม ทรงพระเกียรติ ควรแก่การ

สรรเสริญ ด้วยการแลเห็นตั้งพัน ควรแก่การ

อสุภะทั้งทลาย อันเป็นเหตุแห่งฌาน แต่ละ

อย่างไว้ ด้วยประการฉะนี้.

บัณฑิตทราบอสุภะทั้งหมดเหล่านั้น

โดยนัยแห่งพระบาลีอย่างนี้ก่อนแล้ว พึง

ทราบแม้กถาเบ็ดเตล็ดนี้ในอสุภะเหล่านั้น

นั้นแหละให้ยิ่งขึ้นไป.

จริงอยู่ บุคคลย่อมปราศจากความประพฤติโลเล (ความคั่นร่น)

ได้ ในเพราะอสุภะใดอสุภะหนึ่งในบรรดาอสุภะเหล่านั้น เหมือนผู้มีราคะไป

ปราศแล้ว เพราะความทำราคะอันตนข่มไว้ในฌานที่บรรลุลแล้ว แม้เมื่อเป็น

เช่นนั้น ประเภทแห่งอสุภะนี้ใด ประเภทแห่งอสุภะนั้น พึงทราบว่า ตรัสไว้

โดยการถึงความไปเองแห่งชากสพ และด้วยอำนาจแห่งการทำลายราคะจริต

เพราะชากสพเมื่อความเป็นของปฏิกูล ก็จะพึงถึงสภาพขึ้นพองของชากสพ

หรือถึงสภาพเป็นชากสพอย่างใดอย่างหนึ่งมีสีเขียวคล้ำเป็นต้น ด้วยเหตุนี้

กุลบุตรพึงกำหนดนิมิตในอสุภะอย่างใดเท่าที่จะหาได้ อย่างนี้ว่า ชากสพที่พอง

ขึ้นเป็นของปฏิกุล ชากศพที่มีสัจจะล้าเป็นของปฏิกุลเป็นต้น ฟังทราบว่า
ตรัสประเภทอสุกะ ๑๐ อย่าง ด้วยสามารถการถึงความเป็นเองของชากศพ
ดังนี้.

ว่าด้วยสัพปาเย ๑๐ อย่าง

อนึ่ง ว่าโดยความแปลกกันในอสุกะ ๑๐ เหล่านั้น ชากศพที่เป็น
อุทธุมาตกะ (พองขึ้น) เป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรสังฐาน เพราะ
ประกาศความพิบัติลงสรีรสังฐาน. ชากศพที่มีสัจจะล้าเป็นสัพปาเยแก่
บุคคลผู้ยินดีในสรีรวรรณะ เพราะประกาศความพิบัติความยินดีในผิว. ชาก
ศพที่มีน้ำหนองไหลเป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดีในกลิ่นแห่งสรีระที่ปรุงแต่ง
ขึ้นด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น เพราะประกาศความเป็นกลิ่นเหม็น
อันเนื่องด้วยชนิดของศพ. ชากศพที่ถูกตัดเป็นท่อนเป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดี
ในความเป็นขณะ (แห่ง) แห่งสรีระ เพราะประกาศความโพรงแห่งกายใน
ภายใน. ชากศพที่ถูกสัตว์แทะกินเป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดีในที่มีเนื้อนุ่มใน
ส่วนแห่งร่างกายมีอันเป็นต้น เพราะประกาศความพินาศแห่งการสมบูรณ์ด้วย
เนื้อนุ่ม. ชากศพที่มีอวัยวะกระจัดกระจายไปเป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดีในการ
เยื้องกรายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะประกาศความกระจัดกระจายแห่งอวัยวะ
น้อยใหญ่. ชากศพที่ถูกตัดเป็นท่อน ๆ เป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดีในการ
ถึงพร้อมแห่งโครงร่างกาย เพราะประกาศความพิการของโครงร่างกาย. ชากศพ
ที่มีเลือดติดเป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดีในความงามอันเกิดแต่การประดับ
ตกแต่ง เพราะประกาศความปฏิกุลโดยการเปื้อนเลือด. ชากศพที่มีหมู่นอน
นอนไขเป็นสัพปาเยแก่บุคคลผู้ยินดีในร่างกายว่าเป็นของเรา เพราะประกาศ

ถึงความที่ร่างกายเป็นของสาธารณะแก่ตระกูลหมู่นอนมิใช่น้อย. ชากศพที่ เหลือแต่กระดูกเป็นสัปปายะแก่นุคคลผู้ยินดีในการสมบรูณ์แห่งพิน เพราะ ประกาศความเป็นของปฏิภูมแห่งกระดูกในสรีระ พึงทราบว่ ประเภทแห่ง อสุกะ ๑๐ อย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แม้ด้วยอำนาจการทำลายราคจริต ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในอสุกะ ๑๐ อย่างนี้ จิตจะสงบดำรงอยู่ได้โดยกำลังของวิตกเท่านั้น เว้นวิตกแล้วก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้ เพราะความที่อารมณ์มีกำลังทรมโดยที่เป็น ของปฏิภูม เหมือนเรือจอดอยู่ที่แม่น้ำมีกระแสอันไหลเชี่ยวไหลไปย่อมหยุดได้ ด้วยกำลังไม้ถ่อเท่านั้น เว้นจากไม้ถ่อก็ไม่อาจจอดอยู่ได้ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ในอสุกกรรมฐานนี้ ย่อมมีเพียงปฐมฌานเท่านั้น ทุคฺยฌานเป็นต้นหาไม่ได้ไม.

อนึ่ง ในอารมณ์แม้เป็นของปฏิภูมนี้ ปิตติและโสมนัสก็ย่อมเกิด เพราะ ความที่พระโยคาวจรเห็นอนิสงส์อย่างนี้ว่า เราจักพ้นจากขราและมรณะเพราะ ปฏิปทานี้แน่แท้ และเพราะละความเร่าร้อนแห่งนิเวรณได้เหมือนคนเหตอกไม้ เห็นอนิสงส์ว่า วันนี้เราจักได้ค่าจ้างมาก จึงเกิดปิตติโสมนัสในกองกุฏ และ เหมือนคนมีโรคเป็นทุกข์ เพราะพยาธิที่เกิดขึ้น มีความปิตติโสมนัสในการเป็น ไปแห่งการถ่ายยา ฉะนั้น.

ก็อสุกะนี้แม้ทั้ง ๑๐ อย่าง โดยลักษณะก็มีอย่างเดียวเท่านั้น ด้วยว่า อสุกะแม้ ๑๐ อย่างนี้ มีความเป็นของปฏิภูมโดยเป็นของไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจเท่านั้นเป็นลักษณะ โดยลักษณะนี้ อสุกะนี้นั้นจึงไม่ปรากฏใน สรีระที่ตายแล้วอย่างเดียว ย่อมปรากฏแม้ในร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ เหมือน พระมหาคีตสเถระผู้อยู่ในวิหารเจดียบรรพตเกาะสีหฬผู้เห็นกระดูกพิน และ

เหมือนปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐาก พระสังฆรักจิตเถระซึ่งแลดูพระราชผู้ประทับเหนือคอช้าง ฉะนั้น เพราะว่า ร่างกายที่ตายแล้วเป็นอสุกะฉนฺใด แม้สรีระที่กำลังเป็นอยู่ก็เป็นอสุกะฉนนั่นแหละ แต่ว่า ในร่างกายที่ยังเป็นอยู่นี้ ลักษณะแห่งอสุกะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเครื่องประดับจรมาบิดบังไว้ ฉะนั้นแล.

อสุกกลากาบ

ถามว่า ก็รูปาวจรอัปปานี้ มีปฐวิกสิณเป็นต้น มีอัฐสิกสัญญาเป็นปริโย-
सानเป็นอารมณ์เท่านั้นหรือ หรือแม้อย่างอื่นก็มีอยู่. ตอบว่า แม้อย่างอื่นที่เป็น
อารมณ์ก็มีอยู่. แต่ในอภิธรรมนี้ ไม่ได้ตรัสอานาปานฉานและกายคตาสติกาวนา
ไว้ แม้ไม่ตรัสไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ระบุถึงวาโยกสิณไว้ จึงเป็นอัน
ระบุถึง แม้อานาปานฉานโดยแท้. อนึ่ง เมื่อระบุถึงวรรณกสิณทั้งหลาย ก็เป็น
อันระบุถึงกายคตาสติที่เกิดขึ้นด้วยจตุกฉาน และปัญญจกฉานในโกฏฐาสมิพพ
เป็นต้น. และในอสุกะ ๑๐ อย่างทรงถือเอาแล้ว กายคตาสติที่เป็นไปด้วยอำนาจ
แห่งฉานที่มนสิการปฏิกุสในอาการ ๓๒ และด้วยอำนาจแห่งฉานอันเกิดขึ้นแต่
วรรณในป่าช้า ๕ ชนิด ก็ย่อมเป็นอันทรงถือเอาแล้วเหมือนกัน. อัปปานา
ที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นอันตรัสไว้แล้วในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้.

รูปาวจรกลากาบ

อรุปาวจรกุศล

อรุปฌาน ๔

[๑๕๒] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปฌาน เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิสมสัญญา เพราะไม่มโนการซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคด้วยอากาศาณญายตนสัญญา สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธเพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปฌาน เพราะก้าวล่วงอากาศาณญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคด้วยวิญญาณญายตนสัญญา สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปฌาน เพราะก้าวล่วงวิญญาณญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคด้วย

อาภิญญาตนัญญา สหคตด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ อยู่ใน
สมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคละเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วง
อาภิญญาตนัญญาโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุตตมมาน อันสหคตด้วย
เนวสัญญานาสัญญาตนัญญา สหคตด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ
อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อรุปมาณ ๔ แจกอย่างละ ๑๖

อรุปาวจรกุศล จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

ว่าด้วยอรุปาวจรกุศล ๔

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงอรุปาวจรกุศล จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม
ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อรุปฺปปตฺติยา ความว่า อรุปภพ
เรียกว่า อรุป ความเกิดขึ้นในอรุปเห็นปานนี้ เรียกว่า อรุปฺปปตฺติ. พระ-
โยคาวจรเจริณมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงอรุปภพนั้น.

บทว่า มคฺคํ ภาเวติ ความว่า ย่อมยังอุบาย คือ เหตุ คือ การณะ ให้เกิดขึ้น คือ ให้เจริญขึ้น. บทว่า สพุพฺโส ได้แก่ โดยอาการทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ทั้งหมดไม่มีเหลือ. บทว่า รูปสณฺฐาน ได้แก่ รูปาจรณานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานและเป็นอารมณ์ของฌานนั้น. จริงอยู่ แม้รูปาจรณานที่ตรัสเรียกว่า รูป เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ดังนี้ แม้อารมณ์แห่งรูปาจรณานนั้น ก็ตรัสว่า รูป เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ย่อมเห็นรูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี เพราะฉะนั้น ในที่นี้ คำว่า รูปสณฺฐาน นี้ จึงเป็นชื่อของรูปาจรณาน ตามที่กล่าวไว้โดยมีสัญญาเป็นประธาน อย่างนี้ว่า สัญญาในรูป ชื่อว่า รูปสัญญา ดังนี้ รูปาจรณานที่ชื่อว่า รูปสัญญา เพราะอรรถว่า มีรูป เป็นเครื่องหมาย อธิบายว่า รูปเป็นชื่อของฌานนั้น. อนึ่ง คำว่า รูป นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นชื่อของอารมณ์ของฌานนั้น อันต่างด้วยรูปมีปฐมวิกิณเป็นต้น.

บทว่า สมตฺกุกฺกมา (เพราะก้าวล่วง) ได้แก่ เพราะสำรอก และ ดับสนิท. คำนี้มีอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายว่า พระโยคาวจรเข้าอาภาสานัญญาจนตะอยู่ เพราะสำรอก และดับสนิท คือเหตุที่สำรอกและเหตุที่ดับสนิท ซึ่งรูปสัญญาทั้งหลายคือฌาน ๑๕ โดยกุศล วิบาก และกิริยาเหล่านั้น และ รูปสัญญาทั้งหลาย คือ อารมณ์ ๘ อย่าง ด้วยสามารถปฐมวิกิณเป็นต้นเหล่านั้น โดยอาการทั้งปวง หรือว่าโดยไม่มีส่วนเหลือ. จริงอยู่ พระโยคาวจรไม่สามารถเข้าอาภาสานัญญาจนตะนั้น โดยยังมิได้ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงในรูปสัญญาเหล่านั้น เพราะผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์ก็ก้าวล่วงสัญญาไปไม่ได้ และเมื่อก้าวสัญญาทั้งหลายได้แล้ว อารมณ์ก็ย่อมเป็นอันก้าวล่วงไปได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงไม่ตรัสถึงการก้าวล่วงอารมณ์ ตรัสแต่การก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายเท่านั้นไว้ในวิภังค์ อย่างนี้ว่า

คำว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า
รูปสัญญาเป็นไฉน ? การจำ กิริยาที่จำ ความจำของพระโยคาวจรผู้เข้ารูป-
สมบัติ หรือของผู้ปฏิบัติในรูปภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิวาสธรรม
เหล่านี้ เรียกว่า **รูปสัญญา** ภิกษุก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้วซึ่ง
รูปสัญญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญา โดยประการ
ทั้งปวง ดังนี้. ก็เพราะสมบัติเหล่านี้ พึงกล่าวด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ มิใช่
กล่าวในอารมณ์หนึ่งเท่านั้น เหมือนปฐมฌานเป็นต้น ฉะนั้นพึงทราบว่
การพรรณนาเนื้อความนี้ ทรงทำไว้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอารมณ์.

คำว่า **ปฐิมสัญญา** อตฺตจฺจมา (เพราะความดับไปแห่งปฐิมสัญญา)
ความว่า สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบวัตถุมีจักขุเป็นต้น และอารมณ์มี
รูปารมณ์เป็นต้น ชื่อว่า **ปฐิมสัญญา** คำว่า **ปฐิมสัญญา** นี้ เป็นชื่อของ
รูปสัญญาเป็นต้น. เหมือนอย่างทีตรัสในวิภังค์ว่า คำว่า เพราะความดับไป
แห่งปฐิมสัญญา ดังนี้ มีอธิบายว่า ปฐิมสัญญาเป็นไฉน ? รูปสัญญา
สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โสภณัญญสัญญา เหล่านี้ เรียกว่า
ปฐิมสัญญา ดังนี้. มีอธิบายว่า เพราะดับ คือเพราะละ คือเพราะความ
ไม่เกิดขึ้น ได้แก่กระทำไม่ให้เป็นไป โดยประการทั้งปวงแห่งปฐิมสัญญาแม้
ทั้ง ๑๐ คือ กุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ แห่งปฐิมสัญญาเหล่านั้น. ก็
ปฐิมสัญญาเหล่านั้น ย่อมไม่มีแม้แก่ผู้เข้าฌานมีปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะ
ในสมัยนั้น จิตย่อมไม่เป็นทางการปัญญาการ. แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น พึงทราบ
คำที่ตรัสถึงปฐิมสัญญาเหล่านั้น ในอภิธรรมนี้ ด้วยสามารถแห่งการยกย่องฌานนี้
เพื่อการยังฌานนี้ให้เกิดขึ้น เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์อันละได้แล้ว ใน

ฉานอื่นไว้ในฉานที่ ๔ และเหมือนการกล่าวถึงสักกายทิฐิเป็นต้น อันละ
ได้แล้วในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓ ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ปฏิณฺณสัญญาเหล่านี้ไม่มีอยู่แก่ผู้เข้ารูปาวจรฉานก็จริง
แต่ย่อมไม่มีเพราะละได้แล้วก็หาไม่เพราะว่า การเจริญรูปาวจรมิใช่เป็นไป
พร้อมเพื่อความคลายความยินดีในรูป. อนึ่ง ปฏิณฺณสัญญาเหล่านี้ย่อมเป็นไปพร้อม
เพราะอาศัยรูป แต่ฉานนี้ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อคลายความยินดีในรูป
เพราะฉะนั้น สมควรจะกล่าวได้ว่าปฏิณฺณสัญญาเหล่านั้น พระโยคาวจรละได้แล้ว
ในฉานนี้. อนึ่ง ไม่ใช่เพียงการกล่าวเท่านั้น แม้การทรงจำไว้อย่างนี้ โดย
ส่วนเดิวนั้นแหละก็สมควร จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เสี่ยงเป็น
หนาม (ข้าศึก) ของผู้เข้าปฐมฉาน ดังนี้ เพราะยังละไม่ได้ในกาลก่อน
แต่กาลนี้ แต่ในที่นี้พระองค์ตรัสความที่อุปสมบัติทั้งหลายเป็นอนนฺธชา และ
ความที่อุปสมบัติทั้งหลายเป็นสันติวิโมกข์ เพราะละ (ปฏิณฺณสัญญา) ได้แล้ว
โดยแท้ ก็อาพาธดาบสกาลมโคตรเข้ารูปฉาน ไม่ได้เห็นและไม่ได้ยินเสียง
เกวียนประมาณห้าร้อยเล่มซึ่งผ่านไปใกล้ที่อาศัย.

บทว่า นานตฺตสัญญา อมฺนสิการา (เพราะไม่มนสิการซึ่ง
นานตฺตสัญญา) ความว่า สัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน หรือสัญญา
ทั้งหลายต่างกัน ก็ในที่นี้ประสงค์เอาสัญญาเหล่านี้ ที่ตรัสจำแนกไว้ในวิภังค์
อย่างนี้ว่า ในสัญญาเหล่านั้น นานตฺตสัญญาเป็นไฉน ? สัญญา กิริยาที่จำได้
ความเป็นผู้จำได้ของผู้ไม่เข้าสมมติ หรือว่า ผู้พรั่งพร้อมด้วยมโนธาตุ หรือว่า
ผู้พรั่งพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุ เหล่านั้นเรียกว่า นานตฺตสัญญาทั้งหลาย และ

สัญญาที่พร้อมด้วยมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุของผู้ไม่เข้าสมาบัติ
ย่อมเป็นไปในอารมณ์อันมีความแตกต่างกัน และสภาวะที่ต่างกันซึ่งต่างกันด้วยรูป
และเสียงเป็นต้น.

อนึ่ง สัญญาเหล่านี้แม้ทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ

กามาวจรกุศลสัญญา ๘

อกุศลสัญญา ๑๒

กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑

อกุศลวิปากสัญญา ๒

กามาวจรกิริยสัญญา ๑๑

มีความต่างกัน มีสภาวะต่างกัน ไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า นานัตตสัญญา เพราะไม่มนสิการ เพราะไม่ใคร่ครวญ เพราะ
ไม่คำนึง เพราะไม่นำมา เพราะไม่พิจารณานานัตตสัญญาเหล่านั้น โดย
ประการทั้งปวง ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะไม่ใคร่ครวญ ไม่มนสิการ ไม่พิจารณา
สัญญาเหล่านั้น ก็เพราะในอากาสนัญจตนะนั้น รูปสัญญา ปุณฺณสัญญา
ข้างต้น ย่อมไม่มีแม้ในภพที่เกิดขึ้นด้วยฉานนี้ จะป่วยกล่าวไปไปถึงในกาลที่
เข้าฉานนี้ในภพนั้นอยู่ เพราะฉะนั้น จึงตรัสความไม่มีสัญญาแม้ทั้ง ๒ นั้น
ด้วยคำว่า เพราะความกำลวง เพราะความดับไปแห่งปุณฺณสัญญาเหล่านั้น
ดังนี้. แต่ในนานัตตสัญญาทั้งหลาย สัญญา ๒๗ อย่างนี้ คือ กามาวจร-
กุศลสัญญา ๘ กิริยาสัญญา (มหากิริยา ๗ มโนทวาราวชชน ๑) ๕ อกุศลสัญญา
(เวทนา ๒) ๑๐ ไม่มีในภพที่เกิดแล้วด้วยฉานนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า
คำนี้ตรัสไว้ว่า เพราะไม่มนสิการสัญญาเหล่านั้น เพราะว่า แม้ในการเกิดขึ้น

เมื่อพระโยคาวจรเข้ามานี้อยู่ ก็เข้ามาเพราะไม่มณสิการสัญญาเหล่านั้นเลย แต่เมื่อมณสิการสัญญาเหล่านั้นก็ยอมไม่เป็นอันเข้า ดังนี้ ก็เมื่อว่าโดยย่อในสัญญาเหล่านั้น ตรัสการละรูปาวจรธรรมทั้งปวง ด้วยคำนี้ว่า **รูปสณฺฐาน สมตักกมา** (เพราะการก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลาย) ดังนี้ และพึงทราบว่าการละและการไม่มณสิการจิตและเจตสิกที่เป็นกามาพจรทั้งปวง ด้วยคำนี้ว่า **ปฐฺมิสสณฺฐาน อตฺตณฺคมา นานตฺตสณฺฐาน อมณสิการา** เพราะความดับไปแห่งปฐมิสัญญา เพราะไม่มณสิการซึ่งนานัตตสัญญา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสชี้แจงอากาสนัญญาตนสมบัติไว้ด้วยบททั้ง ๓ คือ ด้วยการก้าวล่วงรูปสัญญา ๑๕ อย่าง ด้วยการดับไปแห่งปฐมิสัญญา ๑๐ อย่าง ด้วยการไม่มณสิการมานัตตสัญญา ๔๔ อย่าง.

หากมีคำถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงชี้แจงอย่างนั้น ตอบว่า เพื่อจะให้เกิดความอุตสาหะ และเพื่อประโลมใจ (ทำให้เบิกบานใจ) แก่ผู้ฟังทั้งหลาย ก็ถ้าหากอาจารย์บางพวกซึ่งมิใช่บัณฑิตจะพึงกล่าวว่า พระศาสดาย่อมตรัสว่า พวกท่านจงทำอากาสนัญญาตนสมบัติให้เกิด ดังนี้ ก็อะไรหนอเป็นประโยชน์ อะไรหนอเป็นอนิสงส์ของอากาสนัญญาตนสมบัติที่เกิดขึ้นนั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงชี้แจงสมบัติด้วยเหตุเหล่านี้ โดยพระดำริว่า ขอชนเหล่านั้นอย่าได้เพ้อกล่าวอย่างนี้เลย ดังนี้. จริงอยู่ ชนเหล่านั้นได้ฟังพระดำรินั้นแล้ว ก็จักคิดว่า ได้ยินว่า สมบัตินี้จักเป็นเช่นนั้น จักสงบอย่างนี้ จักประณีตอย่างนี้ พวกเรายังสมบัตินั้นให้เกิด ที่นั้น พวกเขจักพากันทำอุตสาหะเพื่อให้สมบัตินั้นเกิดขึ้น ดังนี้.

ก็อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสยกย่องอากาสนัญญาตนสมบัตินี้ แก่พระโยคาวจรเหล่านั้นเพื่อประโลมใจ เหมือนพ่อค้าขนาน้ำอ้อย

ชื่อ วิสัณฐกะ ท่านเรียกวิสัณฐกะพณิชา ผู้ล้างบน้ำอ้อย ได้ยินว่า
พ่อล้างบน้ำอ้อยนั้น ใช้เกวียนบรรทุกน้ำอ้อยขบและน้ำตาลกรวดเป็นคันไป
ปัจฉินตคามแล้วโฆษณาว่า พวกท่านจงมารับน้ำอ้อยขบวิสัณฐกะ พวกท่าน
จงรับน้ำอ้อยขบ วิสัณฐกะ ดังนี้. พวกชาวบ้านฟังโฆษณานั้นแล้ว
ก็คิดว่า สิ่งนี้ร้ายนัก ชื่อว่า มีพิษ บุคคลใดเคี้ยวกินมัน บุคคลนั้นต้องตาย
แม้หนามแทงแล้วก็ให้ตายได้ สิ่งทั้ง ๒ นี้ร้ายนัก มันจะมีประโยชน์อะไร ดังนี้
จึงพากันปิดประตูบ้าน และให้พวกเด็กหนีไป. พ่อค้าเห็นการกระทำนั้นแล้ว
จึงคิดว่า ชาวบ้านเหล่านั้นไม่ฉลาดในโวหาร เอาเถอะเราจักใช้เขาซื้อไปด้วย
อุบาย จึงโฆษณาว่า พวกท่านจงมารับน้ำผึ้งหวาน พวกท่านจงมารับน้ำตาล
อ้อย พวกท่านจะได้น้ำอ้อยขบและน้ำตาลกรวดราคาพอสมควร จะเอา
มาสกปโลม และกะหาปณะปโลมเป็นคันมาซื้อก็ได้ ดังนี้. พวกชาวบ้านฟังคำ
นั้นแล้ว ต่างก็พากันร่าเริงดีใจไปให้ราคาแม้มากถือเอาแล้ว.

ในคำเหล่านั้น ฟังเทียบเคียงอุปมาพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่า พวกเธอจงยังอาภาสานัญญาตนสมบัติให้เกิดดังนี้ เปรียบเหมือน
การโฆษณาของพ่อค้าว่า พวกท่านจงรับขบน้ำอ้อยวิสัณฐกะ ดังนี้. พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอพึงทำอาภาสานัญญาตนะให้เกิดดังนี้ เปรียบ
เหมือนพวกชาวบ้านพากันคิดว่า สิ่งทั้ง ๒ นี้ร้ายกาจนัก อะไรเล่า เป็นประ-
โยชน์ในที่นี้. คนที่ฟังก็จะคิดว่า อะไรหนอเป็นอานิสงส์ในที่นี้ พวกเราขอม
ไม่ทราบคุณของสิ่งนี้ ที่นั่น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประกาศอานิสงส์ มีการ
กล่าวล่วงรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนเมื่อพ่อค้านั้นโฆษณาคำเป็นต้นว่า พวกท่าน
จงมารับเอาน้ำผึ้งหวานไปเถิด ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญคุณ

อากาสาณัญจายตนสมาบัติ ก็เพื่อให้เกิดความอดสาเห และเพื่อประโลมใจ ด้วยทรงพระดำริว่า ชนเหล่านั้นอันพระองค์ให้รื่นเริงพอใจแล้ว ด้วยอานิสงสันนี้ จักทำอดสาเหใหญ่แล้วจักยังสมาบัติให้เกิด ดังนี้ เหมือนชาวบ้านทั้งหลาย เหล่านั้นฟังคำโฆษณาพ้อคำ แล้วให้ราคาแพงมาก ถือเอางบน้ำอ้อย ฉะนั้น

วินิจฉัยคำว่าอากาสาณัญจายตนะ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อากาสาณัญจายตนสัญญาสหคตัม ดังต่อไปนี้. อากาศที่ชื่อว่า อนันตะ เพราะอรรถว่า ไม่มีที่สุด. อากาสนั้นแหละไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาสาณันตะ อากาสาณันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อากาสาณัญจะ อากาสนันไม่มีที่สุคนั้น ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งมั่นของฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนี้ คุจที่ตั้งอยู่ของเทพทั้งหลาย ชื่อว่า เทวายตนะ เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า อากาสาณัญจายตนะ ด้วยประการฉะนี้ อากาสาณัญจะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อากาสาณัญจายตนะ คำว่า อากาสาณัญจายตนะนี้เป็นชื่อของกลินฺนุคมาภิมาภาส (อากาศที่เพิกกลิน). ฌานที่สหคตกับสัญญาที่ถึงอัปปนาใน อากาสาณัญจายตนะนั้น ชื่อว่า อากาสาณัญจายตนสัญญาสหคตะ ก็ในที่อื่นตรัสว่า อากาศเป็นอนันตะ (ไม่มีที่สุด) ฉนฺได ในที่นี้มีได้ทรงถือเอา อากาสนันไม่มีที่สุด หรือว่า เล็กน้อยฉนฺนนั้น เพราะเมื่อทรงถือเอาอากาสนันไม่มีที่สุด ก็ไม่ถือเอาอากาศเล็กน้อย เมื่อถือเอาอากาศเล็กน้อยก็ไม่ถือเอา อากาสนันไม่มีที่สุด ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น อารมณฺ ๔ หมวดก็ไม่สมบูรณ์ เทศนาที่ไม่ได้ ๑๖ ครั้ง แต่พระอริยาศัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อทำเทศนา ในที่นี้ ๑๖ ครั้ง เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสคำว่า ไม่มีที่สุด หรือว่าเล็กน้อย แต่

ตรัสว่า อากาสนัญญาตนสัณญาสหคตะ (สหคด้วยอากาสนัญญาตน-
สัณญา) ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น คำแม่ทั้ง ๒ ก็ย่อมเป็นคำที่ทรงถือเอาเหมือนกัน
อารมณ์ ๔ หมวดก็สมบูรณ์ เทศนาได้ถึง ๑๖ ครั้ง เนื้อความพระบาลีที่เหลือ
พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังแล.

อนึ่ง ในอากาสนัญญาตนะนี้ ชื่อว่า **ทุกขาปฏิปทา** เพราะความ
ลำบากในการสิ้นไปแห่งนิกันติในรูปาจรจตุตถฌาน ชื่อว่าเป็นทันทริกัญญา
เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้มีความยินดีในนิกันติอันสิ้นไปแล้ว.
และพึงทราบสุขาปฏิปทา และจิปปาภิญา โดยปริยายตรงกันข้าม. ฌานที่เป็น
ไปในอากาศที่เพิกกลีบเล็กน้อย พึงทราบว่าปรีตคารมณ ฌานที่เป็นไปใน
อากาศที่เพิกกลีบกว้างขวางพึงทราบว่าปรีตอัปปมาณมณ. แม้ในฌานนี้ มี
ธรรมหมวดละ ๒๕ ด้วยอำนาจจตุตถฌาน เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหาร
ก็ในอากาสนัญญาตนะนี้ จันใด แม้ในวิญญาณัญญาตนะเป็นต้น นอกจากนี้
ก็มีธรรมหมวดละ ๒๕ จันนั้น แต่ข้าพเจ้าจักพรรณนาเหตุสักว่าการต่างกัน
ในวิญญาณัญญาตนะเป็นต้นเหล่านั้นเท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อากาสนัญญาตน สมิติกุกมา** (เพราะ
ก้าวล่วงอากาสนัญญาตนะ) นี้ต่อไป. ก็อากาสนัญจะ ชื่อว่า **อายตนะ**
เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ เพราะ
เหตุนี้ แม้ฌานนี้ก็ชื่อว่า อากาสนัญญาตนะ. แม้อารมณ์ของอากา-
สนัญญาตนะนั้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรพึงก้าวล่วงธรรม
แม่ทั้ง ๒ คือ ฌานนี้และอารมณ์นี้ ด้วยการไม่ทำให้เป็นไปและไม่มนสิการ
แล้วพึงเข้าถึงวิญญาณัญญาตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ทรงรวมสิ่ง
ทั้ง ๒ นี้ แล้วตรัสคำนี้ว่า เพราะการก้าวล่วงอากาสนัญญาตนะ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า วิญญาณัญจายตนสยยาสหคตํ นี้ต่อไป
ที่สุดแห่งวิญญาณนั้นไม่มี ด้วยสามารถที่พึงทำไว้ในใจว่า อนันตัง เพราะเหตุ
นั้น วิญญาณนั้นจึงชื่อว่า อนันตะ อนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อานัญจัง พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสว่าวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณัญจะ แต่
ตรัสว่า วิญญาณัญจะ ดังนี้ เพราะว่า ในคำว่า วิญญาณัญจะนี้เป็นรูปหิศัพท์
(ศัพท์ที่นิยมใช้กัน). วิญญาณัญจะนั้นแหละ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่า
ตั้งมั่นด้วยสัญญา นี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ ฌานที่
สหคตด้วยสัญญาที่เป็นไปในวิญญาณัญจายตนะนั้น เพราะเหตุนี้ ฌานนั้น
จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนสัญญาสหคตะ คำว่า วิญญาณัญจายตนสัญญา-
สหคตะ นี้เป็นชื่อของฌานซึ่งมีวิญญาณที่เป็นไปในอากาศเป็นอารมณ์. ในวิ-
ญญาณัญจายตนะนี้เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในความสิ้นไปแห่งนิกันติใน
อากาศานัญจายตนสมาบัติ เป็นพันธาภิญา เพราะความชักช้าในการอบรม
อัปนาของผู้มีนิกันติให้สิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติและเป็นจิปปาภิญาโดยปริยาย
ตรงกันข้าม พึงทราบฉะนี้ว่าเป็นปริตตารมณํ เพราะปรารภสมาบัติที่มีการ
เพิกกลีณเล็กน้อยเป็นอารมณ์เป็นไป พึงทราบว่า เป็นอัปมาณารมณํ โดยปริ-
ยายตรงกันข้าม คำที่เหลือเช่นเดียวกับคำก่อนนั้นแหละ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า วิญญาณัญจายตนํ สมตักกมา
(เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะ) ต่อไป.

วิญญาณัญจะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌาน
นั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในก่อนนั้นแหละ เพราะฉะนั้น แม้ฌานก็ชื่อว่า วิญญาณ-
ัญจายตนะ แม้อารมณ์ของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็เรียกว่า

วิญญูญายตนะ พระโยคาวจรกล่าวถึงสิ่งทั้ง ๒ คือ ฌานนี้ และอารมณ์นี้ ด้วยการไม่ให้เป็นไป และด้วยไม่มนสิการ แล้วจึงเข้าถึง อากิญจัญญายตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบทั่วกันว่า ทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกันแล้วตรัสคำนี้ว่า เพราะกล่าวถึงวิญญูญายตนะ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อากิญจัญญายตนสทกคตฺถิ นี้
ต่อไป

ก็ฌานนี้ ชื่อว่า อากิญจนะ เพราะอรรถว่า ไม่มีอะไรแม้หน้อยหนึ่ง
มือธิบายว่า โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่พึงเหลือ คือ มิได้มีอยู่. ดังนี้.
ความเป็นแห่งความไม่มีอะไรหน้อยหนึ่ง ชื่อว่า อากิญจัญญะ. คำว่า
อากิญจัญญะนี้ เป็นชื่อของฌานที่ปราศจากอาภาสานัญญายตนะและวิญญูญ
เป็นอารมณ์. อากิญจัญญะนั้น เป็นอายตนะด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นด้วยสัญญา
เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ ฌานที่สทกคตด้วยสัญญา
เป็นไปในอากิญจัญญายตนะนั้น ชื่อว่า อากิญจัญญายตนสทกคตฺถิ คำว่า
อากิญจัญญายตนสทกคตฺถิ นี้ เป็นชื่อของฌานที่มีอารมณ์ปราศจากวิญญูญที่เป็น
ไปในอากาศ. ในอากิญจัญญายตนะนี้ เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในการ
สิ้นแห่งนิกัณติ แห่งวิญญูญายตนสมาบัติ เป็นทันทกัญญา เพราะความช้า
ในการอบรมอุปนาของผู้นั้นในการสิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติ และจิปปากัญญา
โดยปริยายตรงกันข้าม พึงทราบชื่อว่า ความเป็นปริตตารมณฺ์ เพราะความ
มีอารมณ์ปราศจากวิญญูญที่เป็นไปในอากาศที่เพิกกลีณเล็กน้อย ชื่อว่า ความ
เป็นอัปปมาณารมณฺ์ โดยปริยายตรงกันข้ามกับปริตตารมณฺ์. คำที่เหลือ
เช่นกับนัยก่อนทั้งนั้นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยแม้ในคำว่า อากิญจัญญายตน สมติกกมา นี้
ต่อไป. อากิญจัญญะ โดยนัยก่อนนั้นแหละชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะ
อรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้น เพราะฉะนั้น แม้ฌานก็ชื่อว่า อากิญจัญ-
ญายตนะ แม้อารมณ์ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ โดยนัยที่กล่าวแล้ว
นั้นแหละ คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนทั้งนั้น ฟังทราบการกล่าวล่วงสิ่งแม่ทั้ง ๒
คือ ฌานนั้นด้วย อารมณ์นั้นด้วย โดยการกระทำไม่ให้เป็นไป และโดยไม่
มนสิการ และฟังเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญานี้อยู่ เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้แล้วตรัสว่า เพราะการกล่าวล่วงอากิญ-
จัญญายตนะ ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสหคตฺ นี้
ต่อไป.

ก็ฌานนั้น ตรัสเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะสภาวะแห่ง
สัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติอย่างไร เพื่อแสดงสัญญานั้นก่อน จึงทรง
ขกบทว่า เนวสัญญีนาสัญญี ขึ้นในวิภังค์ แล้วตรัสว่า พระโยคาวจรย่อม
มนสิการอากิญจัญญายตนะนั้นนั้นแหละโดยสงบ ย่อมเจริญสมาบัติอันมีสังขาร
เหลืออยู่ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า เนวสัญญีนาสัญญี ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สหคโต มนสิกโรติ (ย่อมมนสิการ
โดยความสงบ) ได้แก่ย่อมมนสิการว่า สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้
ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้ แล้วมนสิการสมาบัตินั้น ว่าเป็นความสงบ
เพราะอารมณ์สงบ.

ถามว่า ถ้ามมนสิการโดยความสงบแล้ว การกล่าวล่วงจะมีอย่างไร
ตอบว่า เพราะความเป็นผู้ต้องการจะไม่นึกถึง. จริงอยู่ พระโยคาวจรนั้นย่อม

มนสิการณานั้นโดยความสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น การคำนึง การประมวลมา มนสิการนั้นย่อมไม่มีแก่พระโยคีนี่ว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิฐาน เราจักออก เราจักพิจารณาณานั้น ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นธรรมสงบกว่า ประณีตกว่าอาภิญญาตนะ.

เหมือนอย่างว่า พระราชาเสด็จขึ้นทรงบนคอช้างตัวประเสริฐ เสด็จเที่ยวไปในทางพระนคร โดยอาณูภาพแห่งพระราชผู้เป็นใหญ่ ทรงทอดพระเนตรคนมีศิลปะมีช่างแกะสลักงาเป็นต้นงูผ้าผืนหนึ่ง โผกผ้าผืนหนึ่งที่ศีรษะทะมัดทะแมงมีตัวกล่อนกล่นด้วยผงงาเป็นต้นกำลังทำศิลปะแกะสลักงาเป็นต้นมิใช่น้อย ก็ทรงพอพระทัยในความฉลาดของช่างเหล่านั้น อย่างนี้ว่า น้าอัสจรรยंहนอ อาจารย์ผู้ฉลาดสามารถกระทำศิลปะทั้งหลายชื่อแม่เช่นนี้ได้ ดังนี้ แต่มิได้มีพระดำริอย่างนี้ว่า โอหนอ ตัวเราก็จึงสละราชสมบัติแล้วเป็นนักศิลปะเช่นนี้ ดังนี้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะความที่ราชสมบัติมีค่ามาก พระองค์ก็ทรงเสด็จผ่านนักศิลปะทั้งหลายไป ฉันทใด พระโยคาวจร ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ไม่คำนึง ไม่ประมวลมา ไม่มนสิการว่า เราจักนึกถึง จักเข้าสมาบัติ จักอธิฐาน จักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้ ดังนี้ เมื่อมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบอยู่ ย่อมบรรลุสัญญาถึงอัปปนาอันละเอียดอย่างยิ่งนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในกาลก่อน นั้นแหละ ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญี ย่อมมีด้วยสมาบัติใด ตรัสเรียกสมาบัตินั้นว่า พระโยคีย่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ ดังนี้.

คำว่า สมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ คือรูปสมาบัติที่ ๔ มีสังขารถึงความละเอียดที่สุด.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงพระดำรัส ที่ตรัสว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ด้วยสามารถแห่งสัญญาที่พระโยคาวจรบรรลุอย่างนี้โดยเนื้อความ จึงตรัสว่า บทว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติเนวสัญญานาสัญญายตนะ หรือผู้บังเกิดขึ้นในเนวสัญญานาสัญญายตนภพ หรือพระจinasพผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม. บรรดาท่านทั้ง ๓ เหล่านั้น ในที่นี้ทรงประสงค์เอาธรรม คือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ.

ส่วนวจนัตถะในฉานนั้นพึงทราบดังนี้. ฉานที่ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะอรรถว่า สัญญาของฉานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมมีอยู่ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ คือ ไม่มีสัญญาหาบมีแต่สัญญาละเอียด ฉานนั้นเป็นสภาวะที่มีสัญญา ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ด้วย เป็นอายตนะเพราะนับเนื่องด้วยมนายตนะและธรรมาตนะด้วย เพราะเหตุฉนั้น ฉานนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ.

อีกอย่างหนึ่ง สัญญาในฉานนี้ ชื่อว่า เนวสัญญา (ไม่ใช่สัญญา) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้โดยเฉพาะ และชื่อว่า นาสัญญา (ไม่มีสัญญา) เพราะเป็นธรรมมีอยู่โดยละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ เพราะฉะนั้น ฉานนั้นจึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา. ฉานที่ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย ชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งธรรมที่เหลือ ด้วย เพราะเหตุฉนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ.

อนึ่ง ในเนวสัญญานาสัญญตนณานี้ สัญญาเป็นเช่นนี้อย่างเดียว
ก็หาไม่ โดยที่แท้ แม้เวทนาก็ชื่อว่า เนวเวทนนานเวทนา (มีเวทนาก็มิใช่
ไม่มีเวทนาก็มิใช่) แม้จิต ก็ชื่อว่า เนวจิตตนาจิตตะ (มีจิตก็มิใช่ ไม่มี
จิตก็มิใช่) แม้ผัสสะ ก็ชื่อว่า เนวผัสสณาผัสสะ (มีผัสสะก็มิใช่ไม่มีผัสสะ
ก็มิใช่). ในสัมปยุตตธรรมที่เหลือก็เช่นนี้. แต่เทศานี้พึงทราบทั่ว ทรงแสดง
สัญญาให้เป็นประธาน. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ด้วยอุปมาทั้งหลายตั้งแต่
เรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น.

ได้ยินว่า สามเณรเอน้ำมันทาบาตรวางไว้ ในเวลาดื่มข้าวยาสุ
พระเถระกล่าวกะสามเณรว่า สามเณรจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่า
ในบาตรมีน้ำมันขอรับ ที่นั่นพระเถระจึงกล่าวว่า สามเณรจงนำมา เราจักใส่
ให้เต็มทะนันทวงน้ำมัน สามเณรจึงเรียนว่า ท่านขอรับน้ำมันไม่มี.

ในการอุปมานั้น น้ำมัน ชื่อว่า **มีอยู่** เพราะอรรถว่าเป็นของไม่ควร
กับข้าวยาสุ เพราะความมีอยู่ในภายใน น้ำมันนั้น ชื่อว่า **ไม่มี** เพราะความ
ไม่มีไว้เสวยตลุมทั้งหลายมีทะนันทวงเป็นต้น ฉนใด สัญญาเมื่อนั้นก็ฉนนั้น ชื่อว่า
สัญญาก็มิใช่ เพราะไม่สามารถเพื่อทำกิจของสัญญาโดยเฉพาะ และชื่อว่า
ไม่มีสัญญา ก็มิใช่ เพราะความมีอยู่โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขาร
ที่เหลือ.

ถามว่า ก็ในฉนานี้ กิจของสัญญาเป็นอย่างไร ?

ตอบว่า กิจของสัญญาคือการจำได้หมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึง
ความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วเกิดความเบื่อหน่าย.

จริงอยู่ สัญญานั้นไม่อาจทำกิจคือการจำได้หมายรู้โดยฉับพลัน จด
เตโชธาตุในน้ำ (เดือดจน) แห้ง ไม่สามารถทำกิจคือการเผาไหม้. สัญญานี้

ไม่อาจเพื่อทำแม้เข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย เหมือนสัญญาในสมาบัติอื่นที่เหลือ (เว้นสัญญาในฌานนี้) เพราะว่า ภิกษุ ไม่ได้อาศัยขั้นเหล่านี้ทำไว้ จึงชื่อว่า **ไม่สามารถเพื่อพิจารณาขั้น** คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้วบรรลุนิพพิทา. ถึงท่านพระสารีบุตรเถระผู้เห็นแจ้งโดยปกติ และท่านที่มีปัญญามากพึงสามารถเช่นกับพระสารีบุตร แม้ท่านนั้นก็พึงเห็นได้ด้วยสามารถการพิจารณาเป็นกลาปะ (กอง ๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า นัยว่าธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มี ครั้นมีแล้วก็ปรวนแปรไป มิใช่เห็นด้วยสามารถ แห่งวิปัสสนาธรรมตามบท สมาบัตินี้ ถึงความละเอียดอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบ เนื้อความนี้ด้วยการอุปมาเหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตร ต่อไป.

ได้อินว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทางเห็นน้ำน้อยหนึ่ง แล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดลดรองเท้าเถะครับ ลำดับนั้น พระเถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันทจักสรองน้ำ สามเณรเรียนว่า น้ำไม่มีขอรับ ดังนี้.

ในคำอุปมานั้นพึงทราบว่ ชื่อว่า **น้ำมีอยู่** ด้วยอรรถว่าเพียงเปียก รองเท้า ที่ชื่อว่า **ไม่มี** ด้วยอรรถว่าไม่พอที่จะอาบ ฉันทใด สมาบัตินั้นก็ฉันทนั้น ชื่อว่า **เนวสัญญา** (ไม่มีสัญญา) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาโดยจับ พลันได้ ชื่อว่า **ไม่มีสัญญาก็มิใช่** เพราะสัญญามีอยู่ โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ และมีใช่จะเปรียบด้วยข้ออุปมาเหล่านี้เท่านั้น พึงยัง เนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่สมควรแก่อื่นอีก.

โดยนัยที่กล่าวมา ฌานชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญา-สทหตะ** เพราะอรรถว่า สทหตะด้วยสัญญาที่เป็นไปในเนวสัญญานาสัญญายตนะ

นี้ หรือสหคตด้วยสัญญาที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ คำนี้เป็นชื่อของฌาน
ที่มีอารมณ์ (ก่าวล่วง)อาภิญญัญญายตนะสมาบัติ. ในฌานนี้ ชื่อว่า เป็น
ทุกขาปฏิบัติ เพราะเป็นทุกข์ในการสิ้นไปแห่งนิกัณฺโถในอาภิญญัญญายตนะ-
สมาบัติ ที่ชื่อว่า ทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของ
ผู้มีนิกัณฺโถที่สิ้นไป ชื่อว่าเป็นสุขาปฏิบัติและจิตปาภิญญา โดยปริยายตรง
กันข้าม. พึงทราบความเป็นปริตตารมณฺ์ เพราะปรารภสมาบัติที่มีอารมณ์
ปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศซึ่งเพิกกลืนขึ้นเล็กน้อยเป็นไป พึงทราบ
ความเป็นอัปปนาธรรมณฺ์โดยปริยายตรงกันข้าม คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อน
นั้นแหละ.

พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นนาถะ มีพระ-
รูปไม่มีใครเสมอเหมือน ตรัสอรุณ ๔
อย่างอันใดไว้ พระโยคีครั้งทราบอรุณ
๔ นั้นแล้ว พึงรู้แม้ถาปถิณณกะในอรุณ
ณานั้น ต่อไป.

เพราะอรุณสมาบัติ

แม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมีเพราะการ
ก่าวล่วงอารมณ์ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาไม่
ปรารถนา จะละเลยอธิบายขององค์แห่งสมาบัติ
เหล่านั้น.

จริงอยู่ บรรดาสมาบัติเหล่านั้น พึงทราบอรุณสมาบัติทั้ง ๔ ซึ่งเกิด
ขึ้นโดยการก่าวล่วงอารมณ์โดยประการทั้งปวง คือ อรุณสมาบัติที่หนึ่งก่าวล่วง
ฌานที่มีรูปนิมิต อรุณสมาบัติที่ ๒ ก่าวล่วงอากาศ อรุณสมาบัติที่ ๓ ก่าวล่วง
วิญญาณที่เป็นไปในอากาศ อรุณสมาบัติที่ ๔ ก่าวล่วงโดยการปราศจากวิญญาณ
ที่เป็นไปในอากาศ.

แต่บัณฑิตทั้งหลายไม่ปรารภนาการก้าวล่วงองค์ในสมบัติเหล่านั้น
ซึ่งไม่มีเหมือนรูปาวจรสมบัติ ด้วยว่าในรูปาวจรสมบัติทั้งหมดเหล่านั้น ย่อม
มีองค์ของฌาน ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขา และเอกัคคตาจิต. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น

สมบัติที่เกิดขึ้นในที่นี่ ก็เป็น

สภาพประณีตดีกว่าสมบัติก่อน ๆ พึงทราบ

อุปมาในสมบัติเหล่านั้น ดูพื้นปราสาท

และผ้าสาฎก ต่อไป.

เหมือนอย่างว่า ปราสาท ๔ ชั้น ปราสาทชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อัน
ประณีตด้วยอำนาจแห่งการพ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี กลิ่นหอมดอกไม้
อันน่าพอใจ เครื่องคัมภีระมีรสอันดี มีที่นั่งที่นอน และเสื้อผ้าอันเป็นทิพย์
เป็นต้นปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่หนึ่ง
ปราสาทชั้นที่ ๓ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่สอง ปราสาทชั้นที่ ๔ มี
กามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น. ในปราสาทเหล่านั้น พื้นของปราสาทแม้
ทั้ง ๔ เหล่านี้ ไม่มีความต่างกันแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ปราสาทชั้นบน ๆ
ก็ประณีตกว่าปราสาทชั้นล่าง ๆ เพราะวิเศษกว่าด้วยสัมฤทธิ์แห่งกามคุณ ๕
และเปรียบเหมือนผ้าสาฎก ๔ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น และ ๑ ชั้นของด้ายอย่าง
หยาบ อย่างละเอียด อย่างละเอียดกว่า อย่างละเอียดที่สุดซึ่งหญิงคนหนึ่งกรอ
ไว้โดยกว้างและยาวเท่ากัน บรรดาผ้าสาฎกเหล่านั้น แม้ทั้ง ๔ มีกว้างยาวเท่ากัน
ไม่แปลกกัน แต่ว่า ผ้าที่ทอครั้งหลัง ๆ ประณีตกว่าที่ทอครั้งก่อน ๆ โดยมี
สัมผัสสบาย มีเนื้อละเอียด และมีค่ามาก ฉะนั้น ในอรุปรมาณสมบัติแม้ทั้ง
๔ เหล่านี้ ก็ฉะนั้น เหมือนกัน องค์ฌานเหล่านี้มีเพียง ๒ อย่าง คือ อุเบกขา

และเอกัคคตาคิตเท่านั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้พึงทราบว่ องคฺฉานหลัง ๆ ประณีตดีกว่า โดยความประณีตและประณีตกว่าองคฺฉานเหล่านั้น เพราะการ เจริญวิเศษโดยแท้ ก็ฉานเหล่านั้นประณีตและประณีตโดยลำดับ ด้วยประการ ฉะนี้. (พึงทราบอุปมาต่อไป)

บุรุษคนหนึ่ง ยืนเกาะมณฑปในที่
ไม่สะอาด อีกคนหนึ่ง ยืนอาศัยบุรุษผู้นั้น
อีกคนหนึ่ง ไม่อาศัยยืนอยู่ภายนอก อีก
คนหนึ่ง อาศัยคนที่อยู่ภายนอกยืนอยู่
บัณฑิตผู้มีปริชา พึงทราบอุปมาทั้ง ๔
โดยความเป็นสภาวะเสมอกัน อุจบุรุษ ๔ คน
เหล่านี้ โดยลำดับ.

ในกาลานั้น พึงทราบการประกอบเนื้อความ ดังต่อไปนี้.

ได้ยัันว่า มณฑปหลังหนึ่งตั้งอยู่ในที่ไม่สะอาด ภายหลังบุรุษคนหนึ่ง
เดินมาจากบุรุษ ๔ คนเหล่านั้น โดยลำดับ รังเกียจอยู่ซึ่งที่อันไม่สะอาดนั้น
จึงเอามือยึดมณฑปนั้นยืนอยู่ อุจยัคคิตที่มณฑปนั้น ภายหลังอีกคนหนึ่งมายืน
พิงบุรุษซึ่งติดที่มณฑปนั้น ต่อมากคนอื่นอีกมาแล้วคิดว่า บุคคลคนที่ยืนเกาะ
มณฑป และบุรุษที่ยืนพิงทั้ง ๒ คนนี้ยืนไม่ดี และเขาทั้ง ๒ นั้นจะตกไปใน
บ่อที่ไม่สะอาดของมณฑป เอาเถอะเราจักยืนในภายนอกมณฑป ด้วยเหตุนั้น
เขาจึงไม่ยืนอาศัยคนที่ยืนพิงนั้น แล้วไปยืนอยู่ภายนอกมณฑปทีเดียว ต่อมา
มีบุรุษอีกคนหนึ่งมาแล้วคิดเห็นว่า บุรุษคนที่ยืนเกาะมณฑป และบุรุษคนที่

ยืนฟังบุรุษนั้นไม่มีความเกษม รู้ว่าคนที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยินดีแล้ว จึงได้ยืนฟังบุรุษคนนั้น.

ในคำเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นอากาศที่เพิกกลืนขึ้น พึงเห็นเหมือนมณฑปในประเทศที่ไม่สะอาด. อากาสนัญญาตณฺณานซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจรูปนิมิต พึงเห็นเหมือนบุรุษยืนเกาะมณฑป เพราะรังเกียจของไม่สะอาด. วิญญาณัญญาตณฺณานที่ปรารภอากาสนัญญาตณฺณานซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว พึงเห็นเหมือนบุรุษคนยืนฟังคนที่ยืนเกาะมณฑป. อากิญจัญญาตณฺณาน ไม่ทำอากาสนัญญาตณฺณานให้เป็นอารมณ์ ทำความไม่มีแห่งอากาสนัญญาตณฺณานให้เป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนบุรุษคิดถึงความไม่เกษมของบุรุษแม้ทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษนั้นแล้วไปยืนภายนอก. เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตณฺณานที่ปรารภอากิญจัญญาตณฺณานซึ่งตั้งอยู่ในประเทศภายนอก กล่าวคือความไม่มีวิญญาณเป็นไปแล้ว พึงเห็นเหมือนบุรุษคิดว่า บุรุษผู้ยืนเกาะมณฑป และบุรุษผู้ยืนฟัง ทั้งสองนั้นไม่มีความเกษม รู้ว่าบุรุษผู้ยืนอยู่ภายนอกเป็นผู้ยินดีแล้ว จึงยืนฟังบุรุษนั้นอยู่ ฉะนั้น. ก็เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตณฺณานะ เมื่อจะเป็นไปได้ดังนี้

ย่อมกระทำรูปฌาน ๓ นี้ ให้เป็น

อารมณ์ เพราะความไม่มีอารมณ์อื่นเหมือน

ประชาชนยกพระราชาครองราชย์ แม้ที่

ตนเห็นว่าไม่ดี เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่.

จริงอยู่ เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตณฺณานี้ ย่อมทำอากิญจัญญาตณฺณานนั้น แม้นเห็นแล้วไม่ใช่นี้นี้ว่า อากิญจัญญาตณฺณานสมาบัตินี้ มีวิญญาณัญญาตณฺณานะ

เป็นข้าศึกใกล้ให้เป็นอารมณ์ เพราะความไม่มีอารมณ์อื่น. ถามว่า เหมือนอะไร. ตอบว่า เหมือนประชาชนยกพระราชาทิตนเห็นว่ามีดีขึ้น ครองราชย์เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่เป็นเหตุ. เหมือนอย่างว่า พระราชาผู้เป็นใหญ่ในทวีปทั้งหมด องค์หนึ่ง ไม่สำรวจมีความประพฤติทางกาย วาจา และทางใจหายขาด ประชาชนเห็นโทษอย่างนี้ว่า พระราชาองค์นี้มีวาจาหายขาด แต่เมื่อไม่ได้ความเป็นอยู่ในที่อื่น จึงต้องอาศัยพระราชาทิตนองค์นั้น เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่ ฉะนั้น เวนิสัญญานาสัญญาตนะนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่น ก็กระทำอาภิวาจาตนะ แม้ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีนั้นให้เป็นอารมณ์ ฉะนั้นนั้นแหละ อนึ่ง ฌานคือเวณีสัญญานาสัญญาตนะนี้ เมื่อทำอยู่ด้วยอาการอย่างนี้

ย่อมาศัยรูปฌานที่ ๓ นี้ จึงเป็น
ไปได้แล เหมือนบุคคลขึ้นบันไดยาวพึงเกาะ
แม่บันไดไว้ และเหมือนบุคคลขึ้นสู่ยอดภู-
เขาพึงเกาะยอดภูเขา หรือเหมือนบุคคลขึ้น
สู่ภูเขาศิลา ก็ต้องอาศัยเขาของตนเท่านั้น
ฉะนั้น.

อรุणาวจรกุศล จบ

เตฏมิกกุลสูตร ๓ ประเภท

กามาวจรกุล

[๑๕๓] ธรรมเป็นกุล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยฌาน เกิดขึ้นเป็น
อย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี
 ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็น
ฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี
อย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ
เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี
อย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างต่ำ
 ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุล.

ธรรมเป็นกุล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยฌาน เกิดขึ้นโดย
มีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากฌาน เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากฌาน เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระค
ด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยฌาน เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุต
ด้วยฌาน เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากฌาน
เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากฌาน เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง

เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตย
 ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตย ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตย ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นฉันทาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตยอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยา-
ธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างประณีต
 ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตา-
ธิปไตยอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

กามาวจรกุศล จบ

รูปาวจรกุศล

[๑๕๔] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ
เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทา-
ธิปไตย ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตย ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตย ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตย ฯลฯ
เป็นฉันทาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตย
อย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ
เป็นวิริยาธิปไตยอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตย
อย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตยอย่างต่ำ
 ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตยอย่างประณีต อยู่ใน
สมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปญฺจฌาน ที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิม้งสาธิบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิม้งสาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิม้งสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิม้งสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

รูปาวจรกุศล จบ

อรุปาวจรกุศล

[๑๔๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิสมสัญญา เพราะไม่มณสิการซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลุตตตฌาน อันสหระคด้วยอาภาสญาณุจาย-คนสัญญาไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขาเป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ

เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมangsaธิบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยา
ธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต
ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตา-
ธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมangsaธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมangsaบดี
อย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมangsaธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุณภูมิ เพราะก้าวล่วง
อากาสาณูจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถฌาน อันสหระคด้วย
วิญญาณูจายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ เป็นอย่างกลาง
ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ
เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมangsaบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยา-
ธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต
ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตา-
ธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมangsaธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิมangsaบดี
อย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมangsaธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุณภูมิ เพราะก้าวล่วง
วิญญาณูจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถฌาน อันสหระคด้วย

อาภิญญัญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่าง
กลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ
เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็นจันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นจันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยา-
ธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต
ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตา-
ธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่าง
กลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคลลเจริณมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุणภูมิ เพราะก้าวล่วง
อาภิญญัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดถณาน อันสหระคด้วย
เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจันทาธิบดี ฯลฯ เป็น
วิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็นจันทาธิบดี
อย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจันทาธิบดีอย่างประณีต
ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยา-
ธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง
ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็น
วิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยนั้น
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อรุणาวจรกุศล จบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓

บัดนี้ กุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปโดย
ประเภท ๓ มีประเภทต่ำเป็นต้น ก็เพื่อแสดงประเภทนั้นแห่งธรรมเหล่านั้น จึง
ทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ชมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า หีน (ต่ำ) ได้แก่ ลามก คือ หยาบ
พิงทราบกุศลต่ำด้วยสามารถแห่งการประมวลมา กุศลที่มีในท่ามกลางแห่ง
หีนะและอุตตมะ ชื่อว่า มัชฌิมะ (อย่างกลาง) กุศลที่นำไปสู่ความเพียร
ชื่อว่า ประณีต ได้แก่ กุศลที่สูงสุด บัณฑิตพิงทราบกุศลแม่เหล่านั้น ด้วย
อำนาจการประมวลมานั้นแหละ.

จริงอยู่ ในขณะที่ประมวลมาซึ่งกุศลใด จะเป็นฉันทะ หรือวิริยะ
หรือจิตตะ หรือวิมงสาเป็นหีนะ (อย่างต่ำ) มีอยู่ กุศลนั้น ชื่อว่า ต่ำ.
ธรรมเหล่านั้นเป็นมัชฌิมะ เป็นประณีตแห่งกุศลใด กุศลนั้น ชื่อว่า มัชฌิมะ
และปณีตะ. ก็กุศลใดประมวลมาซึ่งฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ ทำ
ฉันทะให้เป็นธุระ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธาน กุศลนั้นชื่อว่า ฉันทาธิปไตย
เพราะความที่กุศลมาแล้วโดยฉันทาธิบดี และในวิริยาธิปไตยเป็นต้น ถิ่น
นี้แหละ.

แต่ในที่นี้ พิงถือเอานัยทั้งหลายที่ตั้งไว้แล้ว คือ นัยที่จำแนกไว้ก่อน
เป็นนัย ๑ คำว่า หีนะ เป็นนัย ๑ คำว่า มัชฌิมะ เป็นนัย ๑ คำว่า

ปณิตะ เป็นนัย ๑ และคำว่า จันทาธิปไตย เป็นนัย ๑ นัยทั้ง ๕ เหล่านี้
ในจันทาธิปไตยเท่านั้นก่อน. แม้ในวิริยาธิปไตยเป็นต้นก็อย่างนี้ เพราะฉะนั้น
ปัญญาทั้ง ๔ จึงเป็น ๒๐ นัย. อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒๐ นัย แม้อย่างนี้ คือ
นัยแรกเป็นสุทธินัย ๑ นัย ๓ นัยมีคำว่า หินะเป็นต้น (มัชฌิมะ และปณิตะ)
นัย ๔ นัยมีคำว่า จันทาธิปไตยเป็นต้น (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และนัย ๑๒
นัยมีคำว่า จนุทาธิปไตย หิน (จันทะเป็นต้น กับหินะเป็นต้น) นัยเหล่านี้
เป็นมหานัย ๒๐ ก่อน.

ถามว่า ทรงจำแนกนัยเหล่านั้นไว้ในที่ไหน ?

ตอบว่า ในหินติกะ ในมหาปกรณ์.

แต่ในฐานะนี้ ฟังถือเอากองธรรมมัชฌิมะจากหินติกะ แล้วแบ่งเป็น ๓
ส่วน ด้วยอำนาจหินะ มัชฌิมะ ปณิตะ ฟังเวนกองธรรมมัชฌิมะแม้จากหินติกะ
นั้นแล้วถือเอาหินะและปณิตะ แล้วแบ่งออกอย่างละ ๕ ส่วน เพราะว่าในหินะ
นั้นแหละ กุศลธรรมที่ต่ำก็มี กุศลธรรมที่ปานกลางก็มี กุศลธรรมที่ประณีต
ก็มี ถึงแม้ในปณิตะเล่า กุศลธรรมที่ต่ำก็มี กุศลธรรมที่ปานกลางก็มี กุศลธรรม
ที่ประณีตก็มี. อนึ่ง ในธรรมที่เป็นหินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นหินะ (ต่ำ)
ก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็น
หินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศล-
ธรรมที่เป็นหินะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะ
ก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรมที่เป็น
หินะและปณิตะ กุศลธรรมที่เป็นหินะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและปณิตะ กุศล

ธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นหีนะและปณิตะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี นี่เรียกว่า นวกะหนึ่ง.

แม้ในธรรมที่เป็นปณิตะและหีนะ ชื่อว่า กุศลธรรมที่ต่ำก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและหีนะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและหีนะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี. อนึ่ง ในธรรมที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่ต่ำก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและปณิตะกุศลธรรมที่เป็นหีนะ (ต่ำ) ก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและปณิตะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและปณิตะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี นี่เป็นนวกะที่ ๒ รวมนวกะทั้งสองเป็นธรรม ๑๘. ธรรม ๑๘ เหล่านี้ ชื่อว่า กรรมทวาร. ว่าด้วยกรรมทวารเหล่านี้ พึงทราบวาทกัณฑ์ ๑๘ พราหมณ์ ๑๘ แพทย์ ๘ ศูทร ๑๘ โคตรจระณะ ๔๘ เพราะความเป็นผู้อบรมแล้วด้วยกรรมทวาร ๑๘ เหล่านี้.

บรรดาคุศลธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๑ เหล่านี้ กามาวจรกุศล เป็นเหตุละโดยการไม่ประกอบญาณสัมปยุตบ้าง แต่รูปาวจรและอรูปาจร เป็นเหตุละอย่างเดียว คือเป็นญาณสัมปยุตเท่านั้น. ก็ในกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๑ เหล่านี้ กามาวจรกุศลย่อมเกิดร่วมกับอธิปัตติบ้าง เว้นจากอธิปัตติบ้าง แต่รูปาวจรและอรูปาจรกุศลย่อมสัมปยุตด้วยอธิปัตติโดยแท้. และในกุศลประกอบด้วยภูมิ ๑ นี้ ในกามาวจรกุศลย่อมได้อธิปัตติ เพียง ๒ เท่านั้น คือ อารัมมณาริบัติ สหชาตาริบัติ. ในรูปาวจรและอรูปาจรกุศลย่อมไม่ได้อารัมมณาริบัติ ย่อมได้เฉพาะสหชาตาริบัติเท่านั้น ในสหชาตาริบัติเหล่านั้น ตรัสความเป็น

จิตตาธิปไตยของจิตไว้ด้วยอำนาจสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. แต่เพราะจิต ๒ ดวงไม่มีพร้อมกัน ชื่อว่า จิตตาธิปติ ของสัมปยุตจิตก็ไม่มี. อนึ่ง จันหาธิปติเป็นต้นแห่งธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน แต่อาจารย์บางพวกย่อมปรารภนาชื้ออธิปติ ด้วยสามารถแห่งการมาอย่างนี้ว่า กุศลจิตดวงอื่นอีกกระทำจิตใดให้เป็นฐานะให้เป็นใหญ่ ประมวลมาแล้วอย่างนี้ว่า ถ้ากุศลธรรมมีอยู่แก่บุคคลผู้มีจิตไชริ์ กุศลธรรมก็จักมีแก่เรา ดังนี้ จิตดวงเดิมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นจิตตาธิปติ จิตนี้ชื่อว่า จิตตาธิปไตย เพราะมาจากจิตดวงนั้น ดังนี้. ถิ่นนี้ไม่ปรากฏในพระบาลีและอรรถกถา เพราะฉะนั้น พึงทราบความเป็นอธิปติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ก็ในมหานัย ๑๕ เหล่านี้ มีจิตทั้งหลายประมาณตามที่กล่าวในสุทธกนิยต้น และมีนวกะทั้งหลาย และวาระแห่งพระบาลีทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พึงทราบประเภท จิตตะ นวกะ และวาระ ซึ่งคุณด้วย ๒๐ โดยประมาณที่กล่าวในญาณสัมปยุต และคุณด้วย ๑๖ ในญาณวิปยุต ๔ ดังนี้ นี่ชื่อว่า ปกิณณกถา ในกุศลเป็นไปในภูมิ ๓ ดังนี้แล.

กุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ จบ

โลกุตตรกุศลจิต

มรรคจิตดวงที่ ๑

[๑๕๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญमानเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์
วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ อนัญญัตตัญญูสามินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา
สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ
วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ อโลกะ
อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อพยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตัปปะ กายปัสสัทธิ
จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา กายกัมมัณฺณยุตา
จิตตกัมมัณฺณยุตา กายปาคุณฺณยุตา จิตตปาคุณฺณยุตา กายชุกตา จิตตชุกตา
สติสัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปัสสาคะ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น หรือว่า
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่ในใจ มีอยู่ในสมย์นั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๕๗] ผัสสะ มีในสมย์นั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง มีในสมย์นั้น
อันใด นี้ชื่อว่าผัสสะ มีในสมย์นั้น.

[๑๕๘] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๑๕๙] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าสัญญา มีในสมัยนั้น.

[๒๐๐] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น.

[๒๐๑] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิต มีในสมัยนั้น.

[๒๐๒] วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า วิตก มีในสมัยนั้น.

[๒๐๓] วิจารณ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า
วิจารณ์ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๔] ปีติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอิ่มใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ปีติสัมโพชฌงค์
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าปีติ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๕] สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าสุข มีในสมัยนั้น.

[๒๐๖] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าเอกัคคตา มีในสมัยนั้น.

[๒๐๗] สัทธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
อินทรีย์ คือศรัทธา สัทธาพละ อันใด นี้ชื่อว่า สัทธินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๘] วิริยินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ

หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์ คือวิริยะ วิริยพละ สัมมา-
วายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัย
นั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยอินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๕] สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ สติ
สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๖] สมาธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมาธินทรีย์ มีใน
สมัยนั้น.

[๒๐๗] ปัญฺณินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อินทรีย์คือปัญญา ปัญญา
พละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา

แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง
ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ปัญญนทริย** มีในสมัยนั้น.

[๒๑๒] **มณินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายคณะ อินทริยค้อมโน-
วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า
มณินทริย มีในสมัยนั้น.

[๒๑๓] **โสมนัสสินทริย** ในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **โสมนัสสินทริย** มีในสมัยนั้น.

[๒๑๔] **ชีวิตินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทริย
คือชีวิตของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ชีวิตินทริย** มีใน
สมัยนั้น.

[๒๑๕] **อนัญญัตถัญญตคามิตินทริย** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาอินทริย ปัญญาพละ

ปัญญาเหมือนศีศตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้งนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **อหัญญุ- ตัญญุสตามิตินทรีย์** มีในสมัยนั้น.

[๒๑๖] **สัมมาทิฏฐิ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีศตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจย สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **สัมมาทิฏฐิ** มีในสมัยนั้น.

[๒๑๗] **สัมมาสังกัปปะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า **สัมมาสังกัปปะ** มีในสมัยนั้น.

[๒๑๘] สัมมวาจา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุวจีทุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมวาจา มีในสมัยนั้น.

[๒๑๙] สัมมากัมมันตะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๐] สัมมาอาชีวะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุมิฉาชีพ การเลี้ยงชีพชอบอันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๑] สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๒] สัมมาสติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทริย์ สติพละ ความระลึกชอบ
สติสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สัมมาสติ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๓] สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธินทริย์ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์
แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๔] สัทธาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
สัทธินทริย์ กำลังคือศรัทธา ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธาพละ
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๕] วิริยพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น
ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ
ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทริย์ กำลังคือความเพียร สัมมาวายามะ
วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า วิริยพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๖] สติพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อยล่อย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ กำลังคือสติ ความระลึกชอบ
สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สติพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๗] สมာธิพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทรีย กำลังคือสมาธิ สัมมาสมาธิ สมာธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์
แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมาธิพละ
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๘] ปัญญาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง
ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ กำลัง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา
แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความ
ไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์
แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค มีในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัญญาพละ
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๕] หิริพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย วิริยาที่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า หิริพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๐] โอตตปปพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่ประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โอตตปปพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๑] อโลกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความที่ไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลกะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโลกะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๒] อโทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโทสะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๓] อโมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ

ปัญญาเหมือนศีศตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโหมะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๔] อนภิชฌา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลภะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อนภิชฌา มีในสมัยนั้น.

[๒๓๕] อัพยาปาทะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อัพยาปาทะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๖] สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีศตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๗] หิริ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า หิริ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๘] โอตตัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โอตตัปปะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๙] กายปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบระงับแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น.

[๒๔๐] จิตตปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบระงับแห่งวิญญาณขันธ์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น.

[๒๔๑] กายลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายลหุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๒] จิตตลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งวิญญาณขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตลหุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๓] กายมฤตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่กักขะ ความไม่แข็ง แห่งเวทนาขันธ
สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายมฤตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๔] จิตมฤตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่ง
วิญญาณขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมฤตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๕] กายกัมมัญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
กายกัมมัญญตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๖] จิตกัมมัญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งวิญญาณขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตกัมมัญญตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๗] กายปาคูญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่ง
เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กาย-
ปาคูญญตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๘] จิตปาคูญญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่ง
วิญญาณขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตปาคูญญตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๙] กายชุกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ
แห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายชุกตา
มีในสมัยนั้น.

[๒๕๐] จิตตชูกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความจริง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ
แห่งวิญญูณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตชูกตา มีในสมัยนั้น.

[๒๕๑] สติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ ความระลึกชอบ
สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สติ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๒] สัมปชัญญะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่อง
ในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมปชัญญะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๓] สมถะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมถะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๔] วิปัสสนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิปัสสนา มีในสมัยนั้น.

[๒๕๕] ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียร ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทริย วิริยพละ สัมมวาายามะ วิริย-สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๖] อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๗] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๕๘] กิขันธ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทริย ๕ ฌานมี
องค์ ๕ มรรคมียองค์ ๘ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑
จิต ๑ เวทนาขันธ์ ๑ สัญญาขันธ์ ๑ สังขารขันธ์ ๑ วิญญูณขันธ์ ๑ มนายตนะ ๑
มโนทริย ๑ มโนวิญญูณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๕๙] สังขารขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา สัทธินทริย วิริยินทริย
สตินทริย สมาธิทริย ปัญญินทริย ชีวิตินทริย อนัญญัตถัญญัสตามิตินทริย
สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา-
วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ
ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา
อัปปาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริโอตตปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมูหุตา จิตตมูหุตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปา-
คญฺญตา จิตตปาคญฺญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺฌญะ สมณะ
วิปัสสนา ปัสสาคะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด
เว้นเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญูณขันธ์ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธ์
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

มหานัย ๒๐

สุทธกปฏิบัติ

[๒๖๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธากิณญา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๖๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปากิณญา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๖๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธากิณญา ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๖๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉฬภังการเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญา ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๖๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉฬภังการเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌานเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญา ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญา
ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

สุทธกปฏิบัติ จบ

สุญญตะ

[๒๖๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉฬภังการเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน บรรลุตุคตยฌาน ฯลฯ บรรลุดุคตยฌาน ฯลฯ บรรลุดุคตตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัจจย-
ฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัย
นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

สุญญตะ จบ

สุญญตมูลกปฏิบัติ

[๒๖๖] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ
ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ
จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติ
ทันทาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน สัจจจากกาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติ
จิปภาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบืองตัน บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ บรรลु
ตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจม-
ฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปภาภิณฺญา ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา
ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปภาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

สุญญตมุลกปฏิบัติ จบ

อัปฺปณฺหิตะ

[๒๖๗] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิณฺฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น สงัดจากกาม สงัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปฺปณฺหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมมย
ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมมยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิณฺฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น บรรลุทุติยฉาน ฯลฯ บรรลุ
ตติยฉาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุปัญจฉาน
ชนิดอัปฺปณฺหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมมยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมมยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อัปฺปณฺหิตะ จบ

อัปฺปณฺหิตมฺลกปฏิปทา

[๒๖๘] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิณฺฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์น สงัดจากกาม สงัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปฺปณฺหิตะ เป็นทุกขาปฏิปทา
ทันธาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมมยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมมยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ
ปทา จิปปาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติ
ทันทาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติ
จิปปาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องค์ บรรลุทุติยฉาน ฯลฯ

บรรลุดัตถิยาน ๑๑๑ บรรลุดตุตถนิทาน ๑๑๑ บรรลุปฐมนิทาน ๑๑๑ บรรลุปัญจนิทาน
ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทกนิทาน ๑๑๑ ชนิด
อัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาณิทาน ๑๑๑ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันทกนิทาน ๑๑๑ ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาณิทาน
๑๑๑ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๑๑๑ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๑๑๑

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อัปปณิหิตมูลกปฏิบัติ จบ

[๒๖๕] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญสติปัญญานเป็น
โลกุตระ ๑๑๑ เจริญสัมมปปธานเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญอิทธิบาทเป็น
โลกุตระ ๑๑๑ เจริญอินทรีย์เป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญพละเป็นโลกุตระ ๑๑๑
เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญสังขะเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญสมณะ
เป็นโลกุตระ ๑๑๑ เป็นเจริญธรรมเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญขันธเป็นโลกุตระ ๑๑๑
เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญอาหาร
เป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ ๑๑๑
เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญเจตนาเป็นโลกุตระ ๑๑๑ เจริญจิตเป็น
โลกุตระอันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่สุคติ เพื่อละทิฐิ เพื่อ
บรรลุมิเบ้องคัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุป
ฐมนิทาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทกนิทาน ๑๑๑ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ๑๑๑
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ๑๑๑

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล ๑๑๑**

มหานัย ๒๐ จบ

อธิบดี

[๒๗๐] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ้องตัน สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นจันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี
 ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมangsaธิบดี เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนทาภิญา
 ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ้องตัน บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ
บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุจตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฌาน เป็นจันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ
เป็นวิมangsaธิบดี เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนทาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
 ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสติปัญฐานเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญสัมมปปธานเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอิทธิบาทเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญอินทรีย์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญพละเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสังขะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสมณะ
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธรรมเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญขันธเป็นโลกุตระ ฯลฯ

เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอาหาร
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ
 ฯลฯ เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเจตนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจิต
เป็นโลกุตระ ฯลฯ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ
เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน เป็นลันทาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

อธิบดี จบ

มรรคจิตดวงที่ ๑ จบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายโลกุตระกุศล

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงกุศลที่ยังสมบัติในสามภพให้เกิดขึ้น
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงโลกุตระกุศลเพื่อก้าวล่วงภพทั้งหมดจึงเริ่มพระบาลี
มีอาทิว่า กตเม ชมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นโณน) อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กตเม ชมฺมา เป็นต้นต่อไป.

บทว่า โลกุตฺตรํ ถามว่า ธรรมที่ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถ
ว่าอะไร ? ตอบว่า ที่ชื่อว่า โลกุตระเพราะอรรถว่า ย่อมข้ามโลก ชื่อว่า

โลกุตระ เพราะอรรถว่า ข้ามพ้นโลกไป ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถว่า ก้าวล่วง ครอบงำโลกทั้งสามตั้งอยู่.

บทว่า ฌานํ ภาวติ (เจริญฌานโลกุตระ) ได้แก่. พระโยคาวจรยัง อธิปณณมานอันประกอบด้วยขณะจิตดวงหนึ่งให้เกิด คือให้เจริญ. อธิบายว่า โลกุตระฌาน ชื่อว่า นิยยานิกะ เพราะอรรถว่า ออกไปจากโลก ออกไป จากวัฏฏะ อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า นิยยานิกะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องออกไปจากโลกและจากวัฏฏะนั้น จริงอยู่ บุคคลผู้พร้อมด้วยโลกุตระฌานนั้น เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ ชื่อว่า ย่อมออกไป เมื่อละสมุทัยชื่อว่า ย่อมออกไป เมื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธชื่อว่า ย่อมออกไป เมื่อเจริญมรรคก็ชื่อว่า ย่อมออกไป เพราะฉะนั้น โลกุตระฌานนั้น จึงชื่อว่า นิยยานิกะ.

ก็กุศลอันเป็นไปในภูมิสามย่อมก่อจุดและปฏิสนธิทำให้เจริญในวัฏฏะ เพราะฉะนั้น กุศlnั้นจึงชื่อว่า อายะคามิ ฉนฺได โลกุตระกุศลนี้เป็น เช่นนั้นหามิได้ ก็โลกุตระกุศลนี้ รืออยู่ทำลายอยู่ซึ่งจุดและปฏิสนธิ อันกุศล ในภูมิสามสร้างไว้ โดยกระทำให้ขาดแคลนซึ่งปัจจัยไป เปรียบเหมือนเมื่อ บุรุษคนหนึ่งสร้างกำแพงสูง ๑๘ ศอก แต่อีกคนหนึ่งเอาค้อนใหญ่รื้ออยู่ ทำให้กระจัดกระจายอยู่ซึ่งที่อันบุรุษนั้นก่อแล้ว ๆ พังไป ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ โลกุตระฌานนั้น จึงชื่อว่า อปยคามิ (นำไปสู่พระนิพพาน).

ในบทว่า ทิฏฐิจิตตานํ ปหานาย (เพื่อละทิฏฐิ) นี้ ทิฏฐิทั้งหลาย นั้นเอง ชื่อว่า ทิฏฐิจิตตะ เหมือนคำเป็นต้นว่า อุตคตํ (อุต) มุตคตํ (มุตฺร). อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า ทิฏฐิจิตตะ แม้เพราะอรรถว่า ไปแล้วใน ทิฏฐิทั้งหลายเพราะหยั่งลงในภายในแห่งทิฏฐิ ๖๒. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ ชื่อว่า ทิฏฐิจิตตะ แม้เพราะอรรถว่า มีทิฏฐิเป็นไป อธิบายว่า สภาวะที่มี

การไปเช่นเดียวกับทัญญ คือ สภาพที่เป็นไปทั่วเช่นกับทัญญ. ถามว่า ก็สภาวะที่เป็นไปทั่วเช่นกับทัญญนั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ได้แก่สัkkายทัญญ วิจิกจนา สัลลพตปรามาส และอกุศลมีรากะ โทสะ โมหะ พร้อมสัมปยุตตธรรมของทัญญนั้นซึ่งยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย เพราะสภาวะเหล่านั้น ท่านเรียกว่า สภาวะที่มีการไปเช่นกับทัญญ เพราะมีสภาพเป็นไปจนถึงมรรคที่หนึ่งเกิด เพราะฉะนั้น ทัญญทั้งหลายด้วย สภาวะที่มีการไปของทัญญทั้งหลายด้วย จึงชื่อว่า **ทัญญิตตะ**. บทว่า **ปหานาย** (เพื่อละ) ได้แก่ เพื่อละทัญญิตตะเหล่านั้นด้วยอำนาจสมุจเฉทประหาณ.

บทว่า **ปจฺมาย** (เบื้องต้น) ได้แก่ ชื่อว่าเบื้องต้นด้วยอำนาจแห่งการนับ้าง ด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นครั้งแรกบ้าง. บทว่า **ภุมมียา** (ภุมิ) ความว่า มหาปฐพีนี้ ท่านเรียกว่า **ภุมิ** ก่อน คุณในประโยคมีอาทิว่า **อนนฺตรหิตาย ภุมมียา** (บนพื้นอันปราศจากเครื่องปลาด). **จิตฺตูปบาท** (ความเกิดขึ้นแห่งจิต) ก็เรียกว่า **ภุมิ** คุณในประโยคมีอาทิว่า **สุขภุมมีย** **กามาวจร** (ในกามาวจรเป็นภุมิแห่งความสุข). แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาสามัญผล ด้วยว่า สัมปยุตตธรรมเหล่านั้น ต่อเกิดในสามัญผลนี้ เพราะฉะนั้น สามัญผลนี้ จึงชื่อว่า **ภุมิ** เพราะความเป็นที่อาศัยของสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่งเมื่อความเป็นโลกุตระแม้มีอยู่ สามัญผลย่อมเกิดขึ้นปรากฏได้เอง มิใช่ไม่ปรากฏเหมือนนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ภุมิ**.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสคำว่า **ภุมิ** นี้ ตอบว่า เพื่อแสดงการบรรลุภุมิเบื้องต้น ในข้อนี้ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อประโยชน์การได้เฉพาะสามัญผลที่หนึ่ง กล่าวคือ โสดาปัตติผล. บทว่า **วิวิจฺจ** (สังค) คือสังคแล้ว เว้นแล้วด้วยอำนาจสมุจเฉทวิเวก.

บัดนี้ เพราะความเป็นผู้ใคร่จะแสดงถึงโลกียฉานเว้นปฏิบัติย่อมไม่สำเร็จโดยแท้ ครั้นความไม่สำเร็จแม้มีอยู่ในโลกุตระกุศลนี้ จึงทรงละสุทธิกนัยเสียแล้วกระทำโลกุตระฉานให้นักพร้อมกับการปฏิบัติที่นั่นแหละ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนฺทธานุญฺ** ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า **ทุกขาปฏิบัติ** นั้นต่อไป.

โยคาวจรบุคคลใด เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายตั้งแต่เริ่มต้น ถ้าหากอยู่ด้วยการชวนชวยพร้อมกับสังฆารอันยากเข็ญ จึงข่มไว้ได้ ปฏิบัติของท่านนั้นเป็น**ทุกขาปฏิบัติ** ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีกิเลสข่มไว้แล้ว เมื่ออบรมวิปัสสนาอยู่โดยกาลนานจึงถึงความปรากฏแห่งมรรค การตรัสรู้ของท่านนั้นเป็น**ทนฺทธานุญฺ**. ด้วยประการตามที่กล่าวแล้ว วาระอย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนฺทธานุญฺ** ดังนี้เป็นต้น ท่านอธิบายไว้แล้ว.

ถามว่า ก็วาระไหน ท่านพระอรธกถาจารย์ชอบใจ.

ตอบว่า ในวาระใด กิเลสทั้งหลายที่โยคาวจรข่มไว้ครั้งเดียวแล้วก็พุ่งขึ้นอีก ข่มแล้วครั้งที่สองก็ข่มพุ่งขึ้นอีก แต่เมื่อข่มครั้งที่สามจึงทำการข่มไว้ได้เหมือนอย่างนั้นทีเดียว แล้วจึงให้ถึงการถอนขึ้นด้วยมรรค ก็วาระนี้ ท่านพระอรธกถาจารย์ชอบใจ ท่านตั้งชื่อวาระนี้ว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนฺทธานุญฺ**.

ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ วาระนี้ก็ยังไมชัดเจน เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ พึงทราบการอธิบายตั้งแต่ต้นอย่างนี้ว่า ก็โยคาวจรบุคคลใดกำหนดมหาภูตรูป ๔ แล้วจึงกำหนดอุปาทารูป กำหนดคอรูปได้ แต่เมื่อกำหนดรูปและอรูปก็ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบาก ย่อมสามารถเพื่อกำหนดได้ ปฏิบัติของท่านจึงชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีรูปและอรูปกำหนด

ได้แล้ว ในการเจริญวิปัสสนา เพราะความซัดซาแห่งความปรากฏของมรรค
อภิญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น จึงชื่อว่า **ทันธาภิญญา**.

แม้โยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูป และอรุปได้แล้ว เมื่อกำหนดแยก
นามรูป ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบาก จึงกำหนดแยกได้ และเมื่อ
กำหนดแยกนามรูปได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงสามารถให้มรรค
เกิดขึ้นได้ ปฏิปทาของท่านเมื่อนั้น จึงเป็นทุกขาปฏิบัติ **ทันธาภิญญา**.

อีกรูปหนึ่ง กำหนดนามรูปได้แล้ว กำหนดแม้ปัจจัยทั้งหลาย ทาง
ตลอดลักษณะทั้งหลาย ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงกำหนดได้ ครั้น
กำหนดปัจจัยทางตลอดลักษณะได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยัง
มรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา**.

รูปอีกกำหนดแม้ปัจจัยทั้งหลายแล้ว ทางตลอดลักษณะทั้งหลาย
ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงทางตลอดได้ และท่านที่มีลักษณะอัน
ทางตลอดแล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิด แม้ด้วย
อาการอย่างนี้ ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา**.

รูปอื่นอีกทางตลอดลักษณะทั้งหลายนำวิปัสสนาญาณอันคมกล้าและ
ผ่องใสมา เมื่อครอบงำกันติแห่งวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์
ความยาก จึงครอบงำได้ ครั้นครอบงำกันติได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดย
กาลนาน จึงยังมรรคให้เกิด แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ
ทันธาภิญญา**. วาระนี้ พระอรรถกถาจารย์พอใจ และตั้งชื่อวาระนี้ไว้แล้ว.
พึงทราบปฏิบัติ ๓ ข้างหน้า (ที่เหลือ) โดยอุบายนี้.

ในบรรดาบททั้งหลายมีคำเป็นต้นว่า **ผลฺโล โหติ** (ผัสสะย่อมมี) มี
อธิกบท ๔ คือ อนัญญัตถัญญัสสามิदिनทริย ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑

สัมมาอาชีวะ ๑ และบทมีคำเป็นต้นว่า มคฺคํ ในนิเทศมิตฺตํเป็นต้น
ในนิเทศวาร เป็นอธิกบท. คำที่เหลือทั้งหมดเช่นเดียวกับที่กล่าว แล้วนั้นแหละ
แต่ในอธิการนี้ มีความแปลกกันด้วยสามารถความต่างกันแห่งภูมิ เพราะเป็น.
โลกุตระ.

บรรดาอธิกบททั้ง ๔ เหล่านั้น บทว่า อนัญญัตถุสสามิตินุทริย
ได้แก่ อินทรีย์อันเกิดขึ้นโดยส่วนเบื้องต้นนี้ ของโยคีผู้ปฏิบัติด้วยมนสิการว่า
เราจักรู้ทั่วซึ่งอคมตบ คือ สัจธรรม ๔ นั้นแหละ ที่ยังไม่เคยรู้แล้วใน
สังสารวัฏซึ่งมีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้แล้ว. ส่วนคำมีลักษณะเป็นต้น
ของอนัญญัตถุสสามิตินุทริยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปัญญินทรีย์ใน
หนหลังนั้นแหละ.

วาทิ หรือวาทที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า สัมมวาทา คำว่า
สัมมวาทานี้ เป็นชื่อของการงดเว้นมิฉวาทา เพราะเป็นวาทถอนขึ้นซึ่ง
วิทจริต. สัมมวาทานั้นมีการกำหนดเป็นลักษณะ มีการงดเว้นเป็นกิจ มีการ
ละมิฉวาทาเป็นปัจจุปัตฐาน.

การงานที่ดีหรือที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ คำว่า
สัมมากัมมันตะนี้เป็นชื่อของการงดเว้นปาณาติบาตเป็นต้น เพราะเป็นการงาน
ที่ถอนขึ้นซึ่งมิฉกัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้นมีการตั้งขึ้นดีเป็นลักษณะ มีการ
งดเว้นเป็นกิจ มีการละมิฉกัมมันตะเป็นปัจจุปัตฐาน.

อาชีวะดีหรือที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ คำว่า
สัมมาอาชีวะนี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิฉอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้นมีความพอ-
แผ้วเป็นลักษณะ มีการเป็นไปแห่งอาชีวะชอบธรรมเป็นกิจ มีการละมิฉ
อาชีวะเป็นปัจจุปัตฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบข้อธรรมมีลักษณะเป็นต้น ในสัมมามาจาเป็นต้น เหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งคำที่กล่าวแล้วในวิรติ ๓ ในหนหลัง. ฟังทราบมรรค ๕ ที่กล่าวไว้ในหนหลังด้วยสามารถแห่งธรรม (วิรติ) ๓ เหล่านี้ ด้วยประการ ฉะนี้ ในที่นี้ฟังทราบมรรค และในเขวาปนกกรรมทั้งหลาย ไม่มีสัมมามาจาเป็นต้นเหล่านั้น กรุณาและมูทิกาก็ไม่มีเหมือนกัน ด้วยว่า ธรรมทั้ง ๓ (มีสัมมามาจาเป็นต้น) เหล่านี้ เพราะความที่กล่าวไว้ในบาลีนี้ จึงไม่ถือเอาในเขวาปนกกรรมทั้งหลาย ส่วนกรุณาและมูทิกามีสัตว์เป็นอารมณ์ ก็กรรม (กรุณา มูทิกา) เหล่านี้เป็นอดีต อารมณ์ที่เย็นสงบ ท่านไม่ถือเอาในโลกุตตระนี้ เนื้อความที่ต่างกันในอุทเทสวารเพียงเท่านี้.

ก็ฟังทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า มกฺขกํ (เป็นองค์แห่งมรรค) มกฺค-
ปริยาปนํ (นับเนื่องในมรรค) ในนิทเทสวารก่อน.

ธรรมที่ชื่อว่า มกฺขกํ เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งมรรค อธิบายว่า เป็นส่วนแห่งมรรค เหมือนอย่างว่า สิ่งที่น่าเนื่องในป่า ชื่อว่า อรัญญูปริ-
ยาปนํ ฉะนั้นใดธรรมที่น่าเนื่องในมรรค ชื่อว่า มกฺคปริยาปนํ ฉะนั้น
อธิบายว่า อาศัชมรรค.

ในชื่อว่า ปิติสัมโพชนกํ นี้ สัมโพชนกํคือปิตินั้นแหละ ชื่อว่า
ปิติสัมโพชนกํ. อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่าปิติสัมโพชนกํเหล่านั้น ธรรมที่
ชื่อว่า โพชนกํ เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งธรรมสามัคคีเครื่องตรัสรู้
หรือของบุคคลผู้ตรัสรู้ คำนี้มีอธิบายว่า ธรรมสามัคคีนี้นี้ ตรัสเรียกว่า
โพธิ เพราะท่านายว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีก่กล่าวคือ
สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเกิดขึ้นใน
ขณะแห่งโลกุตรมรรค ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปาทะมิใช่น้อยมีความหลุด ใถะ

อุทฺธัจจะ ปติฏฺฐานคือกิเลสเป็นเครื่องยึดไว้ อายุหนะ คือ กิเลสเป็นเครื่องประกอบไว้ กามสุขัลลิกานุโยค อตฺตกิลมณานุโยค และอภินิเวสะ คือ ยึดมั่นในสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิเป็นต้น. คำว่า **ย่อมตรัสรู้** คือ ย่อมลุกขึ้นจากความหลับ คือความสับสนต่อแห่งกิเลส หรือย่อมตรัสรู้หรือริยสัจ ๔ หรือกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นแหละ องค์แห่งโพธิกล่าวคือธรรมสามัคคีนั่น มีอยู่เหตุหนึ่ง ธรรมนั้นจึงชื่อว่า **โพชฌงค์** เหมือนองค์ฌานและองค์แห่งมรรคเป็นต้น. พระอริยสาวกแม่นี้ ก็เรียกว่า **โพธิ** เพราะทำอธิบายว่า ย่อมตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคีมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้น. แม่้องค์แห่งโพธิ คือ พระอริยสาวกผู้ตรัสรู้นั้น ท่านก็เรียกว่า **โพชฌงค์** เหมือนองค์แห่งเสนาและองค์แห่งรถเป็นต้น ด้วยเหตุหนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่าชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะเป็นองค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบอรรถแห่งโพชฌงค์แม้โดยนัยปฏิบัติสัมภิтамรรคนี้ว่า คำว่า **โพชฌงค์** ถามว่า ธรรมที่ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่าอะไร? ตอบว่า ที่ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการตรัสรู้. ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้. ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้ตาม. ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้เฉพาะ ชื่อว่า **สัมโพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้พร้อม ดังนี้. โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้วด้วย เป็นโพชฌงค์อันดีด้วย ชื่อว่า **สัมโพชฌงค์**. ด้วยประการฉะนี้ สัมโพชฌงค์คือปีตินั้นแหละ ชื่อว่า **ปีติสัมโพชฌงค์** ดังนี้. แม้ในนิทเทสแห่งเอกกคตาแห่งจิตเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยนี้แล.

บทว่า **เตสํ ฐมฺมานํ** (ธรรมเหล่านั้น) ได้แก่ ธรรมคือสัจจะ ๔
ย่อมถึงการแทงตลอดในสมัยนั้น ชื่อว่า **ธรรมเหล่านั้น**. บทว่า **อญฺญตํ**
(ที่ยังไม่เคยรู้) ความว่า ธรรมเหล่านั้นอันโยคาวจรชื่อว่า **รู้แล้วด้วยปฐม-**
มรรคแม้ก็จริง ท่านก็กล่าวอุปมาไว้ว่า บุคคลมาสู่วิหารที่ไม่เคยตามปกติ
แม้ยืนอยู่ในท่ามกลางวิหารก็ย่อมพูดว่า ข้าพเจ้ามาสู่ที่ไม่เคยมา เพราะอาศัย
ความเป็นผู้ไม่เคยตามปกติฉันใด และเหมือนบุคคลประดับดอกไม้ที่ไม่เคย
ประดับตามปกติ นุ่งผ้าที่ยังไม่เคยนุ่ง (ผ้าใหม่) บริโภคอาหารที่ไม่เคยบริโภค
เพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่เคยบริโภคตามปกติ จึงพูดว่า ข้าพเจ้าบริโภคอาหาร
ที่ยังไม่เคยบริโภค ฉันใด แม้ในข้อนี้ ก็ฉันนั้น เพราะธรรมเหล่านี้ อันบุคคลนี้
ไม่รู้ตามปกติ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **ที่ยังไม่เคยรู้** ดังนี้.

แม้ในคำว่า **ที่ยังไม่เคยเห็น** เป็นต้น ก็ฉันนี้แหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อภิญฺจํ** (ที่ยังไม่เคยเห็น) ได้แก่
ไม่เคยเห็นด้วยปัญญจักขุในกาลก่อนแต่กาลนี้. บทว่า **อปฺปตฺตํ** (ที่ยัง
ไม่เคยบรรลุ) คือที่ยังไม่เคยบรรลุด้วยสามารถแห่งความรู้. บทว่า **อวิทฺตํ**
(ที่ยังไม่เคยทราบ) คือที่ยังไม่ปรากฏด้วยญาณ. บทว่า **อสจฺจิกตํ** (ที่ยัง
ไม่เคยทำให้แจ้ง) คือที่ยังไม่เคยทำให้ประจักษ์. บทว่า **สจฺจิกิริยา** (เพื่อ
ทำให้แจ้ง) คือทำให้ประจักษ์. พึงประกอบเนื้อความเข้ากับบทที่เลื่อมกับบท
นี้ว่า เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุ
ธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ ดังนี้.

ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **จตุหิ วจฺจุจฺริเตหิ** (วจฺจุจฺริต ๔) บทว่า
วจฺ พึงทราบว่าเป็นเครื่องหมายให้รู้ทางวาจา (วจฺวิญญูติ). ธรรมที่ชื่อว่า

ทุจริต เพราะอรรถว่า ความประพฤตินั้นโทษสามอย่างใดอย่างหนึ่งประทุษร้ายแล้ว. ทุจริตที่เป็นไปทางวาจา ชื่อว่า วจิตุจริต อีกอย่างหนึ่ง ทุจริตที่สำเร็จด้วยคำพูดเรียกว่าวจิตุจริต. เจตนาที่ชื่อว่า อารตี เพราะยอมงดห่างไกลจากวจิตุจริตเหล่านั้น. ชื่อว่า วิรติ เพราะยอมเว้นห่างไกลจากวจิตุจริตเหล่านั้น ชื่อว่า ปฏิวิรติ (การเลิกละ) เพราะเป็นผู้ถอยจากวจิตุจรินั้น ๆ และงดเว้นจากวจิตุจริตเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง บททั้งสามนี้ท่านเพิ่มคำอุปสรรค บททั้งสามนี้เป็นชื่อของการงดเว้นทั้งหมด. ที่ชื่อว่า เวรมณิ เพราะอรรถว่าการข้าย คือทำให้พินาศ. แม้คำว่า เวรมณิ นี้ก็เป็นชื่อของการงดเว้นนั้นแหละ ก็บุคคลเมื่อกล่าวมุสาวาทเป็นต้น. ชื่อว่า ย่อมทำด้วยเจตนาใด วิรติในโลกุตรมรรคนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อกระทำกิจยานั้น ย่อมตัดขาดทางแห่งการทำ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อภิรียา (การไม่ทำ). อนึ่ง การไม่ให้เพื่อการกระทำนั้น ย่อมตัดขาดทางเป็นเครื่องกระทำ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อกรรมะ (การไม่ประกอบ). อนึ่ง บุคคลเมื่อกล่าววจิตุจริต ๔ อย่างด้วยเจตนาใด ชื่อว่า ย่อมล่วงละเมิด วิรติในโลกุตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อล่วงละเมิดเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อนัชนาปัตติ (การไม่ล่วงละเมิด).

ในบทนี้ว่า เวลาอนติกุโกโม (การไม่ล่าเขต) อธิบายว่า กาลตรัสเรียกว่า เวลา เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ตาย เวลาย (ในกาลนั้น) ดังนี้ก่อน. ราติ (กอง) ตรัสเรียกว่า เวลา ในคำนี้ว่า อรุเวลา ยิ วิหริ ประทับอยู่ที่ตำบลอรุเวลา (กองทราย) สีมา (เขตแดน) ตรัสว่าเวลาในคำนี้ว่า จิตฺตมฺโม เวล นาทิวิตติ (ผู้มีธรรมดำรงอยู่ย่อมไม่ประพฤติล่าเขต)

แม้ในอธิการนี้ทรงประสงค์เอาเวลาคือเขตเท่านั้น จริงอยู่ วิสสุจิริต ๔ ทรงประสงค์เอาเวลา (คือเขต) เพราะอรรถว่า ไม่ควรก้าวล่วง ด้วยประการฉะนี้ บุคคลเมื่อก้าวล่วงวิสสุจิริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่า **ย่อมก้าวล้ำเขต** วิรติ ในโลกุตตรมรรคนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อก้าวล่วงเขตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า การไม่ล่วงล้ำเขต ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เวลา** เพราะอรรถว่า ย่อมให้ย่อยยับไป อธิบายว่า ทำให้พินาศ ให้กระจัดกระจายไป. ถามว่า ทำอะไรให้ย่อยยับไป. ตอบว่า ทำวิสสุจิริต ๔ ด้วยประการฉะนี้ จึงชื่อว่า **เวลา** เพราะทำให้ย่อยยับไป. ที่ชื่อว่า **อนตีกกมะ** (การไม่ก้าวล้ำ) เพราะอรรถว่า ไม่ก้าวล่วงประโยชน์สุขของบุคคลให้เป็นไป. พึงทราบอรรถแม้ด้วยอำนาจบททั้ง ๒ ในคำว่า **เวลาอนตีกกโม** นี้ ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมที่ชื่อว่า **เสตุฆาต** เพราะอรรถว่า ย่อมฆ่าซึ่งเหตุ (เสตุ) คือ ฆ่าทางแห่งวิสสุจิริต ๔ อธิบายว่า ฆ่าปัจจัย. ปัจจัยตรัสเรียกว่า **เสตุ** ในที่นี้. ในคำว่า **เสตุฆาต** นั้น มีความหมายถ้อยคำดังต่อไปนี้. ปัจจัยแห่งวิสสุจิริต ๔ มีรากะเป็นต้น ย่อมเชื่อม คือ ย่อมผูกพันบุคคลไว้ในวัฏฏะ เพราะเหตุนี้ **ปัจจัยนั้น** จึงชื่อว่า **เสตุ**. การฆ่าซึ่งปัจจัยที่ชื่อว่าเสตุนั้น ชื่อว่า **เสตุฆาต** คำว่า **เสตุฆาต** นี้เป็นชื่อของวิรติ เพราะถอนขึ้นซึ่งปัจจัยแห่งวิสสุจิริต. แต่วิรตินี้ คือ สัมมวาจา ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น เพราะย่อมงดเว้นมุสาวาทด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้นจากเปสุญญวาทเป็นต้นด้วยจิตดวงอื่น แต่ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะวิรติ คือ สัมมวาจาดวงเดียวเกิดขึ้นทำการตัดทางของเจตนาในวิสสุจิริต ๔ ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์.

บทว่า กายทฺถจฺริเตหิ ได้แก่ ทฺถจฺริตที่เป็นไปทางกาย หรือทฺถจฺริต มีปาณาติบาตเป็นต้นอันให้สำเร็จด้วยกาย. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแล. วิรติเมธีนี้ กล่าวคือสัมมาสัมมันตะย่อมได้ในจิตต่างๆ ในกาลเบื้องต้น เพราะ ปาณาติบาตย่อมงดเว้นด้วยจิตดวงหนึ่ง ในอกุศลนาทานและมิถาจารก็ได้ในจิตดวงอื่น แต่ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคย่อมได้จิตดวงเดียวเท่านั้น ด้วยว่า วิรติดวงเดียวเกิดทำการตัดทางแห่งเจตนาในกายทฺถจฺริต ๓ อย่าง ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์.

พึงทราบวินิจฉัยในบทเป็นต้นว่า อภิริยา (การไม่ทำ) ในนิทเทส แห่งสัมมาอาชีวะ ต่อไป.

บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความโดยนัยนี้ว่า บุคคลเล็งชีพอยู่ชื่อว่าย่อม กระทำกิจยามิจาชีพด้วยเจตนาใด โลกุตฺรเจตนาที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อ ทำกิจยานั้น เพราะเหตุนี้ เจตนาอันจึงชื่อว่า อภิริยา (การไม่ทำ). อนึ่ง ชื่อว่า อาชีวะ นี้ เป็นเฉพาะส่วนหนึ่งมิได้มี เมื่อสัมมาวาจาและสัมมาสัมมันตะ โยคาวจรถือเอาแล้ว สัมมาอาชีวะก็เป็นอันถือเอาแล้วเหมือนกัน เพราะความ ที่สัมมาอาชีวะนั้นเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งวาจาและกายนั้น แต่อาชีวะนั้นพระองค์ ทรงนำออกจากวาจาและกายนั้น แสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งการเสพอาศัยอยู่ เป็นนิตย เมื่อเป็นเช่นนั้น สัมมาอาชีวะก็ไม่มีหน้าที่ของตน มรรค ๘ ก็ย่อม ไม่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะพึงมีหน้าที่ของตน องค์มรรค ๘ ก็ พึงบริบูรณ์ เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ พึงทราบนัยดังต่อไปนี้.

ขึ้นชื่อว่า อาชีวะ แม้เมื่อแตกก็ย่อมแตกในกายทวารและวจีทวาร นั้นแหละ ชื่อว่าการแตกแห่งอาชีวะในมโนทวารหาไม่ แม้เมื่อบริบูรณ์ ก็ย่อมบริบูรณ์ในสองทวารนั้นนั่นเอง ชื่อว่าความบริบูรณ์แห่งอาชีวะมิได้มี

ทางมโนทวาร เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะก็พึงทำกิจของตน องค์แห่งมรรค ๘ ก็พึงบริบูรณ์ นี่เป็นนัยในอาชีวะนั้น ก็การก้าวล่วงในกายทวารมีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ไม่มีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ในวิทวารก็เหมือนกัน.

บรรดาทวารทั้งสองนั้น พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา เป็นผู้ชวนชวนในการเล่น เมื่อจะแสดงความเป็นผู้กล้าหาญ ย่อมทำการล่าเนื้อ บ้าง ปล้นคนเดินทางบ้าง ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นบ้าง ใด ๆ นี้ชื่อว่า **กายกรรมเป็นอกุศล**. แม้เจตนาจะเว้นจากอกุศลกายกรรมแล้ว ก็ชื่อว่า **สัมมากัมมันตะ** อนึ่ง พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ย่อมกล่าววาทุจจริต ๔ มิใช่มีอาชีวะเป็นเหตุ นี้ชื่อว่า **วจีกรรมอันเป็นอกุศล** แม้เจตนาจะเว้นจากวจีกรรมอันเป็นอกุศลนั้น ก็ชื่อว่า **สัมมาวาจา**.

แต่ว่า นายพรานและชาวประมงเป็นต้น เพราะอาชีพเป็นเหตุ ย่อมฆ่าสัตว์ ย่อมถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้ ย่อมประพฤติมิฉะฉานใด นี้ชื่อว่า **มิจฉาอาชีวะ** การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ชื่อว่า **สัมมาอาชีวะ** พวกชนที่รับค่าจ้างแม้ใด ย่อมกล่าวมุสา ย่อมยังเปสุญญวาท ผรุสวาท สัมผัสปปลาปะ ให้เป็นไป กรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **มิจฉาอาชีวะ** แม้การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ก็ชื่อว่า **สัมมาอาชีวะ**.

ก็พระมหาสิวลเถระกล่าวไว้ว่า การก้าวล่วงกายทวารและวิทวาร มีอาชีวะเป็นเหตุ หรือไม่มีอาชีวะเป็นเหตุก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศลโดยแท้ แม้การงดเว้นจากกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศล จึงเรียกว่า สัมมากัมมันตะ สัมมาวาจาได้ ก็ถ้ามีคนถามว่า อาชีวะไปไหนเสียเล่า? ก็จะต้องว่า บุคคลอาศัยกุหนวัตถุ (เรื่องโกหก) ๓ อย่าง ยังปัจจัย

๔ ให้เกิดขึ้นแล้วบริโศภปัจจัยนั้น ก็อันนี้เป็นมิจฉาอาชีวะถึงที่สุด การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

สัมมาอาชีวะแม่นี้ ในส่วนเบื้องต้นย่อมได้ใจต่าง ๆ เพราะการงดเว้นจากการก้าวล่วงทางกายทวารก็จิตอย่างหนึ่ง จากวจีทวารก็ได้จิตอย่างหนึ่ง แต่ในขณะที่แห่งโลกุตรรมรรคย่อมได้จิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะวิริติดวงเดียวเกิดขึ้นกระทำการตัดทางของเจตนา ความเป็นผู้ทุศีล คือมิจฉาอาชีวะอัน เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งกรรมบถ ๗ คือ กายกรรมและวจีกรรมในกายทวาร และวจีทวารยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น ความนี้จึงแปลกกันในนิเทศวาร.

แต่ในอินทรีย์ทั้งหลายทรงเพิ่มอนัญญัตถัญญัสสามิดินทรีย และในองค์แห่งมรรคทรงเพิ่มสัมมาวาจาเป็นต้นนั้น ตรัสว่า อินทรีย์ ๕* มรรคมืองค์ ๘ ดังนี้ ในสังคหาวารด้วยสามารถแห่งอนัญญัตถัญญัสสามิดินทรีย และสัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้น. สุตญตวาระเป็นไปตามปรกตินั้นแหละ ก็ความเบื้องต้นนี้แปลกกันในสุทธกปฏิบัติปา.

สุทธกปฏิบัติปา จบ

กล่าวด้วยสุตญตาเป็นต้น

เบื้องหน้าแต่นี้ไป เป็นประเภทแห่งเทศนา คือ

สุทธกสุตญตา ๑

สุตญตปฏิบัติปา ๑

สุทธกอัปปณิหิตะ ๑

อัปปณิหิตปฏิบัติปา ๑

* ข้ออันอรรถกถาฉบับไทยเป็น สกคหาวเรน วิริยินทรียานิ อญฺจุจฺโก มคฺโค ฉบับพม่าเป็น สกคหาวเร นวินทรียานิ อญฺจุจฺโก มคฺโค

บรรดาประเภทแห่งเทศนา ๔ เหล่านั้น คำว่า สุธมฺมมุตตา นี้เป็นชื่อ
ของโลกุตตรมรรค จริงอยู่ โลกุตตรมรรคนั้น ย่อมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ อย่าง คือ
เพราะการบรรลู่ ๑ เพราะคุณของตน ๑ เพราะอารมณ์ ๑.

ถามว่า ชื่อนี้ เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่โดยความเป็นอนัตตา
ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นอนัตตา แต่ธรรมดาว่า การออกจากสังขตธรรม
ด้วยมรรค (มรรคปฏิฐานะ) ย่อมไม่มีโดยเพียงเห็นโดยความเป็นอนัตตาเท่านั้น
การเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง จึงสมควร
เพราะฉะนั้น เธอจึงยกขึ้นคู่อนุปีตสนา ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง และ
อนัตตา แล้วพิจารณาอยู่ท่องเที่ยวไป ก็วิปีตสนาอันเป็นปฏิฐานคามินีของภิกษุ
นั้น ย่อมเห็นสังขารทั้งหลายแม้อันเป็นไปในภูมิ ๓ โดยความเป็นของสูญ
(ว่างเปล่า) ที่เดียว วิปีตสนานี้ชื่อว่า สุธมฺมมุตตา วิปีตสนานั้นดำรงอยู่ในฐานะ
ที่ควรบรรลู่ จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า สุธมฺมมุตตะ มรรคย่อมได้ชื่อว่า สุธมฺมมุตตะ
เพราะการบรรลู่ด้วยประการฉะนี้. แต่เพราะมรรคนั้นสูญจากราคะเป็นต้น
ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า สุธมฺมมุตตะ ด้วยคุณของตน. แม้พระนิพพาน ท่านก็เรียก
ชื่อว่า สุธมฺมมุตตะ เพราะเป็นสภาวะสูญจากราคะเป็นต้น. มรรคย่อมได้ชื่อ
สุธมฺมมุตตะ โดยอารมณ์เพราะความที่มรรคนั้นทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์
เกิดขึ้น.

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตตรมรรคย่อมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง
โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยายอันมีในพระสูตรต้นตะ เพราะปริยายนี้เป็นปริยาย-
เทศนา ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ในอภิธรรมกถานี้
โลกุตตรมรรค ย่อมไม่ได้ชื่อโดยคุณของตน หรือโดยอารมณ์ ย่อมได้โดยการ

บรรลุต่านนั้น เพราะว่า การบรรลุนั้นเป็นฐานะ (กิจ) การบรรลุนั้น มี ๒ อย่าง คือ การบรรลุด้วยวิปัสสนา การบรรลุด้วยมรรค ในการบรรลุต้ง ๒ นั้น การบรรลุด้วยวิปัสสนาเป็นฐานะในฐานแห่งมรรคถึงแล้ว การบรรลุด้วยมรรคเป็นฐานะในฐานแห่งผลมาแล้ว ในอภิธรรมนี้ เพราะความที่มรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยวิปัสสนาท่านนั้น จึงเป็นฐานะเกิดขึ้น.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในคำนี้ว่า อัปปลิหิตะ ต่อไป.

คำว่า อัปปลิหิตะ นี้เป็นชื่อของมรรค มรรคย่อมได้ชื่อแม้ด้วย เหตุ ๓ เหมือนกัน. ได้อย่างไร? คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่ โดยความเป็นทุกข์แต่ต้นเทียว ย่อมเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์ ท่านั้น ก็เพราะธรรมตามัคคภูฐาน (การออกจากสังขตธรรมด้วยมรรค) ย่อมไม่มีเพียงการเห็นทุกข์เท่านั้น การเห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยอนัตตา บ้าง จึงสมควรจะนั้น เธอจึงยกขึ้นสู่อนุปัสสนา ๓ อย่าง คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พิจารณาอยู่ ย่อมเทียวไป ก็วิปัสสนาอันเป็นภูฐาน-คามินีของภิกษุนั้นยังปณิธิ (ความปรารถนา) ในสังขารทั้งหลายในภูมิ ๓ ให้เหือดแห้ง ให้สิ้นไปจึงปล่อยวาง วิปัสสนานี้ ชื่อว่า อัปปลิหิตะ วิปัสสนานี้ ดำรงอยู่ในฐานควรบรรลु จึงให้ชื่อมรรคของคนว่า อัปปลิหิตะ มรรค ย่อมได้ชื่อว่า อัปปลิหิตะ เพราะการบรรลุอย่างนี้ ก็การดำรงไว้ซึ่งราคะ โทสะและโมหะในมรรคนั้นมิได้มี ฉะนั้น มรรคนั้นจึงได้ชื่อด้วยคุณของตน นั้นแหละว่า อัปปลิหิตะ ดังนี้. แม้พระนิพพาน ก็ตรัสเรียกว่า อัปปลิหิตะ เพราะความไม่มีที่ตั้งอยู่แห่งราคะเป็นต้นเหล่านั้น. มรรคย่อมได้ชื่อว่า อัปปลิ-หิตะ เพราะทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น. บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น มรรคย่อมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยาย

แห่งพระสูตรต้นตะ เพราะเทศนานี้เป็นปริยายเทศนา แต่อภิธรรมกถาเป็น
นิปปริยายเทศนา ฉะนั้น ในอภิธรรมกถานี้ โลกุตมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณ
ของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง ย่อมได้ชื่อโดยการบรรลุต่านั้น. ก็การบรรลु
เท่านั้นเป็นฐานะ การบรรลุนั้น มี ๒ อย่าง คือ การบรรลुด้วยวิปัสสนา การบรรลु
ด้วยมรรค ในการบรรลु ๒ อย่างนั้น การบรรลुด้วยวิปัสสนาเป็นฐานะในฐานะ
แห่งมรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยมรรคเป็นฐานะในฐานะแห่งผลมาแล้ว ในอภิ-
ธรรมกถานี้ เพราะความที่มรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยวิปัสสนาเท่านั้นจึงเป็น
ฐานะเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็มรรคมีชื่อ ๓ อย่าง คือ สุญญตะ อนิมิตตะ อัปพนฺธิตะ
มิใช่หรือ ? เหมือนอย่างที่เราว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์เหล่านี้มี ๓ อย่าง
คือ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปพนฺธิตวิโมกข์ ในบรรดามรรคที่มี
ชื่อ ๓ เหล่านี้ ในอภิธรรมนี้ ถือเอามรรค ๒ เพราะเหตุไร จึงไม่ถือเอา
อนิมิตตวิโมกข์เล่า ?

ตอบว่า เพราะไม่มีการบรรลุ.

จริงอยู่ อนิมิตตวิปัสสนาดำรงอยู่ในฐานที่ควรบรรลุเองไม่อาจให้ชื่อ
มรรคของตน. ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสอนิมิตตวิปัสสนาแก่พระราหุลเถระ
ผู้เป็นโอรสของพระองค์ว่า

อนิมิตฺตตฺถ จ ภาเวหิ มานานุสฺสมมุขฺขห

ตโต มานานิสฺสมยา อูปสนฺโต จริตฺตสฺส

เธอจงเจริญอนิมิตตวิปัสสนา (พิจารณา
โดยความเป็นของไม่เที่ยง) จงละมานา-
นุสสัยเสีย แต่นั่น เธอจักเป็นผู้เข้าไปสงบ
เที่ยวไปเพราะละมานะเสียได้ ดังนี้.

จริงอยู่ วิปัสสนาย่อมถอนขึ้นซึ่งนิมิตว่าเที่ยง ซึ่งนิมิตว่ายั่งยืน ซึ่งนิมิตว่าอัสสาสะ ซึ่งนิมิตว่าเป็นสุข ฉะนั้น จึงตรัสว่า อนิมิต (ไม่มีนิมิต) วิปัสสนาเมื่อนั้นย่อมถอนขึ้น ซึ่งนิมิตนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นวิปัสสนานั้นจึงมีชื่อว่านิมิตนั่นเอง เพราะย่อมเที่ยวไปในนิमितธรรมทั้งหลายเอง เพราะฉะนั้น ตนเองดำรงอยู่ในฐานะที่พึงบรรลุ จึงไม่อาจเพื่อให้ชื่อมรรคของตน.

อีกนัยหนึ่ง ธรรมดาพระอภิธรรมเป็นปรมาตตเทศนา และอนิมิตของมรรคเป็นการบอกพร้อมแห่งเหตุโดยปรมาตตที่เดียว. มีการบอกพร้อมอย่างไร ? คือ อนิมิตตวิโมกข์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุปัสสนา สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่งด้วยวิโมกข์นั้น สัทธินทรีย์นั้นไม่เป็นเมืองค้ำหนึ่งในอริยมรรค เพราะมิใช่องค์มรรค จึงไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมาตตได้ ส่วนวิโมกข์ ๒ นอกนี้ สุธมฺมวิโมกข์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุปัสสนา อัปปณิหิตวิโมกข์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งทุกขานุปัสสนา. บรรดาวิโมกข์เหล่านั้น ปัญฺญินทรีย์มีกำลังยิ่งด้วยสุทธวิโมกข์ สมาธิินทรีย์มีกำลังยิ่งด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ปัญฺญินทรีย์และสมาธิินทรีย์เหล่านั้น เพราะความเป็นองค์แห่งอริยมรรค จึงสามารถให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมาตตได้.

จริงอยู่ ในเวลาที่ฉันทะและจิตตะเป็นอธิบดีในการจำแนกธรรมแห่งมคฺคาธิปติ แม้ในมคฺการัมมณตตะ พระองค์มิได้ตรัสความเป็นมคฺคาธิปติไว้ เพราะความที่ธรรม คือ ฉันทะและจิตตะเหล่านั้นมิใช่เป็นองค์มรรค พึงทราบถ้อยคำที่ถึงพร้อมแล้วอย่างนั้นเถิด เนื้อความนี้เป็นวินิจจยเฉพาะ ของอาจารย์รูปหนึ่งนอกจากอรรถกถาในเรื่องนี้. อนิมิตตวิปัสสนาแม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ ตั้งอยู่ในฐานะที่พึงบรรลุได้เอง จึงไม่สามารถให้ชื่อมรรคของตนได้ เพราะฉะนั้น พระองค์มิได้ทรงถือเอามรรคที่เป็นอนิมิตตะ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะ แม้ไม่ได้ชื่อ โดยการบรรลู่ แต่ก็ได้ชื่อโดยคุณของตน และโดยอารมณ์ โดยปริยายแห่ง พระสูตร ครั้นอาจารย์พวกนั้นกล่าวแล้วก็ถูกสกวาทิอาจารย์คัดค้านว่า เมื่อ มรรคอันเกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะได้ชื่อโดยคุณของตนและโดยอารมณ์ แม้มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะและอปปณิหิตะก็พึงได้ชื่อนี้ตามคุณของตนและโดยอารมณ์ แต่ ก็ไม่ได้ เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ธรรมตามรรคนี้ย่อมได้ชื่อด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือโดยหน้าที่ของตนและโดยเป็นปัจจนิก คือว่า โดยสภาวะและโดยการปฏิเสธ. ในเหตุทั้ง ๒ นั้น มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะและอปปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยกิจ ของตนบ้าง โดยเป็นปัจจนิกบ้าง จริงอยู่ มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะและอปป-ณิหิตะ ย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนอย่างนี้คือ ชื่อว่า ว่าง เพราะว่างจากราคะ เป็นต้น และเพราะไม่มีที่ตั้งโดยไม่มีที่ตั้งแห่งราคะเป็นต้น และย่อมได้ชื่อโดย เป็นปัจจนิกอย่างนี้ คือ มรรคที่เกิดขึ้นเป็นอนิมิตตะเป็นปฏิปักษ์ต่อการยึดถือ อัตตา มรรคที่เกิดขึ้นเป็นอปปณิหิตะเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเป็นที่ตั้ง ส่วนมรรค ที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะ ย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนเท่านั้น เพราะไม่มีนิมิตแห่ง ราคะเป็นต้น และนิมิตว่าเที่ยงเป็นต้น มิใช่ได้ชื่อโดยความเป็นข้าศึก ด้วยว่า มรรคอนิมิตตะนั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออนิจจานุสสนา ซึ่งมีสังขารนิมิตเป็นอารมณ์ หามิได้ ก็อนิจจานุสสนาตั้งอยู่ในความเป็นอนุโลมแก่มรรคนั้น เพราะฉะนั้น มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะนั้น จึงไม่มีโดยปริยายแห่งพระอภิธรรมแม้โดยประการ ทั้งปวง ฉะนั้นแล.

แต่ว่า โดยปริยายแห่งพระสูตร มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตนั้น พระ-องค์นำมาแสดงไว้อย่างนี้ ก็ในวาระใด มีการออกจากกิเลสด้วยมรรค ลักษณะ ทั้ง ๓ ย่อมมาสู่คลองคุณาวุชชะเดียวกัน ก็ขึ้นชื่อว่า การมาสู่คลองแห่ง

ลักษณะทั้ง ๓ พร้อมกันมิได้มี แต่เพื่อแสดงความแจ่มแจ้งแห่งกรรมฐาน
พระองค์จึงตรัสไว้อย่างนี้ ก็ความยึดถือในทักขิณหนึ่งตั้งแต่ต้นจนจบไว้ แต่ว่า
วิปัสสนาอันเป็นฐานคามินีพิจารณาธรรมใด ๆ แล้วย่อมออกจากกิเลสตั้งอยู่
ในฐานที่ควรบรรลุด้วยสามารถแห่งธรรมนั้นๆ นั้นแหละย่อมให้ชื่อมรรคของตน
ข้อนี้ เป็นอย่างไร ?

ก็พระโยคาวจรอาศัยธรรมใดธรรมหนึ่ง ในบรรดาลักษณะมีความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น ก็สมควรเห็นลักษณะทั้ง ๒ นอกนี้อีกทีเดียว ธรรมการ
ออกจากกิเลสด้วยมรรคโดยเพียงการเห็นลักษณะเดียวนั้นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น
ภิกษุตั้งมั่นแล้วด้วยความไม่เที่ยง ย่อมออกไปแม้จาก (กิเลส) โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง แม้โดยความเป็นทุกขอย่างเดียวนั้นได้ ย่อมออกไปจาก (กิเลส)
โดยความเป็นอนัตตาด้านนั้นแหละ แม้ในความตั้งมั่นอยู่โดยความเป็นทุกข
ก็เช่นนี้แหละ. ด้วยประการฉะนี้ การยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์ตั้งแต่
ต้นจนจบไว้ ก็วิปัสสนาที่เป็นฐานคามินีพิจารณาธรรมใด ๆ ย่อมออกไป
ดำรงอยู่ในฐานที่ควรบรรลุด้วยสามารถแห่งธรรมนั้นๆ แล้วให้ชื่อมรรคของ
ตน. ในบรรดาลักษณะเหล่านั้น เมื่อพระโยคาวจรออกจากอนิจจลักษณะ
มรรคก็เป็นอนิมิตตะ เมื่อออกจากทุกขลักษณะ มรรคก็เป็นอัปนิหิตะ เมื่อ
ออกจากอนัตตลักษณะ มรรคก็เป็นสุญญตะ ดังนี้ ทรงนำนิมิตตมรรคมา
แสดงโดยปริยายแห่งพระสูตรด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็วิปัสสนาที่เป็นฐานคามินี มีอะไรเป็นอารมณ์ ?

ตอบว่า มีลักษณะเป็นอารมณ์.

ขึ้นชื่อว่า ลักษณะ มีคิดเป็นบัญญัติ เป็นธรรม ที่ไม่ควรกล่าวถึง แต่
ว่าภิกษุใดกำหนดลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชั้น ๕ ของภิกษุ
นั้นย่อมเป็นดุจซากศพที่ถูกตัด ญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละย่อมออกไป

จากสังขาร. เหมือนอย่างภิกขุรูปหนึ่ง ต้องการจะซื้อบาตรเห็นบาตรที่พ่อค้า
บาตรนำมาแล้วก็มีควมยินดีร่าเริง คิดว่า เราจักถือเอาบาตร ดังนี้ เมื่อทดลองดู
จึงเห็นรูทะลุ ๓ แห่ง ภิกขุนั้นหมดความอาลัยในรูทะลุทั้งหลายก็หาไม่ ที่แท้
หมดความอาลัยในบาตร จันใด ภิกขุกำหนดลักษณะทั้ง ๓ แล้วจึงเป็นผู้หมด
ความอาลัยในสังขารทั้งหลาย จันนั้นเหมือนกัน พึงทราบว่ วิปัสสนานั้นยอม
ออกไปจากสังขารด้วยญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละดังนี้. แม้อุปมาด้วย
ผ้า ก็นัยนี้เหมือนกัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงจำแนกฉน โลกุตระะ จึงทรงนำนัยแม่ทั้ง ๒
คือ จตุกนัย และปัญจกนัย จากสุทธกปฏิบัติพามาด้วยประการฉะนี้. ในสุทธก-
สุญญตา ในสุญญตปฏิบัติ ในสุทธกอัปปณิหิต ในอัปปณิหิตปฏิบัติทรงนำนัย
ทั้ง ๒ คือ จตุกนัย และปัญจกนัย มาแสดงไว้เหมือนกัน.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงทรงนำมาอย่างนี้ ?

ตอบว่า เพราะอัสสาสัยของบุคคล และเพราะความงามแห่งเทศนา
พึงทราบแม่ทั้ง ๒ นัยนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังแล.

ในคำว่า เจริญโลกุตระฉนนี้ อย่างนี้ พระองค์ทรงจำแนกนัยทั้ง ๒
ด้วยอำนาจจตุกนัยและปัญจกนัยจากสุทธกปฏิบัติ ในที่เหลือก็เหมือนกัน
เพราะฉะนั้น จึงจำแนกนัยทั้ง ๑๐ ในส่วนทั้ง ๕ ส่วนทั้งหมด.

ในโลกุตระฉนนั้ พึงทราบข้อธรรมปณิณณะดังนี้

ธรรมภายใน (อชฺฌตฺตญฺจ) ธรรม

ภายนอก (พหิทฺธา) ในรูปและอรูปทั้ง ๕

การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ นิमित ปฏิปทา

และอธิบดี.

จริงอยู่ ในโลกุตตรมรรค ภิกษุอาศัยธรรมภายในย่อมออกจากธรรมภายใน อาศัยธรรมภายในแล้วย่อมออกจากธรรมภายนอก อาศัยธรรมภายนอกแล้วย่อมออกจากธรรมภายนอก อาศัยธรรมภายนอกแล้วย่อมออกจากธรรมภายใน ภิกษุอาศัยรูปแล้วย่อมออกจากรูป อาศัยรูปแล้วย่อมออกจากอรูป อาศัยอรูปแล้วออกจากอรูป อาศัยอรูปแล้วย่อมออกจากรูป ย่อมออกจากขันธ ๕ พร้อมกัน.

คำว่า **เปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘** อธิบายว่า กัมมรคนั้นนี้มี องค์ ๘ บ้าง มีองค์ ๗ บ้าง แม้โพชฌงค์เป็น ๗ ก็มี เป็น ๖ ก็มี ถึงฉานมีองค์ ๕ ก็มี มีองค์ ๔ ก็มี มีองค์ ๓ ก็มี มีองค์ ๒ ก็มี พึงทราบการเปลี่ยนองค์มี ๗ และ ๘ เป็นต้นอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **นิमित ปฏิปทาและอธิบดี** อธิบายว่า คำว่า **นิमित** ได้แก่ แดนเป็นที่ออก. คำว่า **ปฏิปทาและอธิบดี** ได้แก่ พึงทราบความห้วนไหวและไม่ห้วนไหวแห่งปฏิปทาและอธิบดีเท่านั้น.

ในบรรดาคำเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า **อาศัยธรรมภายในแล้วออกจากธรรมภายในนั้นก่อน**. ก็ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ย่อมอาศัยขันธ ๕ อันเป็นภายในจำเดิมแต่ต้น ครั้นอาศัยแล้วย่อมเห็นขันธ ๕ เหล่านั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมนสิการว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เบื้องต้นย่อมออกจากธรรมภายในดังนี้ แต่เพราะการออกด้วยมรรค ย่อมมีเพียงการเห็นธรรมภายในล้วน ๆ เท่านั้นหามิได้ พึงเห็นแม้ธรรมภายนอกทีเดียว ฉะนั้น จึงพิจารณาขันธของคนอื่นบ้าง สังขารขันธอื่นไม่มีใจครอง บ้างว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ดังนี้ ภิกษุนั้นย่อมพิจารณาเห็นธรรมภายในโดยกาลอันควร ย่อมพิจารณาเห็นธรรมภายนอกตามกาลอันควร

ดังนี้ เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้. ในเวลาที่พิจารณาธรรมภายใน ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการดังนี้ ชื่อว่า **อาศัยธรรมภายในออกจากธรรมภายใน** ก็ถ้าในเวลาพิจารณาธรรมภายนอกของเธอ ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อาศัยธรรมภายในย่อมออกจากธรรมภายนอก**. แม้ในการออกเพราะอาศัยธรรมภายนอกแล้ว ย่อมออกจากธรรมภายนอก และธรรมภายใน กันยนี้เหมือนกัน.

ก็ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ย่อมอาศัยรูปตั้งแต่ต้น ครั้นอาศัยแล้วก็กำหนด ภูตรูป และอุปาทารูป ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น แต่เพราะการออกด้วยมรรค ย่อมมีเพียงการเห็นรูปล้วน ๆ ก็หาไม่ พึงเห็นแม้รูปโดยแท้ ฉะนั้น ภิกษุนั้นทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วกำหนดเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณซึ่งเกิดขึ้นแล้วว่า นี่เป็นอุปรูปดังนี้ ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ภิกษุนั้นย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยกาลอันควร เห็นรูปโดยกาลอันควร เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ ในการพิจารณารูป ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อาศัยรูปแล้วย่อมออกจากรูป**. ก็ถ้าในการพิจารณารูปของเธอ ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อาศัยรูปแล้วย่อมออกจากรูป**. แม้ในการออกจากรูป และรูป เพราะอาศัยรูป กันยนี้เหมือนกัน. ก็ในเวลาที่ภิกษุอาศัยธรรมอย่างนี้ ว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ธรรมนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้ แล้วออกไปจาก (สังขตะ) ธรรม อย่างนี้นั้นแหละ ชื่อว่า **ย่อมออกจากขั้น ๕ พร้อมกันทีเดียว**. นี่เป็นวิปัสสนาของภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้เห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้า.

เหมือนอย่างว่า บุคคลวางก้อนดินในท่ามกลางโกชนะแล้วน้อมถาด อันเต็มด้วยโกชนะมีรสอันเลิศต่าง ๆ ไปเพื่อบุรุษผู้มีความอดอยาก บุรุษผู้อดอยากนั้นเอามือเขี่ยกับข้าวออกเห็นก้อนดินแล้วพูดว่า นี่อะไร เมื่อเขากล่าวว่า ก้อนดิน ดังนี้ จึงกล่าวว่า อุก ๆ จงเอาออกไป เป็นผู้หมดความอาลัยทั้งในอาหารทั้งในถาด ฉันทใด คำอุปมาที่นำมาเปรียบนี้ พึงทราบฉันทนั้น.

จริงอยู่ กาลที่ภิกษุนี้ถือขันธ ๕ ว่า เป็นเรา ของเราในกาลที่ยังเป็น พาลปุถุชน พึงทราบเหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้นมีใจยินดีในการเห็นถาดโกชนะ กาลที่กำหนดลักษณะ ๓ พึงทราบเหมือนบุรุษนั้นเห็นก้อนดิน. กาลที่ภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้มีความเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้าเห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรม สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ แล้วออกจากขันธ ๕ พร้อมกันนั้นแหละ พึงทราบเหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้น หมดความอาลัยทั้งโกชนะทั้งถาด ฉันทนั้น.

ในคำว่า การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ นี้ พึงทราบการเปลี่ยน องค์ธรรมมีประเภทตามที่กล่าวนี้โดยประการที่มีอยู่. จริงอยู่ สังขารุเบกขาญาณ เท่านั้น ย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ (องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้) องค์มรรค (มัคคังคะ) และองค์ฌาน (ฌานังคะ) แต่พระเถระบางพวก กล่าวว่า ฌานที่เป็นบาทย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน ดังนี้. พระเถระบางพวกกล่าวว่า ขันธทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ แห่งวิปัสสนาย่อมกำหนด ดังนี้. พระเถระบางพวกกล่าวว่า อธิษาศัยของบุคคล ย่อมกำหนด ดังนี้.

ในวาทะทั้งหลายของพระเถระแม้เหล่านั้นพึงทราบว่า วิปัสสนาที่เป็น บุรพภาคกล่าวคือสังขารุเบกขาญาณ และวิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีนี้ ย่อม กำหนด ในข้อนี้ มีถ้อยคำตามลำดับ ดังนี้.

จริงอยู่ ว่าโดยการกำหนดแห่งวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระ-
ตูกขวิปัสสก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมบัติที่ไม่ทำมานให้เป็นบาทก็ดี
มรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำปฐมณให้เป็นบาทแต่พิจารณาปณณกสังขารก็ดี ย่อม
เป็นมรรคประกอบด้วยปฐมณทั้งนั้น. ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมีโพชฌงค์ ๗
มรรคมืองค์ ๘ และองค์ฌาน ๕ ด้วยว่า วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรค
แม้เหล่านั้น เป็นสภาพสหระคด้วยโสมนัสบ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง แต่
ในกาลเป็นที่ออกไป (วุฏฐานคามินีวิปัสสนา) ถึงความเป็นสังขารุเบกขาญาณ
ย่อมสหระคด้วยโสมนัสอย่างเดียว.

ในปัญจกนัย ฌานในมรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำทุติยฌาน ตติยฌาน
จตุตถฌานให้เป็นบาท มืองค์ ๔ องค์ ๓ และองค์ ๒ โดยลำดับนั้นแหละ
ก็ในมรรคแม้ทั้งหมด ย่อมมีองค์มรรค ๗ ในฌานที่ ๔ มีโพชฌงค์ ๖ นี้
เป็นความแตกต่างกันโดยกำหนดทำมานให้เป็นบาท และโดยการกำหนดแห่ง
วิปัสสนา. เพราะวิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคเหล่านั้น สหระคด้วย
โสมนัสบ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง แต่วิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีเป็น
ธรรมสหระคด้วยโสมนัสอย่างเดียว.

ส่วนในมรรคที่พระโยคาวจรทำปัญจมณให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น
องค์ฌานมี ๒ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและเอกัคคตาจิต ได้โพชฌงค์ ๖ มรรค
มืองค์ ๗ เท่านั้น ความแปลกกันแม้นี้ ย่อมมีด้วยสามารถแห่งการกำหนดทั้ง ๒
อย่างเพราะในนัยนี้ วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาค ย่อมสหระคด้วยโสมนัส หรือส-
หระคด้วยอุเบกขา. ส่วนวิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีสหระคด้วยอุเบกขาเท่านั้น
แม้ในมรรคที่พระโยคาวจรทำรูปฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น ถิ่นนี้แหละ
สมบัติที่พระโยคาวจรออกในส่วนที่ใกล้ชิดแห่งมรรคที่ทำนออกจากฌานที่เป็น

บาทด้วยอาการอย่างนี้ แล้วพิจารณาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดแล้ว ย่อม
ทำภาวะเช่นเดียวแก่ตน คุณสีพื้นดินกระทำเหี้ย ให้มีสีเช่นเดียวกันจะนั้น.

แต่ในวาทะของพระเถระองค์ที่ ๒ มีอธิบายว่า มรรคที่พระโยคาวจร
ออกจากสมวัตติใด ๆ แล้วพิจารณาธรรมในสมวัตติใด ๆ เกิดขึ้น มรรคก็เป็น
เช่นสมวัตตินั้น ๆ นั้นแหละ คือเช่นเดียวกับสมวัตติที่ท่านพิจารณาแล้ว ก็ถ้า
ท่านพิจารณาธรรมอันเป็นกามาวจรทั้งหลาย มรรคก็เป็นอันประกอบปฐมฌาน.
พึงทราบการกำหนดวิปัสสนาเมื่อนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วในวาทะนั้นนั้นแหละ

ในวาทะของพระเถระองค์ที่ ๓ มีอธิบายว่า มรรคที่พระโยคาวจร
กระทำฌานใด ๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาธรรมใด ๆ ในฌาน สมควรแก่
อริยาศัยแก่ตนว่า โอหนอ เราพึงบรรลุมรรคประกอบด้วยองค์ ๗ หรือองค์ ๘
ดังนี้ให้เกิดขึ้น มรรคก็เป็นเช่นเดียวกับฌานนั้น ๆ แหละ ก็แต่ว่ามรรคนั้น
เว้นฌานที่เป็นบาท หรือฌานที่พิจารณาแล้ว ย่อมไม่สำเร็จ เพียงอริยาศัย
อย่างเดียว. เนื้อความนี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยนันทโกวาทสูตร (ใน
มัชฌิมนิกายสพพยตนวรรค).

จริงอยู่ พระดำรัสนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ในวันอุโบสถ ๑๕ คำนัน ชนเป็นอันมากย่อมไม่มีความเคลือบแคลง หรือ
สงสัยว่า ดวงจันทร์พร่องหรือเต็มหนอ แต่ที่แท้ดวงจันทร์ก็เต็มแล้วทีเดียว
ฉันใด คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ขึ้นชมธรรมเทศนาของ
นันทกะและมีความดำริอันบริบูรณ์แล้ว ฉะนั้นเหมือนกันแล คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย บรรดาภิกษุทั้งหลายทั้ง ๕๐๐ รูปเหล่านั้น รูปที่ทรงคุณด้อยยังเป็นถึงพระ-
โสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา แน่นอนที่จะตรัสรู้ในเบื้องต้น ดังนี้.

ก็บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุรูปใดมีอุปนิสัยแห่งโศคาปตติผล ภิกษุรูปนั้น ก็ได้มีความดำริ (สังกัปปะ) บริบูรณ์แล้วด้วยโศคาปตติผล เท่านั้น ฯลฯ รูปใดมีอุปนิสัยแห่งพระอรหัต รูปนั้นก็มีความดำริบริบูรณ์แล้ว ด้วยพระอรหัตเท่านั้น.

มรรคที่พระโยคาวจรการทำมานใด ๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณา ธรรมในมานใด ๆ โดยสมควรแก่อัธยาศัยของตนเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นเช่นเดียวกับมานนั้น เหมือนกันนั้นแหละ ก็มรรคที่เป็นเช่นเดียวกับมานนั้น ๆ เว้นมานที่เป็นบาท หรือเว้นมานที่พิจารณาแล้ว ย่อมไม่สำเร็จโดยเพียงเป็น อัธยาศัยเท่านั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบการกำหนดวิปัสสนาโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในวาทะนี้แล.

บรรดาว่าทะของพระเถระเหล่านั้น พระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกมีวาทะอย่างนี้ว่า มานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด ดังนี้ ได้ถูกอันเตวาลิกถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในที่ใดมีมานที่เป็นบาทอยู่ก่อน ในที่นั้น มานที่เป็นบาทนั้นก็กำหนดได้ แต่ในที่ใด (อรูปภพ) มานที่เป็นบาทไม่มี ในที่อรูปภพนั้น อะไรย่อมกำหนด พระเถระตอบว่า คุณก่อนอาวุโส แม้ในที่นั้น มานที่เป็นบาทเท่านั้นก็ย่อมกำหนด ด้วยว่า ภิกษุใดได้สมาบัติ ๘ ทำปฐมมานให้เป็นบาทยังโศคาปตติมรรคและผลให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้มีความไม่เสื่อม ทำกาละเกิดในอรูปภพ ออกจากสมาบัติแห่งโศคาปตติผลอันประกอบด้วยปฐมมาน เริ่มตั้งวิปัสสนายังมรรคและผล ๓ ในเบื้องบนให้เกิดขึ้น มรรคและผลเหล่านั้นของท่านก็ประกอบปฐมมานเท่านั้น แม้ในมรรคผลที่ประกอบกับทุติยมานเป็นต้น ถิ่นนี้เหมือนกัน มานที่เป็นหมวด ๓ หมวด ๔ ในรูปย่อมเกิดขึ้น ก็มานหมวด ๓ หมวด ๔ นั้นแลเป็นโลกุตระ มิใช่โลกียะ คุณก่อนอาวุโส

แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็เหมือนกัน ฌานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด. พวกอันเตวาสิกเรียนว่า ท่านขอรับ ปัญหาท่านกล่าวดีแล้ว ดังนี้.

แม้พระมหาพันธเถระผู้อยู่ที่โมรวาปีวิหารผู้มีวาตะอย่างนี้ว่า จันท์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด ด้วยว่าพิจารณาธรรมใด ๆ แล้วออก มรรคย่อมเป็นเช่นกับธรรมนั้น ๆ นั้นแหละ ดังนี้ ถูกพวกอันเตวาสิกถามว่า ท่านขอรับ ในวาตะของท่านข้อควรดำนิยอมปรากฏ ด้วยว่า ภิกษุผู้พิจารณารูปแล้วออก (จากสังขตอารมณ์) ได้แล้ว มรรคก็พึงเป็นอพยากตะเหมือนรูป พระโยคาวจรกำหนดเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยนัยแล้วออกไป ก็พึงเป็นมรรคถึงความเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะเช่นเดียวกันกับเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น ดังนี้ พระเถระตอบว่า คุณก่อนอาวุโส เป็นเช่นนั้นหามิได้ เพราะโลกุตรมรรค ชื่อว่า ไม่ถึงอัปนา มิได้มี เพราะฉะนั้น ภิกษุพิจารณารูปแล้วออกไปได้ มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมสหระคด้วยโสมนัส เมื่อพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว แม้ออกไปได้ ย่อมเป็นเช่นนั้น โดยอาการทั้งปวงหามิได้ ส่วนมรรคที่สหระคด้วยอุเบกขา ย่อมเป็นมรรคมีองค์ ๗ ดังนี้.

แม้พระจุฬายเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ซึ่งมีวาตะว่า อัมมาสัยแห่งบุคคลย่อมกำหนด ดังนี้ ได้ถูกพวกอันเตวาสิกนำวาตะของท่านไปถามพระจุฬานาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก พระจุฬานาคเถระจึงกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาทมีอยู่แก่บุคคลใด อัมมาสัยแห่งบุคคลย่อมกำหนดแก่บุคคลนั้น ฌานที่เป็นบาทนั้นไม่มีแก่ภิกษุใด อัมมาสัยอะไรเล่าจักกำหนดแก่ภิกษุนั้น เพราะฉะนั้น สภาวะนั้น ย่อมเป็นจุเวลาที่แสวงหากำไรของบุคคลไร้ทรัพย์ ฉะนั้น.

พวกอันเตวาลิกได้นำเรื่องนั้น มาเรียนแก่พระจุฬาลงกตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก. พระเถระนั้นกล่าวว่า ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ถ้อยคำนี้ท่านกล่าวสำหรับบุคคลผู้มีฌานเป็นบาท เหมือนอย่างว่า อัชฌาสัยของบุคคลแม้ผู้มีฌานเป็นบาท ฉันทใด แม้บุคคลผู้มีฌานอันพิจารณาแล้ว ก็พึงทราบฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะมรรคที่พระโยคาวจรออกจากปัญจมนเกิดขึ้น โดยพิจารณาปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วยปัญจมน ก็ย่อมประสบตามวาทะของพระเถระรูปแรก และมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌานเป็นต้น ก็ย่อมประสบตามวาทะของพระเถระรูปที่สอง เพราะเหตุนี้ วาทะแม้ทั้ง ๒ ย่อมผิด แต่ในฌานเหล่านั้น ในวาทะของพระเถระที่ ๓ ว่า พระโยคาวจรย่อมปรารธนาฌานใด มรรคก็ประกอบด้วยฌานนั้น ดังนั้น วาทะเหล่านั้นของท่านจึงไม่ผิด และภิกษุนั้นก็เป็นผู้มีอัชฌาสัยเป็นไปกันด้วยประโยชน์ ดังนี้ พระเถระแม้ทั้ง ๓ รูปเป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมอันเจริญ ด้วยเหตุนี้ อันเตวาลิกเหล่านั้น จึงทำวาทะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านั้น ให้เป็นแบบแผนก็ในอภิธรรมนี้ข้าพเจ้าจึงยกอรรถนั้นแหละขึ้นแสดงว่า กวีปัสสนาย่อมกำหนดวาทะทั้ง ๓ นี้ ดังนี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า นิमितฺตปฏิปทาปติ (นิमित ปฏิปทา และอธิปติ) ต่อไป. ถามว่า กาลเกิดขึ้นแห่งมรรคซึ่งเปลี่ยนองค์อย่างนี้ โคตรภูย่อมออกไปจากที่ไหน มรรคย่อมออกไปจากที่ไหน ? ตอบว่า โคตรภูย่อมออกจากนิมิตก่อน แต่ไม่อาจตัด (กิเลส) ที่เป็นไปได้ เพราะโคตรภูนั้นมีการออกไปอย่างเดียว มรรคย่อมออกจากนิมิต ย่อมตัด (กิเลส) ที่เป็นไปได้ เพราะมรรคนี้มีการออกไปทั้ง ๒ อย่าง. บรรดาการออกไปแห่งโคตรภูและมรรคนั้น พึงทราบนัยที่เกิดขึ้น ดังต่อไปนี้.

ก็ในวาระ (คือในมรรควิถิ) ไค มีการออกไปด้วยมรรค ในวาระนั้น ไม่มีอนุโลมดวงเดียว ไม่มีอนุโลมดวงที่ ๕ เพราะอนุโลมมีครั้งเดียวย่อมไม่ได้ อาเสวนปัจจย อนุโลมดวงที่ ๕ ย่อมห้วนไหว เพราะใกล้ตกวงค์ เพราะว่า ในคราว (ขณะ) จิตใกล้วงค์ดวงที่ ๕ นั้นชื่อว่า จิตตกไปแล้ว เพราะฉะนั้น อนุโลมจึงไม่มีดวงเดียว ไม่มีในดวงที่ ๕.

ก็บุคคลผู้มีปัญญามากมีอนุโลม ๒ ดวง ดวงที่ ๑ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ดวง จากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์.

ส่วนบุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง อนุโลมมี ๓ ดวง ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ดวง จากนั้นก็ลงสู่ภวังค์.

สำหรับคนมีปัญญาน้อย (มันทปัญญา) อนุโลมมี ๔ ดวง ดวงที่ ๕ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๖ เป็นมรรคจิต ดวงที่ ๗ เป็นผลจิต จากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์.

บรรดาพระโยคาวจร ๓ ประเภทนั้น ข้าพเจ้าไม่กล่าวด้วยสามารถแห่งท่าน ผู้มีปัญญามากและมีปัญญาน้อย แต่พึงกล่าวด้วยสามารถแห่งท่านผู้มีปัญญาปานกลาง เพราะในวาระคือ (วิถิแห่งมรรค) ไค มีการออกไปด้วยมรรค มโนวิญญูณธาตุที่เป็นอเหตุกิริยา เป็นธรรมสหรคด้วยอุเบกขา เป็นมโนทวาราวชชนจิตให้ภวังค์เคลื่อนไปกระทำขั้นทั้งหลาย ที่เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาให้เป็นอารมณ์ ถัดจากนั้นไป ชวนะดวงแรก ชื่ออนุโลมญาณ ก็เกิดขึ้นถือเอาขั้นที่มโนทวาราวชชนจิตนั้นถือเป็นอารมณ์ อนุโลมญาณนั้นก็เกินไปในขั้นเหล่านั้นว่า ไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง บรรเทาความมืดที่หยาบๆ ซึ่งปกปิดสัจจะ กระทำลักษณะทั้ง ๓ ให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นก็ดับไป ถัดจากนั้นอนุโลมญาณดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้น ในบรรดาอนุโลมญาณ

๒ ดวงนั้น ดวงแรกไม่มีอาเสวนปัจจย ดวงที่ ๒ มีดวงแรกเป็นอาเสวนปัจจย ดวงที่ ๒ นั้นมีอาเสวนปัจจยได้แล้วจึงเป็นญาณ คมกล้า ผ่องใสเป็นไปใน อารมณ์นั้นนั่นแหละ โดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดปานกลาง ซึ่งปกปิดสัจจะไว้ การทำลักษณะ ๓ ให้แจ่มแจ้งยิ่ง ๆ ขึ้นแล้วดับไป ในลำดับ นั้น อนุโลมญาณดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้นมีอนุโลมญาณดวงที่ ๒ เป็นอาเสวนปัจจย แม้อนุโลมญาณดวงที่ ๓ แม้นั้นเพราะมีอาเสวนปัจจยได้แล้วจึงคมกล้าผ่องใส เป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ โดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดอัน ละเอียดที่เหลือซึ่งปกปิดสัจจะนั้น กระทำให้หมดไป กระทำลักษณะ ๓ แจ่มแจ้ง ยิ่ง ๆ ขึ้นแล้วดับไป เมื่ออนุโลมญาณ ๓ บรรเทาความมืดปกปิดสัจจะอย่างนี้แล้ว ลำดับนั้น โคตรภูญาณก็เกิดขึ้นการทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์.

ในข้อนั้น มีอุปมา ดังนี้

ได้ยินว่า บุรุษมีจักขุศินหนึ่ง คิดว่า เราจักประกอบดาวฤกษ์ (ดูดวง ชะตา) จึงออกไปในเวลารাত্রีแห่งนาคดวงจันทร์ ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขา เพราะวลาห (เมฆ)ทั้งหลายปิดบังไว้ ขณะนั้นลมหนึ่งตั้งขึ้นแล้วพัดวลาห หนา ๆ (หยาบ)ทั้งหลายให้กระจัดกระจายไป ลมอื่นอีกตั้งขึ้นพัดวลาห อย่างกลาง ลมอีกอย่างหนึ่งก็ตั้งขึ้นพัดวลาหแม้ที่ละเอียดให้กระจัดกระจายไป. ลำดับนั้น บุรุษนั้นจึงเห็นดวงจันทร์นั้นบนท้องฟ้าที่ปราศจากวลาหทั้งหลาย ได้รู้แล้วซึ่งการประกอบดาวฤกษ์.

ในคำอุปมาเหล่านั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่าง ละเอียดอันปกปิดซึ่งสัจจะเปรียบเหมือนวลาห (เมฆ) ๓ กลุ่ม. อนุโลมจิต ๓ ดวงเปรียบเหมือนลม ๓ ชนิด. โคตรภูญาณเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีตาดิ. พระ- นิพพานเปรียบเหมือนพระจันทร์. การบรรเทาความมืดอันปกปิดซึ่งสัจจะของ

อนุโลมจิตแต่ละดวง เปรียบเหมือนลมแต่ละชนิดทำลายเมฆ ๓ ชนิดโดยลำดับ.
เมื่อความมืดอันปกปิดซึ่งสัจจะปราศจากไปแล้ว โคตรภูญาณก็ทำพระนิพพาน
อันบริสุทธิ์ให้เป็นอารมณ์เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นเห็นพระจันทร์บริสุทธิบน
ท้องฟ้าที่ปราศจากวลาหก ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า ลม ๓ ชนิดย่อมสามารถเพื่อกำจัดวลาหก อันปกปิด
ดวงจันทร์นั้นแหละ ฉะนั้น อนุโลมญาณทั้งหลายก็สามารถเพื่อกำจัดความมืด
อันปกปิดสัจจะ ฉะนั้นเหมือนกัน แต่ไม่อาจกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์
บุรุษย่อมอาจเพื่อเห็นดวงจันทร์นั้นแหละ แต่ไม่อาจกำจัดวลาหกทั้งหลายได้
ฉะนั้น โคตรภูญาณก็ย่อมอาจเพื่อทำพระนิพพานนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ได้
แต่ไม่อาจกำจัดความมืดคือกิเลสได้ ฉะนั้น. อนุโลมญาณมีสังขารเป็นอารมณ์
โคตรภูญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยอาการอย่างนี้. ก็ชื่อว่าโคตรภูญาณ
พึงรับอารมณ์ที่อนุโลมญาณรับไว้แล้ว อนุโลมญาณอีกดวงหนึ่งก็พึงผูกพัน
โคตรภูญาณ (คำว่าผูกพันคือมีอารมณ์เดียวกัน) นั้น เพราะฉะนั้น การออก
ด้วยมรรคนั้นแหละก็ไม่พึงมี แต่ว่า โคตรภูญาณไม่รับอารมณ์ของอนุโลมญาณ
กระทำอนุโลมญาณอารมณ์ ให้เป็นไปข้างหลัง โคตรภูญาณเองแม้มิใช่อาวัช-
ชนะแต่ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนะ เป็นดุจให้สัญญาแก่มรรคนั้นด้วยคำว่า
ท่านจงเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วก็ดับไป. แม้มรรคก็มีได้ละสัญญาที่โคตรภูนั้นให้แล้ว
ผูกพันอยู่ซึ่งญาณนั้น ด้วยอำนาจแห่งความสืบท่อ ดุจกระแสน้ำ (ติดต่อกัน
ไปไม่ขาดระยะ) ย่อมบังเกิดขึ้นเจาะแทงอยู่ บดทำลายอยู่ซึ่งกองโลภะ
กองโทสะ กองโมหะ ซึ่งไม่เคยเจาะแทง ไม่เคยทำลาย.

ในข้อนี้ มีอุปมาดังนี้ ต่อไปนี้

ได้อินว่า นายขมังธนูคนหนึ่งให้ตั้งโล่ไว้ร้อยโลในที่ไกลสุดชั่วร้อยธนู เอาผ้าผูกหน้าแล้วหนีบลูกศรได้ยืนอยู่ที่บนล้อยนต์ บุรุษคนอื่นหมุนล้อยนต์ เมื่อใดแผ่นโล่ตรงหน้านายขมังธนู ในกาลนั้นก็ให้สัญญาณด้วยท่อนไม้เล็ก ๆ ในที่นั้น นายขมังธนูไม่ละสัญญาณท่อนไม้เล็ก ๆ เลย ปล่อยลูกศรออกไปเจาะ แผ่นโล่ตั้งร้อยได้.

ในข้ออุปมานั้น โคตรภูญาณเปรียบเหมือนท่อนไม้เล็ก ๆ มรรคญาณ เปรียบเหมือนนายขมังธนู. การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาณที่โคตรภูญาณให้แล้ว นั้นแหละ ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ที่เดียวและเจาะบดทำลายกองโลภะ เป็นต้น ที่ไม่เคยเจาะแล้ว ไม่เคยบดทำลายแล้ว เปรียบเหมือนการที่นายขมังธนู ไม่ละสัญญาณท่อนไม้เล็ก ๆ แล้ว ยังเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้ ฉะนั้น.

แม้การเจาะบดทำลายกองโลภะเป็นต้น น ท่านก็กล่าวว่า การถอนขึ้น ซึ่งกิเลสที่ได้ภูมิแล้ว คือ กิเลสที่เป็นเหตุแห่งวิภูษะ ดังนี้เหมือนกัน เพราะกิจของมรรคมีอย่างเดียวเท่านั้น คือการละอนุสัย. มรรคนั้นเมื่อละอนุสัยทั้งหลาย ชื่อว่า ย่อมออกจากนิमित ชื่อว่า ย่อมตัดความเป็นไป. คำว่า นิमित คือ นิमितแห่งรูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาณ. คำว่า ปวตุตฺ (ความเป็นไป) ต่อ ความเป็นไปของรูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาณนั้นแหละ ปวตตะคือความเป็นไปนั้นมี ๒ อย่าง ได้แก่ อุปาตินนกะและอนุปาตินนกะ ในสองอย่างนั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฉายาแห่งการออกไปจากอนุปาตินนกะ ย่อมปรากฏแก่ มรรค ดังนี้ แล้วกล่าวว่า ย่อมออกจากอนุปาตินนกะดังนี้.

จริงอยู่ อกุศลจิต ๕ ดวง คือ ที่สัมปยุตด้วยทวิภูติ ๔ ดวง และที่ สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง ย่อมละได้ด้วยโศคาปัตติมรรค. อกุศลจิต ๕ ดวง เหล่านั้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น รูปนั้นเป็นอนุปาตินนกะ เป็นรูปขันธ์ จิต ๕ ดวง

เหล่านั้น คือ วิญญาณขันธ อรูปขันธ ๓ คือเวทนาสัญญาและสังขารขันธที่
สัมปยุตด้วยวิญญาณขันธนั้น. บรรดาบรรคเหล่านั้น ถ้าพระโศดาบันจักไม่ให้
โศดาปัตติมรรคเกิดขึ้นไซ้ อกุศลจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ก็พึงถึงการกลุ่มรวมในอารมณ์
ทั้ง ๖. ก็โศดาปัตติมรรค เมื่อจะห้ามการเกิดกลุ่มรวมของอกุศลเหล่านั้นจึง
ทำการถอนขึ้นซึ่งเหตุคือเหตุให้ไม่มีภาวะที่ควรจะเกิดขึ้น จึงชื่อว่า ย่อมออก
จากอนุปาทินนกขันธ.

สกทาคามิมรรค ย่อมละอกุศลจิต ๖ ดวง ที่เป็นกามราคะและ
พยาบาทอย่างหยาบ คือ จิต ๔ ดวงที่เป็นทกฺขวิปปยุต และจิต ๒ ดวงที่เป็น
โทมนัสสสหคเต. อนาคามิมรรค ย่อมละจิต ๖ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละที่เป็น
กามราคะและพยาบาทอย่างละเอียด. อรหัตมรรค ย่อมละอกุศลจิต ๕ คือ
อกุศลจิต ๔ ดวงที่เป็นทกฺขวิปปยุต และจิตที่สหคตด้วยอุทธัจจะ. บรรดา
อกุศลจิตเหล่านั้น ถ้าพระอริยะเหล่านั้นไม่พึงเจริญมรรคให้เกิดขึ้นไซ้
อกุศลจิตเหล่านั้นก็พึงถึงการกลุ่มรวมในอารมณ์ ๖ แต่มรรคเหล่านั้น เมื่อห้าม
การเกิดขึ้นกลุ่มรวมแห่งจิตเหล่านั้นจึงทำการถอนขึ้นซึ่งเหตุคือเหตุให้มีภาวะที่
ไม่ควรเกิดขึ้นได้ จึงชื่อว่า ย่อมออกจากอนุปาทินนกขันธ.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ฉายาแห่งการออกไปจากอนุปาทินนกขันธ
ดังนี้ แล้วกล่าวว่า ย่อมออกจากอนุปาทินนกขันธ ดังนี้. ก็ถ้าพระโศดาบัน
จักไม่เจริญให้โศดาปัตติมรรคเกิดแล้ว ความเป็นไป แห่งอนุปาทินนกขันธ
ก็พึงเป็นไปในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้แล้ว เว้นไว้
๗ ภพ. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุแห่งความเป็นไปของอนุปาทินนกขันธนั้น
ยังมีอยู่ ก็โศดาปัตติมรรคเมื่อเกิดขึ้นนั่นแหละย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๕ เหล่านี้
คือ สัญโญชน์ ๓ อย่าง ทิฏฐานุสย และวิจิกิจจานุสย บัดนี้ ความเป็นไป

แห่งอุปาตินนกะ จักเป็นในสังสารวัฏที่มีเบื้องต้นและที่สุดซึ่งบุคคลรู้ไม่ได้แล้ว
ของพระโศดาบันเวัน ๙ ภพแต่ที่ไหน. โศดาปัตติมรรคเมื่อกระทำความเป็นไป
แห่งอุปาตินนกะจันธไม่ให้เป็นไป ชื่อว่า ย่อมออกจากอุปาตินนกะจันธ
ด้วยประการดังนี้.

ถ้าพระสกทาคามีจักไม่เจริญสกทาคามีมรรคให้เกิดขึ้นไซ้ ความเป็น
ไป ของอุปาตินนกะก็พึงเป็นไปในภพทั้ง ๕ เวัน ๒ ภพ เพราะเหตุไร
เพราะเหตุแห่งความเป็นไปของอุปาตินนกะจันธนั้นยังมีอยู่. ก็สกทาคามีมรรค
นั้นเมื่อเกิดขึ้นนั้นแหละ ย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลสทั้ง ๔ คือ กามราคะ
ปฏิฆสตัณฺณช้อยอย่างหยาบ กามราคานุสสัยอย่างหยาบ ปฏิฆานุสสัยอย่างหยาบ.
บัดนี้ ความเป็นไปแห่งอุปาตินนกะจันธของพระสกทาคามีจักเป็นไปในภพทั้ง ๕
เวัน ๒ ภพแต่ที่ไหน. สกทาคามีมรรคเมื่อทำความเป็นไป แห่งอุปาตินนกะ-
จันธไม่ให้เป็นไป ชื่อว่า ย่อมออกจากอุปาตินนกะจันธ ด้วยประการ
ดังนี้.

ถ้าพระอนาคามีจักไม่เจริญอนาคามีมรรคให้เกิดขึ้นไซ้ ความเป็นไป
แห่งอุปาตินนกะก็พึงเป็นไปในภพที่ ๒ เวัน ๑ ภพ. เพราะเหตุไร ? เพราะ
เหตุแห่งความเป็นไปแห่งอุปาตินนกะจันธยังมีอยู่ ก็อนาคามีมรรคนั้น เมื่อ
เกิดขึ้นนั้นแหละย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๔ เหล่านี้ คือ กามราคสังโยชน้อย่าง
ละเอียด ๑ ปฏิฆสังโยชน้อย่างละเอียด ๑ กามราคานุสสัยอย่างละเอียด ๑
ปฏิฆานุสสัยอย่างละเอียด ๑. บัดนี้ ความเป็นไปแห่งอุปาตินนกะจันธของพระ-
อนาคามีจักเป็นไปในภพที่ ๒ เวันภพเดียว แต่ที่ไหน. อนาคามีมรรคเมื่อ
กระทำปัตติมรรคแห่งอุปาตินนกะจันธไม่ให้เป็นไป ชื่อว่า ย่อมออกจาก
อุปาตินนกะจันธ ด้วยประการดังนี้.

ถ้าพระอรหันต์จักไม่อบรมอหัตมรรคให้เกิดไฉร ความเป็นไปแห่ง
อุปาทินนกันขันธ์ ก็พึงเป็นไปในรูปภพและอรูปภพ เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุ
ทั้งหลายแห่งความเป็นไปอุปาทินนกันขันธ์ยังมีอยู่. กิ้อรหัตมรรคนั้นเมื่อ
เกิดขึ้นนั้นแหละ ย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๘ เหล่านี้ คือ รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑
มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑ มานานุสัย ๑ ภวราคานุสัย ๑ อวิชชานุสัย ๑.
บัดนี้ ปวัตตะแห่งอุปาทินนกันขันธ์ ของพระจิณาสพจักเป็นไปในภพใหม่ได้
แต่ที่ไหน. อรหัตมรรคเมื่อกระทำปวัตตะแห่งอุปาทินนกันขันธ์ไม่ให้เป็นไป
นั้นแหละ ชื่อว่า **ย่อมออกจากอุปาทินนกันขันธ์** ด้วยประการฉะนี้.

ก็บรรดามรรคทั้ง ๔ เหล่านี้ โสดาปัตติมรรคย่อมออกจากอบายภพ
สกทาคามิมรรคย่อมออกจากเอกเทศแห่งสุคติคามภพ อนาคามิมรรคย่อมออก
จากกามภพ อรหัตมรรคย่อมออกจากรูปภพและอรูปภพ อาจารย์บางพวก
กล่าวว่า อรหัตมรรคย่อมออกแม้จากภพทั้งปวง ดังนี้ทีเดียว.

ก็เพื่อความแจ่มแจ้งเนื้อความนี้ พึงทราบบาลีต่อไปนี้. **ธรรม** คือ
นามและรูปเหล่าใด พึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏซึ่งมีเบื้องต้นและที่สุด อันบุคคล
รู้ไม่ได้แล้วเว้น ๓ ภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้
ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญูณ ด้วย**โสดา-**
ปัตติมรรคญาณ. ธรรมคือนามและรูปเหล่าใดนั้นแหละ พึงเกิดขึ้นใน ๕ ภพ
เว้น ๒ ภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้
ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญูณ ด้วย**สกทา-**
คามิมรรคญาณ. ธรรมคือนามและรูปเหล่าใดพึงเกิดขึ้นใน ๒ ภพ เว้น
ภพหนึ่ง ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการยังอยู่ไม่ได้ ย่อม
ระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญูณ ด้วย**ยอนาคามิมรรค-**

ญาณ. ธรรม คือ นามและรูปเหล่านี้เกิดขึ้นในรูปธาตุบ้าง อรูปธาตุบ้าง ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในที่นั้นแหละ เพราะการดับไปแห่งอกิสังขารวิญญาณ ด้วยอรรถมรรคญาณ เมื่อพระอรหันต์กำลังปรินิพพานด้วยอนุภาทิสสนิพพานธาตุ ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญา สติ นาม และรูป ย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการยังอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งวิญญาณดวงสุดท้าย (คือ จุติจิต) ดังนี้ วินิจจยในนิमित (คือความเป็นไปแห่งขันธ ๕) เท่านั้น.

พึงทราบวินิจจยในคำว่า ปฏิปทา และอธิปติ นี้ต่อไป.

ถามว่า ปฏิปทาย่อมหวั่นไหว หรือไม่หวั่นไหว?

ตอบว่า ย่อมหวั่นไหว.

ก็มรรคแม้ทั้ง ๔ ของพระตถาคต และพระสาวกผู้บรรลุได้เป็น สุขาปฏิบัติ จิปปาฏิญาณ มรรคแรกของพระมหาโมคคัลลานเถระเป็น สุขาปฏิบัติ จิปปาฏิญาณ แต่มรรค ๓ เบื้องบนของท่านเป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาฏิญาณ เพราะเหตุไร? เพราะท่านถูกความหลับครอบงำ.

ได้ยินว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเฝ้าดูพระเถระผู้เป็นเด็กน้อยตลอด ๗ วัน. แม้พระเถระก็นั่งหลับอยู่ตลอดวัน ครั้นนั้น พระศาสดาตรัสกะท่านว่า ดูก่อนโมคคัลลานะ เธอโง่งมงายหรือ ดูก่อนโมคคัลลานะ เธอโง่งมงายหรือหนอ เป็นต้น.^๑ ปฏิปทาของพระสาวกผู้บรรลุมหาอภิญญาแม้เห็นปานนี้ยังหวั่นไหว ปฏิปทาของพระสาวกที่เลื่อมจกไม่หวั่นไหวได้อย่างไร.

จริงอยู่ มรรค ๔ ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาฏิญาณ บางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาฏิญาณ บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาฏิญาณ

๑. ขุ. จุณิเทศ เล่ม ๓๐. ๘๕/๒๒ ๒. อ. . สตุตถ เล่ม ๒๓. ๕๘/๘๓

บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา. มรรคที่ ๑ ของภิกขุบางรูปเป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มรรคที่ ๒ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา
มรรคที่ ๓ เป็นสุขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มรรคที่ ๔ เป็นสุขาปฏิบัติ
จิปปาภิญญา.

อนึ่ง อธิบดีก็ย่อมห้วนไหวเหมือนปฏิปทานั้นแหละ จริงอยู่ มรรค
แม้ทั้ง ๔ ของภิกขุบางรูปย่อมเป็นฉันทาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิริยาธิปไตย
ของบางรูปเป็นจิตตาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิมังสาธิปไตย อนึ่ง มรรคที่ ๑
ของบางรูปเป็นฉันทาธิปไตย มรรคที่ ๒ เป็นวิริยาธิปไตย มรรคที่ ๓ เป็น
จิตตาธิปไตย มรรคที่ ๔ เป็นวิมังสาธิปไตย ดังนี้แล.

ปกิณณกกาจบ

บัดนี้ พระโยคาวจรเมื่อเจริญโลกุตระกุศล ย่อมเจริญมานด้วยอรรถว่า
เข้าไปเพ่งอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ ที่แท้ย่อมเจริญแม้มรรคด้วยอรรถว่านำออก
ย่อมเจริญแม้สติปัญฐานด้วยอรรถว่าการตั้งมั่น ย่อมเจริญแม้สัมมปปธานด้วย
อรรถว่าการทำความเพียร ย่อมเจริญเมื่ออิทธิบาทด้วยอรรถว่าการสำเร็จ ย่อม
เจริญเมื่ออินทรีย์ด้วยอรรถว่าความเป็นใหญ่ ย่อมเจริญแม้พละด้วยอรรถว่าไม่
ห้วนไหว ย่อมเจริญแม้โพชฌงค์ด้วยอรรถว่าการตรัสรู้ ย่อมเจริญแม้สัจจะด้วย
อรรถว่าเป็นธรรมจริง ย่อมเจริญแม้สมณะด้วยอรรถว่าความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเจริญ
ธรรมแม้ด้วยอรรถว่าความเป็นสุญญะ ย่อมเจริญแม้ขันธด้วยอรรถว่าเป็นกอง
ย่อมเจริญเมื่ออายตนะด้วยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ย่อมเจริญเมื่อธาตุด้วยอรรถว่า
เป็นสภาวะสุญและเป็นนิสัคตธรรม ย่อมเจริญเมื่ออาหารด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัย

ย่อมเจริญแม้ผัสสะด้วยอรรถว่ากระทบ ย่อมเจริญแม้เวทนาด้วยอรรถว่าเสวย-
อารมณ์ ย่อมเสวยแม้สัญญาด้วยอรรถว่าควรจำได้ ย่อมเจริญแม้เจตนาด้วย
อรรถว่าความตั้งใจ ย่อมเจริญแม้ด้วยอรรถว่าการรู้ เพราะฉะนั้น เพื่อ
ทรงแสดงนัย ๑๕ แห่งธรรมเหล่านั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า กตเม ธมฺมา
กุสลา ดังนี้อีก.

พระองค์ทรงแสดงนัย ๒๐ โดยอรรถาธิบายของบุคคลและโดยเทศนาวิลาส
ด้วยพระดำรัสว่า บุคคลย่อมเจริญธรรมแม่นี้ ย่อมเจริญธรรมแม่นี้ ด้วย
ประการดังนี้.

จริงอยู่ ในเทพบริษัทผู้นั่งฟังธรรม เทพเหล่าใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า
ชื่อว่า โลกุตระมาน เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่ง ดังนี้ ย่อมตรัสรู้ได้ พระองค์
ก็ตรัสคำว่า ฌาน ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งสปปายะแก่เทพเหล่านั้น ฯลฯ เทพ
เหล่าใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า แม้อจิต เพราะอรรถว่าการรู้ ดังนี้ ย่อมตรัสรู้ได้
พระองค์ก็ตรัสคำว่า จิต ด้วยสามารถสปปายะแก่ชนเหล่านั้น. นี่เป็นอรรถาธิบาย
แห่งบุคคลในอธิการนี้.

ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะความที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว และมี
โพธิญาณอันดี และเพราะประกอบทศพลญาณ จตุเวสารัชชญาณ ปฏิสัมภิตา ๔
และอสาธารณญาณ ๖ จึงทรงกำหนดเทศนาแสดงธรรมตามความพอพระหฤทัย
ได้ เมื่อพระองค์ทรงปรารณาก็ย่อมแสดงว่า โลกุตระมานด้วยอรรถว่าเข้าไป
เพ่ง ดังนี้ เมื่อปรารณาก็ทรงแสดงคำว่า มรรค ด้วยอรรถว่านำออก ดังนี้ ฯลฯ
เมื่อทรงปรารณาก็ทรงแสดงคำว่า โลกุตระจิต ด้วยอรรถว่าการรู้อารมณ์ ดังนี้
นี้ชื่อว่า เทศนาวิลาส ในเทศนาวิลาสนั้นทรงจำแนกนัยไว้ ๑๐ ในที่ตรัสว่า

โลกุตระมาน ถันใด พึงทราบนัยเหล่านั้นแม้มีคำว่า มรรคเป็นต้น ถันนั้น
นั้นแหละ ด้วยประการฉะนี้ ย่อมเป็นอันทรงจำแนกนัย ๒๐๐ นัย การทำใน
ฐานะ ๒๐ นัยไว้เป็นฐานะละ ๑๐ นัย.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงประเภทแห่งอธิบดี จึงเริ่มคำว่า กตเม ฐมา
กุสลา ดังนี้อีก. บรรดาคามีมานเป็นต้นเหล่านั้น โลกุตระมานที่พระโยคาวจร
ทำจนทะให้เป็นฐานะ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธานเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า ถันทา-
ธิปไตย. แม้ในคำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน พระธรรมราชาทรงแสดงปฐมมรรค
จำแนกโดยพันนัย คือ ใน (โลกุตระมาน) เบื้องต้นล้วนๆ ๒๐๐ นัย และ
ธรรมมีถันทาธิปไตยเป็นต้น อย่างละ ๒๐๐ นัย (๒๐๐ X ๔) ด้วย
ประการฉะนี้.

มรรคจิตดวงที่ ๑ จบ

มรรคจิตดวงที่ ๒

[๒๗๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญमानเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ เพื่อบรรเทาการระและพยายามให้
เบาบางลง สัจจากกาม สัจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนทานวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์
 ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

มรรคจิตที่ดวงที่ ๒ จบ

มรรคจิตดวงที่ ๓

[๒๗๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญमानเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละการระและพยายามไม่ให้มีเหลือ
สัจจากกาม สัจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขา-
ปฏิบัติ ทนทานวิญญา ฯลฯ มีอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

มรรคจิตดวงที่ ๓ จบ

มรรคจิตดวงที่ ๔

[๒๗๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อบรรลุราคะ อรูปราคะ มานะ
อุทธัจจะ และอวิชชา ไม่ให้มีเหลือ สกัดจากกาม สกัดจากอกุศลธรรม
ทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๒๗๔] อัญญินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่อง
ในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุ
แล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้ว ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อัญญินทรีย์ มีในสมัยนั้น ฯลฯ นี้ชื่อว่า อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

มรรคจิตดวงที่ ๔ จบ

โลกุตตรกุศลจิต จบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายมรรคจิตดวงที่ ๒

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงมรรคที่สองเป็นต้น จึงเริ่มตรัสคำว่า กตเม
ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

บรรดาคำเหล่านั้น คำเหล่านี้ว่า กามราคะพยาบาทนํ อนุภวาย
(เพื่อบรรเทาการติดและพยาบาท) ได้แก่ เพื่อบรรเทาสังกิเลสทั้งหลายใน
คำว่าเพื่อบรรเทาสังกิเลสเหล่านั้น พึงทราบการทำให้เบาบางด้วยเหตุ ๒ อย่าง
คือ การเกิดขึ้นบางคราวและการก่อกุศลอย่างอ่อน.

จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายย่อมไม่เกิดขึ้นเนื่องๆ แก่พระสกทาคามี เหมือน
มหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ ย่อมเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว แม้เมื่อเกิดขึ้นก็
เป็นการเกิดขึ้นที่เบาบาง เหมือนหน่อพืชในนาที่เขาหว่านไว้ห่าง ๆ แม้เมื่อ
เกิดขึ้นก็แผ่ไปปกปิดเบาบาง ไม่เกิดขึ้นทำการมีคมนเหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยว
ไปในวัฏฏะ ก็เพราะถูกมรรคทั้งสองประหารแล้วจึงเกิดขึ้นเบาบาง ย่อมเกิดขึ้น
เป็นสภาพเบาบางเหมือนแผ่นหมอกบาง ๆ และเหมือนปีกแมลงวัน ฉะนั้น.

ในข้อนี้ พระเถระบางพวกกล่าวว่า กิเลสเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามี
นาน ๆ ครั้งแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็เป็นกิเลสหนาเทียมเกิดขึ้น เพราะว่า พระ-
สกทาคามีนั้นยังมีบุตรและธิดาปรากฏอยู่ ดังนี้. แต่ข้อนี้ไม่เป็นประมาณ เพราะ
ว่าบุตรและธิดาย่อมมีด้วยเหตุสักว่าการอุปคัลลวาระน้อยใหญ่ก็มี แต่ความที่
กิเลสยังหนาไม่มีเพราะความที่กิเลสทั้งหลายท่านละด้วยมรรคทั้งสองแล้ว. พึง
ทราบความเบาบางแห่งกิเลสทั้งหลายของท่านด้วยเหตุทั้ง ๒ คือ ด้วยการเกิดขึ้น
บางคราวและเพราะก่อกุศลอย่างอ่อน ด้วยการฉะนี้.

คำว่า ทุติยา (ที่ ๒) ได้แก่ชื่อว่า ที่ ๒ ด้วยการนับข้าง ด้วยการ
เกิดขึ้นครั้งที่ ๒ บ้าง.

บทว่า ภูมียา ปตุติยา (เพื่อบรรลุมุมิ) ได้แก่เพื่อประโยชน์แก่
การได้สามัญผล. แม้ในคำว่า เพื่อบรรลุมุมิที่ ๓ ที่ ๔ ก็นัยนี้แหละ ข้าพเจ้า
จักกล่าวแต่เฉพาะเนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

บทว่า อญฺญินทริย (อญฺญินทริย) ได้แก่อินทริยที่รู้ทั่ว มีอธิบายว่า
อินทริยที่รู้สัจธรรมทั้ง ๔ เหล่านั้นนั่นแหละ อันสทกาคามิมรรคนั้นรู้แล้ว
ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้. แม้ในนิเทศวารแห่งอญฺญินทริยนั้นก็พึงทราบ
เนื้อความโดยนัยแม่นี้. ในโกฏฐาสวาระรวมกับอินทริยนี้ก็เป็นอินทริย ๘.
คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนหน้านั้นแหละ.

ทุติยมรรคจบ

ในมรรคจิตดวงที่ ๓ บทว่า อนวเสสปปหานาย (เพื่อละไม่ให้
มีเหลือ) ได้แก่เพื่อประโยชน์แก่การละสังโยชน์เหล่านั้นนั่นแหละที่เบาบาง
ด้วยอำนาจสทกาคามิมรรคมิให้เหลือ.

ในมรรคจิตดวงที่ ๔ คำว่า เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ
อุทธัจจะ และอวิชา มิให้มีเหลือ ได้แก่เพื่อประโยชน์แก่การละอุทธัม-
ภากิยสังโยชน์ ๕ เหล่านั้น มิให้เหลือ. บรรดาอุทธัมภากิยสังโยชน์เหล่านั้น
บทว่า รูปปราโ ได้แก่วรรณกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพ. บทว่า
อรูปปราโ ได้แก่ วรรณกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในอรูปภพ. บทว่า
มานโ ได้แก่ มานะที่พระอรหันต์พึงฆ่านั้นแหละ. อุทธัจจะและอวิชาที่พระ-
อรหันต์พึงฆ่าเหมือนกัน. ก็ในมรรคจิตทั้ง ๒ (ที่ ๓ ที่ ๔) เหล่านี้ เป็น
อญฺญินทริยที่ ๘ ที่เดียว.

ว่าด้วยมรรคจิตพหานัยเป็นต้น

ในมรรคทั้งหมดมีบท ๖๐ ถ้วน โดยลำดับ รวมกับองค์อัมมกะ (ไม่ผิดกัน) ๔ เป็น ๖๔ บท กับบทที่ไม่ปะปนกัน ๓๓ บทในโกฏฐาสวาท และ สุธมฺมคาวาร ตามปกตินั้นแหละ. พระธรรมราชาทรงจำแนกมรรคทั้ง ๔ แสดงไว้ ๔,๐๐ นัย คือ แม้ในมรรคจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น ก็เป็นดวงละพหานัยเหมือน ปฐมมรรคนั้นแหละ.

ก็ในสังขยวิภังค์ พระองค์ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๖ หมื่นนัย ด้วยอำนาจ แห่งมรรคจิตเหล่านั้นแหละ ในสติปัญญานวิภังค์ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๒ หมื่นนัย ในสัมมปปธานวิภังค์ ๒ หมื่นนัย ในอิทธิบาทวิภังค์ ๓ หมื่น ๒ พันนัย ใน โพชฌงค์ ๓ หมื่น ๒ พันนัย ในมรรควิภังค์ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๒ หมื่น ๘ พันนัย ด้วยอำนาจมรรคจิตเหล่านั้นแหละ.

แต่ในที่นี้ ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๔ พันนัย ในมรรคจิตทั้ง ๔ ดวง ใน บรรดามรรคจิตเหล่านั้น ในมรรคจิตดวงที่หนึ่งประกอบด้วยปฐมฌาน ทรง จำแนกองค์ไว้ ๘ ในทุติยมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน. บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิในมรรคที่หนึ่ง ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า ย่อมละมิจฉาทิฏฐิ มรรคแม้มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็พึงทราบ เพราะอรรถว่าการละมิจฉาสังกัปปะ เป็นต้นนั้นแหละ.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ชื่อว่า ทิฏฐิ อันมรรคเบื้องต้น ๓ พึงละก็ไม่มี เพราะความที่ทิฏฐิ ๖๒ อันมรรคที่หนึ่งเท่านั้นละได้แล้ว ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ในมรรคเบื้องต้น ๓ นั้นย่อมมีอย่างไร.

ตอบว่า พิชญมียูกี้ตาม ไม่มีอยู่กี้ตาม จูท่านก็เรียกว่างั้นแหละ
จันใด มิจาติญญมียูกี้ตามไม่มีอยู่กี้ตาม สัมมาติญญ นี้ ก็ชื่อว่า สัมมาติญญ
จันนั้นเหมือนกัน.

ถามว่า ศิวาคำว่า มิจาติญญอย่างนี้ก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น แต่สัมมา-
ติญญไม่มีกิจมียูกี้ใน ๓ มรรคเบื้องบน องค์มรรคก็ไม่บริบูรณ์^๑ เพราะฉะนั้น
สัมมาติญญ จึงควรมีกิจที่ต้องกระทำ องค์มรรค จึงจะบริบูรณ์ มิใช่หรือ.

ตอบว่า ก็สัมมาติญญมีกิจในสามมรรคเบื้องบนนี้ พึงแสดงโดยกำหนด
ตามที่ได้ ความจริง ยังมีมานะอีกหนึ่งที่มรรคเบื้องบน ๓ พึงฆ่า มานะนั้น
ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งติญญ สัมมาติญญนั้นชื่อว่า สัมมาติญญ เพราะอรรถว่า
ย่อมละมานะนั้น.

ก็สัมมาติญญในโสคาปัตติมรรคย่อมละมิจาติญญ แต่มานะที่สกทาคา-
มิมรรคพึงฆ่ามีอยู่แก่พระโสคาบัน สัมมาติญญของพระสกทาคามินั้นชื่อว่า
สัมมาติญญ เพราะอรรถว่า ย่อมละมานะนั้น. สังกัปปะที่เกิดขึ้นพร้อมกับ
อกุศลจิต ๗ ดวง^๒ ก็ยังมีอยู่แก่พระโสคาบันนั้นนั่นแหละ การเคลื่อนไหว
องค์แห่งวาก็มีอยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นแหละ การเคลื่อนไหวองค์แห่งกายก็มี
อยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นแหละ การบริโภคน้ำจิบ (มีจิวรเป็นต้น) ก็มีอยู่ ความ
เพียรที่เกิดพร้อมกันก็มีอยู่ ความไม่มีสติก็มีอยู่ เอกัคคตาแห่งจิตที่เกิดพร้อมกัน
ก็มีอยู่ ทั้งหมดเหล่านั้น ชื่อว่า มิจาสังกัปปะเป็นต้น. สังกัปปะเป็นต้น
ในสกทาคามิมรรค พึงทราบว่าเป็นต้น เพราะละมิจาสังกัปปะ

๑. ตรงนี้บาลีไทยเป็น มคฺคณฺณิ ปน ปริปุเรณฺติ พมาเป็น มคฺคณฺณิ น ปริปุเรณฺติ

๒ อกุศลจิต ๗ คือ โทสมูลจิต ๒ ดวง โลกมูลจิตที่เป็นวิปยุต ๔ ดวง โมหมูลจิตสัมปยุตด้วย
อุทธัจจะ ๑ ดวง

เป็นต้นเหล่านั้น. องค์มรรค ๘ ในสภากามิมรรคมาทำกิจของตน ด้วยประการ
ดังนี้.

มานะของพระสภากามีที่พึงมาด้วยอนาคามิมรรคยังมีอยู่ มานะนั้น
ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทักขิ สังกัปปะเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต ๓ ดวง
ก็ยังมีอยู่แก่พระสภากามินั้นนั่นแหละ พึงทราบความที่องค์มรรค ๘ ใน
อนาคามิมรรคกระทำกิจของตน ด้วยการละมิจาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น.
มานะของพระอนาคามีที่พึงมาด้วยอรหัตมรรคมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะ
แห่งทักขิ. อนึ่ง อกุศลจิต ๕ ดวง* เหล่าใด มีอยู่แก่พระอนาคามินั้น มิจา
สังกัปปะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับอกุศลจิตเหล่านั้น ยังมีอยู่ พึงทราบความที่องค์
มรรค ๘ ในอรหัตมรรค ทำกิจด้วยการละมิจาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น.

ถามว่า บรรดามรรคทั้ง ๔ เหล่านี้ ปฐมมรรคเห็นสัจจะทั้ง ๔
มรรคสามเบื้องบนย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ หรือย่อม
ไม่เห็นสัจจะที่ปฐมมรรคไม่เห็นแล้วหรือ ?

ตอบว่า ถ้อยคำที่เหมือนกันของพวกอาจารย์นี้ว่า มรรคสามเบื้องบน
ย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละดังนี้.

แต่อาจารย์วิวัฒนาวิทกล่าวว่ มรรคสามเบื้องบนย่อมเห็นสัจจะที่
ปฐมมรรคมิได้เห็นดังนี้. พึงได้อาจารย์วิวัฒนาวิทนั้นว่า อินทรีย์ในปฐมมรรค
เป็นโณ จงแจ้งมา ดังนี้ เมื่ออาจารย์วิวัฒนาวิทที่อยู่ก็จักกล่าวว่า อนัญญ-
ตัญญูสสามีตินทรีย์ ดังนี้ แม้ท้วงว่า ในมรรคเบื้องบนเป็นอินทรีย์ไหน ดังนี้
ก็ย่อมบอกว่า อัญญินทรีย์. พึงกล่าวกะท่านวิวัฒนาวิทอีกว่า เมื่อการเห็น

* ๕ ดวง คือ โภกมุลจิตที่เป็นทักขิวิปปยุต ๔ ดวง โมหมูลจิตที่สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ ๑ ดวง

สัจจะที่ปฐมมรรคไม่เห็นมีอยู่ ก็จงแจกอนัตตัญญูสามิดินทรีย์ แม้ในมรรค เบื้องบน ดังนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ ปัญหาของท่านก็จักสงบ.

ถามว่า ก็มรรคอย่างหนึ่งย่อมละกิเลสอย่างหนึ่ง ก็ย่อมละกิเลสที่ยังไม่ได้ละ มิใช่หรือ ?

ตอบว่า ฝ่ามว่า มรรคอย่างหนึ่งย่อมละกิเลสดังนี้ มรรคอย่างหนึ่งก็ย่อม ละกิเลสอย่างหนึ่ง ที่ยังมีได้ละไซร้ บุคคลก็พึงมีวาทะอย่างนี้ว่า มรรคสาม เบื้องบนย่อมเห็นแม้สัจจะทั้งหลายที่ปฐมมรรคมิได้เห็นแล้วนั้นแหละ ดังนี้ พึงถามคำนี้ว่า ชื่อว่า สัจจะทั้งหลาย มีเท่าไร ? เมื่อทราบก็จักตอบว่า มี ๔ พึงท้วงท่านว่า ในวาทะของท่าน สัจจะปรากฏถึง ๑๖ อย่าง ท่านย่อม เห็นสัจจะแม้พระพุทธเจ้าไม่ทรงเห็นแล้ว ชื่อว่า มีสัจจะมาก ท่านอย่าถือ เอาอย่างนี้เลย การเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นย่อมไม่มี แต่มรรคย่อมละกิเลส ทั้งหลายที่ยังมีได้ละ ดังนี้.

การอุปมาด้วยหีบรัตนะ

ในข้อที่ว่าการเห็นสัจจะที่ไม่เคยเห็นมาก่อนไม่มีในอริการแห่งมรรค นั้น ท่านถือเอาการเปรียบเทียบกับหีบรัตนะดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า บุรุษคนหนึ่งวางหีบรัตนะ ๔ ใบไว้ในห้องอันเป็นที่เก็บ รัตนะอันสูงสุด เขามีหน้าที่ทำเกิดขึ้นในหีบ ในเวลากลางคืนจึงเปิดประตูจุด ประทีปให้ไฟพล่ง เมื่อความมืดถูกประทีปจจัดแล้ว หีบทั้งหลายก็ปรากฏ เขาทำ ธุระในหีบนั้นแล้วปิดประตูออกไป ความมืดก็ปกคลุมตามเดิม แม้ในครั้งที่ ๒ แม้ในครั้งที่ ๓ ก็ได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ในครั้งที่ ๔ เมื่อเขาจะทดลองดูว่า เมื่อเปิดประตูแล้ว หีบรัตนะจะปรากฏในความมืดหรือไม่เช่นนั้นแหละ พระอาทิตย์

ก็ไผ่ขึ้น เมื่อความมืดถูกแสงพระอาทิตย์จัดแล้ว เขาก็ทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วออกไป.

ในบรรดาคำเหล่านั้น สัจจะ ๔ เปรียบเหมือนหีบรัตนะ ๔ ใบ. เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่โศดาปัตติมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นมีกิจเกิดขึ้นในหีบรัตนะแล้วเปิดประตู. ความมืดอันปกปิดสัจจะ เปรียบเหมือนความมืดของราตรี. แสงสว่างแห่งโศดาปัตติมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป. ความที่สัจจะทั้งหลายปรากฏแก่มรรคญาณ เปรียบเหมือนความที่หีบรัตนะทั้งหลายปรากฏแก่บุรุษนั้นในเพราะความมืดถูกขจัดไป. ก็สัจจะทั้งหลายที่ปรากฏแก่มรรคญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้รู้พร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ. เวลาที่โศดาปัตติมรรคละกิเลสที่ตนควรละแล้วดับไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะทั้งหลายเสร็จแล้วไป. ความมืดอันปกปิดสัจจะที่พึงฆ่าด้วยมรรคสามเบืองบน เปรียบเหมือนความมืดที่ครอบงำต่อไป.

เวลาที่วิปัสนามุ่งไปสู่สกทาคามีมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่สอง. แสงสว่างแห่งสกทาคามีมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป. เวลาที่สกทาคามีมรรคละกิเลสที่ตนพึงละแล้วดับไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะทั้งหลายเสร็จแล้วไป. ความมืดที่ปกปิดสัจจะที่มรรคสองเบืองบนพึงฆ่า เปรียบเหมือนความมืดที่ครอบงำต่อไป.

เวลาที่วิปัสนามุ่งไปสู่อนาคามีมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่สาม. แสงสว่างแห่งอนาคามีมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป. เวลาที่สกทาคามีมรรคละกิเลสที่ตนพึงละแล้วดับไป เปรียบเหมือนบุรุษทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วไป. ความมืดที่ปกปิดสัจจะที่อรหัตมรรคเบืองบนพึงฆ่า เปรียบเหมือนความมืดท่วมทับอีก.

เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อรหัตมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษเปิดประตูในครั้งที่ ๔. การเกิดขึ้นแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการขึ้นไปแห่งพระอาทิตย์. การกำจัดความมืดอันปกปิดสัจจะแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการกำจัดความมืด. ความที่สัจจะทั้ง ๔ ปรากฏแก่อรหัตมรรคญาณ เปรียบเหมือนความที่หีบรัตนะทั้งหลายปรากฏแก่บุรุษนั้น ในเพราะความมืดถูกขจัดไป. ก็สัจจะทั้งหลายปรากฏแก่ญาณ ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้พึงพร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ การที่อรหัตมรรคยังกิเลสทั้งหมดให้สิ้นไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษทำกิจในหีบรัตนะทั้งหลายเสร็จแล้วไป. ความไม่มีความมืดปกปิดสัจจะอีกจำเดิมแต่เวลาเกิดขึ้นแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่แสงสว่างนั้นแหละเป็นไปจำเดิมแต่การโผล่ขึ้นแห่งดวงอาทิตย์ ฉะนั้น. นี่เป็นคำอุปมาในความไม่มีการเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นเพียงเท่านี้.

ในข้อว่า กัมมราคสามเบืองบนย่อมเห็นสัจจะอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ แต่ว่ามรรคอย่างอื่นย่อมละกิเลสอื่น ๆ นี้ ท่านถือเอาชื่ออุปมาด้วยน้ำค้างต่อไปนี้

บุรุษคนหนึ่ง ได้มอบผ้าที่สกปรกแก่ช่างซัก ช่างซักก็แช่น้ำค้าง ๓ ชนิด คือ น้ำค้างเกลือ น้ำค้างจีง้า น้ำค้างโคมัย เขาว่าน้ำค้างกัดสิ่งสกปรกแล้วก็เทน้ำทิ้งซักชำระมลทินหายาบ ๆ แต่นั่นเขาก็รู้ว่า ผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่น้ำค้างเหมือนอย่างนั้นแหละในครั้งที่ ๒ แล้วเทน้ำทิ้งซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น แต่นั่นเขาก็รู้ว่ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่น้ำค้างเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละ ในครั้งที่ ๓ เทน้ำทิ้งแล้วซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น แต่นั่นก็รู้ว่า ผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่น้ำค้างเหล่านั้น แม้ครั้งที่ ๔ เทน้ำทิ้งแล้ว

ชักล้างมลทินมิให้มีเหลือแม้เป็นไปในเส้นด้ายแล้วจึงมอบให้แก่เจ้าของ เจ้าของนั้นก็พับเก็บไว้ในหีบอบกลั่นย้อมนุ่งห่มในเวลาที่ดินปรารณาแล้ว ๆ.

บรรดาคำเหล่านั้น จิตที่เป็นไปตามกิเลส เปรียบเหมือนผ้าที่เปื้อนแล้ว เวลาที่เป็นไปแห่งการทำอนุปัสสนาทั้ง ๓ เปรียบเหมือนการแช่ด้วยน้ำต่าง ๓ ชนิด การยังกิเลส ๕ อย่าง* ให้สิ้นไปด้วยโศคาปตคิมรรค เปรียบเหมือนการเทน้ำทิ้งแล้วชักล้างมลทินหาย ๆ การรู้ว่า จิตนี้ยังไม่บริสุทธิ์พอ แล้วยังการงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละ เปรียบเหมือนการแช่น้ำต่าง เหล่านั้น แม้ครั้งที่ ๒. การยังสังโยชน้อย่างหาย ๒ อย่างให้สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค เปรียบเหมือนการชักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น การที่เขาคิดว่าจิตนี้บริสุทธิ์ไม่พอ แล้วยังการกระทำการทำงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละ เปรียบเหมือนเขาคิดว่าผ้านี้สะอาดไม่พอ แล้วจึงใส่น้ำต่าง ๓ อย่างให้กัดอีก. การยังสังโยชน้อย่างละเอียด ๒ อย่าง ให้สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนชักล้างมลทินผ้าที่ละเอียดกว่านั้น. การที่รู้ว่า จิตนั้นยังสะอาดไม่พอ แล้วการทำงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นแหละให้เป็นไป เปรียบเหมือนช่างย่อมรู้ว่าผ้านี้ยังสะอาดไม่พอ จึงใส่แซ่ในน้ำต่าง ๓ อย่างอีก. การที่จิตของพระขีณาสพบริสุทธิ์เพราะกิเลส ๘ อย่างอันอรหัตมรรคให้สิ้นไปแล้ว ยับยังอยู่ด้วยวิหารธรรม คือ ผลสมบัติในขณะที่ปรารณาแล้ว ๆ เปรียบเหมือนการนุ่งห่มผ้าที่บริสุทธิ์ เพราะชักฟอกมลทินที่อยู่ภายในเส้นด้ายออกไป ด้วยการชักล้างจากผ้านี้ เช่นกับแผ่นเงิน ที่เก็บไว้ในผอบหอม ในขณะที่ที่ดินปรารณาแล้ว ๆ ฉะนั้น. นี่เป็นการอุปมาในชื่อว่า มรรคอย่างอื่นย่อมละกิเลสอย่างอื่น ๆ ดังนี้.

* กุศลจิต คือ โภกมุลที่เป็นทัญญูจิตตัณยาปยุต ๔ และโมหมูลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา

ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านพระเขมกะกล่าวไว้ว่า*

ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ผ้าสกปรกเปื้อนมลทิน เจ้าของทั้งหลายพึงมอบ
ผ้านั้นแก่ช่างซักฟอก ช่างซักฟอกผู้ฉลาดขยี้ผ้านั้นแช่ในน้ำค้างเกลือ ในน้ำ
ค้างจีء้า หรือในน้ำค้างโคมัยแล้วเอาซักในน้ำสะอาด ผ้านั้นย่อมเป็นของ
สะอาดผ่องใสแม้ก็จริง แต่ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำค้างเกลือ กลิ่นน้ำค้างจีء้า
หรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด ช่างซักฟอกมอบผ้านั้นให้แก่เจ้าของทั้งหลาย เจ้าของ
ทั้งหลายเก็บผ้านั้นใส่ไว้ในหีบอบกลิ่น แม้ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำค้างเกลือ
น้ำค้างจีء้า หรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด แม้กลิ่นนั้นย่อมหายไป จันใด ดูก่อน
อาวุโสทั้งหลาย สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ พระอริยสาวกจะได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็
ยังถอนมานะ จันทะ อนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ ๕ ว่า เรามีไม่ได้
สมัยต่อมา ท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานขันธ ๕ อยู่
ว่ารูป อย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ ความดับแห่งรูป อย่างนี้ เวทนา
อย่างนี้ ฯลฯ สัญญา อย่างนี้ ฯลฯ สังขาร อย่างนี้ ฯลฯ วิญญาณ อย่างนี้
ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณ ดังนี้ เมื่อท่าน
พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานขันธ ๕ เหล่านี้อยู่ แม้ท่าน
ยังถอนมานะ จันทะ อนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ ๕ ว่า เรามี ไม่ได้
แต่มานะ จันทะ และอนุสัยนั้น ย่อมถึงการถอนขึ้น จันนั้นเหมือนกัน.

บรรดามรรคเหล่านั้น โสคาปัตติมรรคย่อมละอกุศลจิต ๕ ดวง
พร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของจิต. โทมนัสสสหคจิต ๒ ดวง
พร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของจิต ย่อมบรรเทาด้วยสกทาคามิมรรค.
โทมนัสสสหคจิต ๒ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละ พร้อมกับสัมปยุตธรรม ย่อมละ
ด้วยอนาคามิมรรค. อกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจ

* สัม ขนฺธวารวคฺค เล่ม ๑๗. ๒๒๕/๑๖๐

องค์จิต ย่อมละด้วยอรหัตมรรค. จำเดิมแต่กาลที่อกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้
ละได้แล้ว ชื่อว่า **กิเลสที่ติดตามไปอีก** ด้วยอำนาจของจิต ย่อมไม่มีแก่
พระปัจเจกพุทธ.

ในข้อที่กิเลสไม่ติดตามไปอีกนั้น มีอุปมา ดังนี้.

ได้ย่นว่า พระราชาผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง พระราชทานอารักขาปัจฉินต-
ชนบท แล้วเสวยความเป็นอิสริยยศในมหานครอยู่ ภายหลังปัจฉินตชนของ
พระองค์เกิดจลาจล สมัยนั้น มีพวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน พร้อมกับบุรุษ
หลายพัน พวกกันไปปล้นแว่นแคว้น มหาอำมาตย์ผู้อยู่ปัจฉินตประเทศส่งข่าว
กราบทูลแด่พระราชว่า ปัจฉินตเกิดจลาจล ดังนี้ พระราชาทรงส่ง
พระราชสาส์นไปว่า จงปราบให้หมด เราจักตอบแทนพวกท่าน อำมาตย์
เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน กับบุรุษโจรหลายพันคนโดยการประหาร
ครั้งแรกนั้นแหละ หัวหน้าโจร ๗ คน ที่เหลือพาบริวารของตน ๆ เข้าไปยัง
ภูเขา. พวกอำมาตย์ก็ส่งข่าวกราบทูลความเป็นไปนั้นแด่พระราช พระราชา
จึงทรงส่งพระราชทรัพย์ไป ด้วยพระราชสาส์นว่า เราจักรู้สิ่งที่คุณทำแก่
พวกท่าน พวกท่านจงปราบโจรแม้ที่เหลือเหล่านั้น พวกอำมาตย์เหล่านั้น
ก็ประหารหัวหน้าโจร ๒ คน โดยการประหารครั้งที่ ๒ ได้กระทำแม้บริวาร
ของพวกโจรเหล่านั้นให้ทูล พวกโจรเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ก็พากันหนีไปยัง
ภูเขา พวกมหาอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นความเป็นเช่นนั้นไปกราบทูลพระราช
พระราชาทรงส่งพระราชทรัพย์ ด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงปราบพวก
โจรให้สิ้น พวกอำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมกับบุรุษสหายโจร
โดยการประหารครั้งที่ ๓ แล้วส่งข่าวสาส์นกราบทูลแด่พระราช พระราชาก็ส่ง
พระราชทรัพย์ พร้อมด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงปราบโจรอย่าให้เหลือ

พวกอำมาตย์เหล่านั้น ก็ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน พร้อมกับบริวารโจรโดยการประหารครั้งที่ ๔. จำเดิมแต่พวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน ถูกฆ่าตายแล้ว ชื่อว่าโจรไร ๆ มิได้มี. ชนบทถึงความเกษม ย่อมอยู่คู่กันให้บุตรพอรำบรนอกฉะนั้น. พระราชาทรงแวดล้อมด้วยโยธาผู้พิชิตสงคราม เสด็จขึ้นสู่ปราสาทอันประเสริฐ เสวยมหาสมบัติ.

ในคำเหล่านั้น พระธรรมราชา เปรียบเหมือนพระราชาผู้ใหญ่ กุลบุตรผู้โยคาวจร เปรียบเหมือนอำมาตย์ผู้อยู่ปัจฉินตชนบท. อกุศลจิต ๑๒ ดวง* เปรียบเหมือนหัวหน้าโจร ๑๒ คน. บาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของจิต เปรียบเหมือนบุรุษสหายหลายพันของหัวหน้าโจรเหล่านั้น. เวลาที่กิเลสทั้งหลายเกิดขึ้นในอารมณ์แล้วกราบทูลพระศาสดาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กิเลสทั้งหลายเกิดขึ้นแก่ข้าพระองค์ ดังนี้ เปรียบเหมือนเวลาอำมาตย์ส่งข่าวสาสน์กราบทูลพระราชาว่า ปัจฉินตจะเกิดจลาจล. การที่พระธรรมราชาตรัสบอกกรรมฐานว่า ภิกษุ เธอจงข่มกิเลสเสีย ดังนี้ เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์ พร้อมกับพระราชสาสน์ว่า พวกเธอจงปราบให้หมด ดังนี้. การละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมทั้งสัมปยุตด้วยโศคาปัตติมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมทั้งบริวาร.

การกราบทูลคุณที่ตนได้แล้ว แด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เปรียบเหมือนการส่งข่าวถวายพระราชา. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกวิปัสสนาแห่งสกทาคามีมรรค เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์อีก พร้อมกับพระคำรัสว่า จงปราบพวกโจรที่เหลือ. การบรรเทาโทมนัสจิต ๒ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมด้วยสกทาคามีมรรค เปรียบเหมือนการกระทำหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมทั้งบริวารให้ทุพพลภาพด้วยการประหารครั้งที่ ๒.

* เป็นอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

การกราบทูลคุณที่ตนได้แต่พระศาสดา เปรียบเหมือนการส่งข่าวถวาย พระราชาให้ทรงทราบความเป็นไปอีก. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอก วิปัสสนาแห่งอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับ ข่าวสาส์นว่า จงปราบโจรให้หมดสิ้น. การละโทมนัสจิต ๒ ดวง พร้อมทั้ง สัมปยุตธรรมด้วยอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนการฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมทั้งบริวาร ด้วยการประหารครั้งที่ ๓.

การกราบทูลคุณที่ตนได้แล้วแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เปรียบเหมือน การส่งข่าวถวายพระราชาให้ทรงทราบอีก. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอก วิปัสสนาแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์อีก พร้อมคำ คำรัสไปว่า จงปราบโจรให้สิ้น. ความไม่มีอกุศลธรรมอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจ องค์จิตอีก จำเดิมแต่อกุศลจิต ๑๒ ดวง ในเพราะอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมด้วย สัมปยุตธรรมอันอรหัตมรรคละแล้ว เปรียบเหมือนเวลาที่ชนบทเป็นแดนเกษม จำเดิมแต่กาลที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน พร้อมด้วยบริวาร ด้วยการ ประหารครั้งที่ ๔ พึงทราบการเสวยสุขด้วยผลสมบัติตามที่พระโยคาวจร ปรารภมาแล้ว ในสุขทั้งหลายมีสมบัติอันต่างด้วยสัญญาณะ อนิมิตตะ อัปภาหิตะ ของพระธรรมราชาผู้มีพระจีณาสพแวดล้อมแล้ว เปรียบเหมือนการเสวย มหาสมบัติ ของพระราชผู้พิชิตสงคราม ผู้แวดล้อมด้วยอำมาตย์บนประสาธ อันประเสริฐ ฉะนั้นแล.

พรรณนาบทว่าธรรมเป็นกุศลจบเพียงนี้